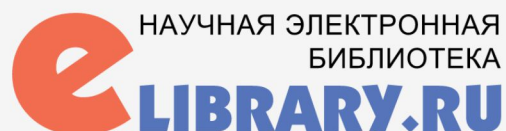

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

ОҒҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ
ВЕСТНИК НАУКИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
SOUTH KAZAKHSTAN SCIENCE HERALD

№ 2 (2) 2022

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND OF HIGHER EDUCATION THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ
ВЕСТНИК НАУКИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
SOUTH KAZAKHSTAN SCIENCE HERALD**

№2 (18)

ШЫМКЕНТ 2022

ISSN 2616-6429

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ ЖАРШЫСЫ

ВЕСТНИК НАУКИ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

SOUTH KAZAKHSTAN SCIENCE HERALD

№2 (18) 2022

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М. Әуезов атындағы ОҚУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сүлейменов Ұ.С. – ҒЖ және И жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Изабелла Новак – х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Аврамов К.В. – т.ғ.д., профессор, «Харьков политехникалық институты» ұлттық техникалық университеті, Украина; Соловьев А.А. – ф-м.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Емелин А.В. – ф-м.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей; Богуслава Леска - х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Полина Прокопович – PhD, Кардифф университеті, Ұлыбритания; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Ивахненко А.П.- PhD докторы, профессор, Мұнай зерттеу орталығы, Хериот-Ватт университеті, Ұлыбритания; Елизавета Фаслер-Кан - PhD докторы, профессор, Базель университеті, Австрия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік методистік университеті, АҚШ; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Сайдаматов Э.М. – ф.-м.ғ.к., доцент, М.В. Ломоносов атындағы ММУ Ташкент филиалы, Өзбекстан; Каримов Э.Ё. – б.ғ.к., бас ғылыми қызметкер, Өзбекстан Республикасы Ғылымдар Академиясы өсімдіктердің генетикасы және тәжірибелік биологиясы институты, Өзбекстан; Адиллов Б.Ш. - б.ғ.к., бас ғылыми қызметкер, Өзбекстан Республикасы Ғылымдар Академиясы өсімдіктердің генетикасы және тәжірибелік биологиясы институты, Өзбекстан; Мирзаев Ш.Ш. – з.ғ.к., доцент, М.В. Ломоносов атындағы ММУ Ташкент филиалы, Өзбекстан; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Исмаилов Б.Р.– т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жантасов К.Т.– т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Надиров К.С. – х.ғ.д., профессор; М.Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жекеев М.К. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Құлымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Протопопов А.В. - т.ғ.д. профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Таймасов Б.Т. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Голубев В.Г.–т.ғ.д., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Сарсенбі Ә.М. – ф-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Тлеуов А.С. – т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жолдасбекова С.Ә. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Туленов А.Т. - т.ғ.к., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Орынтаев Ж.К. – з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

УДК 378.14.015.62

А.А. Зырянова, Н.С. Ханжаров*, Г.Е. Коштаева

бакалавр техники и технологий, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.т.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: khanzharov_n@mail.ru

**ТЕХНОЛОГИЯ СЫВОРОТОЧНОГО СЫРА, ОБОГАЩЕННОГО ДОБАВЛЕНИЕМ
КУРАГИ И ГРЕЦКИХ ОРЕХОВ**

Аннотация

Статья посвящена разработке сывороточного сыра, обогащенного курагой и грецкими орехами на основе интегрирования современных технологий. Проведены экспериментальные исследования, в ходе которых установлено оптимальное соотношение молочной сыворотки и комбинированного растительного сырья: курага и грецкие орехи в соотношении 100:5. При этом соотношение кураги и грецких орехов составляет: 2% кураги и 3% грецких орехов. Доза внесения винной кислоты составляет 9,5:0,5 от общей массы продукта. Разработанная технология производства нового сывороточного сыра позволяет повышать пищевую и биологическую ценность готового продукта. Главными отличительными особенностями новой технологии являются непосредственное внесение комбинированного растительного сырья: кураги и грецких орехов в состав сывороточного сыра. Перед внесением кураги и грецкие орехи подвергаются темической обработке путем их стерилизации.

Ключевые слова: технология, производство, состав, обогащение, сывороточный сыр, курага, грецкие орехи.

Актуальность работы. В современной пищевой промышленности одним из актуальных и приоритетных направлений с учетом требований гигиены питания является создание рациональных технологий биологически полноценных высококачественных продуктов [1].

С каждым годом увеличивается потребление сыров как в странах с традиционным сыроделием, так и в странах, где ранее сыр не входил в ежедневный рацион питания населения. Высокая концентрация белка и жира, содержание витаминов и солей кальция, фосфора и магния обуславливают пищевую ценность сыра.

Существенная часть белков сыра находится в легкоусвояемой для человеческого организма форме. Кроме того, белок сыра содержит почти все незаменимые аминокислоты в значительных количествах [2].

Особую группу среди сыров составляют сывороточные сыры. В результате биохимических процессов, протекающих во время созревания сывороточных сыров, образуются пептиды и аминокислоты, что придаёт им свойства диетических продуктов [3].

Как известно, что в процессе переработки молока на молочные продукты (сливки, сметану, творог и творожные изделия, сыр, масло) по традиционной технологии получают побочные продукты - обезжиренное молоко и пахту, а также молочную сыворотку.

Как известно, что в составе сыворотки содержится более 200 полезных элементов, участвующих в жизнедеятельности нашего организма. Организмом усваивается всего 7%

полезных веществ, но и этого количества достаточно для ЖКТ, зубов и костей, а также мышц, «питающихся» белком. В состав молочной сыворотки входят такие компоненты: молочный сахар, полностью усваиваемый организмом человека; белки и аминокислоты, не вырабатываемые организмом; витамины: А, В, С, Е; минеральные вещества: кальций, фосфор, калий, а также никотиновая кислота [4].

Молочная сыворотка примерно на 93,7% состоит из воды. Остальные 6,3% включают в себя все самое лучшее, что есть в молоке. Основная часть сухих веществ молочной сыворотки – это лактоза, препятствующая образованию нежелательного жира, и молочный сахар. Лактоза также нормализует деятельность желудочно-кишечного тракта. Она нашла широкое применение в пищевой промышленности и диетологии, так как она низкокалорийна, и полезные свойства ее весьма многочисленны.

Выделенные из состава сыворотки белки, в первую очередь альфа- и бета-лактоглобулины, являются самостоятельной биодобавкой, которая популярна в среде бодибилдеров. На основе этого продукта, особенно в тех регионах, где налажено производство сыров, изготавливают газированные напитки [5].

Так как в состав сыворотки молочной входит множество элементов, имеющих в грудном молоке, она стала основой искусственного детского питания. Баланс углеводов, жиров и белков оптимален для усваивания желудком и кишечником ребенка. Прием такой продукции способствует укреплению иммунитета. Отмечено улучшение состояния здоровья у малышей с дисбактериозом и повышенным газообразованием [6].

На основании вышеизложенного можно утверждать о том, что использования молочной сыворотки для создания новых молочных продуктов, в том числе нового вида сыра является актуальной задачей.

Технология производства сывороточного сыра

На первом этапе технологии производится сбор молочной сыворотки полученный при производстве сыра подсырная.

Далее молочная сыворотка подвергается очистке от примеси. Затем она подвергается тепловой обработке до температуры 85-90°C, в результате которого альбумин и глобулин сворачиваются и всплывают. После полного всплытия нагрев прекращают и остужают массу до температуры 36...38 °С. После охлаждения в ее состав вводится уксусная кислота (винная или лимонная или яблочная).

После ввода винной кислоты через 15...20 мин отделяет сырную массу, и при постоянном перемешивании в состав сырной массы вносятся измельченные курага и грецкие орехи. Далее полученный сывороточный сыр, обогащенный курагой и грецким орехом, 8-10 часов подвергается самопрессованию для удаления избытка влаги. Полученный сывороточный сыр упаковывается и направляется в холодильник для хранения. Технология мягкого сырного продукта с использованием кураги и грецкого ореха представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Технологическая схема производства сывороточного сырного продукта

Приемка молочной сыворотки	
молочная сыворотка	ГОСТ Р 54340-2011
курага	ГОСТ 31583-2012
грецкие орехи	ГОСТ 32874-2014
Фильтрация молочной сыворотки	
Охлаждение, промежуточное хранение	8-12°C
Нормализация	
Тепловая обработка	85-90°C
Охлаждение	36-38 °С
Смешивание с 6%-ной винной кислотой, образование сгустка	$\tau=5-10$ мин, $K=85-150^\circ T$,

	соотношение 9:1
Слив жидкой массы, отделение сырной массы, внесение измельченных компонентов: курага и грецкие орехи (измельченные до 1...1,7мм)	Ск=2% Ст.о.=3%
Выкладывание сгустка, самопрессование	8-10 часов
удаление избытка влаги, конусообразные металлические корзины	
Упаковка и хранение в холодильных камерах	

Результаты исследований и их анализ

Подбор дозы внесения компонентов. Чтобы достичь поставленной цели и продукт соответствовал потребительским запросам, в дальнейшем осуществляли подбор дозы внесения кураги и грецких орехов.

Концентрацию кураги варьировали от 2 до 5%. На основании полученных экспериментальных данных была построена профилограмма для кураги, которая представлена на рисунке 1, также органолептическая оценка согласно балльной оценке, представленной в таблице 2.

Таблица 2 – Органолептическая оценка по пятибалльной шкале

Характеристика				Балл
Вкус	Запах	Консистенция	Цвет	
выраженный посторонний привкус	выраженный посторонний запах	неоднородная, с большим количеством нерастворенных частиц компонентов	темно-коричневый	1
Недостаточно выраженный, посторонний привкус	недостаточно выраженный зерновой, слабо выраженный посторонний запах	неоднородная крупитчатая	темно-коричневый	2
чистый, излишне или недостаточно выраженный	недостаточно выраженный зерновой аромат, излишне выраженный запах наполнителя	неоднородная, в меру крупитчатая	коричневый	3
приятный, с легким привкусом кураги, легкая песчанность	умеренно выраженный аромат наполнителя	неоднородная с вкраплениями кураги	светло-коричневый	4
приятный, с легким привкусом кураги	аромат, характерный внесенному наполнителю	неоднородная с вкраплениями кураги	светло-коричневый	5

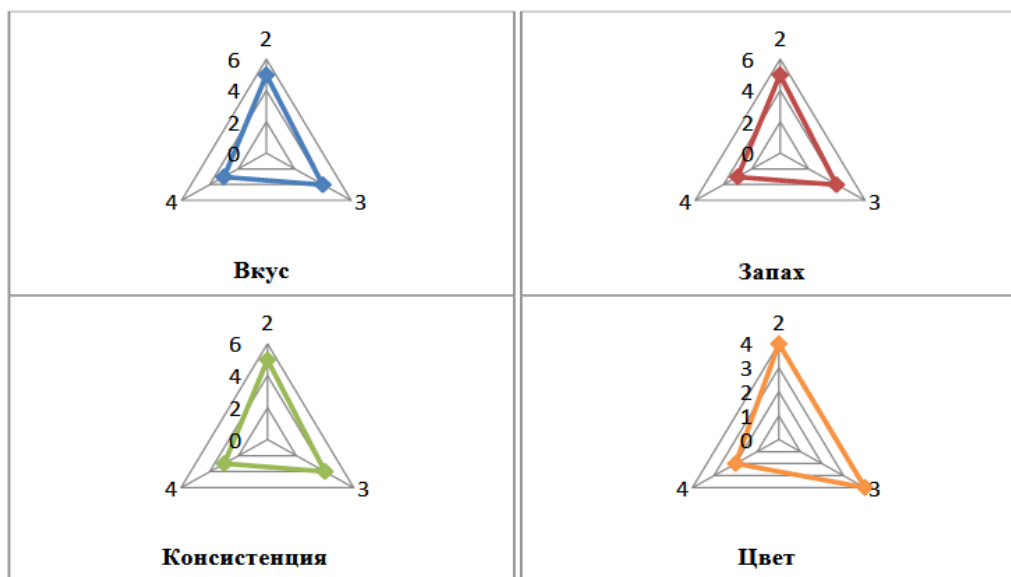

Рисунок 1 – Влияние концентрации кураги на вкус, запах, консистенцию и цвет опытных образцов

Как видно из данных рисунка 2, по органолептическим показателям наивысшую балльную оценку получил опытный образец с концентрацией кураги 2%.

Концентрацию грецких орехов варьировали – от 3 до 5%. На основании полученных экспериментальных данных были построены профилограммы – для грецкого ореха профилограмма представлена на рисунке 2 согласно балльной оценке, представленной в таблице 3.

Таблица 3 – Органолептическая оценка по 5-ти балльной шкале

Характеристика				Балл
Вкус	Запах	Консистенция	Цвет	
выраженный посторонний привкус	выраженный посторонний запах	неоднородная, с большим количеством нерастворенных частиц компонентов	темно- кремовый	1
недостаточно выраженный, посторонний привкус	недостаточно выраженный зерновой, слабо выраженный посторонний запах	неоднородная крупитчатая, много орехов	кремовый	2
достаточно чистый, излишне или недостаточно выраженный	недостаточно выраженный зерновой аромат, излишне выраженный запах	наполнителя неоднородная, в меру крупитчатая	кремовый	3
с легким ореховым привкусом, легкая песчанность	умеренно выраженный ореховый аромат	неоднородная с вкраплениями орехов	светло- кремовый	
приятный, с легким ореховым привкусом	слегка ореховый аромат, характерный внесенному наполнителю	неоднородная с вкраплениями орехов	молочный	5

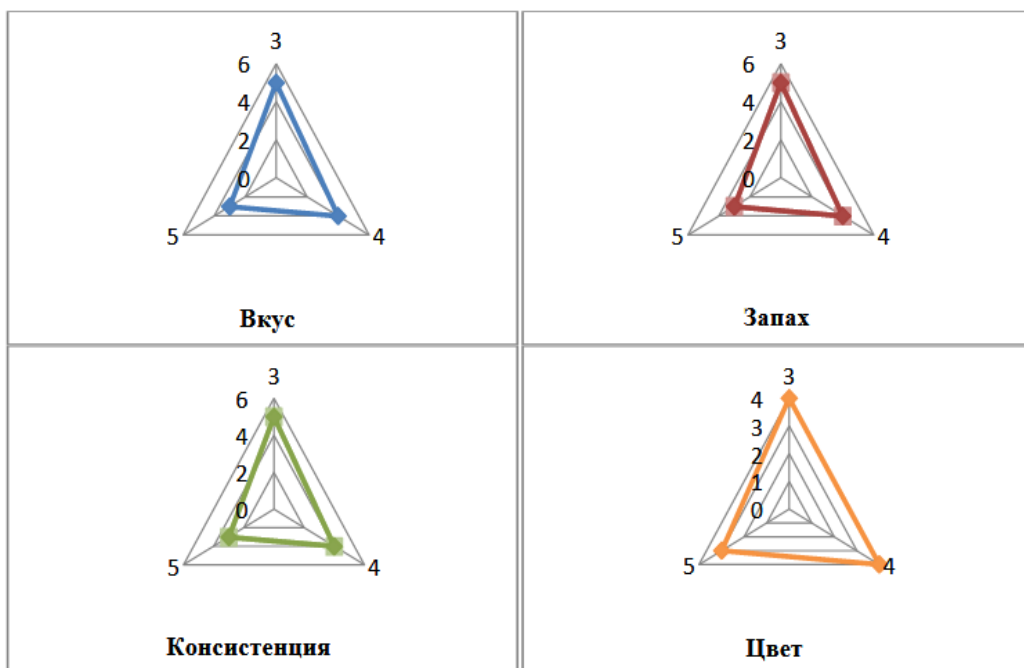

Рисунок 2 – Влияние концентрации грецкого ореха на вкус, запах, консистенцию и цвет опытных образцов

Как видно из данных, представленных на рисунке 2, по органолептическим показателям наивысшую балльную оценку получил опытный образец с концентрацией грецкого ореха 3%.

Мягкий сывороточный сырный продукт вырабатывали по технологии сыра «Рикотта». Отличительной особенностью технологии являлось внесение наполнителей на стадии удаления жидкой массы от сырной массы. В мягкий сырный продукт вносили 2% кураги и 3% грецкого ореха, предварительно измельченного до среднего размера 1...1,7 мм. Органолептические и физико-химические показатели готового продукта представлены в таблице 4.

Таблица 4 – Органолептические и физико-химические показатели готового продукта

Вкус	приятный с легким привкусом кураги и грецкого ореха
Цвет	светло-коричневый
Запах	умеренно выраженный аромат наполнителей
Консистенция	плотная, неоднородная, с вкраплениями кураги и грецкого ореха
Титруемая кислотность продукта, °Т	41
Титруемая кислотность сыворотки, °Т	35
Содержание влаги в продукте, %	59
Массовая доля сухих веществ в сыворотке, %	5,1
Массовая доля жира в продукте, %	1

Выводы

Переработка сыворотки на сывороточные сыры является целесообразной т.к. сывороточный сыр - великолепный продукт, он подходит для многих диет благодаря низкому содержанию жира и легкости усвоения организмом. По сравнению с сыром из молока в

сывороточном сыре на 40-50% меньше калорий и жиров. Кроме неоспоримой пищевой ценности, этот продукт обладает великолепными лечебными и профилактическими свойствами, из-за высокого содержания кальция и других микроэлементов, витаминов А и группы В, а также легкоусвояемого белка, источника незаменимых аминокислот, триптофана и метионина.

В ходе экспериментальных исследований установлено оптимальное соотношение молочной сыворотки и комбинированного растительного сырья: курага и грецкие орехи 100:5, доза внесения винной кислоты 9,5:0,5, что позволяет получить сывороточный сыр с повышенной биологической ценности. Сывороточный сыр, обогащенный добавлением 2% кураги и 3% грецких орехов по органолептическим показателям не уступает контрольному, данная технология позволяет увеличить ассортимент сывороточного сыра.

Список литературы

1. Lafishev, A. F. Investigation of Joint Coagulation of Milk and Cheese Whey Proteins for Soft Cheese Technology / A. F. Lafishev, L. R. Alieva, I. A. Evdokimov, [et al] // IDF Symposium on Cheese: Ripening, Characterization & Technology. Prague : Czech Republic, - 2012. - P. 136.
2. Асафов, В.А. Комбинированные молочные продукты и их аналоги / В.А. Асафов, О.Т. Фоломеева, Н.Л. Танькова и др. // Научное обеспечение молочной промышленности: сб. науч. тр. ВНИМИ. М., 2020. - С. 12-17.
3. Смагина, Ю. Как сыр в масле: чего ждать от рынка сыров в 2017 году? / Смагина, Ю. // Молочная промышленность № 6, 2017. - С. 52-54.
4. Горелова Н.Ф. Тенденции и перспективы развития мягких сыров в России / Горелова Н.Ф. // Переработка молока. 2008. № 8. С. 20-22.
5. Курчаева, Е.Е. Функциональные комбинированные молочные продукты / Е.Е. Курчаева, И.В. Максимов, В.И. Манжелов, О.В., Лабинов, В.В. Ситуация на мировом и российском рынках молочных продуктов // Молочная промышленность. - 2017. - №11. - С. 4-6.
6. Vegetable organogels incorporation in cream cheese products. / Bemer, H.L., Limbaugh, M., Cramer, E.D., Harper, W.J., Maleky, F. // Food Research International.-2016.-P. 67-75.
7. Лунева О.Н., Туравцова И.А. Разработка творожной массы с растительными добавками // Безопасность и качество товаров: Материалы XII Международной научно-практической конференции, Саратов, 17 июля 2018 года / Под ред. С.А. Богатырева. Саратов: Саратовский государственный аграрный университет им. Н.И. Вавилова, 2018, С. 200-203.

Түйін

Мақала заманауи технологиялардың интеграциясы негізінде кептірілген өрік пен жаңғақпен байытылған сарысуы бар ірімшікті дамытуға арналған. Тәжірибелік зерттеулер жүргізілді, оның барысында Сарысудың және аралас өсімдік шикізатының оңтайлы қатынасы анықталды: кептірілген өрік пен жаңғақ 100:5 қатынасында. Сонымен қатар, кептірілген өрік пен жаңғақтың қатынасы: 2% кептірілген өрік және 3% жаңғақ. Тартар қышқылының дозасы өнімнің жалпы массасының 9,5:0,5 құрайды. Жаңа Сарысу ірімшігін өндірудің дамыған технологиясы дайын өнімнің тағамдық және биологиялық құндылығын арттыруға мүмкіндік береді. Жаңа технологияның басты ерекшелігі-аралас өсімдік шикізатын: кептірілген өрік пен грек жаңғағын сарысуы ірімшігінің құрамына тікелей енгізу. Қолданар алдында кептірілген өрік пен жаңғақ оларды зарарсыздандыру арқылы термиялық өңдеуден өтеді.

Abstract

The article is devoted to the development of whey cheese enriched with dried apricots and walnuts based on the integration of modern technologies. Experimental studies were carried out, during which the optimal ratio of whey and combined vegetable raw materials was established: dried apricots and walnuts in a ratio of 100:5. At the same time, the ratio of dried apricots and walnuts is: 2% dried apricots and 3% walnuts. The dose of tartaric acid is 9.5:0.5 of the total weight of the product. The developed technology for the production of new whey cheese makes it possible to increase the nutritional and biological value of the

finished product. The main distinguishing features of the new technology are the direct introduction of combined vegetable raw materials: dried apricots and walnuts into the composition of whey cheese. Before the introduction of dried apricots and walnuts are subjected to heat treatment by sterilizing them.

UDC 669

A.G.Meldebek*, S.U.Ismailov, E.K.Yesenov, A.S.Ismailova

Master's student, M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
Cand. of Tech. Scie., Assoc. Prof., M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
Doc. of Tech. Scie., Prof., M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
Master, M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding «author»s e-mail: anara-meldebek@mail.ru

CONTEMPORARY TECHNOLOGIES FOR MANUFACTURING PRODUCTS MADE UP OF COMPOSITE MATERIALS

Abstract

This article presents the current state of production technology of products made up of composite materials, containing information about the technologies used, software, hardware for matrices creation, device for establishing the products from composite materials, product geometry control equipment and non-destructive testing. The manufacture of products made of composite materials involves a number of difficulties. At the design stage of the product, an informed choice of a particular reinforcing material, laying, binder, tooling, press, and so on is necessary. In addition, there is a risk of marriage at various stages of manufacture. Since the basic technology is described in the article, in practice, depending on the required results, as well as production conditions, the quantities of starting substances may vary. But for the initial calculation of the required raw materials and materials, you can use the above ratios. In the future, as the technology is being developed, the data will be updated based on the actual consumption.

Keywords: composite materials, software, hardware, matrix creation.

Introduction

A composite material is a material whose structure consists of several components with different physical and mechanical properties: metallic or non-metallic matrices with a given distribution of hardeners in them, their combination gives the composite material new properties. By the nature of the structure, composite materials are divided into fibrous, reinforced with continuous fibers and filamentous crystals, dispersed-reinforced materials obtained by introducing dispersed particles of hardeners into the matrix, layered materials created by pressing or rolling dissimilar materials.

Today composite materials are especially in demand in various industries. The first fiberglass vessels were made in the second half of the 30s of the twentieth century. Since the 50s, fiberglass shipbuilding has become widespread in the world, a significant number of yachts, working and rescue boats and fishing vessels, landing craft, etc. have been built. Composite materials have been used in the automotive industry for a long time, mainly the technology of manufacturing an aerodynamic body kit has been developed. Limited composite materials are used for the manufacture of suspension and engine parts.

However, until recently, the enterprises mainly used manual laying out of composite parts, and the seriality of the products did not require deep automation of processes. Today, with the development of competition in the market, it is impossible to do without modern design and production preparation tools, as well as without effective equipment for working with composites.

Technologies for creating products from composite materials

In most cases, a chemically cured thermosetting resin is used as a binder filler, the curing process is characterized by an exothermic chemical reaction. Polyester, epoxy, phenolic and high temperature resins are mainly used. Most often, in the manufacture of parts of complex configuration, technologies are used, the essence of which is the laying out of a "dry" base with subsequent impregnation with a binder ("wet" molding, winding, injection, Resin Transfer Molding / RTM) or with alternate laying out of a "dry" base with film glue (vacuum impregnation, Resin Film Infusion / RFI). There are several basic technologies for manufacturing parts from composite materials, including manual and automated methods:

- impregnation of reinforcing fibers with matrix material;
- forming in the mold of the tapes of the hardener and the matrix obtained by winding;
- cold pressing of components followed by sintering;
- electrochemical coating of fibers with subsequent pressing;
- deposition of the matrix by plasma spraying on the hardener followed by compression;
- batch diffusion welding of monolayer tapes of components;
- joint rolling of reinforcing elements with a matrix, etc.

In addition, the technology of manufacturing parts using prepregs has become widespread.

Software

The task of designing a product made of composite materials is the correct selection of the composition, which provides a combination of properties necessary in a particular operational case. When designing reinforced polymer composite materials, computer data processing is widely used, for which a large number of various software products have been developed. Their use makes it possible to improve the quality of products, reduce the duration of the development and organization of the production of structures, comprehensively, efficiently and quickly solve the problems of their rational design. Taking into account the unevenness of the loads allows you to design a body structure made of reinforced composite with a differentiated thickness, which can vary dozens of times.

Modern software products can be divided into two groups: performing batch analysis of laminates in a "two-dimensional" or "beam/plate" formulation and in a three-dimensional one. The first group is programs like Laminator, VerctorLam Cirrus, etc. The "three-dimensional" solution is the finite element method, and there is a large selection among the available software products. There are various software products on the composite modeling technology market: FiberSim (Vistagy / Siemens PLM Software), Digimat (e-Xstream / MSC Software Corp.), Helius (Firehole Composites / Autodesk), ANSYS Composite PrepPost, ESAComp (Altair Engineering), etc.

Almost all specialized software from various companies has the ability to integrate with high-level CAD systems - Creo Elements/Pro, Siemens NX, CATIA. In general, the work looks like this: the material of the layers is selected, the general parameters of the layer package are determined, the method of forming layers is determined, the layer-by-layer method is used for the production of simple parts, zone or structural design methods are used for complex products. In the process of laying out layers, their sequence is set. Depending on the method of production of the product (manual laying out, molding, laying out the tape, laying out the fiber), a layer-by-layer analysis of the material for possible deformations is carried out. The composition of the layers is adjusted according to the width of the material used.

After the formation of layers is completed, the user receives product data that allows them to be used for various purposes, for example:

- output in the form of design documentation;
- use as raw data for cutting material;
- initial data for a laser projector to indicate the contours of the places where the patterns are laid.

The transition to modern technologies of design and preparation of production of products

allows:

- reduce the consumption of composite materials through the use of precise reamers and cutting machines;
- to increase the speed and improve the quality of manual laying out of the material by using precise blanks and laser projections of their places of laying out;
- achieve a high level of repeatability of products;
- reducing the influence of the human factor on the quality of manufactured products;
- reduction of qualification requirements for personnel engaged in laying.

Equipment for creating matrices

The production of a master model made of wood is a laborious and time-consuming process, to reduce the manufacturing time of the matrix and increase accuracy, three/five-axis CNC milling machines, control and measuring machines or 3D scanners are used.

The portal five-axis milling machine, (Fig. 1), is available only to large manufacturers. Small companies use milling robotic complexes on linear blocks (fig. 2), or make master models from glued workpieces. In this case, a rigid hollow frame is taken as the basis of the workpiece, which is glued on the outside and then completely processed. Companies that do not have the ability to process the whole product follow a different way: First, a simplified 3D model of the product is built in the CAD system using planes, and a rigid power frame made of plywood is designed on the basis of a simplified model. Then the entire outer surface is represented in the CAD system as the lining of the inner frame. The dimensions of the lining are selected in such a way that it can be milled on an existing CNC milling machine (Fig. 3). Then the precisely assembled frame is glued with a model lining. With this method, the accuracy of the master model is lower and manual finishing of the facing joints is required, but this allows you to create products whose dimensions significantly exceed the capabilities of existing CNC machines.

Fig. 1. Five-axis milling machine

Fig. 2. Kuka milling robotic complex

Fig. 3. "Small" five-axis milling machine

Equipment for creating composites

The first step in the mechanization of the molding process was the use of impregnation machines, which, in addition to impregnation, collect fiberglass or glasscanvas in multilayer bags with a total thickness of 4-5 mm. To mechanize processes, reduce the likelihood of personnel error, and increase productivity, for example, the spraying method is used, with which it is possible to obtain exterior cladding, bulkhead panels and other fiberglass structures. The spraying method makes it possible to obtain molding squares in a mechanized way and provide higher labor productivity compared to molding squares molded manually from strips of fiberglass or glasscanvas. The next stage in the development of the production of composite products is the introduction of an installation for automated winding of the layout of carbon glass fillers. The first "robot" designed for laying dry roll-type fabric was demonstrated by the American company Magnum Venus Plastech. This equipment makes it possible to produce composite parts up to 8 m long and up to 3 m in diameter (Fig. 4).

To facilitate manual laying out of fabric and reduce waste, cutting machines for automatic cutting of fabric / pre-preg, laser projectors LAP and LPT for contour projection when laying out pre-preg on technological equipment are used. Using the laser projection module (Fig. 5), it is possible to automatically generate projection data directly from a 3D model of a composite product. Such a scheme of work significantly reduces time costs, increases the efficiency of the process, reduces the likelihood of defects and errors, and makes data management easier. The complex "cutting machine – projection laser" in comparison with the traditional layout reduces the complexity of cutting by about 50%, the complexity of the layout – by about 30%, increases the utilization rate of materials, that is, you can save from 15 to 30% of the material.

Forming of carbon fiber plastics by the winding method allows to obtain products with the highest deformation and strength characteristics. Winding methods are divided into "dry" and "wet". In the first case, pre-pregs in the form of threads, bundles or tapes are used for winding. In the second case, the impregnation of reinforcing materials with a binder is carried out directly during the winding process. Recently, equipment has been developed in which computer systems are used to control the fiber orientation scheme. This makes it possible to obtain tubular products with bends and irregular shapes, as well as products with complex geometry. Equipment is being developed for winding with the use of flexible technology, when reinforcing fibrous materials can be laid on the mandrel in any direction.

Fig. 4 Machine for automated winding-laying out of Viper 1200 FPS angle fillers by MAG Cincinnati

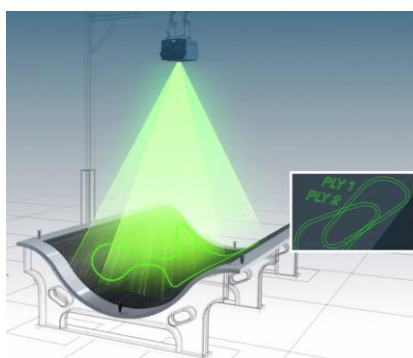

Fig. 5. Laser positioning system (green contour)

Equipment for controlling the geometry and internal structure of the product

The contours of products often have curved formers, which it is not possible to check with traditional "plasma" methods. Using 3D scanning, it is possible to determine how accurately a physical sample corresponds to a computer 3D model. For 3D scanning, you can also use a coordinate measuring machine (CMM) of the "hand" type or a contactless optical/laser scanning system. However, when using contactless scanning systems, as a rule, they cannot work correctly with mirror and high-gloss surfaces. When using "measuring hands", several consecutive resets will be required, since the working space, due to the design of measuring hands, is usually limited to a sphere with a radius of 1.2-3.6 m.

Fiberglass materials also have a number of problematic areas. One of the main ones is the quality control of the finished product (absence of air cavities) and corrosion during operation. For non-destructive testing of composite ship hulls, X-rays are widely used, but they tend to reduce it for a number of reasons. Recently, publications have begun to appear describing the detection of bundles by infrared thermography (thermal imagers). At the same time, both thermal imaging and X-ray methods of NC detecting stratifications do not allow measuring their dimensions and determining the depth of defects in order to assess their impact on the change in strength characteristics.

References

1. Lukyanov N.P. The experience of using composite materials for the construction of PMO ships. Shipbuilding. No. 3. 2007. pp. 19-26.
2. Frolov S.E. Methods of creating new micro-homogeneous composite materials and technological solutions in the manufacture of hull structures from them. Shipbuilding No. 3 2003, pp. 55-59.

3. Smart technologies for the aircraft industry. Improving the competitiveness of domestic aircraft manufacturing enterprises on the example of joint projects of the company "Solver" and JSC "VASO". CAD and Graphics, No. 1. 2011. pp. 56-62.
4. Brautman L., Krok R. Kompozitsionnyye materialy. Tom 2: Mekhanika kompozitsionnykh materialov [Composite materials. Volume 2: Mechanics of Composite Materials]. Moscow, Mir, 1978. 568 p.
5. Lyubin Dzh. Spravochnik po kompozitsionnym materialam: V 2-kh kn. Kniga 1 [Handbook of composite materials: In 2 books. Book 1]. Moscow, Mashinostroenie, 1988. 448 p.
6. Presentation of Kazmierski C. Growth Opportunities in Global Composites Industry, 2012-2017. –2013. Available at: <https://docplayer.net/39414836-Growth-opportunities-in-global-composites-industry.html> (accessed May 2022).
7. A.N.Bobryshev, V.N. Kozomazov, L.O. Babin, V.I. Solomatov Sinergetika kompozitnykh materialov. Uchebnoye posobiye [Synergetics of composite materials. Tutorial]. Lipetsk, Yulis, 2006. 170 p.

Түйін

Бұл мақалада қолданылатын технологиялар, бағдарламалық қамтамасыз ету, матрицаларды құруға арналған жабдықтар, композициялық материалдарды жасауға арналған қондырғы, геометрияны бақылау және бұзылмайтын бақылау жабдықтары туралы ақпаратты қоса алғанда, композициялық материалдардан бұйымдар жасау технологияларының қазіргі көрінісі ұсынылған. Композициялық материалдардан жасалған бұйымдар өндірісі бірқатар кедергілермен байланысқан. Өнімді проекциялау кезеңінде арматуралық материалды, сәндеуді, байланыстыруды, жабдықты, баспасөзді және т.б. дұрыс таңдау маңызды. Сонымен қатар, өндірістің әртүрлі кезеңдерінде ақаулардың пайда болу қаупі бар. Мақалада негізгі технология келтірілгенімен, іс жүзінде қажетті нәтижелерге, сондай-ақ өндіріс жағдайларына байланысты бастапқы заттардың мөлшері әр түрлі болуы мүмкін. Бірақ қажетті шикізат пен материалдарды бастапқы есептеу үшін берілген коэффициенттерді қолдануға рұқсат етіледі. Бұдан әрі схеманың пысықталуына қарай мәліметтердің нақты шығыны есептеліп, нақтылануға жатады.

Аннотация

В данной статье представлена нынешняя картина технологий изготовления изделий из композиционных материалов, включая сведения о применяемых технологиях, программном обеспечении, оборудовании для создания матриц, установка для создания композиционных материалов, оборудование контроля геометрии и неразрушающего контроля. Производство изделий из композиционных материалов связано с рядом проблем. На этапе проектирования изделия важен состоятельный выбор армирующего материала, укладки, связующего, оснастки, пресса и так далее. Кроме того, есть риск появления брака на различных фазах изготовления. Поскольку в статье приведена базовая технология, на практике в зависимости от запрашиваемых результатов, а также производственных условий могут варьироваться количества исходных веществ. Но для начального расчета необходимого сырья и материалов дозволено воспользоваться приведенными соотношениями. В дальнейшем по мере отработки схемы сведения подлежат уточнению, истекая из реального расхода.

УДК 666.914

А. Сланова¹, Н. Жаникулов², Б. Таймасов^{3*}

¹ученица школы-лицея №46, Шымкент, Казахстан

²доктор философии (PhD), МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва, Россия

³д.т.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Авторы для корреспонденции: taimasovukgu@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СУПЕРПЛАСТИФИКАТОРОВ НА СВОЙСТВА ГИПСОВЫХ ВЯЖУЩИХ ТОО «КАЗ УПАК ТРЕЙД»

Аннотация

Гипсовые вяжущие вещества занимают важное место в современном строительстве. На их основе изготавливают гипсокартонные листы, сухие строительные смеси, перегородочные стеновые плиты и панели, декоративные и другие детали в зданиях и сооружениях. Гипсовые вяжущие используются при штукатурных работах, заделке швов, для изготовления форм и моделей для керамической, машиностроительной промышленности, в медицине. Суперпластификаторы являются строительно-химическими добавками, с помощью которых достигаются очень сильная пластификация и значительное улучшение консистенции раствора. Проведены исследования по изучению возможности пластификации и улучшения свойств гипсовых вяжущих ТОО «Каз Упак Трейд».

Показана возможность повышения пластичности гипсового теста путем введения 0,5 – 2,0 % суперпластификаторов РСЕ 50 и РСЕ 42. При введении указанных добавок расплыв гипсового теста при различных величинах водогипсового отношения увеличился с исходных 8,25 – 10,5 см до 14 – 18 см. Оптимальной концентрацией добавки необходимо считать 0,5–1,0 %, Пластифицирующее действие суперпластификатора РСЕ – 42 несколько выше, чем у РСЕ–50, текучесть гипсового теста во всех случаях на 1–1,5 см выше.

Ключевые слова: гипсовые вяжущие вещества, суперпластификаторы, гидратация и твердение, прочность, схватывание, пластификация.

Введение

В Казахстане все годы идет интенсивное промышленное и гражданское строительство, растет объем и ассортимент выпускаемых материалов, среди которых важнейшее место занимают силикатные строительные материалы и изделия: портландцемент и его разновидности, гипсовые и известковые вяжущие вещества, гипсокартон, магнизиальные вяжущие и изделия, сухие строительные смеси, тонкомолотые вяжущие и вяжущие низкой водопотребности, силикатный бетон и кирпич, хризотилцемент, бетон и железобетон [1,2].

Производство силикатных строительных материалов и изделий занимает важное место в промышленности Республики и повседневной жизни граждан нашей страны. Развитие отрасли идет по Государственным программам индустриально-инновационного развития Республики 2015, 2020 гг.

Германская фирма «Кнауф» интенсивно развивает в Казахстане «сухое» строительство, исключая «мокрые» строительные процессы. В ТОО «Кнауф Гипс Капчагай» в г. Капчагай модернизировано производство по выпуску гипсокартонных кнауф-листов, запущен цех по выпуску оцинкованных профилей, запущен и успешно работает цех по выпуску сухих строительных смесей. Фирма Кнауф также реконструировало завод по выпуску гипсокартонных листов АО «ИндерСтройИндустрия» в Атырауской области. В фирме «Кнауф» большое внимание уделяется обучению потребителей своей продукции современным эффективным методам ведения отделочных работ. В г.Капчагай непосредственно на заводе функционирует современная учебная база, где опытные специалисты по оригинальной программе обучают строителей методам ведения отделочных работ [1].

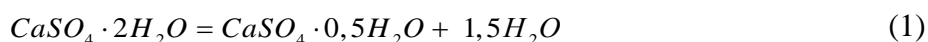
Теоретический анализ

Гипсовыми вяжущими материалы - тонкоизмельченные продукты термической обработки естественных или искусственных разновидностей сульфата кальция, способные после затворения водой схватываться, твердеть и превращаться в камень на воздухе.

Гипсовые вяжущие вещества разделяются на два вида: низкообжиговые и высокообжиговые. Низкообжиговые получают при температуре 120-180 °С. Они состоят в основном из полуводного гипса и быстро твердеют. К ним относят гипсовые вяжущие марок от Г-2 до Г-25, используемые для строительных, формовочных и медицинских целей. Высообжиговые гипсовые вяжущие получают при температуре 600-1000 °С. Они состоят из безводного сульфата кальция - ангидрита - и медленно твердеют. К гипсовым вяжущим веществам относятся также смешанные композиции, основной составляющей которых является гипс, а дополнительными - известь, цемент, молотые шлаки. В зависимости от состава различают гипсоизвестковые, гипсоцементные, гипсоцементнопуццолановые, гипсоцементношлаковые и другие вяжущие.

Сырьем для получения гипсовых вяжущих служит мелкокристаллический природный гипсовый камень - $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ и природный ангидрит - $CaSO_4$. Также в качестве сырья можно использовать отходы химической промышленности: фосфогипс, борогипс, титаногипс, фторогипс, цитрогипс.

Основной операцией при получении гипсовых вяжущих веществ является дегидратация двухводного гипса до полуводного ($CaSO_4 \cdot 0,5H_2O$) или безводного ($CaSO_4$) состава. Реакция частичного обезвоживания является основной при получении строительного гипса [3]:

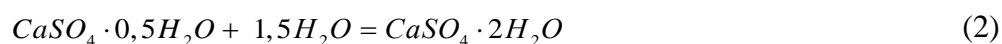

Наиболее существенными факторами, определяющими скорость этой реакции являются: температура, давление водяного пара и примеси.

Нагревание гипсового камня до 66-70 °С достаточно для начала постепенного обезвоживания и выделения воды из кристаллической решетки. При 100-140 °С происходит быстрое выделение воды и образуется полугидрат – гипсовое вяжущее.

Свойства гипсовых вяжущих веществ регламентированы ГОСТ 125-79 [4], обновленный на ГОСТ 125-2018 [5], который распространяется как на продукты тепловой обработки гипсового сырья при атмосферном давлении, состоящие в основном из β - $CaSO_4 \cdot 0,5H_2O$, так и на продукты тепловлажностной обработки под давлением, состоящие в основном из α - $CaSO_4 \cdot 0,5H_2O$.

С химической точки зрения твердение низкообжиговых гипсовых вяжущих не зависит от модификации полуводного гипса и происходит в результате растворения полугидрата, появления насыщенного по отношению к полугидрату раствора, в котором протекают реакции гидратации с образованием двухводного сернокислого кальция:

Превращение пластичного теста в камневидное тело происходит постепенно и непрерывно вследствие ряда физических и химических процессов. Твердение гипсового вяжущего объясняется возникновением кристаллического сростка гидратных новообразований, выпадающих из раствора.

В высокопрочном гипсе более крупные, чем у обычного гипса, кристаллы неволокнистого строения, поэтому водопотребность его меньше. Уменьшение водопотребности и вызываемое этим повышение прочности гипса имеют значение только для литых изделий, когда же применяют массу жесткой консистенции, как, например при вибрировании, для получения материала нужной консистенции из обычного и

высокопрочного гипса требуется примерно равное количество воды, вследствие чего изделия из гипса обоих видов имеют приблизительно одинаковую прочность.

Гипсовые вяжущие используются в основном при производстве гипсовой сухой штукатурки, перегородочных стеновых плит и панелей, вентиляционных коробов, декоративных и других деталей в зданиях и сооружениях, работающих при относительной влажности воздуха не выше 65 %. Кроме этого вяжущее используется при штукатурных работах, заделке швов, для изготовления форм и моделей для керамической, машиностроительной промышленности, в медицине.

Экспериментальная часть

Строительно-технические и физико-механические свойства гипсовых вяжущих ТОО «Каз Упак Трейд» (г. Тараз) исследовали по ГОСТ 23789-79 Вяжущие гипсовые. Методы испытаний [6]. Результаты испытаний приведены в таблице 1.

Таблица 1 - Результаты физико-механических испытаний гипсового вяжущего ТОО «Каз Упак Трейд»

Остаток на сите № 02, %	Нормальная густота, %	Сроки схватывания, ч-мин		Предел прочности образцов - балочек в возрасте 2 ч, МПа		Марка вяжущего
		начало	конец	на изгиб	сжатие	
20	50	0-13	0-14	3,6	6,0	Г 6

Как видно из данных, по тонкости помола исследуемое вяжущее относится к грубомолотым (индекс I) с остатком на сите № 02 не более 23 %. Нормальная густота теста, определяемая по распылу на приборе Суттарда вследствие этого несколько пониженная – 50%. По срокам схватывания гипс является нормально твердеющим (индекс Б) - начало схватывания не ранее 6, конец - не позднее 30 мин [6,7].

Предел прочности гипсовых образцов – балочек размерами 40x40x160 мм в возрасте 2 ч составил при изгибе 3,6 МПа, при сжатии – 6,0 МПа. Таким образом, марка гипсового вяжущего ТОО «Каз Упак Трейд» составляет Г-6. Другие показатели также полностью соответствуют требованиям ГОСТ для гипсового вяжущего Г-6 Б I ГОСТ 125-2018, т.е. гипсовое вяжущее марки б, нормально твердеющее, грубомолотое.

Суперпластификаторы являются строительно-химическими добавками, с помощью которых достигаются очень сильная пластификация и значительное улучшение консистенции раствора или бетона. Для отличия от других менее эффективных пластификаторов их называют суперпластификаторами (англ. “superplasticizer”). Их эффективность по отношению к экономии воды при производстве бетона в основном выше, чем при использовании обычных лигносульфонатных пластификаторов. По химическому составу различают две разных группы пластификаторов, а именно поликонденсаты и поликарбоксилаты. Последние являются большей частью более эффективными, чем поликонденсаты, и, как правило, они являются более дорогими продуктами. При изготовлении бетонных суперпластификаторов (разжижителей) следует, как правило, использовать сырьевые материалы без хлора; в некоторых странах такое его использование запрещено по причинам защиты от коррозии [3].

Далее нами было изучено влияние суперпластификаторов РСЕ – 50 и РСЕ - 42 на распыл гипсового вяжущего на уменьшенном в 2 раза приборе Суттарда. Высота полого цилиндра составляла 50 мм, внутренний диаметр – 25 мм. Это позволило в 5-6 раз уменьшить массу гипса для определения текучести и ускорить эксперименты без утраты закономерностей влияния В/Г и добавок на подвижность гипсового теста. (Размеры стандартного прибора Н = 100 мм, Ø50 мм). Распыл теста по Суттарду определяли при

водогипсовых отношениях В/Г = 0,5; 0,6 и 0,7.

Таблица 2 - Влияние суперпластификаторов PCE-50 и PCE-42 на расплыв гипсового теста

Количество добавки	В/Г	Количество воды, мл	Количество добавки, мл	Расплыв гипсового теста по уменьшенному цилиндру, см, при введении PCE, %	
				PCE-50	PCE-42
Без добавки	0,5	25	0	8,25	8,25
1,0 %	0,5	23,75	1,25	12,5	13,75
2,0 %	0,5	22,5	2,5	12,25	14
Без добавки	0,6	30	0	10,5	10,5
0,5 %	0,6	29,38	0,62	15	15,7
1,0 %	0,6	28,75	1,25	14	15
2,0 %	0,6	27,5	2,5	14,25	14,75
Без добавки	0,7	35	0	13,5	13,5
1,0 %	0,7	33,75	1,25	16	18
2,0 %	0,7	32,5	2,5	16,25	17,75

Водогипсовое отношение существенно влияет на текучесть гипсового теста. При увеличении В/Г от 0,5 до 0,7 расплыв гипсового теста увеличивается с 8,25 см до 10,5–13,5 см. Суперпластификаторы PCE-50 и PCE-42, вводимые в количествах от 0,5 до 2 % увеличивают расплыв гипсового теста до 14–18 см. Оптимальной концентрацией добавки необходимо считать 0,5–1,0 %, дальнейшее увеличение дозировки суперпластификатора до 2 % в большинстве случаев уже снижает текучесть гипсового теста. Пластифицирующее действие суперпластификатора PCE-42 несколько выше, чем у PCE-50, текучесть гипсового теста во всех случаях на 1–1,5 см выше.

Механизм пластифицирующего действия добавок можно объяснить образованием тонкой пленки ПАВ на поверхности гипсовых частиц, которая снижает трение между гидратирующимися частицами и повышает текучесть дисперсной системы. Это позволит снизить водогипсовое отношение при формовании гипсовых изделий, повысить плотность, уменьшить пористость и значительно повысить прочность, водостойкость строительных материалов и изделий.

Список литературы

1. Таймасов Б.Т. Специальная технология вяжущих материалов: Учебник. - Шымкент: Типография «Алем», 2020.- 368 с.
2. Таймасов Б.Т., Классен В.К. Химическая технология вяжущих материалов: учебник / - 2-е изд., доп. - Белгород: Изд-во БГТУ, 2017. – 448с.
3. Планк Й., Таймасов Б.Т., Штефан Д., Хирш К., Жакипбаев Б.Е. Химия строительных материалов: Учебник. - Шымкент: ЮКГУ им. М.Ауэзова, 2016. -220 с.
4. ГОСТ 125-79 Вяжущие гипсовые. Технические условия. Госкомитет СССР по делам строительства, - М.:ИПК издательство стандартов, 1980, 8 с.
5. ГОСТ 125-2018 Вяжущие гипсовые. Технические условия. –М.: Стандартиформ, 2018, 12 с.
6. ГОСТ 23789-79 Вяжущие гипсовые. Методы испытаний. - М.: Госкомитет СССР по делам строительства, 1980, 16 с.
7. Таймасов Б.Т. Лабораторный практикум по дисциплине «Специальная технология вяжущих материалов»: - Шымкент: ЮКГУ им. М. Ауэзова, 2019.-112 с.

Түйін

Гипс байланыстырғыштары заманауи құрылыста маңызды орын алады. Олардың негізінде гипсокартондар, құрғақ құрылыс қоспалары, аралық қабырғалар мен панельдер, ғимараттар мен құрылыстардағы сәндік және басқа бөлшектер жасалады. Гипс байланыстырғыштары сылақтауда, нығыздауда, керамика, машина жасау өнеркәсібіне арналған қалыптар мен үлгілер жасау үшін және медицинада қолданылады. Суперпластификаторлар өте күшті пластиктенуге және ерітінді консистенциясының айтарлықтай жақсаруына қол жеткізетін химиялық қоспаларды құрастыруда. «Қаз Упак Трейд» ЖШС гипс байланыстырғыштарының пластиктену және қасиеттерін жақсарту мүмкіндіктерін зерттеу бойынша зерттеулер жүргізілді.

PSE 50 және PSE 42 0,5 - 2,0% суперпластификаторларды енгізу арқылы гипс қамырының пластикасын арттыру мүмкіндігі көрсетілген. Осы қоспаларды енгізу кезінде гипс қамырының су-гипс қатынасының әртүрлі мәндерінде таралуы бұрынғыдан жоғарылады. бастапқы 8,25 - 10,5 см-ден 14 - 18 см. Қоспаның оңтайлы концентрациясын 0,5–1,0% деп есептеу керек, RCE-42 суперпластификаторының пластификаторлық әсері RCE-50-ге қарағанда біршама жоғары, гипс қамырының өтімділігі. барлық жағдайларда 1-1,5 см жоғары.

Abstract

Gypsum binders occupy an important place in modern construction. On their basis, gypsum plasterboards, dry building mixtures, partition wall slabs and panels, decorative and other details in buildings and structures are made. Gypsum binders are used in plastering, sealing, for the manufacture of molds and models for the ceramic, engineering industry, and in medicine. Superplasticizers are building chemical additives that achieve very strong plasticization and a significant improvement in mortar consistency. Studies have been carried out to study the possibility of plasticizing and improving the properties of gypsum binders of Kaz Upak Trade LLP.

The possibility of increasing the plasticity of gypsum dough by introducing 0.5 - 2.0% superplasticizers PSE 50 and PSE 42 is shown. With the introduction of these additives, the spread of gypsum dough at various values of the water-gypsum ratio increased from the initial 8.25 - 10.5 cm to 14 - 18 cm. The optimal concentration of the additive should be considered 0.5–1.0%, The plasticizing effect of the superplasticizer RCE-42 is slightly higher than that of RCE-50, the fluidity of the gypsum dough in all cases is 1–1.5 cm higher.

УДК 621.757

А.Б. Махамбетов, С.У. Исмаилов*, Д. Байгабылова, Д. Маркабаева

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.т.н., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: sico@mail.ru

РАЗРАБОТКА АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА ИЗГОТОВЛЕНИЯ ВАЛА НА БАЗЕ ТРЕХМЕРНОЙ МОДЕЛИ

Аннотация

В статье рассматривается концепция разработки интегрированной системы для проектирования технологических процессов изготовления изделий машиностроения. Исследование относится к области автоматизации технологической подготовки производства при разработке технологического процесса изготовления изделия (деталь, сборочная единица). Предложен алгоритм автоматизированного анализа трехмерной модели изделия (CAD-модели), выполненной в системе NX, для выявления и формализации значимых параметров изделия. В качестве дискретного элемента детали рассматривается конструктивный элемент, как основа для выбора технологии изготовления изделия в целом. Описана общая функциональная структура разрабатываемой системы, необходимая для формирования маршрута изготовления изделия с учетом производственных технологических

данных, структурированных в базе данных и знаний. Практический результат системы при внедрении в производство – снижение цикла технологической подготовки при выпуске нового изделия.

Ключевые слова: образ изделия, автоматизация производства, технологический процесс, база знаний, база данных, САД-модель.

Целью выполнения работы является уменьшение трудозатрат и сроков разработки технологических процессов (ТП) изготовления деталей и сборочных единиц изделий авиационной техники (АТ) при использовании существующих взаимосвязей между объектами производственной среды с использованием системы поддержки принятия решений (самообучающаяся программа разработки ТП) на основе данных, утвержденных ТП.

Разрабатываемая автоматизированная система разработки технологических процессов (АСРТП) является связью от конструкторских моделей к технологическим, т. е. дает возможность технологу обнаруживать технологические сочетания конструктивных форм в трехмерной модели изделия и разрабатывать укрупненный маршрут изготовления изделия в соответствии с технологическими рекомендациями и типовыми технологическими процессами в диалоговом режиме. Система при этом учитывает технологичность конструкции изделия, а также позволяет технологу разрабатывать ТП с выполнением заданных исходных данных (под заданную стоимость, с заданной функциональностью, с минимальной массой и др.), а также с учетом технологических возможностей предприятия.

В настоящее время разработку технологического процесса для конструктивно нового изделия на основе трехмерной модели принято относить к наиболее трудно-формализуемым задачам технологической подготовки производства. Для их решения нет достаточно разработанного математического аппарата, строгих формальных методик. Результат решения в значительной мере зависит от опыта, знаний и творческой интуиции формирующих его специалистов-технологов.

На практике процессы разработки технологических процессов могут быть реализованы с использованием систем геометрического и технологического моделирования.

Применение этих систем неразрывно связано с современными информационными технологиями для интеграции процессов, выполняющихся в ходе всего жизненного цикла продукции и её компонентов. Поэтому очевидно, что автоматизированная разработка ТП на основе трёхмерной модели изделия является одной из задач подготовки производства и должна также рассматриваться в контексте применения CALS-технологий.

Разрабатываемая АСРТП должна быть построена по иерархическому принципу и включать в себя:

1) подсистему создания и ведения взаимосвязей между объектами технологического процесса системы Teamcenter при разработке ТП;

2) подсистему создания и ведения базы знаний (средств технологического оснащения, оборудования, инструмента), предназначенную для формирования связей между данными технологических процессов;

3) подсистему, предназначенную для автоматизированного занесения значений из утвержденных ТП в базу знаний и поиска возможных вариантов проектирования ТП, а также для организации интерфейса между АСРТП и технологом;

4) подсистему создания и администрирования АСРТП, предназначенную для выполнения формализованных процедур построения правил, их редактирования, модификации состава правил и других действий, обеспечивающих полноту и корректность выполнения проектных и технологических процедур с использованием экспертной системы [3].

Входящие в состав АСРТП подсистемы в процессе функционирования должны осуществлять обмен информацией на основе утвержденных на ИАЗ форматов обмена данными [1, 2, 3].

Далее описаны основные требования к подсистемам АСРТП.

Подсистема анализа изделий АТ должна производить распознавание графических объектов посредством выделения геометрии линий контура распознаваемого образа и сравнения его с данными, предварительно заложенными в библиотеке [4, 5].

Для распознавания детали определены следующие этапы:

- 1) определение значений параметров каждого конструктивного элемента (количество линий, их виды и размеры);
- 2) выявление связей и отношений;
- 3) классификация конструктивных элементов по исходным данным (тип детали, конструкция элементов, геометрия элементов);
- 4) сравнение конструктивного элемента с прототипом в классификаторе;
- 5) распознавание структуры детали с учетом экспертной составляющей.

Для распознавания сборочной единицы:

- 1) определение всех сопрягаемых поверхностей;
- 2) выявление иерархической последовательности связей между деталями в сборочной единице;
- 3) идентификация элементов конструкции изделия (тип входящих деталей, конструктивные элементы, являющиеся сопрягаемыми для каждой детали, геометрия элементов).

CAD/CAM/CAE-системы модели в настоящее время используются для отражения текущей структуры проектируемого изделия.

Подсистема формирования экспертных правил должна обеспечивать возможность ввода экспертных знаний, а именно критериев, определяющих взаимосвязь объектов.

В данной подсистеме формируются правила производственного типа, описывающие связи производственной цепочки.

К преимуществам предлагаемой технологии можно отнести универсальность и ориентированность на замещение интеллектуальной составляющей работы эксперта-технолога.

Машина вывода, основанная на подсистеме формирования экспертных правил, позволит в автоматизированном режиме формировать ТП для изделия авиационной техники и получать справочную информацию о причинах того или иного решения.

Подсистема проектирования маршрута изготовления деталей должна реализовать формирование взаимосвязанных цепочек, состоявших:

- из подразделений предприятия;
- изделий, изготавливаемых на ИАЗ;
- технологических операций, выполняемых в каждом подразделении;
- технологического оборудования каждого подразделения, на котором выполняются эти операции;
- всех профессий специалистов, работающих на этом оборудовании для выполнения этих операций.

После определения исходных данных модуль формирования маршрута формирует запрос к базе знаний на выборку множества технологических решений, удовлетворяющих исходным данным, после чего следует итерационный процесс анализа правил выбора технологических решений по рациональному способу изготовления КЭ и изделия в целом [6, 7].

Дальнейшее развитие системы предполагает предоставление возможности производить оценку технологичности изделия непосредственно в среде проектирования, а также интеграцию с пакетом Siemens Teamcenter. Это позволит выполнять следующие задачи:

- снижение ошибок в ходе технологической подготовки производства изделия, благодаря отсеву экономически затратных и нерациональных вариантов технологических

решений в конструкции изделия;

- подготовка технологических данных для разработки типовых технологических процессов изготовления изделия на основе модели в NX с учетом технологических возможностей предприятия и заданного уровня технологичности;

- снижение цикла запуска изделия в производство за счет уменьшения времени проведения технологического контроля, а именно выявления технологических противоречий на этапе проектирования изделия, а не на этапе запуска.

В рамках проекта получены следующие результаты теоретической проработки потенциального эффекта от внедрения:

- разработка информационной модели изделия, которая содержит минимальный необходимый объем данных, в отличие от ЭМ изделия, вследствие чего требует меньшего объема аппаратных ресурсов АСРТП;

- снижение влияния субъективного фактора при принятии решений в ходе технологической подготовки производства изделия, благодаря использованию выявленных формальных критериев разработки технологических процессов изготовления изделий;

- возможность использования предложенной информационной модели изделия, разработанных методов её построения, анализа и полученных с их помощью данных для решения ряда задач конструкторско-технологической подготовки производства, а именно:

- выбора конструктивной структуры изделия;

- разработки укрупненного маршрута изготовления изделия;

- проведения комплексной оценки изделий на основе заданных критериев технологичности.

Ожидаемый результат от внедрения разрабатываемого АСРТП на предприятии:

- 1) уменьшение трудозатрат и сроков разработки ТП изготовления деталей и сборочных узлов изделий АТ;

- 2) разработка алгоритма формирования данных на основе существующих взаимосвязей при конструкторско-технологической подготовке производства.

В ходе выполнения работы планируется получить следующие практические результаты:

- программный модуль распознавания структуры САД-модели изделия;

- классификаторы ТП изготовления изделий АТ, методика формирования маршрута изготовления изделий;

- программный модуль проектирования маршрута изготовления изделия на основе САД-модели изделия;

- формирование технической документации: от конструкторской спецификации до производственных документов технологических процессов;

- информационная поддержка процесса технологического проектирования;

- автоматизация разработки и нормирования технологических процессов на основе САД-модели.

Таким образом, применение АСРТП на этапах концептуального проектирования и технологической подготовки производства позволяет добиться выпуска конкурентоспособного изделия с высокими, по сравнению с аналогами, целевыми показателями производственной и эксплуатационной технологичности конструкции изделия.

Список литературы

1. R. Akhatov, A. Govorkov, A. Zhilyaev Software Solution Designing of «The Analysis System of Workability of Industrial Product» During the Production Startup of Aeronautical Products // International Journal of Applied Engineering Research. 2015. Т. 10. № 21. С. 4256–42562.
2. Govorkov A.S. Technique of Designing of the Product of Aviation Technics with Maintenance of the Set Criteria of Adaptability to Manufacture // Journal of International Scientific Publications: Materials, Methods & Technologies. 2011. Т. 5. № 3. С. 156–161.
3. Govorkov A.S., Zhilyaev A.S The Estimation Technique of the Airframe Design for

Manufacturability. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 2016. Т. 124. № 1.

4. Ахатов Р.Х., Лаврентьева М.В. Распознавание конструктивно-технологического состава изделия по его электронной модели // Сборка в машиностроении, приборостроении. 2015. № 8. С. 8–14.

5. Гозбенко В.Е., Карлина А.И., Каргапольцев С.К. Определение главных координат в решении задачи вертикальной динамики транспортного средства // Системы. Методы. Технологии. 2016. № 3 (31). С. 58–62.

6. Оленцевич В.А., Гозбенко В.Е. Автоматизация выбора безопасного размещения и крепления груза на железнодорожном транспорте // Системы. Методы. Технологии. 2013. № 2 (18). С. 59–63.

7. Автоматизированное проектирование конструкции и технологического процесса изготовления вала в ср. Доступно на: <https://smekni.com/a/195264/avtomatizirovannoe-proektirovanie-konstruktsii-i-tekhnologicheskogo-protsessa-izgotovleniya-vala-v-sr/> (от 12 мая 2022 г.).

Түйін

Мақалада машина жасау өнімдерін өндірудің технологиялық процестерін жобалаудың интеграцияланған жүйесін әзірлеу тұжырымдамасы қарастырылады. Зерттеу бұйымды (бөлшек, құрастыру кондырғысы) дайындаудың технологиялық процесін әзірлеуде өндірісті технологиялық дайындауды автоматтандыру саласына қатысты. Өнімнің маңызды параметрлерін анықтау және ресімдеу үшін NX жүйесінде жасалған үш өлшемді өнім үлгісін (CAD үлгісі) автоматтандырылған талдау алгоритмі ұсынылады. Бөлшектің дискретті элементі ретінде құрылымдық элемент тұтастай өнімді дайындау технологиясын таңдау үшін негіз ретінде қарастырылады. Мәліметтер базасында құрылымдалған өндірістік технологиялық мәліметтерді және білімдерді ескере отырып, өнімді өндіру маршрутын қалыптастыру үшін қажетті әзірленген жүйенің жалпы функционалдық құрылымы сипатталған. Өндіріске енгізілген жүйенің практикалық нәтижесі жаңа өнімді шығаруға технологиялық дайындық циклінің қысқаруы болып табылады.

Abstract

The article discusses the concept of developing an integrated system for designing technological processes for the manufacture of engineering products. The study relates to the field of automation of technological preparation of production in the development of the technological process of manufacturing a product (part, assembly unit). An algorithm for automated analysis of a three-dimensional product model (CAD model) made in the NX system is proposed to identify and formalize significant product parameters. As a discrete element of a part, a structural element is considered as the basis for choosing a manufacturing technology for the product as a whole. The general functional structure of the developed system is described, which is necessary for the formation of a product manufacturing route, taking into account production technological data structured in a database and knowledge. The practical result of the system when introduced into production is a reduction in the cycle of technological preparation for the release of a new product.

УДК 621

А.Т. Жаксыбаева, С.У. Исмаилов*, Е.К. Есенов, Б. Джаналиев
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.т.н., профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: sico@mail.ru

ОБЗОР ПРИМЕНЕНИЕ ГИС В АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМАХ ПРОИЗВОДСТВА ЦИФРОВЫХ КАРТ

Аннотация

Современные геоинформационные системы (ГИС) обеспечивают решение широкого круга задач сбора, приведения в единые картографические проекции, обработки, анализа и визуализации геодезических и картографических материалов, данных дистанционного зондирования. Однако на основе анализа литературных источников и опыта применения мощных инструментальных ГИС в прикладных областях можно сделать вывод, что при массовом производстве геоинформационной продукции особое значение приобретает задача организации конвейера – постоянного единообразного выполнения одних и тех же операций, контроль за соблюдением заданных свойств продукции, организация процедур предупреждения и устранения ошибок. В этой работе проведен обзор современных подходов и программно-аппаратных средств автоматизированного производства геоинформационной продукции, а именно создание разномногообразие цифровых карт. На базе литературных источников описаны научно-методические основы создания ГИС и автоматизации производства геоинформационной продукции. Представлены типовые технологии и инструментальные ГИС как средства организации производства.

Ключевые слова: геоинформационная система; система автоматизации; геоинформационная продукция; цифровые карты; картографический материал.

С конца 60-х годов начались работы по компьютеризации картографии – это автоматизация производства бумажных карт, разработка картографических банков данных и создание собственно электронных карт. В основе создаваемых систем лежат многовековые традиции систематического производства бумажных карт, технологий сбора, обработки и представления пространственной информации. Новые возможности и подходы позволяют не только пересмотреть технологии производства карт, уйти от традиционной рутины картографического черчения, но и создают новый взгляд на содержание, наполнение и способы представления пространственной информации.

За 30-ти летнюю историю геоинформационные системы (ГИС) прошли путь от узкоспециализированного инструментария картографов до открытых многоцелевых профессиональных систем. Их бурное развитие обуславливается информационными, экономическими и технологическими потребностями потребителей в пространственно привязанной информации. Это задачи инвентаризации земель, создания и ведения городского и земельного кадастра, организации ведомственных и административных информационных систем от навигации автотранспорта до управления и планирования развитием территорий и многие другие. Мощный дополнительный инструмент дает ГИС и для традиционных наук о Земле - геологии, географии, экологии. Развитие программной базы ГИС и их теоретических основ в значительной мере обусловлено общим прогрессом в развитии компьютерных технологий и сети Internet.

Само понятие ГИС достаточно хорошо характеризует ее сущность.

Во-первых, речь идет о системе, то есть достаточно сложной, многофункциональной структуре, обладающей внутренней организацией и действующей как единое целое.

Во-вторых, подчеркивается информационное назначение этой системы, главной задачей

которой является обеспечение функционирования информации в процессе решения научных и практических задач. В-третьих, система имеет дело с географической информацией, тематически разнообразной, сопоставимой, координированной, масштабированной и генерализованной в пространстве и времени.

ГИС, технология применения моделей и построения на их основе программно-аппаратных реализаций.

Тесное взаимодействие картографии и геоинформатики, конвергенция их методологий имеют глубокие корни. Топографические и тематические карты – это главный источник пространственно-временной информации, поступающей в ГИС, а система географических и прямоугольных координат и картографическая разграфка зачастую служат основой для привязки (географической локализации) всей информации, поступающей и хранящейся в ГИС. Кроме того, именно карты служат основным средством географической интерпретации и организации данных дистанционного зондирования, переписей, статистических сведений и другой информации, поступающей в ГИС. Картографический анализ и математико-картографическое моделирование широко применяются для обработки и преобразования данных в процессе изучения структуры, связей и динамики геосистем.

Независимо шло развитие подходов к автоматизации традиционного процесса картографирования, технологий обработки данных полевых измерений, данных дистанционного зондирования, материалов съемки шельфа и водоемов. Параллельно с ними развивались средства ведения цифровых банков данных пространственной информации. В 70..80-х годах пришло осознание факта, что успехи, достигнутые в данных направления, объединенные с бурно развивающимися средствами автоматизированного проектирования, приводят к появлению новых интегральных систем - ГИС, и тесно связанного с ними нового вида продукции - цифровых карт [1, 2].

Современные программно-аппаратные решения в области ГИС предлагают широкий набор средств создания цифровых карт, реализации на их основе ГИС конечного пользователя как информационных систем, систем моделирования и принятия решения. Активно развиваются ГИС и как средства автоматизации производства традиционных карт на бумажной основе. Опыт использования ГИС для автоматизации технологии традиционного (бумажного) картографирования широко освещен в литературе [3, 4]. В данной работе рассмотрены вопросы автоматизации создания геоинформационной продукции - цифровых карт и ГИС.

Современные ГИС представляют собой новый тип интегрированных информационных систем, которые, с одной стороны, включают методы обработки данных многих родственных видов автоматизированных систем (АС), таких как АСУ, АСК, АСНИ, САПР, а с другой - обладают спецификой в организации и обработке данных. ГИС являются основой многих автоматизированных систем управления и принятия решений. Это обуславливает повышенный интерес к применению ГИС во многих областях.

ГИС - аппаратно-программный человеко-машинный комплекс, обеспечивающий сбор, обработку, отображение и распространение пространственно-координированных данных, интеграцию данных и знаний о территории для их эффективного использования при решении научных и прикладных географических задач, связанных с инвентаризацией, анализом, моделированием, прогнозированием и управлением окружающей средой и территориальной организацией общества". Современное превращение ГИС из чисто географических информационных систем в качественно новую форму произошло на основе использования идеологии и технологии систем автоматизированного проектирования и интеграции всех процессов обработки на базе географических данных.

Итак, ГИС - автоматизированная информационная система, предназначенная для обработки пространственно-временных данных, основой интеграции которых служит географическая информация. В ГИС осуществляется комплексная обработка информации -

от ее сбора до хранения, обновления и представления, в связи с этим следует рассмотреть ГИС с различных позиций.

Как системы управления ГИС предназначены для обеспечения принятия решений по оптимальному управлению землями и ресурсами, городским хозяйством, по управлению транспортом и розничной торговлей, использованию океанов или других пространственных объектов. При этом для принятия решений в числе других всегда используют картографические данные.

В отличие от АСУ в ГИС появляется множество новых технологий пространственного анализа данных. В силу этого ГИС служат мощным средством преобразования и синтеза разнообразных данных для задач управления.

Как автоматизированные информационные системы ГИС объединяют ряд технологий или технологических процессов известных информационных систем типа автоматизированных систем научных исследований (АСНИ), систем автоматизированного проектирования (САПР), автоматизированных справочно-информационных систем (АСИС) и др. Основу интеграции технологий ГИС составляют технологии САПР. Поскольку технологии САПР достаточно апробированы, это, с одной стороны, обеспечило качественно более высокий уровень развития ГИС, с другой - существенно упростило решение проблемы обмена данными и выбора систем технического обеспечения. Этим самым ГИС стали в один ряд с автоматизированными системами общего назначения типа САПР, АСНИ, АСИС.

Как геосистемы ГИС включают технологии (прежде всего технологии сбора информации) таких систем, как географические информационные системы (ГИС), системы картографической информации (СКИ), автоматизированные системы картографирования (АСК), автоматизированные фотограмметрические системы (АФС), земельные информационные системы (ЗИС), автоматизированные кадастровые системы (АКС) и т.п.

Как системы моделирования ГИС используют максимальное количество методов и процессов моделирования, применяемых в других автоматизированных системах.

Как системы получения проектных решений ГИС во многом применяют методы автоматизированного проектирования и решают ряд специальных проектных задач, которые в типовом автоматизированном проектировании не встречаются.

Как системы представления информации ГИС являются развитием автоматизированных систем документационного обеспечения (АСДО) с использованием современных технологий мультимедиа. Это определяет большую наглядность выходных данных ГИС по сравнению с обычными географическими картами. Технологии вывода данных позволяют оперативно получать визуальное представление картографической информации с различными нагрузками, переходить от одного масштаба к другому, получать атрибутивные данные в табличной или пространственной форме.

Как интегрированные системы ГИС являют собой пример объединения различных методов и технологий в единый комплекс, созданный при интеграции технологий на базе технологий САПР и интеграции данных на основе географической информации.

Как прикладные системы ГИС широко используются на транспорте, в навигации, геологии, географии, военном деле, топографии, экономике, экологии и т.д.

Благодаря богатым функциональным возможностям ГИС на их основе интенсивно развивается тематическое картографирование.

Как системы массового использования ГИС позволяют применять картографическую информацию на уровне деловой графики, что делает их доступными любому школьнику или бизнесмену, не только специалисту географу. Именно поэтому при принятии решений на основе ГИС-технологий не всегда создают карты, но всегда используют картографические данные.

ГИС позволяет ввести такие часто употребляемые, но не имеющие строгого определения термины как "ГИС конечного пользователя", "Прикладная ГИС", "Инструментальная ГИС". Так ГИС конечного пользователя не занимается собственно

созданием цифровых геоинформационных данных. Она предоставляет пользователю средство их выборки, отображения и анализа. Простейший пример – справочная городская система с названиями улиц, номерами домов и т.п. Сбором и наполнением системы конечного пользователя, и данными занимается "система создания цифровых геоинформационных данных". Эти системы могут существовать как две независимые программные системы, связанные только организационными решениями и средствами физического переноса данных.

Прикладная ГИС очень близка к ГИС конечного пользователя. В ней так же нет задачи создания первичной цифровой картографической информации. Акцент перенесен на нетривиальный анализ цифровых картографических данных совместно с другими источниками информации. Основу процессов обработки составляет цифровое моделирование. Оно позволяет осуществлять векторно-топологическое моделирование, буферизацию объектов, анализ сетей, построение цифровых моделей местности и т.д.

Наконец, инструментальная ГИС является более мощной системой, содержащей функциональные модули для выполнения большинства из операций всех трех вышеназванных ГИС. Она может быть организована и как средство построения таких ГИС из имеющихся функциональных блоков. В инструментальных системах поддерживается набор моделей (цифровых представлений) пространственных данных (векторная, топологическая и нетопологическая модели, квадродерево, растровая модель, линейные сети) для ввода данных, их анализа, моделирования и представления результатов [5].

Инструментальные ГИС отличает ориентация на пользовательские модели данных с учетом предметной области и особенностей приложений. Их модели данных определяются классами объектов, наборами атрибутов, расширенными возможностями реализации запросов и операций над объектами по сравнению с предыдущим поколением. Они позволяют обрабатывать геоинформационные данные по распределенной технологии, что повышает гибкость и производительность систем, адаптируемость систем к широкому классу задач, возможность оптимизации функциональных возможностей и производительности системы, создает базу для построения автоматизированных средств управления технологиями промышленного создания и обработки цифровых картографических данных и организации автоматизированного контроля качества продукции.

Как правило, модули и приложения образуют единую пользовательскую среду инструментальных ГИС. К ядру системы подключаются тематически ориентированные модули, дополняемые приложениями для управления моделями данных, построения цифровых моделей, обработки растровых изображений, выполнения расчетов, анализа и проектирования, организации интерфейсов. При этом имеется возможность подключения модулей, разработанных конкретным пользователем.

Это повышает универсальность систем и эффективность при решении нетиповых задач.

Рассмотрим кратко традиционную технологию производства бумажных карт и отличия подготовки цифровых карт от их бумажных аналогов. Типовые технологии создания карт ставят своей целью создание бумажных оттисков карт. В большинстве случаев задача состоит не в создании карт с нуля, а в обновлении ранее созданных на данную территорию карт. При составлении тематических карт имеет место создание тематических слоев карт поверх общегеографической основы.

Основными источниками данных при создании карт являются:

- предыдущие варианты карт данной территории;
- данные полевых работ: измерения координат характерных точек объектов, выполненные с помощью различных геодезических приборов;
- данные дистанционного зондирования: аэро- и космические снимки.

Для тематических и специализированных карт добавляются данные натуральных измерений отображаемых параметров. Для экологических карт это измерения

контролируемых и отображаемых на картах параметров состояния окружающей среды.

Для геофизических и геологических карт - данные специальных измерений и их интерпретации.

Все полученные материалы приводятся в единую систему координат. Результаты обработки и интерпретации первичных данных отображаются в этой системе координат в виде авторских оригиналов.

Далее проводится гравировка отображаемых объектов на пластике. Все точечные и контурные объекты с помощью резца гравироваются на специально подготовленной пластиковой основе. В традиционной технологии типографской печати карт количество подготавливаемых пластиков соответствует количеству отображаемых на карте цветов. Для общетопографической карты количество цветов 6-10. Для сложных карт (особенно геологических) количество цветов может достигать до нескольких десятков. Печать в этом случае выполняется в несколько прогонов.

По пробным оттискам проводится анализ ошибок. Необходимые исправления вносятся путем закраски на пластике мест, содержащих ошибки, и повторной гравировки. Процесс в целом получается исключительно трудоемким, требующим высокой квалификации исполнителей. Типовое время выпуска тиража карты в такой технологии составляло от 1,5 до 3-х лет [6, 7].

Развитие компьютерных технологий и технических средств полиграфической печати за последние годы внесло существенные изменения в данный процесс.

С помощью систем компьютерной подготовки графических материалов к печати и программ класса САПР практически полностью исключается ручная гравировка.

Она заменяется на создание цифровой графической модели карты. Необходимость подготовки множества пластиков (по количеству цветов на оттиске карты) снимается за счет перехода на использование технологии офсетной печати. Здесь количество цветов сводится к четырем основным, с помощью смешения которых воспроизводятся все богатство цветового представления. Качество цветового представления теперь зависит в первую очередь от программно-технических средств цветоделения (растрирования) и подготовки большеформатных фотоформ.

Использование технологий ГИС привносит новые аспекты в технологию подготовки карт к полиграфической печати. С другой стороны, она создает и совершенно новые взгляды на публикацию карт. Во-первых, ГИС позволяют автоматизировать обработку и интерпретацию исходных данных полевых измерений и данных дистанционного зондирования, сведения всех материалов в единую картографическую проекцию. Таким образом, ГИС дополняют возможности программных средств подготовки к печати графических документов, что позволяет автоматизировать практически весь цикл операций подготовки карт к полиграфической печати.

С другой стороны, появляется и совершенно новая продукция – цифровые карты и ГИС конечного пользователя. Уходя от традиционного бумажного представления карты, геоинформационная продукция добавляет возможность представления картографической информации в гораздо менее привязанной к традиционным картографическим масштабам форме. От традиционного бумажного масштаба наследуется состав и способ представления картографических объектов. Пользователь может настраивать набор и вид отображаемой информации под конкретные задачи. Самое важное - появляется возможность выполнять анализ пространственной информации, используя не только данные, внесенные, собственно, в цифровую карту, но и динамически связанные внешние базы данных. Можно подключать данные новых типов, не отображаемых в традиционном бумажном представлении, таких как аудио и видео файлы, растровые и векторные изображения или любые другие цифровые документы, созданные по OLE технологии. Появляется и еще одна немаловажная возможность - поддержание и предоставление потребителю картографических данных в актуальном состоянии, вплоть до систем реального времени.

Список литературы

1. Глебова Н. ГИС для управления городами и территориями // ArcReview, 2006. - № 3(38), С. 49-51.
2. Еремченко Е. Новый подход к созданию ГИС для небольших муниципальных образований // ArcReview, 2005. - №2(32), С. 125-127.
3. Красовская О., Скатерщиков С., Тясто С., Хмелефа Д. ГИС в системе территориального планирования и управления территорией // ArcReview, 2003. – №3 (38), С. 48-55.
4. Томилин В.В., Нориевская Г.М. Использование ГИС в муниципальном управлении // Практика муниципального управления, 2007. - №7, С. 29-33.
5. Журкин И. Г., Шайтура С. В. Геоинформационные системы. — М., «КУДИЦ-ПРЕСС», 2009, 249 с.
6. Понятия о гис (Геоинформационные системы) их структура, классификация и применение. Доступно на: <https://www.ronl.org/referaty/raznoe/613867/> (от 21 мая 2022 г.).
7. Денисов А.Н. Автоматизация технологии цифрового картографирования на базе геоинформационных систем. Дис. ... к.т.н. Спб: СПГТУ, 2000, 187 с.

Түйін

Қазіргі заманғы географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) жинақтау, біркелкі картографиялық проекцияларға келтіру, геодезиялық және картографиялық материалдарды өңдеу, талдау және визуализациялау, қашықтықтан зондтау мәліметтерінің кең ауқымды мәселелерін шешуді қамтамасыз етеді. Дегенмен, әдеби дереккөздерді талдау және қолданбалы салаларда қуатты аспаптық ГАЗ пайдалану тәжірибесі негізінде геоақпараттық өнімдерді жаппай өндіруде конвейерді ұйымдастыру міндеті ерекше маңызды болып табылады деп қорытынды жасауға болады - конвейерді үнемі біркелкі орындау. бірдей операциялар, өнімнің көрсетілген қасиеттерінің сақталуын бақылау, ескертулер мен ақауларды жою процедураларын ұйымдастыру. Бұл жұмыста геоақпараттық өнімдерді автоматтандырылған өндіруге арналған заманауи тәсілдер мен бағдарламалық-техникалық құралдарға, атап айтқанда цифрлық карталардың қайталануын құруға шолу жасалды. Әдеби дереккөздер негізінде ГАЗ құрудың және геоақпараттық өнімдер өндірісін автоматтандырудың ғылыми-әдістемелік негіздері сипатталған. Өндірісті ұйымдастыру құралы ретінде типтік технологиялар мен аспаптық ГАЗ ұсынылған.

Abstract

Modern geographic information systems (GIS) provide a solution to a wide range of problems of collecting, bringing into uniform cartographic projections, processing, analyzing and visualizing geodetic and cartographic materials, remote sensing data. However, based on the analysis of literary sources and the experience of using powerful instrumental GIS in applied areas, it can be concluded that in the mass production of geoinformation products, the task of organizing a conveyor is of particular importance - the constant uniform execution of the same operations, control over compliance with the specified properties of products, organization of procedures warnings and troubleshooting. In this work, a review of modern approaches and software and hardware for the automated production of geoinformation products, namely the creation of duplication of digital maps, is carried out. Based on literary sources, the scientific and methodological foundations for creating a GIS and automating the production of geoinformation products are described. Typical technologies and instrumental GIS are presented as a means of organizing production.

УДК 621

А.Т. Жаксыбаева, С.У. Исмаилов*, Е.К. Есенов, Б. Джаналиев

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.т.н., профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: sico@mail.ru

СИСТЕМА АВТОМАТИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИЙ ПРОИЗВОДСТВА ГЕОИНФОРМАЦИОННОЙ ПРОДУКЦИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ

Аннотация

Современные геоинформационные системы (ГИС) обеспечивают решение широкого круга задач сбора, приведения в единые картографические проекции, обработки, анализа и визуализации геодезических и картографических материалов, данных дистанционного зондирования. В этой работе рассмотрен современный подход и программно-аппаратные средства систем автоматизированного производства геоинформационной продукции, а именно создание и размножение цифровых карт. Перечислены технические средства и программное обеспечение применяемые при автоматизации производства продукции ГИС. Рассмотрен вопрос создания модуля управления, его структуру, состав, назначения и выполняемые им функции и программное обеспечение. Конкретная реализация модуля управления определяется набором доступных для макропрограммирования функций системы, возможностью ее расширения модулями пользователя и развитостью средств импорта-экспорта, т.е. необходимо разработать специализированное программное обеспечение, которая должна входить в общую аппаратно-программный комплекс ГИС.

Ключевые слова: геоинформационная система; система автоматизации; геоинформационная продукция; цифровые карты; картографический материал.

Автоматизация серийного производства геоинформационной продукции на базе ГИС, как было показано в предыдущем разделе, должна выполняться в следующих направлениях:

- создание программных средств поддержки выполнения работ по заданной технологии;
- анализ адекватности функциональных возможностей инструментальных ГИС и разработка программных средств выполнения недостающих или недостаточно эффективных процедур;
- создание средств автоматизации для разработки технологических цепочек обработки данных;
- разработка автоматизированных процедур контроля качества выполнения технологических операций и средств, повышающих эффективность визуального контроля качества.

Задача автоматизированной поддержки технологии производства геоинформационной продукции решается в соответствии с общим подходом к созданию модуля управления. Применительно к данной области приложения организация модуля управления может быть построена в соответствии со схемой, приведенной на рисунке 1.

Здесь организующим звеном создаваемой системы является модуль автоматизированной поддержки технологии (модуль управления), которому подчинен модуль контроля качества. Проектирование модуля управления проводится на основе принятой для данной технологии структуры данных, последовательности выполнения технологических операций, распределения операций между программными системами и операционными средами (для распределенных технологий), требуемым взаимодействием системы с внешним программно-организационным окружением.

Таким образом модуль управления выполняет следующие функции:

- отвечает за соблюдение соглашений о структурах данных и последовательности технологических операций, принятых в данной технологии;

- ограничивает функциональные возможности, предоставленные пользователю базовой ГИС, до необходимых при выполнении именно данной операции, формирует требуемые структуры данных;

- исключает ручной набор параметров повторяемых операций, унифицируя как параметры обработки, так и структуры данных.

Система автоматизации выполнения работ по данной технологии должна поддерживать работу по технологической схеме с соблюдением соглашений о структурах, форматах данных, выполняемых процедурах и их параметрах. Ситуация отличается от производства единичной карты, где все операции выполняются штатными средствами базовой ГИС. При серийном производстве модуль управления должен обеспечить унифицированное выполнение повторяющихся операций, исключая, по возможности, все повторяющиеся операции ввода данных оператором.

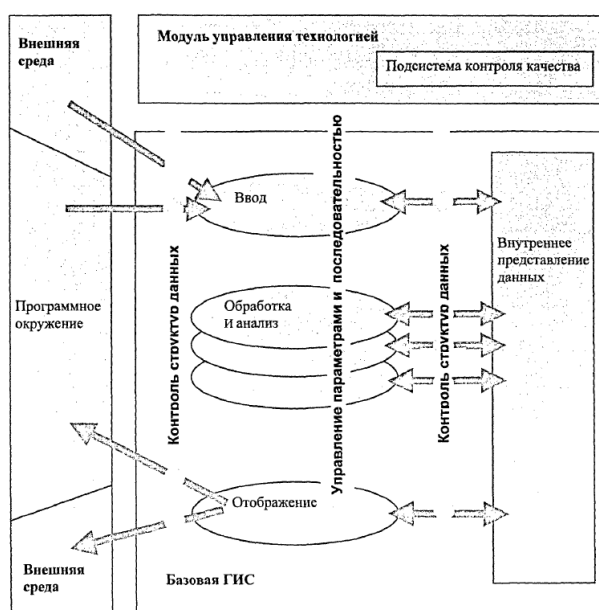

Рисунок 1 - Схема автоматизированного управления технологией создания геоинформационной продукции и взаимодействие системы управления с базовой ГИС

Конкретная реализация модуля управления определяется набором доступных для макропрограммирования функций системы, возможностью ее расширения модулями пользователя и развитостью средств импорта-экспорта. За счет их комбинирования модуль управления должен поддерживать выполнение следующих функций:

- генерации цифровых карт со структурой данных, предопределенной спецификацией, в том числе и генерацию всех промежуточных структур данных, используемых в технологии создания цифровой карты;

- выполнение с заданными параметрами всех процедур обработки данных, не требующих вмешательства оператора;

- обеспечение корректного доступа к данным подсистемам и процедурам обработки данных, участвующим в технологическом процессе;

- организация передачи данных между подсистемами в соответствии со специфицированными соглашениями о структуре данных и их расположении на локальных или сетевых дисках;

- сохранение результатов обработки уже выполненных технологических операций при устранении ошибки на предыдущих шагах (изоляция ошибок);
- выполнение процедур оценки качества окончательных и промежуточных цифровых данных;
- подготовку данных для визуального контроля;
- организацию обозримой для оператора системы доступа к данным;
- устойчивость системы к сбоям программно-аппаратного обеспечения.

Генерация структуры цифровой карты необходима по следующим причинам.

Как упоминалось выше в разделе, описывающем проблемы создания модуля управления в среде нескольких ГИС, практически все современные ГИС имеют собственное внутреннее представление для геометрических данных. И только для хранения атрибутивных данных используются внешние базы данных в общеизвестных форматах. Таким образом, хранение всех данных в единой базе невозможно, и, следовательно, своя база данных с преопределенной структурой должна быть сгенерирована для каждого листа карты.

Во всех случаях процедурам обработки (из единой или одной из нескольких используемых в данной технологии ГИС) должен быть обеспечен корректный доступ к данным. Под словом "корректный" здесь понимается, что данные становятся доступными очередному этапу обработки только после прохождения всех необходимых предыдущих шагов. Для систем, включающих несколько ГИС и хранящих данные в своих собственных форматах, такой доступ можно обеспечить за счет организации процедур импорта-экспорта по завершении очередного шага. Информация же о готовности данных к очередному этапу обработки может либо храниться в базе данных модуля управления, либо может быть обеспечена за счет соблюдения технологических соглашений о переименовании файлов и слов данных по мере их обработки. При реализации модуля управления в виде макропроцедур проще всего реализовать последний подход.

Отдельный вопрос, встающий в основном только для больших и долговременных проектов, - хранение и организация доступа к версиям данных. При отсутствии данного инструмента непосредственно в ГИС хранение версий относительно легко организуется использованием таких популярных программ организации командной работы над проектом как StarTeam, входящий в семейство продуктов Visual Studio 6.0 фирмы Microsoft.

Для распределенной системы, где требуется передача данных между независимыми программными системами и/или операционными средами, используемыми в данной технологии, модуль управления отвечает за организацию импорта, экспорта данных между системами. Близкая задача стоит перед модулем управления и на этапах ввода цифровых исходных данных в систему, а также подготовки цифровых данных к передаче заказчику. Здесь так же требуется представление данных в специфицированной для обмена форме (смотрите рисунок 2).

При организации серийного производства устойчивость системы к сбоям аппаратных и программных средств должна обеспечиваться за счет поддержки гибкой технологии. Сбои аппаратно-программного обеспечения могут приводить не только к потере данных. Они могут создать как кратковременную, так и длительную невозможность использования ряда программных продуктов. В первую очередь это касается дорогостоящих инструментальных ГИС. Резервирование за счет дублирования аппаратуры не только очень дорогой вариант (десятки тысяч долларов), но и недостаточный. Программы жестко привязаны к конкретному компьютеру и, следовательно, требуют еще и дублирования программных лицензий. В таких случаях становится оправданным дублирование функциональных свойств процедур за счет собственной программной разработки. Затрагивать это должны отдельные, наиболее критичные процедуры обработки данных. Для технологий, использующих ограниченный набор функциональных возможностей базовой ГИС, такое решение оправдано. Для более сложных технологий, интенсивно использующих весь потенциал базовой системы, естественно нет оснований для полностью дублирующей разработки. Дополнительное

преимущество такого подхода заключается в потенциальной возможности последующего тиражирования технологий, совместимых по данным с базовой инструментальной ГИС, но уже в собственной программной среде.

Рисунок 2 - Функциональное расширение базовой ГИС и организация модуля управления

При создании экологических, геологических и других специальных карт на основе ДДЗ процедуры обработки снимков часто не поддаются технологической формализации и требуют свободного использования функциональных средств базовой ГИС. При интенсивной обработке данных оператор быстро теряется в десятках, а то и сотнях имен файлов с промежуточными результатами. В таких случаях полезно дополнить базовую ГИС, если такое расширение возможно, пользовательской процедурой открытия/сохранения файлов. Тогда можно ввести дополнительные технологические соглашения об именовании файлов, соблюдаемые автоматически.

Выборка в таком случае может вестись с помощью специально настроенной фильтрации по именам.

Модуль управления реализуется путем разработки программного обеспечения, взаимодействующего с базовыми средствами создания цифровых карт. Он может разрабатываться или как отдельная программа, или как набор процедур на макроязыке базовой ГИС. При этом он может быть реализован либо как единая программа, либо в виде набора программных модулей, подчиненных выполнению единой задачи. Они управляют как процессом создания карт, структурами и наполнением данных, так и параметрами базового программного обеспечения. Ряд реализации модуля управления, отличающихся по составу и полноте воплощения, описан в следующем разделе.

Так, для технологий оцифровки общегеографических карт на территорию Греции разработаны наборы процедур и меню на макроязыке AML. Эти процедуры позволяют реализовать технологический процесс создания карт как средствами исключительно ArcInfo под управлением UNIX, так и в варианте использования распределенной системы оцифровки с подключением рабочих мест на IBM PC, при использовании программы векторизации R2V.

Предложенная подход к созданию модуля управления может быть воплощен в различных программно-аппаратных средах. Существенно упростится реализация в ближайшем будущем. Для разрабатываемых в последние годы ГИС в среде MS Windows поддерживаются принципы COM-технологии программирования, для которой характерна стандартизация межпрограммного взаимодействия и организации встроенных в программы макроязыков. Среди многочисленных примеров можно назвать MapInfo (версия 5.0) и

ManyFold. Активно развиваются подходы к стандартизации межпрограммного обмена данными и документами на уровне сети Internet, что также позволит упростить разработку средств организации взаимодействия программ, но уже независимо от аппаратных платформ и операционных систем.

В зависимости от конкретных программно-аппаратных условий и экономической целесообразности предложенная система может реализовываться полностью или частично. Вьюкен подход к реализации автоматизированного управления технологическими соглашениями как надстройки над базовым программным обеспечением, порождающий осознанные оценки того, как и какие управляющие элементы должны быть реализованы в общей системе.

Практически нет современных коммерческих ГИС, за исключением системы EgMarreg, имеющих оформленные на уровне интерфейса пользователя средства поддержки технологии работ. Для системы EgMarreg понятие алгоритма пронизывает даже внутреннее представление данных. На диск сохраняется не промежуточный результат обработки, а алгоритм его получения, который затем оперативно воспроизводится.

Однако, даже в наиболее подготовленных инструментальных программных средствах технологию обработки данных под конкретный проект необходимо реализовывать пользователю. Готовых шаблонов алгоритмов естественно нет. В мощных инструментальных ГИС для создания технологических цепочек могут быть использованы средства работы с макрокомандами.

Контроль качества создаваемой продукции - одна важнейших составных частей технологии работ. В традиционной картографии организация и методы контроля регламентируются в ведомственных нормативных документах. Для цифровой картографии полностью наследуются требования к материалам полевых измерений, в значительной мере могут быть использованы закрепленные в инструкциях процедуры контроля качества бумажных отпечатков. Однако цифровая природа данных значительно отличается от бумажной. Проявляется это как в меньшей привязанности к масштабу, так и в гораздо гибкости в структуре данных, составе слоев в электронной карте, динамичной обновляемости карты.

Появляются и специфичные только для цифровой карты свойства структуры данных, в первую очередь связанные с топологией цифровой карты (в понимании ArcInfo). Кроме того, от цифровых карт можно потребовать автоматизированного соблюдения гораздо более широкого списка взаимосотношений и взаимосвязей отображаемых объектов. Через ограничения на взаимосвязи можно проверить соответствие модели реальной или потенциально допустимой в реальном мире взаимозависимости объектов. Пример такого ограничения: "дорога не может проходить по озеру". Топология в понимании ArcInfo отражает только наиболее общие из подобных ограничений.

Цифровая природа геоинформационных данных находит свое отражение во временных ведомственных документах по приемке цифровых карт. С другой стороны, вопросы контроля качества геоинформационной продукции, анализ типовых ошибок цифровых карт активно обсуждаются ГИС сообществом.

Система контроля качества, как подсистема модуля управления, организует проведение выходного контроля качества геоинформационной продукции. Эта система ответственна за контроль качества отдельных технологических операций или цепочек. Модули контроля качества могут и должны дополняться средствами предупреждения систематических ошибок оператора. Эти модули создаются и совершенствуются по мере накопления опыта работы с системой, накопления информации об ошибках, выявленных в ходе создания цифровых данных.

В значительной степени ошибки оцифровки связаны с особенностями используемого программного обеспечения, но при промышленном производстве качество продукции должно обеспечиваться независимо от используемого инструмента. На основе опыта,

накопленного при постановке технологий создания цифровых карт, и анализа литературных источников можно выделить следующие систематические ошибки операторов:

- пропуск объекта, р ложный объект;
- нарушения топологической структуры данных - незамкнутая граница полигона, пересечение полигонов и т.п.;
- неадекватное представление линии - ломанная, описывающая линию, слишком грубая или, наоборот, содержит излишне много узлов;
- несоблюдение ортогональности углов, параллельности (например, при отображении строений);
- нарушение специальных геометрических свойств объекта;
- ошибки в привязке (например, отсутствие связи точек полевых измерений с точками описанных объектов);
- ошибки классификации объекта (отнесение объекта к другому классу или слою);
- ошибки в атрибутах описания объекта;
- нарушение связности объектов как внутри одного слоя, так и между слоями (например, дороги проходят по морю);
- нарушение правил визуального представления карты (например, в расположение подписей как при выводе на экран, так и при подготовке к печати).

Ошибки отличаются по значимости и по причинам возникновения. Они могут быть обусловлены как неадекватным программным обеспечением, так и невнимательностью оператора. С другой стороны, ошибки различаются как по трудоемкости их выявления, так и по трудоемкости их исправления, числу технологических операций, которые должны быть частично или полностью повторены для их исправления.

Типовая система контроля качества создаваемых данных должна обеспечить проверку данных, передаваемых между этапами обработки, в том числе:

- собственно структуры данных;
- типов и допустимых значений для описательных характеристик объектов;
- топологического представления данных;
- взаимосвязей и взаиморасположения объектов;
- качества геометрического и геодезического обоснования;
- геометрического расположения объектов;
- качества геометрического представления объектов;
- полноты представления объектов (пропуски и ложные объекты);
- правильности классификации объектов при вводе;
- фактического соответствия атрибутов объектов их оригиналам;
- отклонений от заданных стандартов оформления выходных документов;
- соглашения об именовании файлов и структуре представления данных в файловой системе;
- соблюдение соглашений о выходных форматах данных.

Проверка реализуется как процедурами автоматической оценки качества данных, так и средствами подготовки данных для визуального анализа качества, создания специальных (типовых в данной технологии) форм представления данных для подчеркивания ошибок.

Контроль за соблюдением соглашений о структурах данных по мере выполнения технологических операций является одной из основных задач модуля управления. Первая задача, во многом определяющая весь успех проекта создания цифровых картографических данных и функционирующих на их основе ГИС, — это проектирование логических структур данных. Планированию подлежит как структура результирующих данных для ГИС, так и структуры данных всех промежуточных этапов ввода, обработки и подготовки. Как уже отмечалось выше, инструментальные программы цифрового картографирования ориентированы на универсальность применения и не содержат встроенных средств строгого

контроля за соблюдением технологии.

В стандартной конфигурации инструментальных систем генерация структуры данных выполняется оператором путем ввода ее описания через соответствующие окна диалога. Анализ ошибок, возникающих при серийном производстве карт в таком подходе, показывает, что с нарушениями структуры данных связано до 10-15% ошибок. Такие ошибки выявляются в основном на этапе окончательной сборки данных в структурах ГИС, вынуждая повторять несколько технологических операций.

Введение автоматизированных средств контроля структур данных, а при возможности и автоматизированная генерация структур сводят такие ошибки к нулю.

Контроль структуры включает проверку основных параметров описания данных:

- структуру таблиц, имен и типов полей в таблицах, основные параметры слоев геометрической информации. Его легко дополнить и проверкой значений, численных данных на принадлежность допустимым интервалам. Для текстовых полей данных ситуация несколько сложнее: возможна проверка на заполненность поля, в отдельных случаях можно проверить данные на соответствие тезаурусу. Контроль допустимых значений атрибутов при всей своей простоте позволяет выявить грубые ошибки (описки) оператора.

При работе с единственным источником информации относительно легко обеспечить корректное построение топологии внутри слоя чисто программными средствами ее контроля по ходу создания слоя. Так, при отрисовке линий по отсканированной подложке можно включить средства автоматического замыкания полигонов, задать радиус чувствительности для автоматического соединения линий, включить средства автоматического создания узлов в точках пересечения линий.

Сложнее задача соблюдения топологии внутри слоя при одновременной корректировке взаимоотношениями между слоями. Рассмотрим пример. Пусть центр улицы является одновременно и административной границей между районами. При независимом создании этих слоев их легко построить топологически корректными.

Однако за счет погрешности оцифровки общая часть единой линии (центральная линия улицы и соответствующий фрагмент границы районов) будет представлен двумя почти совпадающими, но разными линиями. Можно принять решение создавать слой административных границ позже слоя улиц. В таком случае общий фрагмент линии легко перенести из слоя улиц в слой границ и дополнить его недостающими элементами административных границ.

К сожалению, на этом возможности геореляционной модели ArcInfo и ограничиваются.

В модели нет средства автоматического сохранения такой связки, можно только отметить зависимые фрагменты специальным признаком в базе данных.

Внесение последующих исправлений в эти слои потребует от оператора исключительного внимания и необходимости переноса копии линии из слоя в слой при каждом ее исправлении. Повторных исправлений можно практически избежать за счет выбора рациональной последовательности создания слоев и организации пооперационного контроля. Неизбежна необходимость редактирования слоев в задачах обновления карт.

Более рациональной здесь представляется модель данных системы Zulu, в которой сеть линий может быть разделена между слоями. Ограниченный шаг в таком же направлении реализован в механизме маршрутов и регионов ArcInfo. Но маршруты и регионы уже выходят за рамки нормальных слоев с контролируемой топологией, являясь метаслоями, т.е. некоторым способом представления базовых слоев.

При создании цифровой карты по данным полевых измерений получаем потенциальный конфликт при требовании корректности топологии от объектов, построенных по измеренным координатам. Для корректно собранных и измеренных объектов может быть выполнено только требование соблюдения топологии с точностью до среднеквадратичной ошибки полевых измерений. То есть для двух независимых измерений общей границы полигонов среднее отклонение определяется, естественно, средней ошибкой измерений.

Тогда примыкающие, независимо построенные полигоны могут либо пересекаться, либо оставлять просветы вдоль общей границы. Ширина этой зоны нарушений и определяется средней ошибкой измерений.

Так же и точка, логически лежащая на контуре, но полученная по независимым измерениям, будет лежать только в окрестности контура. В нетопологических системах измеренные данные остаются без изменения, а в топологических выполняется автоматическая или ручная доводка модели.

Вариант специализированной модели данных реализован при участии автора в системе GeoLES. Он поддерживает как синхронность изменения между слоями, так и построение корректной топологии с контролем допустимого отклонения исправленных координат от измеренных. Синхронность изменений реализована за счет однократного хранения в базе всех составляющих модели - точек, контуров и, соответственно, полигонов. Корректность топологии обеспечивается за счет смещения точек в пределах допустимой погрешности измерений.

Как уже отмечалось, заметный эффект дает в сокращении числа ошибок разработка программных средств их предупреждения. Из реализованных в системе GeoLES специальных средств для предупреждения массовых ошибок операторов можно отметить средства генерации объектов специальных форм на крупномасштабных планах, таких как проезды, беседки, крыльца. Они автоматически строятся по нескольким базовым точкам в соответствии с требованиями нормативных документов. Столь же частые ошибки, требующие многократной переделки документов, встречаются на этапе подготовки текстово-картографических отчетных документов по выполняемому проекту. Соответствие документа постоянно изменяющимся местным нормативным документам обеспечивается программно, за оператором остается только его доводка по визуальной оптимизации расположения подписей и принятию решений о выноске в увеличенном масштабе перегруженных информационно фрагментов.

При разработке ГИС в прикладных областях возникает вопрос не только о повышении технологичности используемых базовых ГИС, но и о необходимом расширении их функциональных возможностей. При создании ГИС обработки данных кадастровой съемки, геолого-геофизических и дистанционных данных автором разработана программная архитектура, разработаны и реализованы алгоритмы обработки картографических данных и данных дистанционного зондирования. Разработанные алгоритмы предусматривают выполнение следующих функций:

- фильтрация изображений и двумерных полей методом свертки в скользящем окне;
- подчеркивание контуров с помощью различных дифференциальных операторов;
- кластеризация и распознавание объектов по спектральным характеристикам;
- снижение размерности данных методом выделения главных компонент и регрессионного анализа, Q геометрические трансформации растровых и векторных данных;
- преобразования географических систем координат;
- монтаж фото-мозаики из изображений по растровым или векторным опорным данным;
- обработка и уравнивание данных полевых геодезических и батиметрических измерений;
- автоматизированная векторизация по растровой подложке;
- создание шаблонов для генерации выходных текстово-графических документов;
- восстановление значений двумерного поля по данным в изолиниях.

Многие из алгоритмов представляют собой реализации опубликованных и реализованных в других системах средства обработки данных. Они реализованы для обеспечения функциональной полноты создаваемых систем. Часть из разработанных оригинальных алгоритмов сохраняет функциональные преимущества перед аналогичными

реализациями других в ГИС. Кратко остановимся на разработанных оригинальных алгоритмах автоматизированного прослеживания контуров и восстановления значений двумерного поля.

Список литературы

1. Журкин И. Г., Шайтура С. В. Геоинформационные системы. — М., «КУДИЦ-ПРЕСС», 2009, 345 с.
2. Денисов А.Н. Автоматизация технологии цифрового картографирования на базе геоинформационных систем. Дис. ... к.т.н. Спб: СПГТУ, 2000, 187 с.
3. Глухова Л.А. Технологии разработки программного обеспечения. Минск: БГУИР, 2007, 178 с.
4. Брауде Э. Технология разработки программного обеспечения. СПб.: Питер, 2004, 250 с.
5. Инструментальные средства автоматизации процессов проектирования и разработки программного обеспечения. Доступно на: <https://www.stud24.ru/programming-computer/instrumentalnye-sredstva-avtomatizacii-processov-proektirovaniya/335684-1010823-page3.html> (от 22 мая 2022 г.).
6. Автоматизация производства и применение новейших технологий. Доступно на: <https://student.zoomru.ru/analiz/avtomatizaciya-proizvodstva-i-primenenie-novejshih/182714.1498713.s2.html> (от 24 мая 2022 г.).
7. Средства гибкой автоматизации производства. Доступно на: https://ozlib.com/854688/tehnika/sredstva_gibkoy_avtomatizatsii_proizvodstva (от 24 мая 2022 г.).

Түйін

Қазіргі заманғы географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) жинақтау, біркелкі картографиялық проекцияларға келтіру, геодезиялық және картографиялық материалдарды өңдеу, талдау және визуализациялау, қашықтықтан зондтау мәліметтерінің кең ауқымды мәселелерін шешуді қамтамасыз етеді. Бұл мақалада геоақпараттық өнімдерді автоматтандырылған өндіруге арналған жүйелерге арналған заманауи тәсіл мен бағдарламалық-аппараттық қамтамасыз ету, атап айтқанда цифрлық карталардың қайталануын құру қарастырылады. ГАЗ өнімдерін өндіруді автоматтандыруда қолданылатын техникалық құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз ету тізімі берілген. Басқару модулін құру, оның құрылымы, құрамы, мақсаты мен функциялары және ол орындайтын бағдарламалық қамтамасыз ету мәселесі қарастырылады. Басқару модулінің нақты орындалуы макробағдарламалау үшін қолжетімді жүйелік функциялардың жиынтығымен, оны пайдаланушы модульдерімен кеңейту мүмкіндігімен және импорт-экспорт құралдарын әзірлеумен анықталады, т.б. жалпы ГАЗ аппараттық-бағдарламалық кешенге енуі тиіс мамандандырылған бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу қажет.

Abstract

Modern geographic information systems (GIS) provide a solution to a wide range of problems of collecting, bringing into uniform cartographic projections, processing, analyzing and visualizing geodetic and cartographic materials, remote sensing data. This paper considers a modern approach and software and hardware for systems for automated production of geoinformation products, namely the creation of duplication of digital maps. The technical means and software used in the automation of the production of GIS products are listed. The issue of creating a control module, its structure, composition, purpose and functions and software performed by it is considered. The specific implementation of the control module is determined by the set of system functions available for macroprogramming, the possibility of its extension by user modules and the development of import-export tools, i.e. it is necessary to develop specialized software, which should be included in the general GIS hardware and software complex.

UDC 582.681.71

Z. A. Talkanbayeva^{1*}, S.A. Kalkabayeva², A.M. Kalkabayev³

¹Kh. A. Yassawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan,

²M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

³University«Miras», Shymkent. Kazakhstan

E-mail: talkanbaeva_56@mail.ru, kalkabayeva@list.ru, zeus-83@mail.ru

*Corresponding author's email: talkanbaeva_56@mail.ru

THE VALUE OF NAURYZ KOZHE IN THE FORMATION OF BIOLOGICAL AND PHYSIOLOGICAL FUNCTIONS OF THE BODY

Abstract

The article is discusses the chemical composition and nutritional value of nauryz skin for the proper functioning of the body. Nauryz kozhe is prepared from white or yellow corn, mung bean, wheat, rice, raw meat, vermicelli, salt, water, kefir. For the first time, the goal was set to study the quantitative and qualitative significance of nutrients in the chemical composition of nauryz skin.

Laboratory studies were carried out in the laboratory of the Kazakh Academy of Nutrition. In nauryz skin, the scores of six essential amino acids, valine, methionine and cystine, were significantly higher than the standard, so they showed significant biological value. The abundance of glutamine among the non-essential amino acids can also guarantee food quality. There is every reason to believe that this traditional dish will continue to take its rightful place on the table.

Nauryz skin contains many proteins, fats, carbohydrates, amino acids, vitamins and fatty acids. In this regard, the value of this dish is obvious. These indicators improve the general well-being of a person, increase immunity, prevent premature aging and increase working capacity. In the formation of the biological and physiological functions of the body, it has been established that nauryz provides the skin with valuable nutrients with healing properties.

Keywords: Nauryz skin, proteins, fats, carbohydrates, vitamins, amino acids, energy, value, calories, fatty acids.

Nauryz kozhe is a national dish that has been used since ancient times. It is prepared once a year in honor of nauryz meiramy, this tradition is implemented in a special way. Nauryz kozhe is prepared from dishes of white or yellow corn, mash, wheat, rice, bone meal, vermicelli, salt, water, kefir. First, washed and peeled corn is boiled (with the addition of powdered meat), then wheat is added, mash and rice, SSC, vermicelli, salt are cooked until soft. Ayran is added to the soup after cooling. Nauryz kozhe, which is prepared every new year, is called "kozhe" [1-2].

What is the power of nauryz kozhe, which is made from seven or more flavors?

First, the essence of water is to digest food, the access of nutrients to the blood takes place in a liquid medium. All metabolic processes are carried out in the presence of water. The harmful product of metabolism is excreted from the body through water. Lack of Water leads to thirst, and excess water complicates the work of the cardiovascular system. The body of a person weighing 70 kg contains 50 kg of water. If its size decreases by 17 kg, a person dies. The human body contains blood, digestive juice, and saliva. One of the food products of nauryz kozhe is meat. As my grandfather used to say, "meat for meat, soup for the face", the taste of meat goes well with various dishes. The protein of muscle tissue contains almost all the amino acids necessary for the human body. Proteins found in nature contain about twenty amino acids. Eight of them will not be replaced. These include tryptophan, leucine, isoleucine, valine, threonine, lysine, methionine, and phenylalanine [3].

For the first time, it was aimed to conduct a study of the quantitative and qualitative value of nutrients in the chemical composition of nauryz kozhe food. The laboratory study was conducted in the laboratory of the Kazakh Academy of Nutrition. In March kozhe, valine (94%) and methionine+cystine (94%) have a score of six amino acids that are not replaced by others that are much higher than the standard and therefore have significant biological value. There is every reason to believe that this traditional cuisine will continue to occupy a special place in the table[4].

According to our study, Table-1 shows the nutritional indicators of nauryz kozhe (in the amount of 100 g).

Table 1-nutritional indicators of Nauryz kozhe (in the amount of 100 g)

Chemical composition	Defined size
1	Nauryz kozhe
2	
1 Protein, g	5,6±0,05
2 May, g	0,84±0,008
3 Carbohydrates, g	7,03±0,06
4 Power, kcal	58±0,09
5 Vitamin composition, mg	
- A	0,011±0,0002
- β-carotene	0
- E	0,069±0,0004
- B ₁	0,08±0,0002
- B ₂	0,06±0,0003
- PP	0,77±0,003
- C	0,4±0,002
6 Essential amino acids, mg	
- Valin	262±0,3
- Isoleucine	283±0,4
- Leucine	521±0,5
- Lysine	324±0,2
- Methionine	131±0,1
- Threonine	245±0,2
- Tryptophan	75±0,08
- Phenylalanine	263±0,6
7 Unsaturated fatty acids, mg	
- Palmitolein	14±0,02
- Olein	22±0,03
- Linol	7±0,001
- Linolene	6±0,003

As shown in Table 1, nauryz kozhe has a high nutritional content of protein (5.6±0.05 g/100g), carbohydrates (7.03±0.06 g/100g) and energy (58±0.09 kcal/100g). The indicators of vitamins PP, C showed good results. An increase in non-interchangeable amino acids in nauryz kozhe was determined by an abundance of leucine, lysine, threonine, among the amino acids of the first order to characterize the quality of food. And the high content of glutamine among the amino acids that can be exchanged can also guarantee the quality of food.

Unsaturated fats, which are a valuable nutrient for the body, were found in small amounts. Nauryz kozhe is a national dish that has been used since ancient times. It is prepared once a year in honor of nauryz meiramy, this tradition is carried out in a permanent manner.

The vitamin component of nauryz kozhe, unsaturated buttermilk, showed the same results as in Table 1:

Fat, which is a valuable nutrient for the body, is the main nutrient of all feeds, the most basic nutrient. When 1 gram of fat is absorbed into the human body, 2 times more thermal energy is released than when protein or carbohydrates are absorbed. Another property of fat is that it promotes better digestion of other foods used with it, giving them taste and aroma. A person also gets vitamins A, D, and E from fats. Unsaturated fatty acids in nauryz kozhe were found in the amount of palmitolein-0.14 mg, olein-0.22 mg, linoleic-0.07 mg, linoleic-0.06 mg (shown in Table 1).

The vitamin composition of nauryz kozhe showed the results (Table 1) a-0.010 mg, E-0.067 MG, B-0.09 mg, B₁ - 0.07 mg, PP-0.73 mg, C-0.5 mg.

One of the fourth food products is milk. The milk itself and the products produced from it are very

digestible and very useful for the human body. It contains all the substances necessary for the normal maturation of the human body. Milk increases the biological value of other products. Milk improves the functioning of the digestive glands. Dairy products include: ayran, cheese, Kurt, kumys, shubat, etc. as my wise people say, "Akargan drank a little". Nauryz kozhe contains kefir, which belongs to dairy products.

One of the fifth and sixth food products is millet, rice, wheat. They have a high nutritional value and a nutritious caloric content. They are especially necessary for feeding children and sick people. These crops contain a small amount of vitamins and salts of potassium, calcium, magnesium, phosphorus, iron. It is considered one of the most delicious dishes of the national cuisine, which gives the taste of a variety of dishes. Millet is a very fertile crop. If you pay attention to its composition, you can determine that it contains 10-15 percent protein, 59 percent carbohydrate, 38 percent fat, and 3.6 percent ash.

Salt is the only necessary substance for the normal functioning of the human body. It regulates the amount of water in the tissues and forms hydrochloric acid in the gastric juice, bringing the taste of food to life. The human body absorbs an average of 10-15 grams of table salt daily through food. Table salt is used in almost all dishes.

The table compiled by academician A. A. Pokrovsky in 1976 contains the chemical composition of 1446 types of food and cuisine. These are protein, fat, carbohydrates, mineral salts and vitamins in food [5].

Based on these results, it is accepted to divide the types of food into six groups. For example, the first group includes dairy products, the second-meat-fish-eggs, the third-carbohydrate-rich foods (bread, cereals, etc.), the fourth-high-fat foods, the fifth and sixth-vegetable and fruit products. There is a close connection between them, because the value of one is complemented by another. It creates conditions for the body's metabolism to remain in a coordinated balance.

Our people are wise to group the types of food and tell certain colors. They Are: 1. Blue. Spring water flows through the Earth. 2. Red. In addition, it is necessary to take into account the fact that there is no need to eat meat for three days, as well as the fact that there is no need to eat meat for three days. All meat dishes are red in color. 3. Green. We understand all the products that grow from the ground as the grain of a green plant. 4. White. It is appropriate to compare all dairy products with white milk. 5. Yellow. The oil, along with the yellowness of its color, has preserved the most noble "like butter". 6. Brown. Wheat, millet, flour is added to the soup, noodles are compared to Brown. 7. black salt is the sacred black taste, black head says Salt [6].

In conclusion, nauryz kozhe is a complementary food that is prepared from several food products. Among the amino acids, tryptophan, lysine, isoleucine, threonins are of particular importance, since in the conditions of food consumption, due to the low consumption of animal products among the population, their deficiency is often observed. Given the specifics of the national dish, such a threat is not to be. These products are produced in our country. "According to academician Toregeldy Sharmanov, in his interview on the topic "a separate place for domestic products, otandastarym", he stressed that in order to ensure the food security of the country, abandoning food products that poison the younger generation, destroy the gene pool, domestic food products should be more in the nutrition of the population [7]."

Each nation has its own organism, nature, adapted to the food it eats. For example, those who say, "meat should not be eaten, it ages quickly" are nations that grew up without meat. Therefore, it is necessary not to memorize what the memorists say. Let's start with the production and promotion of national dishes.

References:

1. Iztaev A. I., Mynbaeva A. B., Gorbatovskaya N. A., national cuisine nauryz kozhegen for dry semi-finished products produced on the basis of grain crops // cooking and processing industry of Kazakhstan-2008. - N1. P.34-36.
2. Saparbay I. Sumelek: Nauryz kozhe, on the method of preparation of Uzbek cuisine of sumelek // Egemen Kazakhstan. -2002, March -22.-N62-65. - 15B.
3. Pokrovsky A. A. reflections on food.- Almaty, 1990. 34-42B.
4. Urbisnynov Zh.K. The nutritional and biological value of traditionally local dairy products: dissertation of the Candidate of Biological Sciences.-Alma-Ata, 1992.
5. Chemical composition of food products (ed. Academician A.A.Pokrovsky). M., 1976, 227p.
6. Zheti Kazyna Ata Heritage-your precious treasure. "I Don't Know," He Said. Almaty, 1997. 46-48B.
7. Sovereign Kazakhstan. 03.02.2015 "a separate place for domestic products, my compatriots".The Conversation Was Conducted By Gulzainep Sadirovna.

Түйін

Мақалада Наурыз көженің ағзаның дұрыс жұмыс істеуі үшін химиялық құрамы мен тағамдық құндылығы туралы айтылады. Наурыз көже ақ немесе сары жүгері, маш, бидай, күріш, шикі ет, вермишель, тұз, су, айраннан дайындалады. Алғаш рет Наурыз терінің химиялық құрамындағы қоректік заттардың сандық және сапалық маңызын зерттеу мақсаты қойылды.

Зертханалық зерттеулер Қазақ тағамтану академиясының зертханасында жүргізілді. Наурыз теріде алмастырылмайтын алты амин қышқылдарының валин, метионин және цистин көрсеткіштері нормадан айтарлықтай жоғары болды, сондықтан олардың биологиялық құндылығы айтарлықтай болды. Маңызды емес аминқышқылдарының арасында глютаминнің көптігі тағамның сапасына кепілдік береді. Бұл дәстүрлі тағам алдағы уақытта да дастарханнан лайықты орнын алады деуге толық негіз бар.

Наурыз терінің құрамында көптеген белоктар, майлар, көмірсулар, аминқышқылдары, витаминдер мен май қышқылдары бар. Осыған байланысты бұл тағамның құндылығы анық. Бұл көрсеткіштер адамның жалпы әл-ауқатын жақсартады, иммунитетті арттырады, ерте қартаюды болдырмайды және тиімділікті арттырады. Ағзаның биологиялық және физиологиялық функцияларын қалыптастыруда Наурыздың теріге емдік қасиеті бар құнды қоректік заттармен қамтамасыз ететіні анықталды.

Аннотация

В статье рассматривается химический состав и пищевая ценность Наурыз коже для правильного функционирования организма. Наурыз коже готовят из белой или желтой кукурузы, маша, пшеницы, риса, сырого мяса, вермишели, соли, воды, кефира. Впервые поставлена цель изучить количественную и качественную значимость нутриентов в химическом составе кожи наурыза.

Лабораторные исследования проводились в лаборатории Казахской академии питания. В Наурыз коже показатели шести незаменимых аминокислот, валина, метионина и цистина, были значительно выше нормы, поэтому они показали значительную биологическую ценность. Обилие глютамина среди заменимых аминокислот также может гарантировать качество пищи. Есть все основания полагать, что это традиционное блюдо и дальше будет занимать достойное место на столе.

Наурыз коже содержит много белков, жиров, углеводов, аминокислот, витаминов и жирных кислот. В этом плане ценность этого блюда очевидна. Эти показатели улучшают общее самочувствие человека, повышают иммунитет, предотвращают преждевременное старение и повышают работоспособность. В формировании биологических и физиологических функций организма установлено, что наурыз обеспечивает кожу ценными питательными веществами, обладающими лечебными свойствами.

УДК 687.03

Н.А.Эргашова, М.Ж. Танибергенов, М.Ж.Жақыпбекова*

магистрант, Коммерциялық емес акционерлік қоғам М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

п.ғ.д., доцент, Коммерциялық емес акционерлік қоғам М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

п.ғ.к., аға оқытушы, Коммерциялық емес акционерлік қоғам М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: max.aym@mail.ru

ТЕКСТИЛЬ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ТЕХНИКАСЫ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ДАМУДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ

Түйін

Бұл мақалада инновациялық қызмет дамудың қазіргі кезеңінде экономикалық өсудің және шығарылатын инновациялық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды жүйелік факторларының бірі ретінде қарастырылады. Инновациялық қызмет инновацияны құруға, енгізуге және іске асыруға, яғни нәтижеге қол жеткізуге бағытталған. Нәтиже жаңа технологиялар, өнім

түрлері, қызметтер, өндірістік, әкімшілік, коммерциялық сипаттағы ұйымдастырушылық-техникалық шешімдер болып табылады, олар оларды нарыққа шығаруға ықпал етеді және қазіргі уақытта қазіргі заманғы текстиль кәсіпорындарын дамытудың негізгі факторы болып табылады.

Текстиль – маңыздылығы басым мәдениеттің түрі, адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру объектісі және қоғамның қауіпсіз дамуы үшін маңызды қолданбалы мәселелерді, ғылыми-техникалық мәселелерді шешуге қажетті ғылымды қажет ететін технологиялардың маңызды құрамдас бөлігі

Қазіргі заманғы киім - бұл өнеркәсіптік тауар және ғылыми-техникалық прогрестің нәтижесі. Сондықтан текстиль өндірісі дамуының қазіргі кезеңінің ерекшеліктерінің бірі - әлемдегі өмір сүру деңгейінің жоғарылауына және тауарларды қазіргі нарықта сату кезінде бәсекелестіктің артуына байланысты өнімге, атап айтқанда тұтынушылық, эстетикалық, пайдалану, өндірістік қасиеттерге қойылатын талаптар кешенін едәуір қатайту.

Текстиль өнеркәсібінің техникасы мен технологияларының қазіргі заманғы дамуы бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды. Ең алдымен, бұл техникалық және тұрмыстық мақсаттағы жоғары технологиялық high-tech текстиль материалдары. Ғылым тұрғысынан текстиль - бұл ғылымды қажет ететін күрделі өнім. ХХІ ғасырда текстиль арқылы инженерлік ой барлық адами және техникалық мәселелерді шеше бастады.

Кілттік сөздер: тоқыма, тоқыма өнеркәсібіндегі инновациялар, тоқыма өнеркәсібі, заманауи киім, технология, жаңа инновациялық технологиялар, тоқыма талшықтары

Бүгінгі таңда заманауи нарықта біздің өмірімізді жақсартатын және жеңілдететін инновациялық текстиль бұйымдарының кең түрі шығарылады. Жаңа технологиялық материалдарды қолдану жақсартылған және жаңа қасиеттері бар әртүрлі құрылымдардың материалдарын алуға мүмкіндік береді – бұл «ақылды маталар» деп аталады, олардан киім ғана емес, сонымен қатар қосымша пайдалы қасиеттері бар: косметикалық, емдік, диагностикалық, қорғаныс және т. б. сияқты нәрселер жасалады.

Қазіргі заманғы киім - бұл өнеркәсіптік тауар және ғылыми-техникалық прогрестің нәтижесі. Сондықтан текстиль өндірісі дамуының қазіргі кезеңінің ерекшеліктерінің бірі - әлемдегі өмір сүру деңгейінің жоғарылауына және тауарларды қазіргі нарықта сату кезінде бәсекелестіктің артуына байланысты өнімге, атап айтқанда тұтынушылық, эстетикалық, пайдалану, өндірістік қасиеттерге қойылатын талаптар кешенін едәуір қатайту.

Текстиль өнеркәсібінің техникасы мен технологияларының қазіргі заманғы дамуы бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды. Ең алдымен, бұл техникалық және тұрмыстық мақсаттағы жоғары технологиялық high-tech текстиль материалдары. Ғылым тұрғысынан текстиль - бұл ғылымды қажет ететін күрделі өнім. ХХІ ғасырда текстиль арқылы инженерлік ой барлық адами және техникалық мәселелерді шеше бастады.

Олардың негізгілері:

- функционалдық киім (күрғақ зығырдың әсерімен, жоғары температура әсерінен, өрттен, ылғалдан, желден, механикалық кернеулерден, микроорганизмдерден, техногендік әсерлерден, сығымдау әсерінен және т. б. қорғайтын);

- «геотекстиль» - топырақ эрозиясынан, дренаждан қорғауға, жасанды ландшафт қалыптастыруға (жағалаулар, бөгеттер), жол құрылысына арналған текстиль төсемдер;

- ауыл шаруашылығы - егінді климаттық қауіптерден қорғау;

- қаптау материалдары - автомобильдер салондары, ғарыш техникасы), қапталған материалдар, жасанды теріге арналған астарлар; дыбыс және жылу оқшаулау, герметизациялау;

- пластмассадан жасалған композиттер;

- камуфляж және қорғаныс материалдары - әскери камуфляж, техника, қаптар;

- антенналар - коммуникациялық және спутниктік байланыс құралдарында;

- радио шағылыстырғыш, радио мөлдір және эрозияға төзімді - ұшу аппараттарының объектілері;

- сүзгі материалдары – ауа, май, суды, өндіріс қалдықтарын, мұнайды тазартуға

арналған, функционалды, таңдаулы, биологиялық, адам мен үй-жайларды химиялық, биологиялық және радиологиялық әсерлерден қорғауға арналған;

- жоғары берікті материалдар - биаксиалды және басқа құрылымдар негізінде;
- техникалық маталар - брезенттер, желкен, көліктегі тоқыма материалдар, транспортер;
- бүркемелеу - киім, жамылғы, әскери объектілер, оның ішінде жалған мақсаттар;
- профилактикалық және функционалды медицина саласы - жарақаттан кейінгі бұйымдар, емдік материалдар, медициналық киім;
- балық аулау және фермерлік балық өсіру - әртүрлі торлар мен теңіз шаруашылығы саласындағы басқа да бағыттар.

Техниканың әртүрлі салаларында талшықты материалдардың (талшықтар мен жіптердің) түр-түрін және қолдану саласын кеңейту мақсатында жаңа буындағы химиялық талшықтар деп атауға болатын беріктігі жоғары, жоғары модульді (созымдылығы төмен), жоғары эластикалық, ыстыққа төзімді, жанбайтын, жарыққа төзімді және ерекше қасиеттері бар талшықтардың басқа да түрлері жасалды. Мұндай талшықтардың ішінде ерекше қасиеттері бар high-tech (жоғары технологиялық) талшықтар ерекше орын алады. Жоғары берік және жоғары модульді талшықтарды немесе «супер талшықтарды» өндіруде оларды өндірудің төрт жаңа технологиясын бөліп көрсетуге болады [1].

Бірінші технология жоғары молекулалық полиэтиленді гелден иіруден тұрады, содан кейін талшықтың айтарлықтай созылуы (30 есеге дейін). Осы технологияны қолдана отырып, мысалы, АҚШ-та Spectrum 900 және Spectrum 100 жоғары берік талшықтар алынды, олар әртүрлі мақсаттарға арналған техникалық өнімдерді өндіру үшін қолданылады: дулығалар, арқандар мен кабельдер, чемодандар және т.б., сондай-ақ Dyneema SK60 талшығы, ол басқа жоғары берік талшықтардан тозуға төзімділігімен, айтарлықтай химиялық төзімділігімен, төмен салмағымен ерекшеленеді.

Бұл талшықтардың балқу нүктесі 145-155 °С құрайды, олардың механикалық қасиеттерін қысқа уақыт аралығында, тіпті балқу нүктесіне жақын температурада да сақтайды. Dyneema SK71 талшығы болаттан 10 есе күшті. Оның ұзындығы 428 км, ал полиэтиленнің тығыздығы төмен болғандықтан (1-ден аз) суда шексіз. Бұл талшықтан жасалған материалдар жоғары сыну жүктемесіне, жарық диодына жоғары төзімділікке және жақсы гидрофобты қасиеттерге ие, нәтижесінде олар оқ өткізбейтін киім, қорғаныс бұйымдары, сүзгілер, матростар, парашюттер, құрылыс материалдары және т. б. өндірісінде қолданылады.

Жапонияда Mitsubishi компаниясы теннис ракеткаларын, шаңғыларды, ойындарды, спорттық бауларды және т.б. жасау үшін қолданылатын ең жоғары сапалы полиэтилен Tekmilon талшығын жасады [2].

Беріктілігі жоғары және жоғары модульді талшықтарды алудың екінші технологиясы - сұйық кристалдардан иіру процесі, ол қатты полимерлердің кристалдануы кезіндегі макромолекулалардың бағдарлануы кезінде қатты полимерлердің сұйық-кристалды ерітіндісін жартылай құрғақ және жартылай ылғалды күйде жоғары дәрежеде иіруді қамтиды. Бұл технология хош иісті полиамидтерден талшықтарды, атап айтқанда, АҚШ сауда комитетінің шешімі бойынша араמיד деп аталатын полипропилентерефаламидтен (РРТА) шығарады. Сұйық кристалдардан араמידті талшықтарды алудың айрықша ерекшелігі иіруден кейін талшықтың созылуының болмауы болып табылады, яғни макромолекулалар мен супрамолекулалық түзілістердің қажетті бағдарлану дәрежесіне талшықты иіру кезінде тікелей қол жеткізіледі. Араמיד талшықтары жоғары беріктікке және үлкен ыстыққа төзімділікке ие. Du Pont (АҚШ) хош иісті полиамидті шайырлардың екі түрін жасады: Nomex және Kevlar. Nomex талшығы ашық жалынның, түтіннің және жоғары радиацияның әсеріне жақсы төтеп береді, сондықтан оны отқа төзімді киімдер, металлургиялық және мұнай өңдеу зауыттары жұмысшыларына арналған комбинезон жасауда қолданады. Kevlar жоғары беріктігімен, сондай-ақ жоғары температураға төзімділігімен ерекшеленеді. Бұл талшық арнайы мақсаттағы арқандарды, талшықты оптикалық кабельдерді, спорттық

шлемдерді, мотоцикл бөлшектерін және спорт пен демалыста қолданылатын басқа да тозуға төзімді материалдарды, қорғаныс киімдері мен қолғаптарын және т.б. дайындауда қолданылады. Ол ғарыш, автомобиль, авиация, құрылыс, электроника және басқа салаларда қолданылады. Kevlar талшығының физикалық қасиеттері оны киім өндірісінде қолдануға мүмкіндік береді: оққа төзімді көкірекшелердің арнайы түрі, қауіпсіздік көкірекшелері, қорғаныс қолғаптары және т.б. Goldwin спорттық киім өндірушісі Kevlar жүн немесе мақта қоспасында альпинизм мен анорақ шалбарын өндіруде қолданылады [3].

«Супер талшықтарды» алудың үшінші технологиясы органикалық еріткіште еріту арқылы қатты параарамидті молекулалық құрылымды жартылай құрғақ және жартылай ылғалды жүйелерге айналдыруды қамтиды. Алынған талшық «сұйық кристалдардан» иіру арқылы алынған арамидтік талшықтарға қарағанда жоғары беріктікке ие.

Төртінші технология жартылай қатты полимерлерді жоғары температурада иіру арқылы өте жоғары беріктігі бар талшықтарды алуға мүмкіндік береді. Бұл технология хош иісті полиэфирлерге жарамды және еріткіш пайдаланбайды. Бұл технологиямен өндірілген талшықтардың мысалы Vectran болып табылады. Ресейде хош иісті полимерлер негізінде фенилон, внивлон, сульфон Т, оксолон және т.б. ерекше ыстыққа төзімді, жоғары төзімді арамидті талшықтар жасалды.

Қазіргі заманғы high-tech технологиялары әртүрлі салаларда кеңінен қолдануды қамтамасыз ететін бірқатар ерекше қасиеттерді біріктіретін талшықтарды алуға мүмкіндік береді. Мысалы, Витланның көміртегі талшығы қалпына келтіру хирургиясында қолданылады. Оның электр тогының жылу беру қабілеті ғарыш саласында қолданылатын электр жылыту костюмдерін жасау кезінде қолданылады. Ол дәрі-дәрмектер мен донорлық қанды тазарту, тыныс алу жүйесін қорғау үшін сүзгілерде сәтті қолданылады. Талшық сұйық азоттың температурасына жақын температурада от пен аязға төзімділікті біріктіреді, сонымен қатар ұзақ радиациялық және ультракүлгін сәулелену кезінде беріктік пен икемділікті сақтайды.

Дамыған өткізгіш синтетикалық талшықтар талшықты оптикадағы нәзік шыны жарық бағыттағыштарын сәтті ауыстырады, бұл кибернетикалық машиналардың болашағымен байланысты.

Жаңа буын талшықтары медицинада тігістер жазылғаннан кейін алып тастауды қажет етпейтін жіптер ретінде кеңінен қолданылады; жасанды органдарды жасау үшін: өкпе, бүйрек, қан тамырлары және т.б., сонымен қатар әртүрлі вирустық ауруларды диагностикалауда, соның ішінде ЖИТС және гепатит вирустарын оқшаулау.

Кейбір макромолекулалық қосылыстарды дәрілік заттармен «толтыруға» болады. Мұндай талшықтардан жасалған материалдар (биолан, йод, летулан) тірі ағзаны патогенді микробтардан қорғауға қабілетті.

Дәрігерлердің, атап айтқанда хирургтардың киімдері ион алмасу қасиеттері бар талшықтардан жасалған арнайы микробқа қарсы кенептерден жасалған. Болашақта - құрамында адам терісінің белгілі бір жерлеріне немесе бүкіл ағзаға емдік әсер ете алатын дәрілік заттар бар текстиль материалдарының емдік түрлерін жасау қарастырылуда.

Текстиль талшықтары мен жіптерінің ассортиментін дамыту бағыттарын талдау қазіргі уақытта «аққу мамығы» немесе «кашмир жүнін» алмастыратын серпімді супер жұмсақ талшықтарды қолдану өзекті екенін көрсетеді.

Иірілген жіптің өте жұмсақ түрін жасау үшін «Курскхимволокно» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі (Ресей) және «Могилевхимволокно» ашық акционерлік қоғамы (Ресей) шығарған «аққуды» имитациялайтын силиконизацияланған полиэфирлі профильді талшықтарды пайдалана отырып, иірілген жіп пен трикотаж өндірісінің технологиясы әзірленеді. Беларусь) [4].

Синтетикалық талшықтар арасында біршама позицияларын жоғалтқан полиамидті талшықтар Du Pont бірегей және әмбебап нейлон (полиамидті) Тактель талшығының (Taktel)

дамуы арқасында жаңа өмірге ие болды. Талшықты Тактель күрделі, соның ішінде көп филаментті жіптер түрінде шығарылады және заманауи маталар мен киімдерге жұмсақтық, сезімталдық, талғампаздық пен сұлулық береді. Тактель жібі мақта немесе полиэфирден 30% жеңіл, ал беріктігі, су өткізгіштігі, «тыныс алу» қабілеті, күтім жасауда ыңғайлы, тартымды көрінісімен ерекшеленеді. Тактель талшықтарынан жасалған материалдар ашық түстермен әдемі боялған және әртүрлі әрлеуге жарамды. Қазіргі уақытта әртүрлі қолдану салаларына жарамды Тактель жіптерінің тұтас сериясы шығарылады: күнделікті қолдануға арналған берік сыртқы киімнен бастап жұмсақ, талғампаз шұлықтар мен іш киімдерге дейін [5].

Тоқыма өнеркәсібіндегі ең қарқынды дамып келе жатқан сала – «ақылды маталар» деп аталатын өндірісті дамыту. Мысалы, қолданылатын Interconnection технологиясы матаның талшықтарына ендірілген әртүрлі сенсорларды пайдалануға мүмкіндік береді, олар дененің биометриялық параметрлері туралы ақпаратты кәдімгі немесе қалталы компьютерге қабылдайды және жібереді. Бұл технологияның басты ерекшелігі – мұндай технологиялар матаның барлық түрлерінде қолданылады.

Intelligent Textiles әскерилер үшін материалға енгізілетін және энергияны белгілі бір жерге тасымалдайтын электр өткізгіш жіптерден тұратын «Электрондық матаны» әзірледі. Маңызды артықшылығы - тіндік энергияны сақтау және тіндердің зақымдануы кезінде жұмыс істеуді жалғастырады.

Электр жабдықтарын автоматты түрде тазарту процесі қолдану кезінде тұрақты температура мен жоғары беріктікті сақтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде кең қолданыс саласы бар арнайы киім өндірісі үлкен маңызға ие. Модельдері барынша ойластырылған және ыңғайлы болды, олар күнделікті киімге ұқсас болды, қорғаныс қасиеттерін сақтап, адам өмірі мен денсаулығын сақтауға көмектеседі және осылайша өздерінің қызметтік міндеттерін орындайды. Біріншіден, қазіргі заманғы жұмыс киімдерінің инновациялық шешімі – бұл сыртқы қолдануға арналған барлық дерлік киім үлгілерінде болатын жарық қайтару көрсеткіші. Екіншіден, арнайы резеңкеленген матадан жасалған ылғалды жағдайларда пайдалануға арналған арнайы киім. Мұндай киімдегі барлық тігістер арнайы резеңке таспамен тығыздалған. Адамды жоғары температурадан, жылу сәулесінен, ұшқыннан, балқытылған металдың шашырауынан қорғайтын киімдегі маңызды элемент арнайы синтетикалық гетерогенді отқа төзімді тігін жіптерін қолдана отырып, отқа төзімді қасиеттері бар материалдарды жасаудың жаңа тәсілдерін қолдану болып табылады. Бұл жіп жалын мен 350-400 0 С температурааның әсерінен бір минут ішінде 75% - дан жоғары жарылғыш жүктемені сақтайды. Ішкі нарықтағы жоғары температурадан және жылы сәулеленуден қорғау саласындағы ең перспективалы маталар ыдырау температурасы 500 0 С болатын Русар және Арселон талшықтары мен жіптеріне негізделген маталар болып табылады [6].

Қазіргі нарықта өте танымал және сұранысқа ие - бұл әр түрлі уақыт кезеңдерінде аяқ киімге ыңғайлылық пен жайлылық беруге мүмкіндік беретін, төсеніш материалының дизайнын да, түрін де ұтымды таңдауға мүмкіндік беретін ішкі ұлтарактардың дамуы. Ұлтарактың ерекшелігі олардың аяқ киімнің үстіңгі немесе астыңғы жағына құрылымдық бекітілмегендігі болып табылады, бұл тұтынушыға оның талғамына, қалаған ыңғайлылығына және бар медициналық проблемаларына байланысты ұлтарактарды таңдауға және өзгертуге мүмкіндік беретін оң фактор болып табылады.

Сондықтан қазіргі кезеңде аяқ киім кеңістігінің жайлы және гигиеналық қасиеттерін ұзақ уақыт сақтауға мүмкіндік беретін бактерияға қарсы сіндірілген тоқылған (аралас) маталардың қаптамасынан жасалған инновациялық шешім деп санауға болады.

Текстиль өнеркәсібіндегі ең перспективалы және қуатты инновациялық шешім – бұл электрлік разрядты сызықты емес кавитацияны қолдана отырып, жүн талшықтарын өңдеу технологиясын қолдану. Мұның тиімділігі – жүнді жуудың екі сатылы технологиясы қолданылады, ол минералды және органикалық ластаушы заттарды алып тастайтын ЭРО ваннасындағы жүнді алдын-ала тазартуды, күкірт қышқылының ерітінділерін қолданбай

талшық бетіндегі майлы ластаушы заттардың қабығын жоюды қарастырады [7].

Текстиль өнеркәсібінде экологиялық таза және сәнді тауарлар арасында ерекше табиғи қасиеттері, жоғары беріктігі, гигиенасы, табиғи бактерицидті, экологиялық таза және табиғи боялған зығырдан жасалған текстиль материалдары маңызды орын алады. Зығыр материалдарын ферменттермен өңдеудің инновациялық технологиялары зығыр талшығында лигнин мен табиғи бояғыштарды сақтауға мүмкіндік береді, бұл материалдарды көркем және түрлі-түсті безендіруге кең мүмкіндіктер ашады, бұл зығыр шикізатын барынша толық пайдалануға мүмкіндік береді және осылайша отандық нарықта зығыр өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі мен өнімділігін арттырады. Қорытындылай келе, инновациялық саланың дамуы ерекше мәнге ие болатындығын атап өткен жөн, бұл іргелі және қолданбалы зерттеулердің нәтижелеріне негізделген ғылыми-техникалық әзірлемелерді жаңа тұтынушылық қасиеттері бар нарықтық тауарларға айналдыруға ықпал етеді. Сондықтан да, қазіргі әлемдегі инновациялар көбірек қызығушылық тудырады және олар тек қажет қана емес, сонымен қатар өмірлік маңызды болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Текстильные волокна нового поколения – Режим доступа: http://koi.tspu.ru/koi_books/Vodrova/page1,5.htm (дата обращения: 22.02.2022).
2. Шеромова И.А. текстильные материалы: получение, строение, свойства: Учебное пособие. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2006. – 220 с.
3. Дориомедов М. С. Рынок армированного волокна: виды, свойства, применение Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rynok-aramidnogo-voлокna-vidy-svoystva-primeneniye> (дата обращения: 26.04.2022).
4. Полиамидные волокна – Режим доступа: <http://t-stile.info/poliamidnye-voлокna/> (дата обращения: 22.04.2022).
5. Буданова Г.Н. Ролдугина А.Е. Инновационные технологии текстильной промышленности – Режим доступа: <https://poisk-ru.ru/s31394t15.html> (дата обращения: 20.05.2022).
6. Буданова Г.Н., Ролдугина А.Е. Подрывные инновационные технологии текстильной промышленности // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-3. – С. 468-471; – Режим доступа: <http://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34917> (дата обращения: 12.05.2022).
7. Назаров Ю.В., Попова В.В. Инновационный текстиль. Основные виды и области применения – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyy-tekstil-osnovnyye-vidy-i-oblasti-primeneniya> (дата обращения: 12.05.2022).

Аннотация

В данной статье инновации рассматриваются как один из важнейших системных факторов экономического роста и повышения конкурентоспособности инновационной продукции на современном этапе развития. Инновационная деятельность направлена на создание, внедрение и реализацию инноваций, т.е. на достижение результатов. Результатом являются новые технологии, виды продукции, услуг, организационно-технические решения производственного, управленческого, коммерческого характера, которые способствуют их сбыту и в настоящее время являются ключевым фактором развития современных текстильных предприятий.

Текстиль - важный вид культуры, предмет удовлетворения потребностей человека и важная составляющая техники, требующая от науки решения важных прикладных задач, научно-технических задач для безопасного развития общества.

Современная одежда – это промышленный продукт и результат научно-технического прогресса. Поэтому одной из особенностей современного этапа развития текстильной промышленности является значительное ужесточение комплекса требований к продукции, в частности, потребительских, эстетических, эксплуатационных, производственных свойств, в связи с

повышением уровня жизни в мире и увеличением конкуренция при продаже товаров на современных рынках.

Современное развитие машин и технологий в текстильной промышленности охватывает несколько основных направлений. Прежде всего, это высокотехнологичные текстильные материалы технического и бытового назначения. С научной точки зрения текстиль представляет собой сложный продукт, требующий науки. В XXI веке инженерная мысль через текстиль стала решать все человеческие и технические проблемы.

Abstract

In this article, innovations are considered as one of the most important systemic factors of economic growth and increasing the competitiveness of innovative products at the present stage of development. Innovative activity is aimed at the creation, implementation and implementation of innovations, i.e. to achieve results. The result is new technologies, types of products, services, organizational and technical solutions of an industrial, managerial, commercial nature that contribute to their marketing and are currently a key factor in the development of modern textile enterprises.

Textile is an important type of culture, the subject of satisfying human needs and an important component of technology, requiring science to solve important applied problems, scientific and technical problems for the safe development of society.

Modern clothing is an industrial product and the result of scientific and technological progress. Therefore, one of the features of the current stage of development of the textile industry is a significant tightening of a set of requirements for products, in particular, consumer, aesthetic, operational, production properties, due to an increase in the standard of living in the world and increased competition in the sale of goods in modern markets.

The modern development of machines and technologies in the textile industry covers several main areas. First of all, these are high-tech textile materials for technical and household purposes. From a scientific point of view, textiles are a complex product that requires science. In the 21st century, engineering thought through textiles began to solve all human and technical problems.

ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES

UDC 004.438

A.Zh. Abilkas*

Master's student, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding author's e-mail: aslan.abylkas@gmail.com

SOME ASPECTS OF DEVELOPING MOBILE APPLICATIONS FOR ANDROID AND IOS

Abstract

The article devotes to develop of mobile applications for Android and IOS, which examines and analyzes various platforms for a mobile application. The challenge with mobile app development is that designing a user-friendly mobile site, but is not easy due to the many variations in mobile screen sizes and different properties to consider. Let us consider this problem on the example of developing a mobile application for couriers of the delivery service of the "Infinity" company. Accordingly, in order to communicate with customers, manage orders in progress and take new orders, an employee would be able to interact with the service server at any place and at any time to get the necessary information. Therefore, we decided to develop an application that would give all the necessary functionality for the carrier to work with orders.

Keywords: API, JSON, HTTPS, APK, SWOT, QuaD, IOS.

The challenge with mobile app development is that designing a user-friendly mobile site is not easy due to the many variations in mobile screen sizes and different properties to consider. There is no one-size-fits-all guide on how to make the perfect mobile site for any device; a key requirement when developing a mobile site is ease of navigation.

Let us consider this problem on the example of developing a mobile application for carriers of the delivery service of the "Infinity" company.

Work in the carrier delivery service "Infinity" implies the delivery of software and their maintenance. Accordingly, to communicate with clients, manage completed orders and receive new ones, the employee would be able to interact with the service server anywhere and at any time to get the necessary information.

Initially, the work of carriers with the service was carry out through the Telegram messenger. This solution was convenient in that it required minimal implementation and support costs. However, the use of the messenger as the main platform for users to work with the service had a number of limitations that did not allow adding new functionality. Therefore, in the perspective of scaling the project, it was necessary to find an alternative solution that will be convenient to use by both clients and service carriers and would allow implementing complex functionality.

An alternative solution was to make a mobile application for service carriers. Mobile devices have long been a good platform for building business applications. The application can be easily install on a phone through the store provided by its operating system. Today, mobile phones and tablets provide enough computing power to carry out complex logic and functionality in developed applications. In addition, the main advantage of mobile applications is accessibility anywhere. Accordingly, if the application were develop for work related to user movement, then the implementation of this application on mobile devices would be an excellent solution.

The company is engaged in the delivery of software and customer service "Infinity" and provides services for software installation and maintenance around the city. The company does not

currently have a structured tracking and software delivery application.

"Infinity" is an information system for the selection of carriers and distribution of orders. All work automated as much as possible. The client places an order through the website for the delivery of parcels to the addresses indicated by him. Then information on the order would be passing to the carriers. After reviewing it, the first carrier who agrees to fulfill it assigned to this order.

Since "Infinity" being conceived as a fully automated information system, it should function without a call center, operators who would process orders for delivery, assign carriers to orders and interact with them in the process. Therefore, carriers should be able to work with orders on their own: are acquainted with the conditions of execution, let know the client about what time he will arrive at the address or that he cannot contact him, if necessary, refuse to fulfill.

To do this, you need to give a specific solution available to service workers. Initially, this solution was present in the form of using the "Telegram" messenger. This messenger provides a convenient API for creating the necessary commands and displaying information when receiving notifications on a mobile device. For example, that a new order is available for execution. When using the messenger, there was no need to design and create a new application, so it was a great solution to get the service started. It does not need to register - his mobile phone number has already identified the carrier. Nevertheless, in the future, it was necessary to give up the use of "Telegram". Telegram has a limit on the number of notifications sent per second, so it was impossible to send information about a new available order to all couriers at once. The ability to display information is limit by the interface of the messenger and this has been a serious drawback since the start of the service. For example, it was not possible to display a map with destinations on demand. In terms of expanding functionality, this was a big problem. In addition, the main reason for looking for an alternative solution was the real possibility of blocking the messenger on the territory of Kazakhstan. Therefore, we decided to develop an application that would give all the necessary functionality for the courier to work with orders.

This application should provide users with the ability to:

- View the orders closest to them by geolocation and detailed information for each. Next, choose one of them for execution;
- View information on orders being executed and carry out operations with them: cancel the order or transfer the order to another carrier, indicate the time of arrive to the client or let know the client that the carrier cannot contact him;
- Receive a notification (for example, that in 30 minutes the carrier needs to be at the specified address to pick up the parcel);

The application should consist of a number of pages:

- Page with available orders;
- Top up the balance for work;
- View information about work in "Infinity".

Requirements for the application structure:

- Page with active orders;
- Page with information about work in "Infinity";
- Page with a notification for the user;
- Page with information about the user's balance.

An icon should be located at the top of the application, when you click on it, a menu with a list of all pages presented in the application should appear. When choosing one of the pages in the list in the menu, the user redirected to back.

The page with available orders should display a list of orders that the carrier can take. For each order, information provided on:

- addresses to which parcels need to be delivered;
- time intervals in which you need to pick up and deliver the package;
- type of parcel;

- an additional order, if the order has one;
- comments from the client, if the order has one;
- cost of the order.

Initially, ordering information should be presented in a short form, which should only display the first and last address specified in the order. Also, it should not show an additional order and comment from the client.

For each order, buttons must be available to display detailed information and remove the order from available ones.

The detailed order form must display all information on the order, buttons for refusing or agreeing to its execution and a button for opening a map, which will display the addresses specified in the order.

The list of orders must be updated by clicking on the corresponding button located on the page or upon receiving an alert on a mobile device.

The page with active orders should display a list of all orders currently being executed by the courier.

When choosing one of them, the user should be provided with a complete description on order:

- addresses to which you need to deliver parcels and a telephone number for each of them, which you will need to call upon arrival;
- time intervals in which you need to pick up and deliver the parcel;
- type of parcel;
- an additional order, if the order has one;
- comment from the client, if the order has one;
- full description of the formation of the order value: payment for the delivery itself, surcharge for urgency, surcharge for an additional order, courier service commission.

Buttons should be available for the user, when clicking on which:

- the user will see a card with the addresses specified in the order;
- the user will be able to notify the client about what time he will arrive at the address or that he cannot contact him;
- the user will be able to refuse to fulfill the order if he cannot cope with it or cancel due to incorrect data specified in the order;

On the page with information for work, a list with information sections displayed. When clicking on one of them, the user should provide with information on it.

In each of the sections, there may be links to others, when clicking on which the user redirected to a page with the corresponding information on it.

There should also be a button on the page to log out of the current account.

The notification page for the user should display the message sent to him from the server. The message may contain a link to one of the information sections, when clicking on which the user should go to a page with the relevant information on it.

The balance page should display the user's current balance and buttons for replenishing it with different amounts "50", "150", "300" and "500". In addition, on the page there should be a button, when clicking on that the user will see the history of the operation on his balance: replenishment of the balance and withdrawal from the balance on commission for orders.

Before registering, the user should present with a list of cities for work, in which "Infinity" is currently work.

After choosing a city, the user will meet with comments fields for the number and consent to the processing of personal data.

After entering the number and confirming consent to the processing of personal data, the user

will be redirected to the page for entering the code to confirm the number that will come via SMS.

When entering the correct code, the user is redirected to the page containing the comments field for the first and last name.

After entering the first and last name, the user should be able to access the main pages of the application.

To be able to interact with the server, the application must store the token received from the web server during user registration.

The application must provide the ability to determine the user's geolocation and send it to the server.

The application must be able to interact with the web server by sending requests to it for information about:

- orders available to the user;
- orders currently being executed by the user;
- completed orders by the user in the last 48 hours;
- the current balance of the user;
- history of transactions carried out with the user's balance;
- materials containing information about the work of "Infinity".
- The transmitted and received information must be presented in JSON format.
- For each request to the web server, the header must contain the token obtained during user registration.

The application must be able to receive push notifications from the server containing information about:

- new available order;
- cancellation by the client of an order that the user fulfills;
- notification to the user.

The app must be available on:

- Android version 4.4 or later;
- IOS version 9.0 or later;

An obligatory requirement when developing an application is cross-platform. Accordingly, the application must be available on Android and IOS platforms. This requirement greatly complicates development in a short time and in the absence of a large development team:

• Each platform has its own limitations and features in the development, which must be taken into account when implementing the functions of the application;

• In the development and maintenance of the project, you need to add new functionality separately for each platform. Moreover, as a rule, this must be done simultaneously;

• The implemented application must be placed in stores for each platform. Each store has its own requirements for placement, which makes it very difficult to update at the same time.

Possible options for implementing the application:

• Design and implement an application for each platform separately in native languages: Java for Android and Swift for IOS;

• Use technologies that allow writing one code for both platforms.

• Creating an application for each platform separately has a number of advantages:

• The application will be optimized: fast launch and fast work, as well as a small size of the installation file;

• During implementation, it will be possible to use all the capabilities provided by the platform.

These are significant advantages, but to achieve them, you need to write separate applications for each platform. To write them, you need to learn the native language for each platform. These requirements greatly increase the complexity of the development and the time required to complete

the project.

Therefore, the best option was to choose a technology that allows you to write one code for all platforms.

This approach allows:

- Save the resources required to obtain the knowledge necessary for the implementation of the project, and the time spent on its implementation;
- Reuse the written code;
- Easy to add new functionality and update versions of existing applications;

Among such technologies, the most popular and developed are Xamarin and React Native. Both technologies are frameworks for developing cross-platform applications and allow you to define a single user interface and bind the only application logic to it for different platforms [1].

When using Xamarin, the application source code was written in C#. When using React Native, the source code was implemented in JavaScript.

Due to the availability of practical experience in development using JavaScript and its technologies, and the lack of such experience in development using C#, we decided to implement the application using React Native.

React Native is a framework for developing cross-platform applications for IOS and Android from Facebook.

Throughout the entire period of development and support of the project, using this framework, the developer works with a code base written in JavaScript. If necessary, the written code is compiled into native formats: .APK for Android and .IPA for IOS, which will be added to stores: PlayMarket for Android and App Store for IOS, where potential users can download them.

Application architecture design, description of classes, functions and methods is implemented based on the functionality and capabilities of this language. React Native does not restrict the developer in any way in using JavaScript - the framework only provides elements that can be compiled into native ones and methods for working with the functions of a mobile device: getting geolocation, working with the device's camera, accessing the device's local storage, etc. [2].

Therefore, all the advantages of working with JavaScript are also available in the development of mobile applications using React Native:

- JavaScript has a low threshold of entry: this language can be learned in a short time and immediately start writing code to solve real problems;
- As a rule, when working with this language, massive frameworks with a large code base are not used, so you can smoothly increase the complexity of projects being implemented by studying individual libraries when integrating them;
- To create mobile applications, the developer will not need knowledge and experience in their development. It is enough to have experience in developing client-side applications with JavaScript. Accordingly, it will be much easier to find people to develop / support the project;
- One code base for different types of projects. You can use the same functionality in server, client, and mobile projects. If, when working on a client application, one of the connected libraries has proven itself well, then it can be used in the development of a mobile application.[3]

As described earlier, using React Native does not impose any restrictions on the project structure and JavaScript. Therefore, it was possible to use different architectural approaches when implementing the application.

When creating the application, we decided to use Flux as an architectural approach. This decision was justified:

- Previous experience with this approach;
- The popularity of Flux in the developer community. Therefore, most of the examples and

tutorials (including React Native) used it;

- Simplicity and effectiveness of this approach. When using it, the project is easy to scale, and its use is suitable for both small projects and large commercial ones.

Flux architecture is an architectural approach or set of programming patterns for building the user interface of web applications, combined with reactive programming and built on unidirectional data streams.

The main distinguishing feature of Flux is the one-way directionality of data transfer between the components of the Flux architecture. The architecture imposes restrictions on the data flow, in particular, excluding the possibility of updating the state of components by themselves. This approach makes the data flow predictable and makes it easier to trace the causes of possible errors.

Flux architecture consists of three components:

- View - a component that provides information to the user. In client applications, it can be represented by a page in a web browser (or in a mobile application) or a separate module on it. The view has access to read information from the storage, but there is no way to change it: add new data, edit or delete existing ones. As an example of a presentation, you can give a page with a list of available orders for a user in a developed application. All information on orders is stored in the storage, in the view it is only transformed for easy display in the user interface;

- Storage - an object that stores all the data used in the application. Data from storage we can read, but not directly modified. To change them, there are actions, which can be sent to the repository from the view and other modules of the project. And already depending on the type of action and the data specified in it, the storage will itself determine what changes need to be made with the data;

- Action is a simple object. In fact, it can have any structure, but it is accepted as if it has two fields: a field that defines the type of action, and a field that stores data for this action. A string, depending on the type, represents the type of action. The required handler in the storage will be called. An object with an arbitrary structure represents the data for the action.[4]

With such a breakdown, the storage does not depend on the presentation in any way, so it can be easily scaled: add new fields to describe the entities used in the project and new handlers for actions.

Since all data is located in the storage, and in the views, they are only transformed, there is no need to track and process changes made with them - actual data will always be transferred to the view.

Because the view cannot directly modify the data in the storage, there will be no conflicts when adding new interfaces (views) to the project and modifying existing ones.

Ease of scaling, low complexity and high development speed make this architectural approach very successful and common among client application projects.

The JavaScript programming language is dynamically typed: the types for all variables are determined at runtime. This carries with it big disadvantages when building applications on it:

- During development in dynamically typed languages, a lot of time was spent on solving errors associated with incorrect data access. For example, calling a method on an object that does not have these methods or by passing incorrect data to a function or class method [5];

- Variable types, in addition to immediately indicating errors when accessing data incorrectly, also document the code well. A well-semantically named class or interface allows you to quickly understand the purpose of the created objects, which is very useful when working on a large project or when working in a team;

- Programs written in programming languages using dynamic typing run an order of magnitude slower than programs written using statically typed languages.

It is not possible to speed up JavaScript, but there is an opportunity to add static typing to the process of developing an application on it. There are a number of technologies, which can be used to implement static typing in JavaScript. The most popular ones now are TypeScript from Microsoft

and Flow from Facebook. Both technologies are static code types and provide a set of syntax constructions for directly specifying the type of variable [6].

Due to the fact, that Flow is much easier to integrate into a project than TypeScript and the fact that it is developed by the same company as the React Native. Framework used in development, and from this it follows, that React Native support for Flow is better than that of TypeScript it was customary to use it when developing a named one.

Expo is a collection of utilities, libraries, and services that make React Native development easy. Using Expo when developing mobile applications with React Native eliminates some technical issues, and allows you to use additional functionality during development and after creating an application [7]:

- Native development tools (such as Xcode for IOS and Android Studio for Android) will not require compiling JS files into executable application file format (.APK / .IPA). Compilation of JavaScript code into executable files will take place on the Expo server. Once completed, the installation file can be download from the server to your computer. This advantage is very significant, at least due to the fact that Xcode, which is required to build applications for IOS, can only be installed on devices with the MacOS operating system;

- Expo provides a convenient interface for debugging code while developing it. All errors and logs can be output to the console of the client application from Expo or to the browser console when debugging through it. It also provides functionality for launching the developed application on emulators of mobile devices or on a real mobile device when connected to the same Wi-Fi network;

- Expo provides its own interface for interacting with device capabilities: camera, contacts, local data storage, and so on. Therefore, there is no need to load various separate libraries for these tasks;

- Another feature of Expo is the real-time update of the application installed on the device: after building and publishing a new version, all applications previously installed by users will updated automatically. This is a very powerful feature. It solves one of the main problems in mobile development - compatibility between versions. Without the ability to update applications in real time, when new versions released, it always needs to be compatible with old ones, since users do not always immediately update installed applications [8].

The structure of the implementation of the architecture of a mobile application which shown in Figure 1.

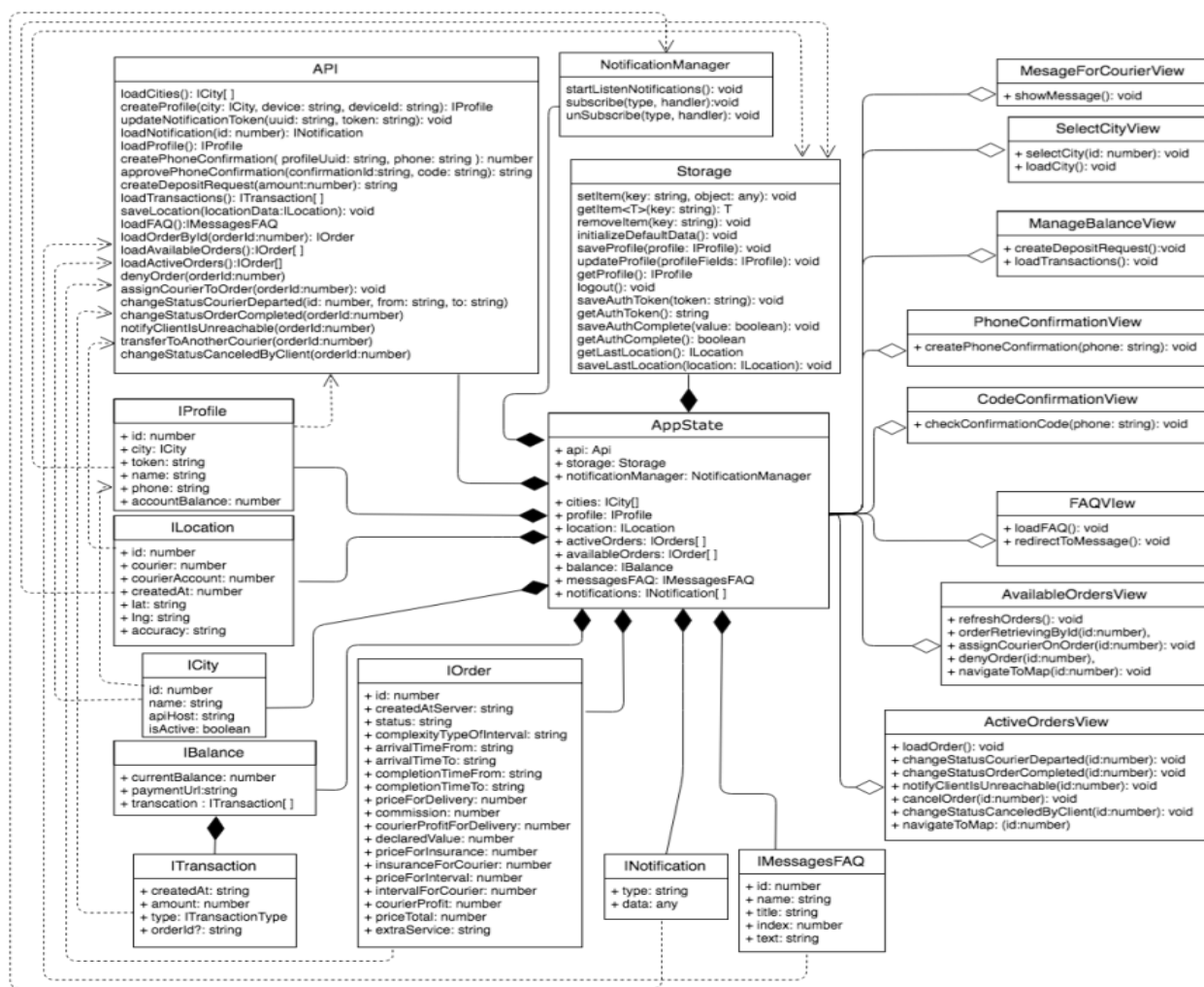

Figure 1 - The structure of the developed application

In the design of the implemented application, Flux used as an architectural approach, the essence of which was described earlier. Therefore, the entire amount of data used in the application is stored in shared storage, which is represent by the AppState class. The store contains all the entities used in the application:

- Cities - cities available for work;
- Profile - user data;
- Location - user's geodata;
- ActiveOrders - orders executed by the user;
- AvailableOrder - orders available to the user;
- Balance - data on the user's balance;
- MessagesFAQ - informational materials about the work;
- Notifications - system notifications for the user.

A corresponding class being implement to work with the server API. All requests to the API server made via the HTTPS protocol. The loadCities method loads the list of cities by referring to the base API server - Moscow. All other requests are send to the API server corresponding to the city selected for operation - each city has its own API server.

In addition to calling the API server, data can be send to a mobile device with a push notification. The notification contains a data type so that a mobile device can understand how to process it, such as orderPublished, and the data itself. To work with data, the NotificationManager

class implemented.

Applications written in React Native do not save their state after shutdown, so when the application starts up, the shared store will be empty. The advantage of this behavior is that the application will take up the least amount of memory required to store data on the device. However, there is a number of data, which must be stored on the device and be available when the application is launch without accessing the server. For example, an authentication token, a city selected for work, user data, etc. For such data, React Native provides AsyncStorage, which is a storage where you can add, delete, and retrieve data, but unlike shared storage, the data in AsyncStorage will persist after the application or turned off phone and will be available the next time you start it. The Storage class has been implement to work with AsyncStorage.

The user interface implemented through the view classes:

- MessageForCourierView - page with system notification for the user;
- SelectCityView - a page with a list of cities available for work;
- ManageBalanceView - page with courier balance management: viewing the current balance, replenishing the balance and viewing the list of operations with the balance;
- PhoneConfirmationView - page for entering the number during registration;
- CodeConfirmationView - page for entering the number confirmation code during registration;
- FAQView - page with information about the job;
- AvailableOrdersView - page with a list of available orders;
- ActiveOrdersView - a page with a list of orders being execute.

Working in the courier delivery service "Infinity" implies the delivery of parcels to the specified addresses. Accordingly, in order to communicate with customers, manage orders in progress and take new ones, the employee must be able to interact with the service server anywhere and at any time to obtain the necessary information. Therefore, we decided to develop an application that would provide all the necessary functionality for the courier to work with orders.

The purpose of the work is to develop a mobile application for the courier delivery service "Infinity".

In the course of the work, the following tasks solved:

- The analysis and selection of existing technologies and methodologies for the development of mobile applications was carried out;
- Researched and approved the user interface of the mobile application;

Performance criteria

Development efficiency criteria

Table 1 - Development efficiency criteria

Indicator type	Type
Social	Improvement of working conditions for employees of the courier delivery service "Infinity".

Employees of the courier delivery service «Infinity» will use the developed application.

Based on market analysis and competitive technical solutions, a SWOT analysis matrix drowned up. This matrix allows you to consider the strengths and weaknesses of the project, opportunities and threats for development. The SWOT analysis matrix presented in table 1.2.

Table 2 - Interactive Project Strengths and Opportunities of project.

	Strengths: C1 Simplicity of the interface. C2. Available on all platforms. C3. Low cost.	Weak sides: S11.Low performance for resource-intensive tasks. S12. Limited functionality. S13. Low reliability.
Capabilities: B1. Development of new system capabilities. B2. The emergence of additional demand for the product B3. The ability to develop the system by third-party developers.	Directions of development: 1.B1B2C1C2C3 Conducting advertising campaigns with an emphasis on the merits of the system.	Constraining factors: 1.B1SL3 Search for highly qualified personnel. 2.B3SL2 Increase in functionality.
Threats: U1. Growth in the number of competitors U2: Malfunctions	Development threats: 2.Y1C1C2C3 development of competitive systems can lead to a decrease in demand for a product.	Vulnerabilities: 1.U1SL2 Low competitive ability in long-term development 2.U2SL3 program failures can contribute to project failure

Summarizing of the research work, the choice of a cross-platform mobile application for the courier delivery service "Infinity" approved. Using this application, service workers will be able to view all the necessary information on available and ongoing courier orders, interact with the client, replenish the balance and view information for work. The study examined the existing programming technologies that allow creating cross-platform native applications, their advantages and disadvantages. The React Native framework was chose as the most suitable solution for development.

References

1. Xamarin i kross-platformennaya razrabotka [Xamarin and cross-platform development]. Available at: <https://metanit.com/sharp/xamarin/1.1.php> (accessed February 2022).
2. Introduction to React Native. Available at: <https://www.geeksforgeeks.org/introduction-react-native/> (accessed February 2022).
3. What is React Native And When to Use It For Your App? Available at: <https://www.elpassion.com/blog/what-is-react-native-and-when-to-use-it> (accessed February 2022).
4. Flux in Depth. Overview and Components. Available at: <https://blog.mgechev.com/2015/05/15/flux-in-depth-overview-components/> (accessed 25 February 2022).
5. Static vs. dynamic typing: The details and differences. Available at: <https://www.techtarget.com/searcharchitecture/tip/Static-vs-dynamic-typing-The-details-and-differences> (accessed March 2022).
6. How to write robust code in JavaScript?. Available at: <https://programming-review.com/javascript/robust-code/> (accessed March 2022).
7. Food Delivery App Development: Features and Cost. Available at:

<https://existek.com/blog/food-delivery-app-development-features-and-cost/> (accessed March 2022).
8. React Native Init vs Expo 2021: What Are the Differences? Available at: <https://fulcrum.rocks/blog/react-native-init-vs-expo/> (accessed March 2022).

Түйін

Мақала әртүрлі платформаларда Android және IOS үшін мобильді қосымшаларды әзірлеу барысына арналған. Мобильді қолданбаларды әзірлеу - пайдаланушыға ыңғайлы мобильді сайтты жобалау, бірақ мобильді экран өлшемдеріндегі көптеген вариацияларға және әртүрлі сипаттарға байланысты оңай емес. Бұл мәселені «Infinity» компаниясының жеткізу қызметінің курьерлеріне арналған мобильді қосымшасын жасау мысалында қарастырайық. Тиісінше, тұтынушылармен байланысу, орындалып жатқан тапсырыстарды басқару және жаңа тапсырыстарды қабылдау үшін қызметкер қажетті ақпаратты алу үшін кез келген жерде және кез келген уақытта қызмет көрсету серверімен өзара әрекеттесе алады. Сондықтан біз тасымалдаушыға тапсырыстармен жұмыс істеу үшін барлық қажетті функционалдылықты беретін қосымшаны әзірлейміз деп шештік.

Аннотация

Статья посвящена разработке мобильных приложений для Android и IOS, в которой рассматриваются и анализируются различные платформы для мобильного приложения. Задача разработки мобильных приложений заключается в разработке удобного для пользователя мобильного сайта, но это не просто из-за множества вариантов размеров мобильных экранов и различных свойств, которые необходимо учитывать. Рассмотрим эту задачу на примере разработки мобильного приложения для курьеров службы доставки компании «Infinity». Соответственно, для общения с клиентами, управления выполненными заказами и принятия новых заказов сотрудник сможет в любом месте и в любое время взаимодействовать с сервером сервиса для получения необходимой информации. Поэтому мы решили разработать приложение, которое давало бы перевозчику весь необходимый функционал для работы с заказами.

UDC: 004.832.22

Zh. Zhanbyrbay*

Master's degree, KBTU, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author's e-mail: z_zhanbyrbai@kbtu.kz

DEVELOPMENT OF SPEECH EMOTION RECOGNITION (SER) SYSTEM USING CNN

Abstract

In this paper we consider a developed Speech Emotion Recognition system based on convolutional neural networks. It describes the procedure for preprocessing sound information and the architecture of the applied network. It also describes an implementation of a convolutional neural network with multiple processing layers. To train a neural network to recognize any objects or phenomena, it is necessary to show different variants of these objects or phenomena, indicating in each case what exactly it sees. When a certain threshold of variability is passed, the neural network itself will begin to correlate the incoming samples with the necessary categories. We use the RAVDESS dataset for this, which contains audio recordings of 24 actors expressing a variety of emotions, including happiness, anger, sadness, disgust, calm and surprise. Then we compare the results with the most popular algorithms and present it. The experiments carried out allow us to evaluate which algorithm is the most optimal.

Keywords: feature extraction, MFCC, sampling process, discrete Fourier transform, neural networks, kNN, LDA.

Introduction

For the development of successful dialogues, research is needed to identify a person's

emotions through his speech. Understanding the emotions of another person is important both for communication between people and when a person interacts with artificial intelligence systems. Automatic speech recognition and prediction of the speaker's emotions would find active use, for example, in the telecommunications and entertainment industries, which would help to avoid conflicts and improve the quality of customer service.

However, at the moment there is no complete solution to this problem, which is not surprising, because emotions are subjective, even people interpret them differently. The existing systems differ in the lists of recognized emotions, the types of databases used, acoustic parameters and their derivatives, as well as classifier algorithms, these differences make the recognition results directly incomparable. We decided to use convolutional neural networks because according to recent studies, convolutional neural networks have efficiency in various recognition problems.

The algorithms provided by others are pretty good, but they have one disadvantage. In general, even the most experienced and titled specialists are unable to accurately determine every emotion experienced by a person. Therefore, the algorithms used for recognition such as LDA (Linear Discriminant Analysis), kNN (K Nearest Neighbor) do not usually have high accuracy.

Our main goal is to create a SER system taking into account various emotional characteristics of speech itself, which will have higher accuracy. We also consider men and women separately, because as a rule, they express emotions in different ways.

The conversion of the sound wave to digital form is the first step in recognizing emotions. The vocal tract's sources and components are first matched and then translated into perceptually meaningful spectral representations.

Then we need to pre-process the audio data. We filter noise in speech using a Wiener filter and MFCC (Mel-Frequency Cepstral Coefficients) as a unique property of the input sound wave. The acoustic characteristic of the speech signal is the feature. Feature extraction is a method of representing each speaker by extracting a small quantity of data from a speech signal. [1] The Mel Frequency Cepstral Coefficient (MFCC) approach is one of the most popular feature extraction techniques [2].

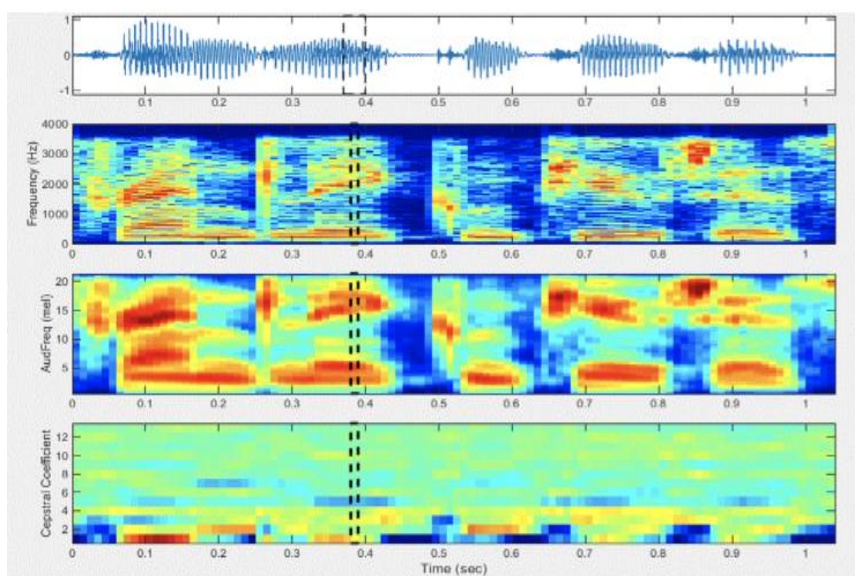

Fig. 1. MFCC

Then we implement a convolutional neural network with multiple processing layers in Python using the TensorFlow library. We also need the following libraries for work: numpy, matplotlib, keras, jupyter. These libraries are very easy to use and allow you to build neural networks with just a few lines of Python code.

Then we pick up representative data and then run a learning algorithm that automatically picks up the data structure. The accuracy of recognition is influenced by the speaker's ability to convey emotional states in speech. Therefore, as input we use the RAVDESS dataset. Then, in 80/20 proportions, we split the dataset into training and test data and calculate the F- score to measure the system's accuracy.

Experimental part

First, we digitized the sound wave. The audio wave sampling process is used for this. It is a method of converting an analogue audio signal into a digital signal. Sound waves are one-dimensional. At each moment in time, they have one value, which is determined by the wave's amplitude.

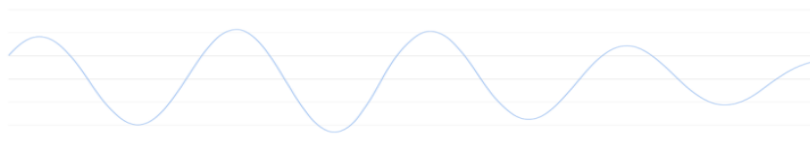

Fig. 2. Sound wave

Fig. 3. Sampling process

This is called sampling. Thousands of times every second, we read data and write numbers that correlate to the amplitude of the sound wave at that point in time. The resulting uncompressed .wav audio files [3].

The frequency range of human speech fits into the 4 kHz band, then, according to the Kotelnikov's theorem, a sampling frequency of 8 kHz is sufficient to restore the signal. After performing this operation, the output will be an array of numbers, each of which represents the amplitude of the sound wave at intervals of 1/8000 second.

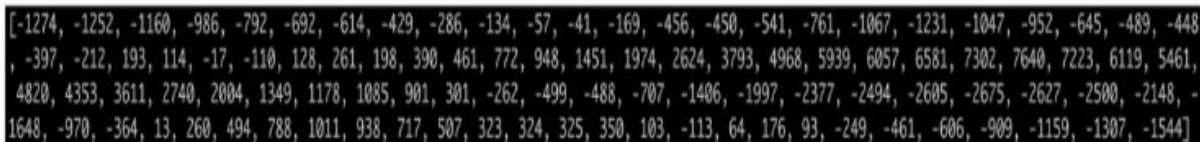

Fig. 4. Sampled sound wave

Plotting these numbers as a simple line graph gives an approximate representation of the original sound wave over a selected period of time.

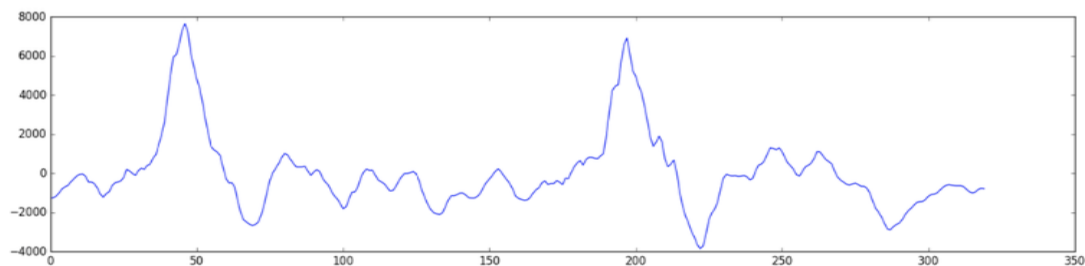

Fig. 5. An approximate representation of the original sound wave

It would be possible to train a neural network on this data, but recognition of speech patterns by processing a large amount of input data is difficult. We can make things easier by doing some preprocessing on the audio data. MFCC (Mel- Frequency Cepstral Coefficients) are used as characteristic functions of the signal used. To extract MFCC, we need to decompose the audio wave into components. The discrete Fourier transform [4] is used for this. The received sound waves must be decomposed into a small scale using a triangular window function (Fig. 6), in this work the Mel-Frequency space was divided into 12 segments.

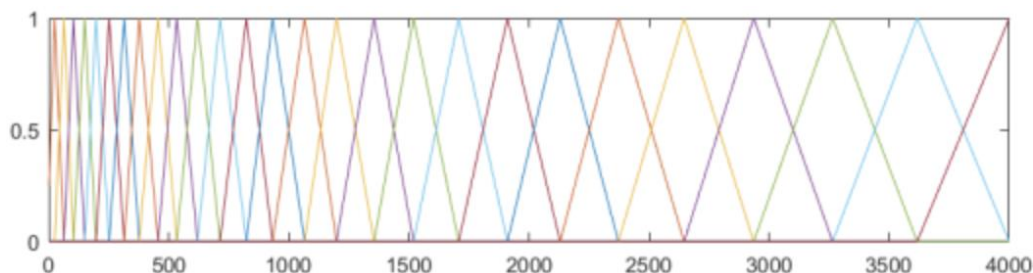

Fig. 6. Triangular window function

Next, it is necessary to calculate the logarithm of the signal power in each Mel-window and perform a discrete cosine transformation (Fig. 7).

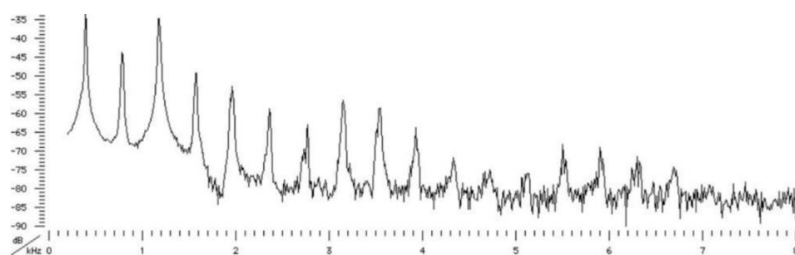

Fig. 7. Linear MFCC function.

The obtained Mel-frequency Cepstral coefficients can be further used as a unique characteristic of the input sound wave.

Now we need to build a neural network and train it [5]. A convolutional neural network with the following architecture is used in this paper:

- The first level of processing represents two super-precise layers and max pooling with 128 filters of size 5, having 216x128x2 neurons at the output.
- The second processing level consists of three convolution layers, also with 128 filters. At the output of the second layer, the model has 216x128x3 neurons.

- The last level of processing is a fully connected layer that classifies according to 6 emotions.

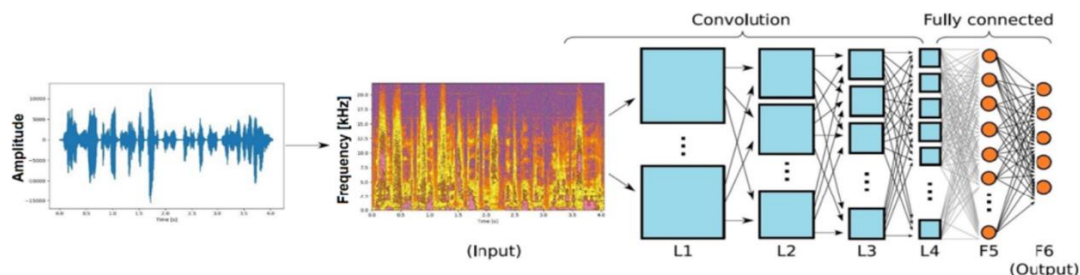

Fig. 8. Algorithm for determining emotions using a convolutional neural network.

The result is based on precision metrics that compare predicted values and actual values. A confusion matrix is generated that consists of True Positive (TP), True Negative (TN), False Positive (FP), and False Negative (FN). We calculated the accuracy using the confusion measures as follows:

$$\text{accuracy} = \frac{(TP+TN)}{(TP+TN+FP+FN)}$$

Fig. 9. Accuracy

Results and their discussion

Finally, it has a convincing accuracy of 73.4%. Comparative accuracy of the applied algorithm with its analogues given in the table below. After comparing the results of these algorithms, we found that the accuracy of our algorithm was slightly higher than kNN [6] and SVM [7].

Linear Discriminant Analysis (LDA)	62
K nearest neighbor (KNN)	72
Support vector machines (SVM)	76
Convolutional Neural Networks	73

Fig. 10. Accuracy of other algorithms

We also made sure that if we increase the bandwidth from 4 to 8 kHz, respectively, it led to an increase in the accuracy of the SER system by about 3.3%.

In terms of gender distribution, the number of female speakers was slightly higher than that of male speakers, but the imbalance was not large enough to warrant special attention.

To ensure consistency in our study of energy change, since the audio clips in our dataset were of different lengths, it was found that power, which is energy per unit of time, is a more accurate measurement. This indicator was plotted on different emotions. It is quite clear that the main method of expressing anger in people is through higher energy delivery. We also observe that disgust and sadness are closer to each other in energy, although there are exceptions.

When we tested our model, we identified several issues:

- The model often confused anger and disgust.

- The model is also entangled among disgust and sadness.
- If one or two words are spoken louder than other words, it is almost always classified as surprise.
- The model is not overly sensitive to noise, it does not glitch until the background noise is too high.

Conclusion

In this work, a system for recognizing emotions by voice was developed based on a convolutional neural network. According to the results of experiments, the accuracy of this system was 73.4%, which is comparable to other algorithms, but is not the limit.

We plan to expand the class of acoustic features, as well as use a two-dimensional convolutional neural network, which ultimately should affect the accuracy of recognition of the speaker's emotions.

We will study of other acoustic characteristics of sound data to test their applicability in the field of Speech Emotion Recognition (SER) and take into account some new parameters as speed of pronouncing words and disappearance of pauses to get the best result. We are also going to use the Berlin Emotional Speech (EMO-DB), TESS, SAVEE, CREMA-D datasets in order to once again verify the correctness of our conclusions.

References

1. Y. Gao, J. Xie and J. Liang, "A Method of Signal Feature Extraction and Sound Quality Evaluation Correlation Analysis," 2009 Second International Symposium on Computational Intelligence and Design, 2009, pp. 258-261, doi: 10.1109/ISCID.2009.211.
2. Q. Li, Yuze Yang, "MSP-MFCC: Energy-Efficient MFCC Feature Extraction Method With Mixed-Signal Processing Architecture for Wearable Speech Recognition Applications," in IEEE Access, vol. 8, pp. 48720-48730, 2020, doi: 10.1109/ACCESS.2020.2979799.
3. R. L. Konsbruck, E. Telatar and M. Vetterli, "On Sampling and Coding for Distributed Acoustic Sensing," in IEEE Transactions on Information Theory, vol. 58, no. 5, pp. 3198-3214, May 2012, doi: 10.1109/TIT.2012.2184849.
4. S. C. Pei, W. L. Hsue and J. J. Ding, "Discrete Fractional Fourier Transform Based on New Nearly Tridiagonal Commuting Matrices," in IEEE Transactions on Signal Processing, vol. 54, no. 10, pp. 3815-3828, Oct. 2006, doi: 10.1109/TSP.2006.879313.
5. K. Jaiswal and D. Kalpeshbhai Patel, "Sound Classification Using Convolutional Neural Networks," 2018 IEEE International Conference on Cloud Computing in Emerging Markets (CCEM), 2018, pp. 81-84, doi: 10.1109/CCEM.2018.00021.
6. J. Umamaheswari and A. Akila, "An Enhanced Human Speech Emotion Recognition Using Hybrid of PRNN and KNN," 2019 International Conference on Machine Learning, Big Data, Cloud and Parallel Computing (COMITCon), 2019, pp. 177-183, doi: 10.1109/COMITCon.2019.8862221.
7. Muljono, M. R. Prasetya, A. Harjoko and C. Supriyanto, "Speech Emotion Recognition of Indonesian Movie Audio Tracks based on MFCC and SVM," 2019 International Conference on contemporary Computing and Informatics (IC3I), 2019, pp. 22-25, doi:10.1109/IC3I46837.2019.9055509.

Түйін

Бұл мақалада біз конволюционды нейрондық желілерге негізделген дауыс арқылы эмоцияны тану жүйесін қарастырамыз. Ол аудио-аппаратты алдын ала өңдеуді және қолданбалы желінің архитектурасын сипаттайды. Бірнеше өңдеу қабаттары бар конволюционды нейрондық желінің жүзеге асырылуы да сипатталған. Нейрондық желіні кез келген объектілерді немесе құбылыстарды тануға үйрету үшін әр жағдайда ол не көретінін көрсете отырып, осы объектілердің немесе құбылыстардың әртүрлі нұсқаларын көрсету қажет. Өзгергіштіктің белгілі бір шегінен өткенде, нейрондық желі өзі келетін үлгілерді қажетті санаттармен корреляциялай бастайды. Ол үшін біз қуаныш, ашу, мұң, жиіркеніш, тыныштық және танданыс сияқты әртүрлі эмоцияларды білдіретін 24

актердің аудио жазбаларынан тұратын RAVDESS деректер жинағын қолданамыз. Содан кейін біз нәтижелерді ең танымал алгоритмдермен салыстырып, оларды ұсынамыз. Жүргізілген тәжірибелер қай алгоритмнің ең оңтайлы екенін бағалауға мүмкіндік береді.

Аннотация

В данной статье мы рассматриваем разработанную систему распознавания эмоции по голосу на основе сверточных нейронных сетей. Он описывает процедуру предварительной обработки звуковой информации и архитектуру прикладной сети. Также описывается реализация сверточной нейронной сети с несколькими слоями обработки. Чтобы научить нейронную сеть распознавать какие-либо предметы или явления, необходимо показывать разные варианты этих предметов или явлений, указывая в каждом случае, что именно она видит. При прохождении определенного порога изменчивости нейронная сеть сама начнет соотносить поступающие выборки с нужными категориями. Для этого мы используем набор данных RAVDESS, который содержит аудиозаписи 24 актеров, выражающих самые разные эмоции, включая счастье, гнев, печаль, отвращение, спокойствие и удивление. Затем мы сравниваем результаты с наиболее популярными алгоритмами и представляем их. Проведенные эксперименты позволяют оценить, какой алгоритм является наиболее оптимальным.

УДК 681.5

А.А.Мусабеков*, К.Д.Досыбек, Е.С.Серкебаев, А.А.Батырбеков, А.Н.Кочерова

к.т.н., доцент., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: musabekov_a@rambler.ru

АВТОМАТИЗАЦИЯ, УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЬ ИНЖЕНЕРНЫХ СИСТЕМ ГОСТИНИЦЫ

Аннотация

Эффективное управление, контроль деятельности и максимальное обслуживание в гостиничном бизнесе очень важны как для клиентов, так и для имиджа. При разработке проектов систем автоматизации гостиницы решаются вопросы управления тепловыми сетями, электроснабжением, водоснабжением и канализацией, климат-контролем. Выбор параметров вентиляции, отопления, кондиционирования воздуха-все это можно назвать высочайшим интеллектом в области гостиничной автоматизации. Создание настоящего интеллектуального отеля-включает в себя не только грамотный подход к автоматизации инженерных систем отеля с общим центром, но и тесную связь между различными подсистемами автоматизации отеля, действия которых зависят друг от друга и от внешних условий. В статье также рассмотрены основные причины, такие как удобство, комфорт и безопасность, по которым автоматизация отеля становится все более востребованной.

Ключевые слова: автоматизация, управление, диспетчеризация, регулирование, энергоэффективная система.

Введение

Обязательным составляющим успеха предприятия в гостиничном бизнесе, без которой невозможно эффективное управление, контроль обслуживания и предоставление максимума сервиса - это применение систем автоматизации. Если для администрации важно поддерживать класс отеля или даже поднять его на новый уровень и при этом ощутимо экономить ресурсы, то необходимо разработка и реализация автоматизированной системы управления гостиницей [1].

Это даёт в практическом применении:

- бесперебойную работу всех инженерных систем (жизнеобеспечения, диспетчеризации, энергосбережения и пр.);
- мониторинг основных параметров состояния номеров и уровня сервиса, предоставляемого гостям;
- контроль возникновения внештатных ситуаций и оперативное оповещение;
- экспресс-оценка обслуживания: статус номеров, контроль обращения в сервисную службу, скорость реакции персонала;
- получение детальной информации и составление отчётов для эффективного менеджмента [2].

Рассматривая гостиничное предприятие как совокупность функциональных отделов, получим достаточно разрозненную структуру АСУ.

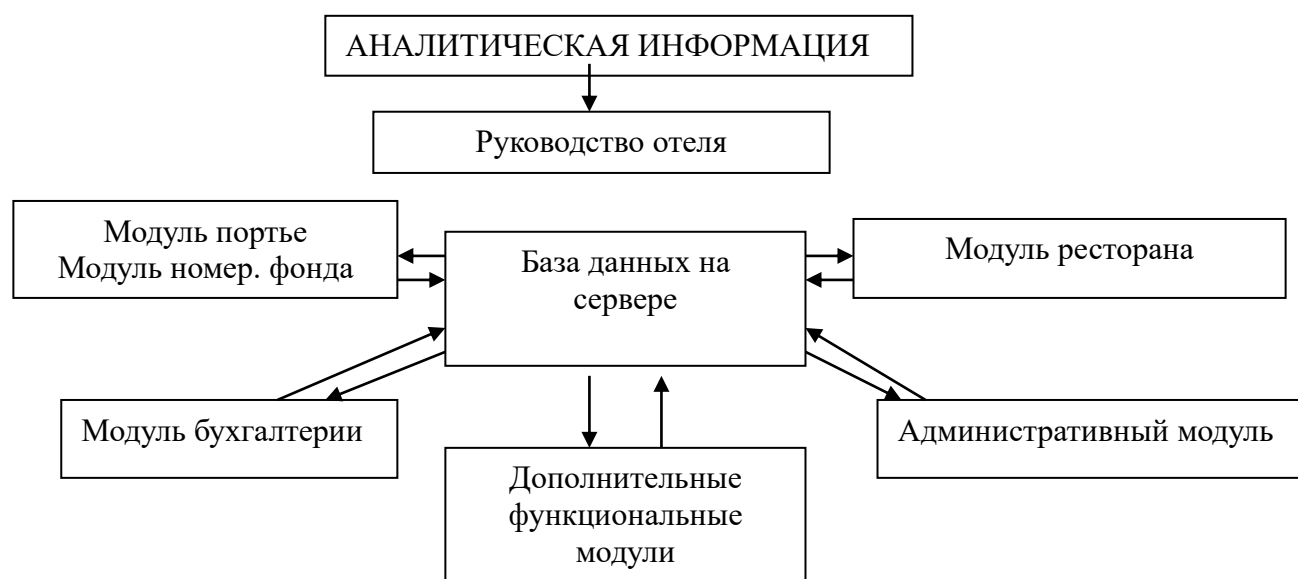

Рисунок 1. Структура АСУ гостиницы

В данный момент далеко не каждая система объединяет все эти модули в одно целое. В связи с широким распространением специализированных программных продуктов, сложностью разработки собственных конкурентоспособных проектов или не востребованностью этих модулей большим количеством клиентов некоторые из составных частей АСУ не входят в основной пакет и устанавливаются отдельно. Наиболее часто это касается модуля бухгалтерии, ресторана и обеспечения дополнительных и часто нестандартных услуг, как-то: тарификация телефонных разговоров, услуги платного телевидения, система электронных платежей и т.п.

Теоретический анализ

Автоматизация инженерных систем гостиницы начинается уже на этапе проектирования любого современного комплекса [3]. При разработке проектов систем автоматизации гостиницы решаются задачи по управлению тепловыми сетями, электропитанием, водоснабжением и канализацией. Чем выше функциональная нагрузка, тем сложнее автоматизация инженерных систем гостиницы: так, в крупных торговых, промышленных и офисных комплексах к традиционным задачам автоматизации гостиницы добавляются такие специфические задачи, как кондиционирование, охрана и пожаротушение, линии связи и т.п. Автоматизация гостиницы предполагает, что все

элементы инженерных систем, имея свои локальные пункты управления, объединяются в общую диспетчерскую систему интеллектуального здания.

Принцип комплексного подхода к автоматизации гостиницы не зря получил название «Интеллектуальная гостиница». Создание настоящей интеллектуальной гостиницы предполагает не только грамотный подход к автоматизации инженерных систем гостиницы с их подключением к единому центру, но также тесную связь между различными подсистемами автоматизации гостиницы, действия которых зависят друг от друга и от внешних условий [4].

В чем же проявляется «интеллект» комплексов автоматизации гостиницы. Например, управление освещением предполагает его регулировку в зависимости от естественного света; управление электроэнергией включает обогрев по расписанию или в зависимости от климатических условий, охранная и пожарная сигнализация взаимодействует с другими подсистемами автоматизации гостиницы, например, с включением аварийного освещения или пожаротушения.

Управление климатом, организация автополива ландшафта, метеомониторинг с последующим выбором параметров вентиляции, отопления, кондиционирования — все это можно назвать высшим уровнем интеллекта в сфере автоматизации гостиницы. Все функции интеллектуальной гостиницы могут быть настроены на дистанционное управление — через интернет или телефонные каналы связи [5].

Система управления гостиницей обеспечивает диспетчеризацию всех основных систем здания: кондиционирования, вентиляции, управления освещением, энергоучета, систем охраны и контроля доступа, систем цифрового видеонаблюдения, водоснабжения и канализации, котельных и т. д.

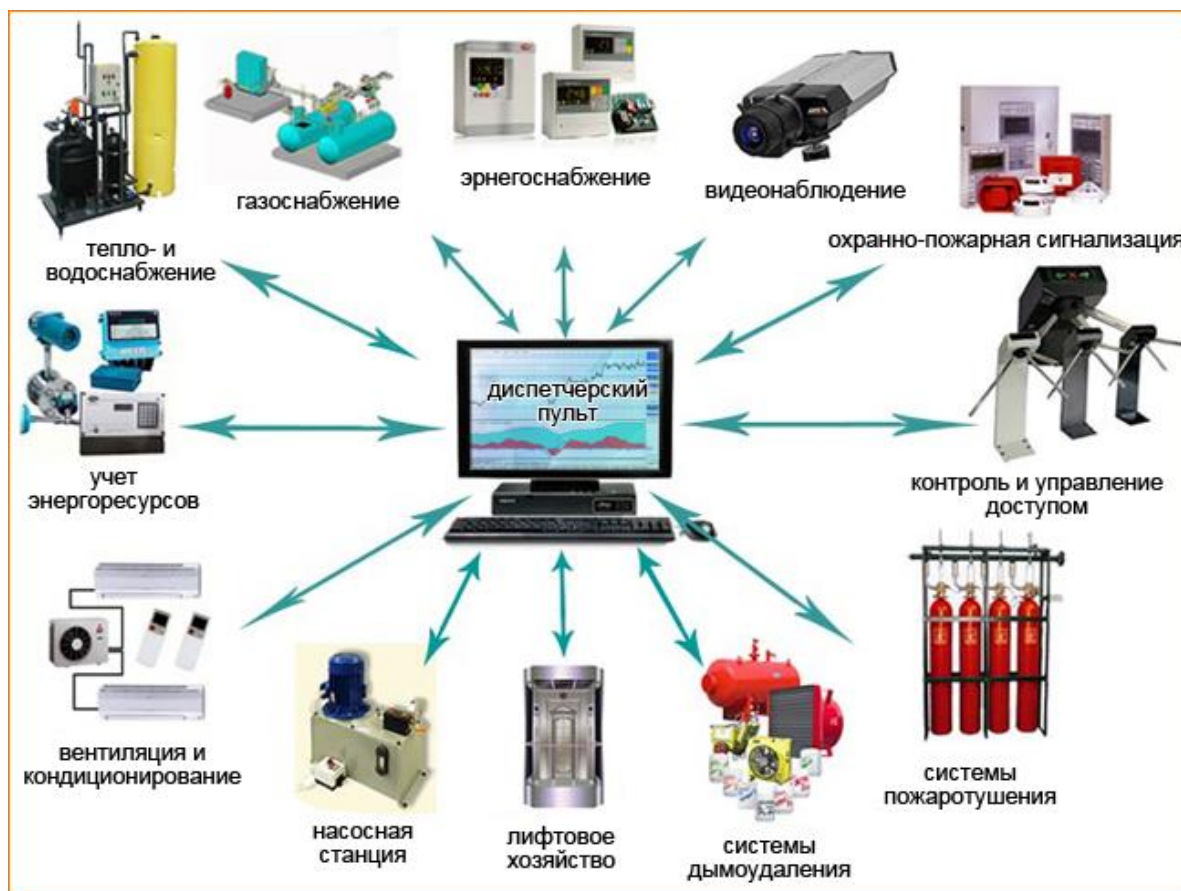

Рисунок 2. Система управления гостиницей

Эффективность, удобство, комфорт и безопасность — основные причины, по которым автоматизация гостиницы повсеместно становится все более востребованной. Благодаря системам автоматизации гостиницы их владельцы и инвесторы получают сразу несколько преимуществ:

— во-первых, выбор современного потребителя определяют комфорт и удобство в деталях. Например, преимуществом жилого дома, построенного по принципу интеллектуального здания и оснащенного полным комплексом автоматизации гостиницы, станет охраняемый въезд во двор и система связи с консьержем.

— во-вторых, автоматизация гостиницы приносит значительную финансовую выгоду. Рационально управляя потреблением всех видов ресурсов, владелец объекта, оборудованного системой автоматизации гостиницы, добивается экономии на издержках. Как правило, в интеллектуальном здании предусмотрена система потребления ресурсов. На основании данных этой системы автоматизации гостиницы можно планировать потребление, отслеживать перерасходы, находить потенциал экономии. По некоторым данным, автоматизация инженерных систем гостиницы может дать от 15 до 30% экономии только на потреблении энергоресурсов. За счет автоматизации гостиницы повышается уровень предоставляемых услуг. Например, наличие системы автоматизации гостиницы переводит офисный центр в высший класс по комфорту и безопасности, что позволяет установить более высокую арендную плату.

— в-третьих, системы автоматизации гостиницы снижают влияние человеческого фактора и вероятность ошибок при эксплуатации объекта, аварийных и опасных ситуаций, а также снижает затраты на персонал [6].

Основные функции систем диспетчеризации:

- Автоматизация помещений – контроль температуры, влажности, освещения и т.д.
- Отображение состояния оборудования здания на интуитивно понятных графических мнемосхемах.
- Объективный контроль параметров, их регистрация в БД.
- Настройка параметров систем управления в соответствии с заданными критериями.
- Регистрация тревог, информирование о тревоге.
- Регистрация действий персонала.
- Удаленный контроль оборудования по различным каналам связи.
- Полный контроль инженерных систем одним диспетчером.
- Надежную систему для работы в режиме 24x7x365.
- Возможность удаленного контроля.
- Контроль и оптимизация энергопотребления [7].

Выводы

Таким образом, качественная энергоэффективная система должна иметь возможность регулирования количества притока свежего воздуха в зависимости от содержания углекислого газа CO₂. За счет настройки оптимальной работы системы вентиляции достигается существенная экономия потребляемой электроэнергии и затрат на содержание персонала по обслуживанию системы.

Системы принудительной вентиляции при строительстве рассчитываются на основе кратности воздухообмена. Поскольку при проектировании БЦ расчет выполняется на базе усредненных показателей, то при реальной эксплуатации это приводит либо к существенному перерасходу энергоносителей (из-за избыточной вентиляции), либо к снижению качества воздуха.

Список литературы

1. Глинских А.И. О состоянии рынка автоматизированных систем управления персоналом/ Глинских А.И. - М.: "Компьютер-Информ", 2004. - 17 с.

2. Соломатин Н.А. Дудорин В.И. Ларионов А.И. и др. Автоматизированные системы управления предприятиями и объединениями. - М: Экономика. 318 с.
3. Основы управления в индустрии гостеприимства / Р. А. Браймер, С. А. Бейкер, Г. С. Пейдж и др.; Авториз. пер. Е. Б. Цыганова. - М.: Аспект-пресс, 1995. - 381 с.
4. Папирян Г.А. Менеджмент в индустрии гостеприимства (отели и рестораны). - М.: Экономика, 2000. - 207 с.
5. Медлик С., Инграм Х. Гостиничный бизнес. Гостеприимство. – М.:Юнити-Дана, 2005. – 182 с.
6. Арутюнян Р.А. автоматизация системы управления гостиничного комплекса/ Перспективы развития информационных технологий. 2013. № 12. С. 59-62.
7. Козлова В.А., Семенец А.А. Обзор автоматизированных систем управления для гостиничных предприятий/ Актуальные проблемы развития индустрии гостеприимства. Сборник научных статей XV Международной научно-практической конференции. СПбГЭУ. 2019. С. 135-142.

Түйін

Тиімді басқару, қызметті бақылау және қонақ үй бизнесінде максималды қызмет көрсету клиенттер үшін де, имидж үшін де өте маңызды. Қонақ үйді автоматтандыру жүйелерінің жобаларын әзірлеу кезінде жылу желілерін, электрмен жабдықтауды, сумен жабдықтауды және кәрізді басқару, климатты басқару мәселелері шешіледі. Желдету, жылыту, ауаны баптау параметрлерін тандау-мұның бәрін қонақ үйді автоматтандыру саласындағы ең жоғары интеллект деп атауға болады. Нағыз интеллектуалды қонақ үйді құру - қонақ үйдің инженерлік жүйелерін ортақ центрге қосып автоматтандырудың сауатты тәсілін ғана емес, сонымен қатар іс-әрекеттері бір-біріне және сыртқы жағдайларға байланысты қонақ үйді автоматтандырудың әртүрлі ішкі жүйелері арасындағы тығыз байланысты қамтиды. Сондай - ақ, мақалада қонақүйді автоматтандыру барған сайын сұранысқа ие болатын ыңғайлылық, жайлылық және қауіпсіздік сияқты негізгі себептер қарастырылған.

Abstract

Efficient management, control of service and provision of maximum service in the hotel business is of great importance both for customers and for the image. When developing projects for hotel automation systems, the tasks of managing heating networks, power supply, water supply and sewerage, and climate control are solved. The choice of parameters for ventilation, heating, air conditioning - all this can be called the highest level of intelligence in the field of hotel automation. The creation of a real intelligent hotel involves not only a competent approach to the automation of hotel engineering systems with their connection to a single center, but also a close connection between the various subsystems of hotel automation, whose actions depend on each other and on external conditions. The article also discusses the main reasons - convenience, comfort and safety, for which hotel automation is increasingly in demand.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
.ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

ӘОЖ 372.854

Г.М. Адырбекова*, И.А. Шадибекова, Л.Ә. Жұрқабаева

х.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: adyrbekova.gulmira@mail.ru

МЕКТЕП БІЛІМІНДЕГІ ПОРТФОЛИОНЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Түйін

Мақалада ХХІ ғасырдағы Орта білім мазмұнын жаңартудың маңызды тұжырымдамалық ережелерінің бірі құзыреттілік тәсіл болып табылады. Мұндай тәсілді қолдану білім берудің дәстүрлі әдістерін ығыстыруға ықпал етеді, білім беру мазмұнының, оның әдістері мен технологияларының жаңа көзқарасына әкеледі. Бағалау қызметінің мәселесі педагогикалық теорияда да, педагогикалық практикада да өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл жағдайда авторлар портфолио әдісіне ерекше назар аударады. Портфолио қазіргі қазақстандық білім берудегі бағалаудың өзекті және жаңа әдісі болып табылады, ол қалыптастырушы бағалау және мұғалімнің оқушылардың білім беру нәтижелерін үнемі қадағалап отыруы үшін қолданылады. Оқытудың бұл әдісі білімді жүйелеуді де, бағалауды да біріктіреді, онда оқушы өзінің бағалауымен келіседі. Жұмыста бағалаудың осы түрін орындайтын портфолио функциялары ұсынылған.

Кілттік сөздер: бағалау, портфолио, функция, оқушы, формативті бағалауы

Кіріспе. Бағалау процесі білім беру процесінің тұрақты құрамдас бөлігі болып табылады және дамуға мүдделі. Бүгінгі таңда оқытудың дәстүрлі түсіндірмелік-иллюстрациялық әдісінен бастап оқушылардың өз бетінше білім алу әдістеріне дейін түрлі әдістер бар. Соңғылардың басты ерекшелігі-оқушыларды барынша сапалы дайындау. Атап айтқанда, соңғы уақытта мектеп оқушыларын белсенді оқыту үшін оқу портфолиосы әдісі қолданылады.

Оқу портфолиосы әдісі - бұл оқушылардың білім беру нәтижелерін мұғалімнің формативті бағалауы мен үнемі бақылауы үшін қолданылатын оқытудың өзекті, жаңа әдісі. Оқытудың бұл әдісі білімді жүйелеуді, бағалауды біріктіреді және оқушы өзінің бағалауымен келіседі. Бұл әдіспен оқушы өз жұмысын бағалайды, мұғалімнің бағасымен келіседі немесе келіспейді. Оқу портфолиосының әдісі оқушыларға рефлексия жасауға, атқарған жұмысын бағалауға, мұғалімнің көмегіне жүгінуге мүмкіндік береді. Портфолионың өзектілігі дәстүрлі бағалау жүйесінің маңызды мына кемшіліктеріне байланысты: толық емес, шектеулі, оқушылардың әртүрлі топтарының психофизиологиялық мүмкіндіктерін ескермейді. Сонымен қатар, бағалауда тәуелсіз іздеу қызметіне бағытталған өнімді әдістерге көбірек көңіл бөлінеді. Бұл жағдайда талдау, өзіндік талдау критерийлері қолданылады және шығармашылық қабілеттер дамиды. Білім беру сапасын арттыруға ықпал ететін осындай бағалаудың бір түрі - портфолио болып табылады

Теориялық талдау. ХУ-ХУІ ғғ. Батыс Европада «портфолио» термині пайда болды. Қайта өрлеу дәуірінде сәулетшілер тапсырыс берушілерге «портфолио» деп аталатын арнайы папкада өз жобаларының дайын жұмыстары мен эскиздерін ұсынды. Осы қалтада ұсынылған құжаттар тапсырыс берушіге сәулетшінің кәсіби қасиеттері туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік берді. 1990 жылдардың басынан бастап білім беру сапасының қарқынды дамуы нәтижесінде портфолио оқу процесіне толыққанды бағалау құралы ретінде енді [1].

«Портфолио» терминінде синонимдер жоқ, бірақ кейбір жағдайларда оны ауыстыру келесі сөздермен жүзеге асырылады [2]:

- «презентация» - өзі туралы, өнім немесе жасалған жұмыс туралы ақпаратты ұсыну тәсілі;

- «өмірбаян» - адамның дәйекті бейнесі, өз өмірінің оқиғалары мен негізгі кезеңдері;

- «коллекция» - жүйелі жинақ және біртекті немесе жалпы тақырыппен біріктірілген материалдарды жүйелі жинау;

- «көрме» - жеке тұлғалардың қоғамдық демонстрациясы үшін дайындалған жетістіктердің жиынтығы, сондай-ақ шолу;

- «визит карточкасы» - адам туралы байланыс ақпаратын тасымалдаушы немесе оның иесін біржақты көрсетуші;

- «резюме» - бос жұмыс орындарын іздеу және жұмысқа орналасу үшін қажетті қысқаша өмірбаяндық анықтама, сондай-ақ жеке өзін-өзі бағалау тәсілі.

«Портфолио» анықтамасының қатаң сөздік мағынасы оның 3 негізгі түсіндірмесімен байланысты:

1) папка не қоржын ретінде, жекелеген қағаздарды, суреттер мен құжаттарды сақтау мақсатында;

2) кепілдемелер мен ұсынымдардың тізбесі ретінде өзіне тән қасиеттерді растайтын нақты адам.

Екінші мағынада бұл ұғым соңғы кездері тікелей отандық педагогикада кеңінен қолданылатын болды. Қазіргі уақытта заманауи портфолио әдісі үлкен ғылыми-практикалық қызығушылыққа ие. Бұл әдіс педагогикалық әдебиетте бірнеше түсіндірмелерде қарастырылады. Мысалы, автор Н.Н.Суртаева портфолио анықтамасын білім алушылардың дағдылары мен қарым-қатынасын бақылау үшін оқытушы мен білім алушылар пайдаланатын дәлелдердің жүйелі және арнайы ұйымдастырылған жиынтығы ретінде береді [3].

Әдістемелік ұсыныстарда портфолио жүйелі, үздіксіз және мақсатты бағалау және оқушының оқу нәтижелерін өзіндік бағалау формасы ретінде сипатталады; оның жеке өсуін қадағалау болып табылатын білім алушылардың жұмыстарының көрмесі; білім алушының оқу нәтижелері мен оларға қол жеткізуге жұмсаған күш-жігерін жан-жақты көрсететін жұмыстарын іріктеу.

Портфолио сөзінің кең мағынасы - оқытудың белгілі бір кезеңінде білім алушының жеке жетістіктерін жинақтау және бағалау болып табылады. Портфолио әр түрлі қызмет түрлерінде білім алушылардың қол жеткізген нәтижелерін ескеруге мүмкіндік береді: оқу, мәдени, әлеуметтік және т. б.

Портфолионың педагогикалық философиясы мыналарды қамтиды:

- білім алушы білмейді және қолынан келмейді деген пайымнан, ол не біледі және не істей алады дегенге баса назар аудару;

- сапалық және сандық бағалауды біріктіру;

- педагогикалық екпінді бағалаудан өзін-өзі бағалауға көшіру.

Портфолио құру туралы педагогикалық заңда былай делінген: өз қабілетіңе, қызығушылықтарына және жеке тәжірибеңе сүйене отырып өз бетіңше жасай біл, өзіңді түзетіңіз (дәстүрліден айырмашылығы: мен сияқты жаса, менен де артық жаса). Портфолионың басты идеясы – әрбір білім алушыға бәрін тануға мүмкіндік беру, оны өсуге ынталандыру, неге қабілетті екенін анықтау [4].

Нәтижелер мен талқылау.

Портфолио құру мен қалыптастырудың маңызды мақсаты білім беру үдерісі бойынша есеп беру, ауқымды білім беру контекстінде даралық прогресін қадағалау, жалпы білім берудің маңызды нәтижелерін тұтастай бақылау «көрінісін» қалыптастыру. Алған білімдерін қолдана білу қабілетін және практикалық қызметтегі дағдысын көрсету

1 кестеде портфолионың функциялары берілген.

1 кесте. Портфолионың функциялары.

№	Функциялары	Сипаттамасы
1	Мақсатқоюшылық	Оқу мақсаттарын қолдау
2	Мотивациялық	Білім алушылардың нәтижелерін көтермелеу, олардың ұмтылысын қолдау.
3	Мазмұндық	Орындалатын жұмыстар мен жетістіктердің барлық спектрін ашу.
4	Дамытушылық	Оқу процесінің үздіксіздігін қамтамасыз ету.
5	Рейтингтік	Дағдылар мен қабілеттер ауқымын көрсету.
6	Диагностикалық	Белгілі бір уақыт кезеңіне өзгеріс пен өсуді бекіту.

Тізімге келесі функцияларды қоса отырып кейбір өзгерістер мен толықтырулар енгізуге болады: бақылаушылық, бағалаушылық, аттестациялық, ұйымдастырушылық, операциялық, рефлексивті.

Біз зерттеушілердің жұмысына сүйене отырып, функциялардың екі тобын анықтадық: бағалаушылық және дамытушылық. Бірінші топқа, оқушының тұлғалық нақты сипаттарын анықтауға байланысты немесе ол жүзеге асыратын әрекеттің кейбір сипаттамалары жатады.

1. Диагностикалық - білім алушының оқу нәтижелерін бекіту мақсатында тұлғаның қызығатын қасиеттерін анықтау және белгілі бір уақыт кезеңіндегі олардың өзгеру динамикасы.

2. Бақылаушылық - білім алушылардың білім беру мазмұнының өзге де элементтерін игеру ерекшелігін анықтау;

3. Бағалаушылық – тұлғаның анықталған жеке қасиеттері немесе оқу процесі туралы кері байланысты қамтамасыз ету мақсатында қабылданған бағалау шкаласы бар оқу-танымдық процесс сипаттарының қатынастылығы.

4. Аттестациялық – талап етілген білім деңгейіне жеткен деп тану мүмкіндігін анықтау мақсатында нақты білім алушының даярдық нәтижесі туралы ақпаратты ұсыну.

5. Рейтингік - білім алушының басқалармен қатар немесе өзге де іріктемелі жиынтықта рейтингін анықтау.

Қорытынды. Портфолио – бұл оқушының белгілі бір оқу кезеңіндегі жеке жетістіктерінің портфолиосы. Дәстүрлі бақылау және бағалау құралдарынан портфолионың айырмашылығы, ол оқушының жан-жақты қызметін көрсететін объективті деректерді қамтиды. Оқушылардың өздері жетістіктер портфолиосын толтырады және оны мүмкіндіктер мен жетістіктердің өзін-өзі бағалауы ретінде қабылдайды. Портфолио жұмысында оқушы өзінің жетістіктерін салыстырады; рефлексия қабілеті дамиды, оның мүмкіндіктері туралы идея объективті болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Абрамов А.В., Артемьева Г.Н., Махутов Б.Н. Система педагогического оценивания формирования компетенций у студентов высших учебных заведений: учебное пособие. Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. С.27.
2. Новикова Л.И. Красивое слово – портфолио // Профессиональное образование. Столица. 2009. № 4. С. 48.
3. Суртаевой Н.Н. Портфолио в современном образовательном поле: учебно -методическое пособие. Санкт-Петербург; Тюмень: ТОГИРРО-НМЦ, 2005. С. 14.
4. Бекузарова Н.В. К проблеме использования профессионального портфолио студента// Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. 2007. №1. С. 26-29.
5. В.К. Загвоздкин Роль портфолио в учебном процессе. Некоторые психолого-педагогические аспекты (на основе материалов зарубежных источников) // Педагогическая

психология, 2004, №4, С. 5-10.

6. В.К. Загвоздкин Портфолио в учебном процессе // Вопросы образования, 2004, № 2, С. 251–259.

7. Д.А. Коновалова, И.В. Осипова Портфолио как средство оценивания учебно-профессиональных достижений обучающихся. Выпускная квалификационная работа по направлению подготовки 44.03.04 Профессиональное обучение (по отраслям) профилю подготовки «Экономика и управление» профилизации «Управление документами в организации». Екатеринбург: Российский государственный профессионально-педагогический университет, 2019, 80 с.

Аннотация

В статье отмечается, что одним из важных концептуальных положений обновления содержания среднего образования в XXI в. становится компетентностный подход. Использование подобного подхода способствует вытеснению традиционных методов образования, ведёт к новому видению самого содержания образования, его методов и технологий. Проблема оценочной деятельности – одна из актуальнейших проблем как в педагогической теории, так и в педагогической практике. При этом авторы особое внимание уделяется методу портфолио. Портфолио является актуальным и достаточно новым методом оценивания в современном казахстанском образовании, который используется для формативного оценивания и постоянного мониторинга учителем образовательных результатов обучаемых. Такой метод обучения совмещает в себе как систематизацию знаний, так и оценивание, в котором учащийся соглашается со своей оценкой. В работе предложены функции портфолио, которые выполняет данный вид оценивания.

Abstract

The article notes that one of the important conceptual provisions of updating the content of secondary education in the XXI century is the competence approach. The use of such an approach contributes to the displacement of traditional methods of education, leads to a new vision of the very content of education, its methods and technologies. The problem of evaluation activity is one of the most urgent problems both in pedagogical theory and in pedagogical practice. At the same time, the authors pay special attention to the portfolio method. The portfolio is an actual and rather new method of assessment in modern Kazakhstan education, which is used for formative assessment and constant monitoring by the teacher of the educational results of the trainees. This method of teaching combines both the systematization of knowledge and assessment, in which the student agrees with his assessment. The paper proposes the portfolio functions that this type of assessment performs.

УДК:372. 811.161.1

Г.У. Анартаева, Ш.У. Тауасаров, А.Н. Турсунов, Ф.У. Айтмамбетов*

к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан.

к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: aitmambietov00@mail.ru

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ И ВИДЫ РАБОТ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые методические приемы работ по развитию коммуникативно-речевого общения, использование которых оптимизирует процесс обучения, делает занятие более эффективным, мотивирует студентов на получение новых знаний и активизирует их личностные качества и возможности. Каждое занятие становится многоаспектным, если преподаватель

использует такие виды работ, как: работа с текстом по специальности, составление разнообразных речевых ситуаций, квестовая работа, прием коучинга. Инновационные методические приемы работ по развитию коммуникативно-речевого общения обеспечивают эффективность усвоения студентами русского языка, помогают преодолеть психологические барьеры в процессе обучения, развивают умение работать в команде, предоставляют студентам возможность творчески проявить себя, помогают развивать самодисциплину и личную ответственность, способность принимать решения и достигать их.

Ключевые слова: коммуникативно-речевое общение, терминологическая работа, речевые ситуации, диалог, квест, проблемные ситуации, коучинг, психологический барьер, самообразование, ответственность.

Согласно принципу коммуникативно-речевого общения процесс обучения языку должен организовываться при помощи изучения лексических тем для развития связной устной речи, создания разнообразных речевых ситуаций, а также необходимо использовать работу с текстами по специальности. Преподаватель должен на каждом занятии, независимо от его вида, создавать приемлемые условия для речевого общения и учить правилам общения студентов между собой.

Каждое занятие становится многоаспектным, если преподаватель использует такие виды работ, как:

1. Работа с текстом по специальности

- чтение текста, нахождение ключевых слов (частота употребления), определение основной темы текста;
- терминологическая работа - определение дефиниции терминов по словарю;
- определить морфологические и синтаксические средства (вид и время глаголов, род и падеж существительных, порядок слов, виды простых и сложных предложений и т. д.)
- деление текста на смысловые части, объяснив основание, по которым произведено членение, и, что нового вносит каждая смысловая часть в развитие темы текста;
- определение стиля и подстиля текста. При определении стиля текста необходимо учитывать его языковые особенности;
- составление вопросов к каждой смысловой части текста;
- составление плана текста (простого или сложного);
- составление монологического высказывания на основе плана;
- высказывание своей позиции или собственного мнения по проблеме или вопросу, затронутого в прочитанном тексте.

2. Работа по составлению речевых ситуаций

- Составьте рассказ-описание об одном из предметов, который вы используете, когда готовите технический чертеж изделия, например, графический карандаш, циркуль, ластик, линейка и пр. Напишите, что в них особенное, хорошо ли эти предметы служат вам в работе. Введите в ваш рассказ тип речи - описание, укажите, если этого требует содержание вашего рассказа, какого цвета данный предмет, его форма, размер и т.д.

- Составьте диалоги, в которых: а) вы приглашаете сокурсника совместно посетить театр; б) вы выбираете, в какой театр лучше пойти: оперы и балета или драматический; г) вы обмениваетесь впечатлениями о спектакле;

- Беседа-диспут, с использованием следующих вопросов:

1. Профессиональная подготовка - это?
2. Какими качествами должен обладать хороший специалист?
3. Необходимо ли молодому специалисту продолжить учебу и после университета?
4. Объясните, выражение «человек растет вместе со своим делом»?
5. Специалист интеллектуального труда - это?
6. Должен ли руководитель проявлять свое умение понимать других людей?

7. Должна ли ваша будущая профессия быть престижной и любима вами?

8. Ваша будущая профессия должна обеспечивать вас материально, и духовно?

- Составить монолог - повествование по данному началу:

1. Моя будущая профессия самая престижная в современном мире.

2. В будущем планирую быть полезным обществу и государству.

- Продолжите, что необходимо для карьерного роста молодого специалиста: 1) знание, 2) усердие и любовь к труду, 3) твёрдость характера, 4) ум, 5) честность и открытость, 6)

Образец: Любовь к труду необходима каждому человеку. Но для непривычного к работе человека, труд всегда кажется чем-то тяжёлым и требует внешнего воздействия на побуждение; поэтому человека необходимо с детства приучать к труду и работе, научить полюбить его, и тогда труд станет в его глазах необходимой потребностью в его жизни.

Подготовьтесь к обсуждению следующих вопросов:

Можете ли вы управлять своими чувствами и эмоциями?

Есть ли у вас увлечения (хобби), и какую роль они занимают в вашей жизни?

Можете ли вы поддержать и оказать человеку помощь в трудные моменты его жизни?

Работа по составлению речевых ситуаций способствует развитию умений устанавливать контакт друг с другом, обмениваться определенной информацией, осуществлять тактику речевого общения, выражать собственное отношение, давать оценку предмету, факту.

3. Квестовая работа.

Квест (от английского «quest» - вызов, поиск, приключение) - это интеллектуальный вид работы, посредством применения своих умственных и (или) творческих способностей, для решения логических заданий [3].

Использование квестовой работы на практических занятиях по русскому языку повышают языковую культуру; способствует формированию коммуникативных навыков, воспитанию культуры общения и самое важное развивают интеллектуальный и творческий потенциал студентов. При выполнении квестовых заданий можно использовать различные подсказки, решая проблемные ситуации, которые способствуют развитию интеллектуальных способностей каждого студента.

Задание. Определите правильно ли произведено деление, если неправильно, то произведите правильное деление:

1. Дома: одноэтажные, двухэтажные, многоэтажные и высотные.

2. Студенты: способные, старательные, ленивые и неуспевающие

3. Наука: гуманитарная, социальная, естественная.

4. Дерево: лиственное, хвойное, широколистное, без листьев.

5. Лифт: скоростной, останавливающийся на всех этажах, пассажирский [2].

Задание. Определите какое из четырех слов - лишнее (не входит в смысловую группу):

- экватор, прожектор, генератор, трансформатор;

- терапия, анемия, аллергия, малярия;

- сазан, альбатрос, толстолобик, селедка;

- слово, словосочетание, синтез, предложение;

- гитара, саксофон, фагот, кларнет;

- бетон, лампа, битум, алебастр;

- шасси, карбюратор, гипотеза, двигатель;

- Шаханов, Айтматов, Кунанбаев, Татибеков [4].

Задание. Есть такой афоризм: Говори, что думаешь - но думай, что говоришь. Из каких двух частей складывается его смысл? В одном и том же значении употреблен здесь дважды глагол говорить, или же в разных? А глагол думать? [6].

4. Коучинг - создания благоприятной обстановки, при котором можно вести беседы, проводить ролевые игры, способствующие раскрытию внутреннего потенциала студента.

Важной особенностью коучинга является то, что он не учит, а помогает учиться, направляет обучаемого в нужном направлении, чтобы студент мог самостоятельно найти и получить необходимые ему знания [7]. Использование приема коучинг на занятиях помогает решить такие проблема как:

- рассмотрение вопроса или проблемы, содержащего в тексте, с разных сторон;
- высказывание собственного мнения и умение принять другую точку зрения, при обсуждении содержания текста;
- самостоятельный поиск необходимой информации и ее структурирование;
- выработка объективного отношения к ситуации или проблеме, которая отражена в тексте;
- уметь принять эффективное решение для разрешения спорных моментов;
- умение изложить собственное умозаключение по решению проблемной ситуации.

Роль преподавателя: задавать наводящие вопросы, давать советы, чтобы студент имел возможность самостоятельно прийти к решению определенной проблемы, мог выработать правильный алгоритм своих действий. Наводящие вопросы помогают выстроить логические и причинно-следственные связи, стимулируют поиск ответов и решений, дают простор студентам для принятия нестандартных решений, что ведет к самообучению.

Задание. «Мне нужен ваш совет»

Тема для ролевой игры: Вам необходимо найти работу. У вас есть два варианта: работа неинтересная, но высокая зарплата; работа интересная, но зарплата низкая.

Для игры необходимо заранее подготовить карточки по количеству студентов в группе с описанием разных проблем. Каждый студент получает карточку и описывает друзьям свою проблему, указанную в ней. Другие участники игры дают советы, как эту проблему решить. Студенты должны использовать разные конструкции выражения совета, не повторяясь. Тот, кто дал лучший совет, получает один балл. Побеждает тот, кто по итогам игры получит больше баллов [8].

«Настойчивый друг» Отрабатывается речевой этикет: конструкции приглашения, согласия, отказа.

Суть: игра проводится по парам. Один из играющих добивается согласия другого на свою просьбу, предложение, настаивает на выполнении своего желания, а другой отказывается, объясняя причину своего отказа. Проигрывает тот, кто первый сдастся, то есть не найдет, что сказать [8].

Таким образом, использование инновационных коммуникативно-речевого общения, обеспечивает эффективность усвоения студентами языка, помогает преодолеть психологические барьеры в процессе обучения, развивает умение работать в команде, предоставляет студентам возможность творчески проявить себя, помогает развивать самодисциплину и личную ответственность, способность принимать решения и достигать их.

Список литературы

1. Шанский Н.М. Занимательный русский язык. М.: Дрофа. 1996, 320с.
2. Я иду на урок: хрестоматия игровых приёмов обучения / В.М. Букатов, А.П. Ершова. М.: Первое сентября, 1998, 220с.
3. Организация и проведение игры-квеста в детской библиотеке /А. Коптева, О.Косарева, А.Росинская // Все начинается с детства: сб. методико- библиографических и служебных материалов: вып. 18 / Ростовская обл. дет. б-ка. Ростов-на-Дону, 2012, С.14-18.
4. Гетманова А.Д. Логика: Словарь и задачник. Учебное пособие для студентов вузов. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996, 336с.
5. Горский Д.П. Краткий словарь по логике. М.: Просвещение, 1991, 208с.
6. Ивлев Ю.В. Логика. Учебник для вузов. М.: МГУ, 1998, 269с.
7. Плотников П. В. Коучинг и перспективы его использования в современном высшем образовании // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии, 2018, № 4, С. 45-48.

8. Куренкова Е. А. Коучинг как инструмент реализации аксиологического подхода в образовании // Вестн. Костром. гос. ун-та. Сер. «Педагогика. Психология. Социокинетика», 2017, т. 23. № 3, С. 11-12.
9. Юдинцева, М С. Приемы интенсификации занятий по РКИ в условиях современного учебного процесса. Текст: непосредственный // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы Международной науч. конф. (г. Самара, март 2016г.). Самара, 2016, 303с.
10. Что требуется для того, чтобы быть полезным обществу и государству. Доступно на [Н](#)(от 29.12.2019г.).

Түйін

Мақалада оқу процесін оңтайландыратын, сабақты тиімдірек ететін, студенттерді жаңа білім алуға ынталандыратын және олардың жеке қасиеттері мен мүмкіндіктерін белсендіретін коммуникативті-ауызша қарым-қатынасты дамыту бойынша кейбір әдістемелік әдістер қарастырылған. Егер мұғалім мамандық бойынша мәтінмен жұмыс жасау, әр түрлі сөйлеу жағдайларын құрастыру, квест жұмысы, коучинг қабылдау сияқты жұмыс түрлерін қолданса, әр сабақ көп өлшемді болады. Коммуникативтік-тілдік қарым-қатынасты дамыту бойынша жұмыстың инновациялық әдістемелік тәсілдері студенттердің орыс тілін меңгеруінің тиімділігін қамтамасыз етеді, оқу процесінде психологиялық кедергілерді жеңуге көмектеседі, командада жұмыс істеу қабілетін дамытады, студенттерге шығармашылық тұрғыда өзін көрсетуге мүмкіндік береді, өзін-өзі тәрбиелеу мен жеке жауапкершілікті дамытуға көмектеседі, шешім қабылдау және оларға қол жеткізу қабілеті.

Abstract

The article discusses some methodological techniques for the development of communicative and speech communication, the use of which optimizes the learning process, makes the lesson more effective, motivates students to acquire new knowledge and activates their personal qualities and capabilities. Each lesson becomes multidimensional if the teacher uses such types of work as: working with text in the specialty, compiling a variety of speech situations, quest work, coaching. Innovative methodological techniques for the development of communicative and speech communication ensure the effectiveness of students' assimilation of the Russian language, help overcome psychological barriers in the learning process, develop the ability to work in a team, provide students with the opportunity to express themselves creatively, help develop self-discipline and personal responsibility, the ability to make decisions and achieve them.

ӘОЖ 372.854

П.Қ.Әбдіғали¹, Г.М.Адырбекова^{2*}, Ә.М.Қаныбекова²

¹химия пәні мұғалімі физика-математика бығыттағы Назарбаев зияткерлік мектебі,

Шымкент, Қазақстан

² х.ғ.к., профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Шымкент, Қазақстан

²2 курс магистранты М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Шымкент, Қазақстан

*Корреспонденция авторы: adyrbekova.gulmira@mail.ru

"АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР" ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Түйін

Мақалада білім беру процесінің тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылады. Оқытудың жоғары тиімділігіне қол жеткізу үшін әртүрлі білім беру технологияларын қолдану анықталады. Авторлар соңғы жылдардағы оқиғалар (пандемия, қашықтықтан және онлайн оқыту) оқытудың инновациялық технологияларын қолданудың өзектілігін көрсетті. Авторлар педагогикалық,

әдістемелік және психологиялық әдебиеттерге сыни шолу жасады және білім берудегі ақпараттық технологиялар мен коммуникация құралдарының ерекше рөлін атап өтті. Ғылыми-педагогикалық зерттеулердің нәтижелерін зерттеу және талдау негізінде авторлар ақпараттық технологияларды шешілетін міндеттер бойынша, оқу бағдарламасында орындалатын функциялар бойынша, ақпаратты тарату түрлері мен қолдану нысандары бойынша жіктеді. АКТ оқушылардың зерттелетін материалға деген қызығушылығын, олардың белсенділігін, сабақ барысында зейінділігін сақтау үшін қажет, қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың барлық мүмкіндіктерімен білім беруді ақпараттандырудың мақсаты оларды оқытуда қолдану фактісі емес, оларды енгізу және тарату арқылы білім беру жүйесінің сапасын арттыру болып табылады. мақалада ақпараттық технологиялардың тиімді және тиімсіз жақтары негізделген.

Кілттік сөздер: ақпараттық технология, қызығушылық, педагогикалық міндеттер, педагогикалық процесс, білім беру ортасы

Кіріспе. Пандемия кезеңінде білім берудің онлайн оқытуға көшуі ақпараттық технологияларды: Интернет, мобильді байланыс, цифрлық технологияларды қолданудың өзектілігін көрсетті. Технологиялық прогрестің барлық жаңалықтарын балалар ерекше қызығушылықпен және қуанышпен қарсы алады. Оқушылардың қызығушылықтары мен жоғары танымдық белсенділігін олардың жеке басын мақсатты дамыту үшін қолдану өте маңызды. Себебі мұғалімнің жетекшілігімен сабақтарда оқушылар компьютерлік технологияларды білім беру мақсатында қолдануды үйренеді, сонымен қатар оқу мәселелерін шешу үшін ақпарат алудың әртүрлі тәсілдерін игере алады. Алынған дағдылар білім алуды өмір бойы жалғастыруға мүмкіндік береді. Оқу процесін арнайы жабдықпен жеткіліксіз қамтамасыз ету оқушылардың жалпы жаратылыстану ғылымына, атап айтқанда химияға деген қызығушылығын төмендетеді. Бұл мектептегі білім беру проблемаларының бірі. Педагог қызметінің мақсаты заманауи білім беру технологияларын енгізу және интеграциялау арқылы білім сапасын арттыруға бағытталған, бұл ретте ақпараттық жетекші орын беріледі.

Теориялық талдау. Қазіргі педагогикалық технологиялардың көпшілігі ақпараттық технологияларды белсенді қолдануды қарастырады. Ақпараттық технологиялар - ақпаратты пайдаланушылардың мүддесі үшін жинау, өңдеу, сақтау, тарату, көрсету және пайдалану мақсатында интеграцияланған әдістердің, өндірістік процестердің және бағдарламалық-техникалық құралдардың жиынтығы.

Е. И. Виштынецкий мен А. О. Кривошеев атап өткендей, білім беру саласында қолданылатын АТ-ны қолдану келесі міндеттерді жүзеге асыруды мақсат етуі керек:

- оқушының жүйелі ойлауын қолдау және дамыту;
- білім алушының танымдық іс-әрекетінің барлық түрлерін білім алуға, Дағдылар мен біліктерді дамытуға және бекітуге қолдау көрсету;
- оқу процесінің тұтастығын сақтай отырып, даралау қағидатын іске асыру [1].

АТ білім беру құралдарын бірқатар параметрлер бойынша жіктеуге болады: шешілетін педагогикалық міндеттер бойынша:

- базалық дайындықты қамтамасыз ететін құралдар (электрондық оқулықтар, оқыту жүйелері, білімді бақылау жүйелері);
- практикалық дайындық құралдары (есептер, практикумдар, виртуалды конструкторлар, имитациялық моделдеу бағдарламалары, тренажерлер);
- көмекші құралдар (энциклопедиялар, сөздіктер, хрестоматиялар, дамытушы компьютерлік ойындар, мультимедиялық оқу сабақтары);
- кешенді құралдар (қашықтықтан оқыту курстары).

Білім беру процесін ұйымдастырудағы функциялары бойынша :

- ақпараттық-оқыту (электрондық кітапханалар, электрондық кітаптар, электрондық мерзімді басылымдар, сөздіктер, анықтамалар, компьютерлік бағдарламалар, ақпараттық жүйелер);
- интерактивті (электронды пошта, электронды телеконференциялар); - іздеу жүйелері

(каталогтар, іздеу жүйелері).

Ақпарат түрі бойынша [2]:

- мәтіндік ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (оқулықтар, оқу құралдары, есептер, тесттер, сөздіктер, анықтамалықтар, энциклопедиялар, мерзімді басылымдар, сандық деректер, бағдарламалық және оқу-әдістемелік материалдар);

- көрнекі ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (коллекциялар: фотосуреттер, портреттер, иллюстрациялар, процестер мен құбылыстардың бейнефрагменттері, тәжірибелер көрсетілімдері, бейнеэкскурсиялар; статистикалық және динамикалық модельдер, интерактивті модельдер);

- символдық объектілер: схемалар, диаграммалар); - құрамдастырылған ақпараты бар электрондық және ақпараттық ресурстар (оқулықтар, оқу құралдары, міндеттер, энциклопедиялар, сөздіктер, мерзімді басылымдар).

Білім беру процесінде АТ қолдану нысандары бойынша:

- сабақ;

- оқушымен өзара іс-қимыл нысаны бойынша сабақтан тыс:

- асинхронды байланыс режимінің технологиясы-"off-line";

- синхронды байланыс режимінің технологиясы-"on-line".

Білім беру процесінде АКТ-ның әртүрлі білім беру құралдарын қолданудың бірнеше аспектілері бар[3].

Біріншісі-мотивациялық аспект. АТ қолдану білім алушылардың қызығушылығын арттыруға және оң уәждемесін қалыптастыруға ықпал етеді, өйткені жағдайлар жасалады:

- білім алушылардың жеке білім алу мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін барынша есепке алу;

- оқу сабақтарын өткізудің мазмұнын, нысандарын, қарқыны мен деңгейлерін кеңінен таңдау;

- білім алушылардың шығармашылық әлеуетін ашу ;

- оқушылардың заманауи ақпараттық технологияларды игеруі.

Екіншісі - мазмұнды аспект. АТ мүмкіндіктерін пайдалануға болады:

- пәннің жеке тақырыптары мен бөлімдері бойынша интерактивті кестелер, плакаттар және басқа да сандық білім беру ресурстарын құру кезінде,

- жеке тестілік шағын сабақтар жасау үшін;

- интерактивті үй тапсырмаларын және оқушылардың өзіндік жұмысына арналған тренажерлерді жасау үшін.

Үшінші – оқу - әдістемелік аспект. Электрондық және ақпараттық ресурстарды оқу процесін оқу-әдістемелік сүйемелдеу ретінде пайдалануға болады. Мұғалім сабаққа дайындық кезінде АТ-ның әртүрлі білім беру құралдарын қолдана алады; жаңа материалды түсіндіру кезінде, алған білімдерін бекіту үшін, білім сапасын бақылау процесінде; білім алушылардың қосымша материалды өз бетінше зерделеуін ұйымдастыру үшін және т.б. компьютерлік тесттер мен тест тапсырмалары білімді бақылау мен бағалаудың әртүрлі түрлерін жүзеге асыру үшін қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, мұғалім оқу және сабақтан тыс сабақтарды жобалау кезінде әртүрлі электрондық және ақпараттық ресурстарды қолдана алады.

Төртінші - ұйымдастырушылық аспект. АТ оқытуды ұйымдастырудың әртүрлі нұсқаларында қолданылуы мүмкін:

- әрбір оқушыны жеке жоспар негізінде жеке бағдарлама бойынша оқыту кезінде;

- кезінде алдыңғы шептегі не подгрупповой нысандарда жұмыс.

Бесінші-бақылау-бағалау аспектісі. АТ-да білім алушылардың білім алу нәтижелерін бақылау мен бағалаудың негізгі құралы бақылаудың әртүрлі түрлерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тестілер мен тест тапсырмалары болып табылады: кіру, аралық және қорытынды. Тесттер on-line режимінде (компьютерде интерактивті режимде өткізіледі,

нәтиже автоматты түрде жүйемен бағаланады) және off-line режимінде (нәтижелерді бағалауды оқытушы түсініктемелермен, қателермен жұмыс істеу арқылы жүзеге асырады) өткізілуі мүмкін. Осылайша, химияны оқытуда АТ қолдану оқытудың тиімділігін едәуір арттырып қана қоймайды, сонымен қатар оқытудың әртүрлі формалары мен әдістерін жетілдіруге көмектеседі, оқушылардың бағдарламалық материалды терең оқуға деген қызығушылығын арттырады [4,5].

Нәтижелер мен талқылау.

АТ-ның әдістемелік орындылығы мен мүмкіндіктерін ескере отырып, оқу процесінде АТ-ны қолданудың негізгі бағыттарына тоқталайық:

- 1) жаһандық және жергілікті желілерде әртүрлі нысандағы ақпаратты мақсатты іздеуді, оны тіркеуді, жинауды, жинақтауды, сақтауды, өңдеуді және беруді жүзеге асыру;
 - 2) эксперимент нәтижелерін өңдеу;
 - 3) нақты объектілерді (оқу роботтарын) басқаруды жүзеге асыру;
 - 4) компьютерлік эксперименттерді ұйымдастыру және жүргізу;
- виртуалды модельдер;
- 5) оқу қызметін ұйымдастыруды автоматтандырылған бақылауды жүзеге асыру;
 - 6) әртүрлі мақсаттағы педагогикалық бағдарламалық құралдарды әзірлеу;
 - 7) әдістемелік және дидактикалық материалдарды әзірлеу;
 - 8) оқу мақсатындағы web-сайттарды әзірлеу;
 - 9) оқушылардың зияткерлік бос уақытын ұйымдастыру.

АТ белгілі бір дәрежеде орын алады [6]. АТ әдістемелік (сабақ әзірлеу, әдістемелік ұсыныстар және т.б.) және дидактикалық (иллюстрациялық, ойын-сауық материалдары, тапсырма карточкалары және т. б.) материалдарды әзірлеу, зияткерлік ойындар мен викториналарды ұйымдастыру, түрлі мақсаттағы әзірлеу үшін кеңінен қолданылады.

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімді және тиімсіз жақтарына 1-кестеден көруге болады [7].

Кесте-1 Ақпараттық технологияның тиімді-тиімсіз жақтары.

Тиімді жақтары	Тиімсіз жақтары
<ul style="list-style-type: none"> • Көзге көрінбейтін химиялық құбылыстарды компьютер арқылы бейнелеп көрсетуге болады; • Заттың ішінде болып жататын химиялық құбылыстарды модельдеп көрсетуге болады; • Химиялық құралдарға мұқтаждықты азайтады; • Алған білімді тәжірибеде қолдануға үйренеді; • Жаңа материалды игеруге уақыт қысқарады; • Зерттеушілік қабілеті қалыптасқан тұлға қалыптасады; • Мұғалім әр оқушымен дербес жеке жұмыс жүргізуіне мүмкіндік туғызады; • Оқушының ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге, тану процесіне қызығушылығын арттыруда зор; • Оқыту жүйесінің көпдеңгейлігі жетілдіруі олардың таралу мен сапасын артырады; 	<ul style="list-style-type: none"> • Оқушының бағыттылық (бағытталу) рефлексінің төмендеуі (ориентировочный рефлекс); • Танымдық эмоцияларының мәнінің төмендеуі, оқушы қызығушылығы білім мазмұнына емес, экрандағы өзгеріске ғана ауып отырады; • Көрнекілік принципін гипербализациясы, яғни тым артық болуы; • Оқушының тіл мәдениетінің төмендеуі «тірі» қарым-қатынасқа түсе алмауы; • Ақыл-ой дамуын қадағаламай, есте сақтау ойлау жұмысын төмендетеді; • Оқытуға айқын сипат беріп, оқу материалын меңгеруді кемітеді; • Шынай өмірден кетушілік, оны анық байқамау немесе аутизация; <ul style="list-style-type: none"> • Жаппай химиялық құбылыстарды модельдеу – химиялық (классикалық) экспериментке зияның тигізеді.

• Оқушыға тақырып шеңберінде және белгілі бір уақыт аралығында айтылуға тиіс мәліметтің көлемін ұлғайтады;	
--	--

Жоғарыда айтылған тиімсіз жақтарды болдырмау үшін төмендегідей ұсыныс бергім келеді.

1. Компьютерді сабақтың белгілі бір кезеңдерінде ғана пайдалану.
2. Компьютерді пайдалану уақытын сақтау.
3. Компьютерді пайдалану қауіпсіздік техника ережесін сақтау.
4. Кітаппен жұмыс.
5. Классикалық «тірі» тәжірибелерді орындау қажет.

Компьютерлік технологияларды тиімді пайдалану нәтижесінде компьютермен жұмыс істей білу біліктілігін дұрыс меңгермеумен үйлеспейтін, ал оқушының тұтас тұлғасын сипаттайтын, оның компьютерлік бағыттылығын, сәйкес білім мен біліктілікті меңгеруге мотивациялы, компьютерлік техника көмегімен оқу және кәсіби іс-әрекетте ой есептерін шешу қабілеттерін, компьютерлік ойлау тәсілдерін меңгеруінің ақпараттық-технологиялық күзiретiлiгi қалыптасуы керек.

Қорытынды. IT-технологияның көмегімен жүзеге асырылатын жаңа білім беру технологияларын қолдану дәстүрлі білім беру жүйесінен тиімді айырмашылығы бар. Ол өз кезегінде білім алушылардың оқу мотивациясы мен танымдық белсенділігін арттыруға, олардың пән бойынша білім сапасын жақсартуға мүмкіндік беретіні анықталды.

Әдебиеттер тізімі

1. Виштынецкий, Е.И., Кривошеев, А.О. Вопросы информационных технологий в сфере образования и обучения/ Е.И. Виштынецкий, А.О. Кривошеев// Информационные технологии. - 1998. - № 2. – 55с.
2. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.– М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 272с.
3. Жильцова, О.А. Организация компьютерной поддержки школьного курса химии / О.А. Жильцова, Ю.А. Самоненко // Химия: методика преподавания в школе. - 2001. - №2. – 68с.
4. Назарова, Т.С. Принцип наглядности и средства обучения / Т. С. Назарова // Химия: методика преподавания в школе. - 2001. - №2. – 155с.
5. Пашенко О.И. Информационные технологии в образовании: Учебно-методическое пособие. — Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. — 227 с
6. Дорофеев, М.В. Информатизация школьного курса химии / М. В. Дорофеев // газ. «Первое сентября», Химия. - 2002. - №37. – 41с.
7. Бадарча Д. Информационные и коммуникационные технологии в образовании- М.: ИИТО ЮНЕСКО, - 2013.- 320 с.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы повышения результативности образовательного процесса. Для достижения высокой результативности обучения определяют использование различных образовательных технологий. Авторы отмечают, что события последних лет (пандемия, дистанционное и онлайн обучение) показали актуальность использования инновационных технологий обучения. Авторы провели критический обзор педагогической, методической и психологической литературы и выделяют особую роль информационных технологий и средств коммуникаций в образовании. На основе изучения и анализа результатов научно-педагогических исследований авторы классифицировали информационные технологии по решаемым задачам, по функциям, выполняемым в учебном процессе, по типам распространения информации и формам применения. ИКТ необходима

для поддержания у учащихся интереса к изучаемому материалу, их активность, внимательность на протяжении всего урока. Определено, что при всех возможностях современных информационных технологий, целью информатизации образования является не сам факт их использования в обучении, а повышение качества образовательной системы через их внедрение и распространение. В статье обоснованы эффективные и неэффективные стороны информационных технологий.

Abstract

The article discusses the issues of improving the effectiveness of the educational process. To achieve high learning performance, the use of various educational technologies is determined. The authors note that the events of recent years (the pandemic, distance and online learning) have shown the relevance of using innovative learning technologies. The authors conducted a critical review of pedagogical, methodological and psychological literature and highlight the special role of information technologies and means of communication in education. Based on the study and analysis of the results of scientific and pedagogical research, the authors classified information technologies according to the tasks to be solved, according to the functions performed in the educational process, according to the types of information dissemination and forms of application. ICT is necessary to maintain students' interest in the material being studied, their activity, attentiveness throughout the lesson. It is determined that with all the possibilities of modern information technologies, the goal of informatization of education is not the fact of their use in teaching, but improving the quality of the educational system through their introduction and dissemination. The article substantiates the effective and ineffective sides of information technology.

UDC 81.373

S.I. Baikadamova, A.T. Eshmuratova, B.M. Kalymbetova, A.A. Suyundikov*, S.K. Mamekova

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding Author's E-mail: asan-777@mail.ru

VERBAL INTERPRETATION OF EMOTIONS IN ENGLISH

Abstract

This article will define and scientifically concretize the theoretical foundations of training future teachers of English in the preparation of future teachers of English; developed a methodological set of problems of practical solutions to problems of mastering difficulties in the study of various problems that arise when using innovative technologies in the educational process; the content of training future English language teachers in higher education institutions is determined by methods and approaches to implementation through innovative technologies, which increases their professional level, increases the effectiveness of solving emerging psychological problems, as this indicates the effectiveness of training foreign language specialists in higher education. Psychological problems that arise during the training of future English language teachers with the help of new innovative technologies, theoretical and scientific-methodological justification, generalization in practice, and preparation of methodological and scientifically based recommendations are also considered.

Key words: method, didactic, activities, skills, rule, sources, ways, targets, laws, tools

Today, the Republic of Kazakhstan adheres to the policy of trilingualism, aimed at the development of the population of the Kazakh, Russian and English languages. Language, in turn, is a key cultural phenomenon, the main mechanism of national unity, an instrument for the emergence and existence of a nation as a kind of structure of society and the preservation of linguistic diversity in the country.

Thus, the growing role of intercultural communication associated with the expansion of the

boundaries of international cooperation, as well as the growing interest in the problems of intercultural verbal communication and the emergence of the need for mastering the ethnic characteristics of the etiquette of various linguistic cultures actualizes the research topic.

The object and subject of research is emotions, as one of the objects of linguistics, manifested in various ways of expression in the Kazakh, Russian and English languages [1].

In low-context cultures, the focus is on the content of the message, clear, short and well-reasoned statements are preferred.

Highly contextual cultures attach great importance to form and context, which manifests itself in the vagueness of speech, the predominance of non-categorical forms, and the absence of a direct "no". The highly contextual nature of Russian culture is perfectly demonstrated by the popular weed word of recent years "like".

Different ethnic groups show emotions in different ways in speech. Ethnic characteristics of communication are manifested both on the verbal and non-verbal levels. Moreover, we can talk about culturally determined rules for the demonstration of emotions. Examples:

- Communication between Venezuelans in their native language occurs at a closer distance than communication in English;

- Cultures differ in the acceptability of eye contact. So, the Japanese speaker usually looks somewhere to the side: the Japanese subordinate, listening to the reprimand of the boss, lowers his eyes and smiles. In England it is considered indecent to gaze as intently in the eyes as is customary — and even encouraged — in Russia;

- Americans consider it more acceptable to demonstrate negative emotions (anger, fear, disgust) in front of loved ones, and positive (optimism, joy of life) in front of strangers; at the same time, representatives of Eastern Europe try not to upset the members of their group, but take little interest in the opinion of outsiders [2].

The cognitive theory of emotions, which combines cognitive psychology and linguistics, has highlighted a new problematic in the study of emotional phenomena. Emotiology research uses knowledge gained in other fields about emotions, in particular, cognitive data, and on their basis the linguistic concept of emotions is developed. Therefore, it is quite logical that emotiology is defined as the science of verbalization, expression and communication of emotions.

Within the framework of this theory, emotions are considered in close connection with cognitive processes, and their connection is substantiated as follows: cognition causes emotions, since it is emotiogenic, and emotions affect cognition, as they interfere with all levels of cognitive processes. Hence follows the essence of the linguistic concept of emotions, which is as follows: a person (subject) reflects the existing world, but not everything, but only what is necessary or valuable at a given moment. The process of reflecting emotions regulates emotions, since it is they who mediate the reflection of the world in language due to the fact that they express the importance of the objects of the world for the speaker and listener.

The British are traditionally considered a calm, unemotional nation, where restraint and self-control are highly valued. The open manifestation of emotions, especially negative ones, is not welcomed in the English communication culture and is even considered a disadvantage, as evidenced, for example, by the fact that words such as emotional, effusive, demonstrative, excitable in English have a negative connotation (Stop behaving so emotionally! Its effusive welcome made us feel most uncomfortable 1), and the word emotionality (emotionalism) means excessive expression of emotions, a state in which a person loses the ability to control them [3].

As A. V. Pavlovskaya writes, "English restraint and unwillingness to show their feelings cause the greatest misunderstanding, and sometimes condemnation of those around; both emotional representatives of the Romanesque world, and sensitive - the Slavic world, even the Germans are distinguished at least by sentimentality".

At the same time, "cold and restrained Englishmen" regularly give each other a smile, which, interestingly, is reflected in verbal communication, which in a number of situations is expressive

and expressive. They often overestimate both the interlocutor and everything that happens and is observed, using numerous superlative units for this (How absolutely marvelous! / You are absolutely fantastic / you're being extremely kind / that's brilliant. I'm delighted you are coming, that's fantastic), intensifiers are widely used (Thank you so much / I am most grateful); do not skimp on compliments (Oh, thank you very much. You are a dream come true (teacher - a student for bringing a cup of tea) / Your daughter is a genius, she is absolutely fantastic (teacher of Rodi-1 Examples taken from the Longman Dictionary of English Language and Culture, where the words effusive and excitable are listed as derog.

Russians, who are characterized by an open, uncontrolled manifestation of emotions, called by researchers, in particular A. Vezhbetskaya, one of the Russian cultural values, on the contrary, in everyday communication, in comparison with the British, are often more restrained: they smile less often, do not like exaggeration, do not trust compliments 2. This difference concerns phatic communication, or communication of interpersonal interaction.

This communicative feature is the reason that the British are perceived by the Russians as insincere and hypocritical, while the Russians look gloomy, unfriendly and gloomy in the eyes of the British. Such stereotypes cannot contribute to successful communication in any way [4].

To understand these contradictions, as well as in general the peculiarities of the manifestation of emotions in different cultures, we consider it necessary to distinguish between such concepts as emotionality and emotivity, which we propose to define as follows: emotionality is an instinctive, unconscious, unplanned manifestation of emotions, which is a psychophysiological human need; emotiveness - a conscious, planned demonstration of emotions, which has a certain communicative attitude. In the first case, emotions are natural, spontaneous, are an open demonstration of feelings; in the second, the expression of emotions is deliberate and represents a strategy of communicative behavior. Emotionality and emotiveness have different directions: the first is focused more on the subject. Returning to the example with a smile, we can clarify that the English smile is more often emotive, while the Russian one is emotional.

A feature of the English communicative culture is that the interlocutors focus more on the feelings of others; they are instructed to be careful to others and their feelings. And this is not accidental, since the entire system of English courtesy is object-oriented, in contrast to the Russian one, which is more closed in the subject itself.

An interesting example is given in this connection by the authors of the English-Russian dictionary of synonyms: "You're not too gay today", she accused him. "And it's not very polite to Judith; we're all in such festive mood at home".

You're not too cheerful today, «she told him condemningly, not very kind to Judith: everyone in the family is in such a festive mood today. In other words, to behave in accordance with your inner state, not sharing the general mood is a violation of the norms of polite behavior [5].

Differences in the manifestation / demonstration of emotions allow us to distinguish two types of communication - emotive and emotional. Emotional communication is a spontaneous, unplanned, natural demonstration of the speaker's emotions as a manifestation of his emotional internal states, not necessarily taking into account the reaction of the interlocutor or others. Emotive communication is a conscious, controlled demonstration of emotions, which is focused on the interlocutor and is used by the speaker for strategic purposes: influencing others, demonstrating loyalty, benevolence, preventing a possible conflict, i.e. it fulfills a social function. This anti-conflict strategy is typical for situations in which the interlocutors are separated by a certain distance. Obviously, this is why it is more characteristic of cultures characterized by maximum social distance, to which, in particular, the English communicative culture belongs. To designate units of emotive communication, we propose to use the term phatic emotives, by which in this case we mean communicative units containing evaluativeness and focused on the addressee in order to exert a positive emotional impact on him. Unlike emotives in a broad sense, which, according to researchers, are indicators that a given unit of language and speech calls not so much an object as an emotional attitude towards it, phatic emotives also convey an attitude, but at the same time have a

pronounced strategic focus: the emotional assessment contained in them is aimed at pleasing the interlocutor. That is why their semantics are often at odds with the pragmatic meaning, which causes serious difficulties in intercultural communication.

Emotiveness in general plays a greater role in English communication than in Russian. Traditional English restraint is about emotional communication, but not emotive. Communicative emotiveness, on the contrary, is one of the dominant features of English communicative behavior and is directly related to English politeness, which prescribes exaggerating interest, sympathy for the interlocutor, and being an optimist.

Exaggeration, or the use of a strategy of revaluation, first of all manifests itself in the widespread use of expressive emotional-evaluative units by the British: great, excellent, perfect, gorgeous, wonderful, brilliant, superb, fantastic, fabulous, marvelous, divine, ravishing, terrific, delighted, and enjoyable and etc [6].

The norms of expressing emotions are unstable and change from culture to culture, from era to era within one culture, from one social class to another. Over time, they prescribe the use of different means (vocal / nonvocal, verbal / nonverbal) and ways of expressing emotions. So, in the XVIII century. - the century of the emancipation of emotions - it was fashionable to faint, it was forbidden to pronounce and print invectives, the sign "handkerchief" was part of the semiotics of grief and separation. In the middle of the 19th century, judging by the data of fiction of that time, the English-speaking peoples showed coldness and indifference to each other, which were replaced in the 20th century. It is also known that in the XVIII century. Sentimentality was both attractive and fashionable, but in XX it was not. Accordingly, linguistic (as well as non-linguistic) means of expressing sentimentality have lost their relevance and pragmatism [7].

The data obtained during the experiment allow us to conclude that the design of emotions is an integral part of intonation. Recognition of the emotional meaning of surprise in statements that are neutral in terms of lexical content and syntactic structure becomes possible when they are reproduced. At the same time, with the help of intonation means, not only the meaning of surprise is conveyed, but also various connotations of surprise, the appearance of which is influenced by the lexical content of the utterance and the previous experience of the speaker.

References

1. Bagdasarova, N.A. Leksicheskoye vyrazheniye emotsiy v kontekste raznykh kul'tur. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk Bagdasarova N.A. [Lexical expression of emotions in the context of different cultures. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences N.A. Bagdasarov]. Moscow, 2004. 205 p.
2. Fedulenkova T.N. Frazеologiya i tipologiya: k tipologicheskomu znacheniyu frazeologii filologicheskikh nauk [Phraseology and typology: to the typological relevance of phraseology] Filologicheskkiye nauki - Philological sciences, 2005 No. 1, P. 74–80.
3. Maslova V.A. Sovremennyye napravleniya v yazykoznanii [Modern trends in linguistics]. Moscow, Academy, 2008. 302 p.
4. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskyy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguo-cultural aspects]. Moscow, Languages of Russian culture, 1996. 207 p.
5. Kubryakova E.S. Evolyutsiya lingvisticheskikh idey vo vtoroy polovine XX veka [Evolution of linguistic ideas in the second half of the XX century]. Mocsow, 1995. P. 144–238.
6. Bryzgunova, E.A. Emotsional'no-stilisticheskkiye razlichiya russkoy zvuchashchey rechi [Emotional and stylistic differences of Russian sounding speech]. Moscow, 1984. 84 p.
7. Bulanin, L.L. Fonetika sovremennogo russkogo yazyka [Phonetics of the modern Russian language]. Moscow, Librokom, 2010. 206 p.

Аннотация

В данной статье будут определены и научно конкретизированы теоретические основы подготовки будущих учителей английского языка при подготовке будущих учителей английского языка; разработан методический комплекс проблем практического решения проблем освоения трудностей при изучении различных проблем, возникающих при использовании инновационных технологий в учебном процессе; содержание подготовки будущих учителей английского языка в высших учебных заведениях определяется методами, подходами к реализации через инновационные технологии, то повышается их профессиональный уровень, повышается результативность решения возникающих психологических проблем, так как это свидетельствует об эффективности подготовки специалистов иностранного языка в вузе. Также рассмотрены психологические проблемы, возникающие при подготовке будущих учителей английского языка с помощью новых инновационных технологий, теоретического и научно-методического обоснования, обобщения на практике, подготовки методико-научно обоснованных рекомендаций.

Түйін

Бұл мақалада болашақ ағылшын тілі пәні мұғалімдерін даярлау барысында ғылыми-теориялық тұрғыда негізделген инновациялық технологияларды басшылыққа алу, инновациялық технологияларды оқу процесінде қолдана отырып туындайтын түрлі мәселелерді меңгеруде болашақ ағылшын тілі пән мұғалімдерін дайындаудың теориялық негіздері анықтау, ғылыми тұрғыдан нақтыланып, қиындықты меңгеруді практикалық тұрғыдан шешу мәселесінің әдістемелік кешені жасау, жоғары оқу орындарындағы болашақ ағылшын тілі пән мұғалімдерін даярлаудың мазмұнын инновациялық технологиялар арқылы іске асырудың әдістері мен тәсілдерін анықтау мәселелер қарастырылған. Оқыту үрдісінде инновациялық технологияларды пайдалану ЖОО-да шет тілі мамандарын даярлаудың тиімділігін, олардың кәсіби деңгейі жоғарылатып,, туындайтын психологиялық мәселелерді шешу нәтижелілігі артады. Сонымен қатар болашақ ағылшын тілі пән мұғалімдерін даярлауда туындайтын психологиялық мәселелерді жаңа инновациялық технологиялар арқылы теориялық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеп, тәжірибе жүзінде қорытындылап, әдістемелік-ғылыми негізделген ұсыныстар даярлау туралы қарастырылған.

UDC 81.373

Sh.Zh. Berdauletova, G.S. Ormakhanova, A.E. Smatova, A.A. Suyundikov*, S.K. Mamekova

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

THE VERBAL INTERPRETATION OF EMOTIONS IN KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH

Abstract

This article is considered to the study of the verbal interpretation of emotions in the Kazakh, Russian and English languages on the example of emotions "surprise".

The article is devoted to a comprehensive comparative analysis of the lexicographic representation of linguistic means of expressing emotions in English, Russian and Kazakh languages, in order to determine the optimal ways of their reflection in lexicographic sources. The topic of the dissertation research is at the junction of such important disciplinary areas of modern linguistics as emotiology, lexicography, cultural linguistics, intercultural communication, translation, linguo-conceptology, ethnopsyo-linguistics - and is aimed at studying verbalized ideas about the inner world of a person as a bearer of a certain culture within the framework of anthropocentric science.

Key words: method, didactic, activities, skills, rule, sources, ways, targets, laws, tools

At the present stage, a distinctive feature of the development of the social situation in Kazakhstan is the expansion of ties with other countries in various fields. The education system faces new challenges, which in turn imply the formation of intercultural competence of students, in the formation of which the socio-cultural aspect of teaching foreign languages occupies a significant place. It is for this reason that the development of a culturally educated population, especially the younger generation, is very important.

Historical and cultural heritage leaves its mark on the formation of certain socio-cultural concepts, and, based on this, within the framework of the concept of politeness, we tried to show how the cultural and historical heritage of the British, Russian and Kazakhs influenced the formation of the verbal interpretation of emotion.

Today, the Republic of Kazakhstan adheres to the policy of trilingualism, aimed at the development of the population of the Kazakh, Russian and English languages. Language, in turn, is a key cultural phenomenon, the main mechanism of national unity, an instrument for the emergence and existence of a nation as a kind of structure of society and the preservation of linguistic diversity in the country.

Thus, the growing role of intercultural communication associated with the expansion of the boundaries of international cooperation, as well as the growing interest in the problems of intercultural verbal communication and the emergence of the need for mastering the ethnic characteristics of the etiquette of various linguistic cultures actualizes the research topic.

The object and subject of research is emotions, as one of the objects of linguistics, manifested in various ways of expression in the Kazakh, Russian and English languages [1].

Emotions in the psychological literature are considered from different angles: as changes in the psychological state of a person, as physiological reactions to stimuli of the surrounding reality, as the mental activity of a person and / or an animal, as a result of satisfaction / dissatisfaction of needs. However, the question of the classification of emotions remains controversial.

Attempts to give universal classifications of emotions have been undertaken by many psychologists, and different principles were used as the basis for each classification. However, V. Vilyunas notes that it is impossible to draw up a simple linear classification of emotions, since emotions are multifaceted, manifest at various levels of reflection and activity, enter into complex relationships with subject content, and are capable of merging and forming.

Among the parameters for distinguishing between different emotions, modality, intensity, duration, awareness, genetic origin, complexity, conditions of occurrence, functions performed, effects on the body, the level of manifestation in the structure of the mental (higher - lower), mental processes with which they are associated, etc. In this paper, classifications will be considered according to those parameters that are applicable to linguistics.

In connection with the emergence of extended classifications, attempts have been made repeatedly to identify a list of fundamental, basic emotions. On the basis of basic and secondary human needs, it is customary to distinguish primary (basic, basic, fundamental) emotions — joy, fear, and secondary (intellectual) — interest, excitement. It should be noted that in the classifications based on this parameter, the question of which group should be attributed to emotion, excitement, and whether interest can be considered an emotion, remains controversial. So, in different classifications, different points of view regarding this problem are expressed and from two to ten fundamental emotions stand out. P. Ekman based on the study of facial expression, identifies six emotions: anger, fear, disgust, surprise, sadness and joy. R. Plutchik identifies eight basic emotions, dividing them into four pairs, each of which is associated with a certain action:

1. Destruction (anger) - protection (fear);
2. Acceptance (approval) - rejection (disgust);
3. Reproduction (joy) - deprivation (despondency);
4. Exploration (expectation) - orientation (surprise)

K. Izard identifies 10 fundamental emotions: interest-excitement, joy, surprise, grief-

suffering, anger-rage, disgust-indignation, contempt-disrespect, fear, shame-shyness, and guilt-repentance. It is noteworthy that in later works the researcher speaks of the impossibility of attributing surprise to emotions proper, since it does not have a number of characteristics inherent, for example, joy or sadness. K. Izard justifies the selection of these emotions by the fact that fundamental emotions, in his opinion, should have the following features:

- 1) Have distinct and specific neural substrates;
- 2) Are manifested with the help of an expressive and specific configuration of muscle movements of the face (facial expressions);
- 3) entail a distinct and specific experience that is realized by a person;
- 4) Emerged as a result of evolutionary and biological processes;
- 5) Have an organizing and motivating influence on a person, serve his adaptation.

At the same time, the author notes that not all of the selected emotions have all the necessary features. So, for example, the emotion of guilt-remorse does not have specific ways of mimic expression, but it has all the other necessary features.

In other classifications, interest-excitement and guilt-repentance are excluded from the basic emotions identified by K. Izard.

Concerning this issue, there is also a point of view according to which the basic emotions should include those emotional reactions and states that have phylogenetic roots, that is, they are found in both humans and animals. With this approach, interest and excitement, some researchers propose to exclude from the number of emotions in general and refer it to the area of motivational formations. The emotion of surprise in this case is one of the intellectual emotions, since animals do not have the ability to experience surprise [2].

The most complete and recognized by scientist's classification was proposed by M.V. Gameso. Emotions have been classified according to three dimensions.

1. by the nature of the needs that are the basis for emotions:

- a) Lower emotions are emotions associated with the satisfaction of organic needs, the so-called general sensations (hunger, thirst). These emotions are inherent in both animals and humans;
- b) Higher emotions - socially conditioned emotions associated with social relations. These emotions are unique to humans.

2. by the strength, the speed of the flow of emotions:

- a) Sensual tone - the simplest form of emotion. These are positive or negative experiences accompanying individual vital influences (gustatory, temperature, etc.);
- b) Emotions proper - basic emotions;
- c) Mood is an internal long-term emotional state of a person at a given moment in time;
- d) Affects - strong emotional experiences that arise in critical conditions with the inability to find a way out of dangerous and unexpected situations;
- e) Stress - a state of mental stress that occurs in a person in the process of activity in the most difficult conditions.

3. by awareness, stability of emotions:

- a) Emotions are quick and short elements of feelings;
- b) Feelings are a long-term and more stable basis of emotions.

Surprise is a basic socially conditioned short-term reaction of a person to events in the surrounding reality, which allows us to attribute it, according to the classification of M.V. Gamezo, to higher short-term emotions proper [3].

One of the most common parameters in the psychological literature for the classification of emotions is the combination of needs and conditions of activity. Despite the different formulations, the views of scientists come down to one thing - the allocation of two groups of emotions. For the emergence of emotions related to the first group, it is necessary to exacerbate any need of a person and an object that meets this need. The second group of emotions arises in the process of activity and is a direct reaction of the subject to individual objects and phenomena of the surrounding reality. These groups have different names - leading and derived (situational) emotional phenomena,

the emotional tone of sensations and emotions proper, nonspecific and specific emotions, but the parameters for identifying them are the same. According to the classification based on the combination of needs and conditions of activity, surprise, as a short-term reaction to any event, certainly belongs to the second group of emotional phenomena [4].

Psychology and linguistics have a different subject of research, which justifies the creation of a linguistic classification of emotions. Before the processes of integration is in science at the end of the XX century. The classification of emotions in linguistic literature was based on the definition of the general principles of semantics attempted to create a classification of emotions, independent of the psychological and physiological classifications of this phenomenon. However, L. Bloomfield believed, given the nature of emotions, that the physiological parameter cannot be excluded from the classification.

In modern linguistic literature, the classification of emotions is generally accepted, created on the basis of the psychological criterion for the separation of emotions, taking into account the needs and conditions of human activity. Linguists distinguish two groups of emotions: emotional states and emotional reactions. The first group includes emotions that are experienced over long periods of time, that is, a group of feelings, according to M.V. Gamezo, or leading emotions, according to V. Vilyunas. The second group of emotions includes short-term reactions to events in the surrounding reality, that is, emotions proper or derived emotions. Linguists distinguish a number of linguistic characteristics (ways of expressing emotional meanings: lexical - interjections, verbs of speech-thoughts; syntactic - utterances, SFU; graphic - syllabus separation, stretching of vowels) characteristic of each group of emotions. The group of emotional states is distinguished by its versatility for different languages, involuntary, characterizes long periods of speech, may not depend on the context, and manifests itself through the general coloration of speech. The second group of specific emotional meanings, or emotional reactions, has more linguistic specificity, is controlled by the speaker, and is most often a reaction to the statement of the interlocutor [5].

Also in the linguistic literature there are classifications associated with the allocation of fundamental emotions. Exploring the lexical expression of emotions in the context of various cultures, N.A. Bagdasarova identifies nine fundamental emotions and their characteristic characteristics based on the lexical features of the context of the emotions shown.

1. Interest / excitement - a positive emotion that promotes creative development, as well as a long-term concentration of attention on the object of interest [6].

2. Joy - the most desirable emotion that is the result of any event. It manifests itself without the desire to experience this emotion.

3. Surprise arises as a strong reaction to a sudden event, while all emotions experienced to surprise either disappear or significantly weaken against the background of surprise

4. Disgust - the desire to get rid of something, caused by physical or mental deterioration of the object of disgust.

5. Contempt - a sense of your own superiority. Often occurs at the same time as anger and disgust.

6. Fear. The cause of this emotion is information about a real or imagined danger.

7. Shame causes a desire to disappear, hide, is often associated with self-doubt.

8. Guilt is associated with shame, but motives for its occurrence are violations of moral, religious or ethical norms, while shame can be a reaction to any event.

These classifications were created taking into account those linguistic means that form various emotional meanings [7].

Thus, a comparative analysis of verbal and non-verbal means of expressing emotional meanings in the Kazakh, Russian and English languages made it possible to establish that intonation is the leading and independent means of conveying emotional meanings in oral speech. In turn, the emotion of surprise in oral speech can be recognized by native speakers using an intuitive analysis of the intonation contour of the utterance, with a neutral lexical content and syntactic design, as well

as with neutral indicators of non-verbal means of expressing emotions. It should also be noted that surprise is not only a response to the events of the surrounding reality when the expected and the real do not coincide, but can also be a means of replacing other emotional meanings in order to hide or distort the speaker's real intentions.

References

1. Bagdasarova, N.A. Leksicheskoye vyrazheniye emotsiy v kontekste raznykh kul'tur. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk Bagdasarova N.A. [Lexical expression of emotions in the context of different cultures. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences N.A. Bagdasarov]. Moscow, 2004. 205 p.
2. Fedulenkova T.N. Frazеologiya i tipologiya: k tipologicheskomu znacheniyu frazeologii filologicheskikh nauk [Phraseology and typology: to the typological relevance of phraseology] Filologicheskkiye nauki - Philological sciences, 2005 No. 1, P. 74–80.
3. Maslova V.A. Sovremennyye napravleniya v yazykoznanii [Modern trends in linguistics]. Moscow, Academy, 2008. 302 p.
4. Teliа V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguo-cultural aspects]. Moscow, Languages of Russian culture, 1996. 207 p.
5. Kubryakova E.S. Evolyutsiya lingvisticheskikh idey vo vtoroy polovine XX veka [Evolution of linguistic ideas in the second half of the XX century]. Moscow, 1995. P. 144–238.
6. Bryzgunova, E.A. Emotsional'no-stilisticheskkiye razlichiya russkoy zvuchashchey rechi [Emotional and stylistic differences of Russian sounding speech]. Moscow, 1984. 84 p.
7. Bulanin, L.L. Fonetika sovremennogo russkogo yazyka [Phonetics of the modern Russian language]. Moscow, Librokom, 2010. 206 p.

Аннотация

Данная статья посвящена изучению вербальной интерпретации эмоций в казахском, русском и английском языках на примере эмоции «удивление». Статья посвящена комплексному сравнительному анализу лексикографической репрезентации языковых средств выражения эмоций в английском, русском и казахском языках с целью определения оптимальных способов их отражения в лексикографических источниках. Тема диссертационного исследования находится на стыке таких важных дисциплинарных направлений современного языкознания, как эмоциология, лексикография, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, переводоведение, лингвоконцептология, этнопсихоллингвистика - и направлена на изучение вербализованных представлений о внутреннем мире. Человека как носителя определенной культуры в рамках антропоцентрической науки.

Түйін: Бұл мақала «тосын» эмоция мысалында қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі эмоцияларды ауызша түсіндіруді зерттеуге арналған. Мақала эмоцияны білдіретін тілдік құралдардың ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі лексикографиялық бейнеленуін жан-жақты салыстырмалы талдауға, оларды лексикографиялық дереккөздерде бейнелеудің оңтайлы жолдарын анықтауға арналған. Диссертациялық зерттеу тақырыбы қазіргі тіл білімінің эмоциология, лексикография, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация, аударматану, лингвоконцептология, этнопсихоллингвистика сияқты маңызды пәндік салаларының тоғысқан жерінде орналасқан және ішкі дүние туралы вербалданған идеяларды зерттеуге бағытталған. Адам антропоцентристік ғылым шеңберінде белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде қарастырылған.

UDC 81.373

Sh.Zh. Berdauletova, G.S. Ormakhanova, A.E. Smatova, A.A. Suyundikov*, S.K. Mamekova

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding Author's E-mail: asan-777@mail.ru

EMOTIONS AS AN OBJECT OF LINGUISTICS AND PSYCHOLOGY

Abstract

The article is devoted to a comprehensive comparative analysis of the lexicographic representation of linguistic means of expressing emotions in English, Russian and Kazakh languages, in order to determine the optimal ways of their reflection in lexicographic sources. The topic of the dissertation research is at the junction of such important disciplinary areas of modern linguistics as emotiology, lexicography, cultural linguistics, intercultural communication, translation, linguo-conceptology, ethnopsyo-linguistics - and is aimed at studying verbalized ideas about the inner world of a person as a bearer of a certain culture within the framework of anthropocentric science. Currently, there are many methods of teaching a foreign language. However, as before, teachers are trying to find a method of teaching that would make the process of mastering the language qualitative and economical in time. To this day, in the process of mastering the language, there is a gap between theory and practice; there is no definite system of acquired knowledge.

Key words: method, didactic, activities, skills, rule, sources, ways, targets, laws, tools

The article is devoted to a comprehensive comparative analysis of the lexicographic representation of linguistic means of expressing emotions in English, Russian and Kazakh languages, in order to determine the optimal ways of their reflection in lexicographic sources. The topic of the dissertation research is at the junction of such important disciplinary areas of modern linguistics as emotiology, lexicography, cultural linguistics, intercultural communication, translation, linguo-conceptology, ethnopsyo-linguistics - and is aimed at studying verbalized ideas about the inner world of a person as a bearer of a certain culture within the framework of anthropocentric science.

Nowadays, a distinctive feature of the development of the social situation in Kazakhstan is the expansion of ties with other countries in various fields. The education system faces new challenges, which in turn imply the formation of intercultural competence of students, in the formation of which the socio-cultural aspect of teaching foreign languages occupies a significant place. It is for this reason that the development of a culturally educated population, especially the younger generation, is very important.

Historical and cultural heritage leaves its mark on the formation of certain socio-cultural concepts, and, based on this, within the framework of the concept of politeness, we tried to show how the cultural and historical heritage of the British, Russian and Kazakhs influenced the formation of the verbal interpretation of emotion.

Emotions in the psychological literature are considered from different angles: as changes in the psychological state of a person, as physiological reactions to stimuli of the surrounding reality, as the mental activity of a person and / or an animal, as a result of satisfaction / dissatisfaction of needs. However, the question of the classification of emotions remains controversial.

Attempts to give universal classifications of emotions have been undertaken by many psychologists, and different principles were used as the basis for each classification. However, V. Vilyunas notes that it is impossible to draw up a simple linear classification of emotions, since emotions are multifaceted, manifest at various levels of reflection and activity, enter into complex

relationships with subject content, and are capable of merging and forming.

Among the parameters for distinguishing between different emotions, modality, intensity, duration, awareness, genetic origin, complexity, conditions of occurrence, functions performed, effects on the body, the level of manifestation in the structure of the mental (higher - lower), mental processes with which they are associated, etc. In this paper, classifications will be considered according to those parameters that are applicable to linguistics.

In connection with the emergence of extended classifications, attempts have been made repeatedly to identify a list of fundamental, basic emotions. On the basis of basic and secondary human needs, it is customary to distinguish primary (basic, basic, fundamental) emotions — joy, fear, and secondary (intellectual) — interest, excitement. It should be noted that in the classifications based on this parameter, the question of which group should be attributed to emotion, excitement, and whether interest can be considered an emotion, remains controversial. So, in different classifications, different points of view regarding this problem are expressed and from two to ten fundamental emotions stand out. P. Ekman based on the study of facial expression, identifies six emotions: anger, fear, disgust, surprise, sadness and joy. R. Plutchik identifies eight basic emotions, dividing them into four pairs, each of which is associated with a certain action:

K. Izard identifies 10 fundamental emotions: interest-excitement, joy, surprise, grief-suffering, anger-rage, disgust-indignation, contempt-disrespect, fear, shame-shyness, and guilt-repentance. It is noteworthy that in later works the researcher speaks of the impossibility of attributing surprise to emotions proper, since it does not have a number of characteristics inherent, for example, joy or sadness. K. Izard justifies the selection of these emotions by the fact that fundamental emotions, in his opinion, should have the following features:

At the same time, the author notes that not all of the selected emotions have all the necessary features. So, for example, the emotion of guilt-remorse does not have specific ways of mimic expression, but it has all the other necessary features.

In other classifications, interest-excitement and guilt-repentance are excluded from the basic emotions identified by K. Izard.

Concerning this issue, there is also a point of view according to which the basic emotions should include those emotional reactions and states that have phylogenetic roots, that is, they are found in both humans and animals. With this approach, interest and excitement, some researchers propose to exclude from the number of emotions in general and refer it to the area of motivational formations. The emotion of surprise in this case is one of the intellectual emotions, since animals do not have the ability to experience surprise [2].

Surprise is a basic socially conditioned short-term reaction of a person to events in the surrounding reality, which allows us to attribute it, according to the classification of M.V. Gamezo, to higher short-term emotions proper [3].

One of the most common parameters in the psychological literature for the classification of emotions is the combination of needs and conditions of activity. Despite the different formulations, the views of scientists come down to one thing - the allocation of two groups of emotions. For the emergence of emotions related to the first group, it is necessary to exacerbate any need of a person and an object that meets this need. The second group of emotions arises in the process of activity and is a direct reaction of the subject to individual objects and phenomena of the surrounding reality. These groups have different names - leading and derived (situational) emotional phenomena, the emotional tone of sensations and emotions proper, nonspecific and specific emotions, but the parameters for identifying them are the same. According to the classification based on the combination of needs and conditions of activity, surprise, as a short-term reaction to any event, certainly belongs to the second group of emotional phenomena [4].

Psychology and linguistics have a different subject of research, which justifies the creation of a linguistic classification of emotions. Before the processes of integration is in science at the end of the XX century. The classification of emotions in linguistic literature was based on the definition of the general principles of semantics attempted to create a classification of emotions, independent of

the psychological and physiological classifications of this phenomenon. However, L. Bloomfield believed, given the nature of emotions, that the physiological parameter cannot be excluded from the classification [5].

In modern linguistic literature, the classification of emotions is generally accepted, created on the basis of the psychological criterion for the separation of emotions, taking into account the needs and conditions of human activity. Linguists distinguish two groups of emotions: emotional states and emotional reactions. The first group includes emotions that are experienced over long periods of time, that is, a group of feelings, according to M.V. Gamezo, or leading emotions, according to V. Vilyunas. The second group of emotions includes short-term reactions to events in the surrounding reality, that is, emotions proper or derived emotions. Linguists distinguish a number of linguistic characteristics (ways of expressing emotional meanings: lexical - interjections, verbs of speech-thoughts; syntactic - utterances, SFU; graphic - syllabus separation, stretching of vowels) characteristic of each group of emotions. The group of emotional states is distinguished by its versatility for different languages, involuntary, characterizes long periods of speech, may not depend on the context, and manifests itself through the general coloration of speech. The second group of specific emotional meanings, or emotional reactions, has more linguistic specificity, is controlled by the speaker, and is most often a reaction to the statement of the interlocutor [6].

Also in the linguistic literature there are classifications associated with the allocation of fundamental emotions. Exploring the lexical expression of emotions in the context of various cultures, N.A. Bagdasarova identifies nine fundamental emotions and their characteristic characteristics based on the lexical features of the context of the emotions shown.

These classifications were created taking into account those linguistic means that form various emotional meanings [7].

At the same time, with the help of intonation means, not only the meaning of surprise is conveyed, but also various connotations of surprise, the appearance of which is influenced by the lexical content of the utterance and the previous experience of the speaker.

Experimentally, it was found that the duration of stressed vowels of the accent word and the final word of the syntagma, as well as the direction of movement of the main tone in the syntagma, are significant for the design of the emotion of surprise in various communicative types of utterance in the compared languages. Intensity indicators did not reveal changes that were significant for distinguishing between neutral and emotional statements.

References

1. Bagdasarova, N.A. Leksicheskoye vyrazheniye emotsiy v kontekste raznykh kul'tur. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk Bagdasarova N.A. [Lexical expression of emotions in the context of different cultures. Dissertation for the degree of candidate of philological sciences N.A. Bagdasarov]. Moscow, 2004. 205 p.
2. Fedulenkova T.N. Frazеologiya i tipologiya: k tipologicheskomu znacheniyu frazeologii filologicheskikh nauk [Phraseology and typology: to the typological relevance of phraseology] Filologicheskkiye nauki - Philological sciences, 2005 No. 1, P. 74–80.
3. Maslova V.A. Sovremennyye napravleniya v yazykoznanii [Modern trends in linguistics]. Moscow, Academy, 2008. 302 p.
4. Teliа V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokul'turologicheskii aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguo-cultural aspects]. Moscow, Languages of Russian culture, 1996. 207 p.
5. Kubryakova E.S. Evolyutsiya lingvisticheskikh idey vo vtoroy polovine XX veka [Evolution of linguistic ideas in the second half of the XX century]. Mocsow, 1995. P. 144–238.
6. Bryzgunova, E.A. Emotsional'no-stilisticheskkiye razlichiya russkoy zvuchashchey rechi [Emotional and stylistic differences of Russian sounding speech]. Moscow, 1984. 84 p.
7. Bulanin, L.L. Fonetika sovremennogo russkogo yazyka [Phonetics of the modern Russian

language]. Moscow, Librokom, 2010. 206 p.

Аннотация

Статья посвящена комплексному сравнительному анализу лексикографической репрезентации языковых средств выражения эмоций в английском, русском и казахском языках с целью определения оптимальных способов их отражения в лексикографических источниках. Тема диссертационного исследования находится на стыке таких важных дисциплинарных направлений современного языкознания, как эмоциология, лексикография, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, переводоведение, лингвоконцептология, этнопсихолингвистика - и направлена на изучение вербализованных представлений о внутреннем мире. Человека как носителя определенной культуры в рамках антропоцентрической науки. В настоящее время существует множество методик обучения иностранному языку. Однако, как и прежде, преподаватели пытаются найти метод обучения, который сделал бы процесс овладения языком качественным и экономичным по времени. По сей день в процессе овладения языком существует разрыв между теорией и практикой, отсутствует определенная система получаемых знаний. Системный подход облегчает возможность использования соответствующих частей речи в составе предложения в качестве подлежащего, сказуемого, определения, обстоятельства, дополнения. Следует также отметить, что к каждому отдельному этапу обучения можно применять системный подход, учитывающий и оценивающий взаимосвязь компонентов и их функционирование в речевой деятельности и соответствующую корректировку неупорядоченных компонентов системы.

Түйін

Мақала эмоцияны білдіретін тілдік құралдардың ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі лексикографиялық бейнеленуін жан-жақты салыстырмалы талдауға, оларды лексикографиялық дереккөздерде бейнелеудің оңтайлы жолдарын анықтауға арналған. Диссертациялық зерттеу тақырыбы қазіргі тіл білімінің эмоциология, лексикография, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация, аударматану, лингвоконцептология, этнопсихолингвистика сияқты маңызды пәндік салаларының тоғысқан жерінде орналасқан және ішкі дүние туралы вербалданған идеяларды зерттеуге бағытталған. Адам антропоцентристік ғылым шеңберінде белгілі бір мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде қарастырылған. Қазіргі уақытта шет тілін оқытудың көптеген әдістері бар. Дегенмен, мұғалімдер бұрынғыдай тілді меңгеру үдерісін уақытында сапалы әрі үнемді ететін оқыту әдісін іздестіруде. Осы күнге дейін тілді меңгеру барысында теория мен практиканың арасында алшақтық байқалады, алынған білімнің нақты жүйесі жоқ. Жүйелі тәсіл сөйлемнің тиісті мүшелерін субъект, предикат, анықтау, мән-жай, қосымша ретінде сөйлем мүшесі ретінде қолдану мүмкіндігін жеңілдетеді. Компоненттердің өзара байланысын және олардың сөйлеу әрекетіндегі қызметін және жүйенің ретсіз компоненттерін сәйкес реттеуді ескере отырып және бағалай отырып, оқытудың әрбір жеке кезеңіне жүйелік тәсілді қолдануға болатынын да атап өткен жөн.

UDC 37.013.28

A.M. Kalkabayev*

Master of Economic Sciences, University «Miras», Shymkent, Kazakhstan

*Corresponding author's e-mail: akalkabayev@gmail.com

ISSUES OF TRAINING SPECIALISTS IN THE SPHERE OF TOURISM

Abstract

The article is comprehensively considers the issues of training personnel in the field of tourism and presents the results of research in the main areas of work. As in any social field of activity, the professional level of employees in tourism has a direct impact on the quality of services provided. Training and education today is one of the most important factors for the success of any enterprise in the field of tourism at the present stage of development of the market world economy. In this regard, it is especially important to consider new methods of training future specialists and the use of innovative methods in the field of tourism.

Personnel development is a multifaceted problem that covers a number of areas aimed at ensuring the

quality of personnel. The analysis of the structure and content of the model of education in the field of tourism allows us to identify the most important characteristics of specialized tourism education at the university: Firstly, its systemic nature, which makes it possible to implement the principle of continuity of educational levels. In this case, the dual system becomes a testing ground for students, where the quality of the acquired knowledge is checked, theoretical material is consolidated, practical skills and abilities are formed, which is very important in the context of the requirements of the competency-based model of training specialists. The dual system in educational institutions requires teachers of a new format - teachers of tutors with an acmeological vector of professional orientation.

Keywords: innovation, socio-economic sphere, services, tourism, preference, enterprise, frames. competence model.

In the modern conditions of the development of the world economy, tourism is becoming one of the leading and dynamically developing industries. Tourism contributes to the development of key sectors of the economy (transport, communications, construction, agriculture, production of consumer goods) due to tax revenues to the budget, an increase in the number of jobs, the inflow of foreign currency. The adoption of the Program for the Development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025 will create the necessary conditions for the effective development of the domestic tourism industry and will allow achieving the goal of achieving an 8% share in the GDP structure in 2025 [1].

Tourism as a sphere of economic activity and a socio-cultural phenomenon has a global character, meaning, first of all, the global market of tourist services with established ideas about quality standards. As in any socio-economic field of activity, in tourism, the level of professionalism of personnel directly affects the quality of services provided. The purpose of each individual national education system in the field of tourism should be to provide enterprises engaged in tourism activities with personnel. The concept of "environment" is closely related to the concept of "system": the external environment located outside the interconnected components of the system and the internal environment enclosed within the system. The external environment for education in the field of tourism is tourism and leisure activities. The socio-economic importance of the tourism sector is reflected in the employment effect [2].

Tourism enterprises include the following types of enterprises: catering establishments, hotels and other collective accommodation facilities, spa and hydrotherapy facilities, travel agencies, tour operators, enterprises providing cultural and leisure services, cinemas, entertainment centers and parks.

Training and training of a specialist is one of the most important factors for the successful operation of any enterprise in the tourism sector at the present stage of development of the market world economy. Personnel development is a multidimensional problem that covers a number of areas aimed at ensuring the quality of personnel. In this regard, it is currently particularly relevant to consider such a problem as the use of the latest methods of personnel training and innovative methods in the field of tourism.

In his article "Social modernization of Kazakhstan: Twenty steps to a Society of Universal Labor", President N.A.Nazarbayev noted: "It is important to develop dual vocational education.

Both students and enterprises need a dual system of personnel training. This system has proven itself to be the best in developed countries, such as Germany, France [3]. In Kazakhstan, according to the Labor Code and the Law on Education, dual education means personnel training that combines practical training at enterprises with the provision of jobs, as well as the performance of certain functional duties, which are then counted in the student's work experience.

The object of research in the work is innovative management and personnel management system in tourism activities.

The subject of the research is the latest methods of personnel training and innovative methods of implementation in the field of tourism.

Within the framework of the study, the goal was highlighted: to develop and propose a new methodology for training personnel in the field of tourism.

In accordance with the set goal, the following tasks should be solved in the work: the theoretical foundations of personnel training in the field of tourism are considered; the experience of using (applying) the latest methods of personnel training in the field of tourism is analyzed; a method of personnel training for improving the work of a travel company is developed and proposed.

In the course of the research carried out in the work, several scientific techniques and research methods were used. In particular, the dialectical method, document analysis, economic-statistical and comparative methods were widely used in the work.

The novelty of the research lies in conducting a systematic analysis of this problem, thanks to which new innovative methods of training personnel in the field of tourism have been identified, as well as recommendations for improving this problem have been formed and proposed.

Miras University was one of the first to apply the dual form of education in the tourism industry in Kazakhstan. Working in close contact with the future employer, the educational institution already takes into account the production requirements that the tourism enterprise imposes on its potential personnel during the training.

Mountain resort "Bastau", Travel agency TOO "Business & Travel Central Asia" Turkestan region, within the framework of social responsibility, voluntarily cooperates with higher educational institutions to train Kazakhstani specialists for tourism enterprises in two directions: dual training system, organization of students' industrial practice. Thus, the task of the dual model of education is solved by combining the interests of business, future specialists and the state, in which graduates of educational institutions are provided with jobs, and employers with the professional personnel they need.

Students combine theoretical and practical training in the educational process, and most of the time training is conducted at enterprises. Students are directly interested in ensuring that the competencies they receive at the university are in demand by specific employers. For many students, such a system is a chance to become independent early, gain life experience, eliminating the gap between theory and reality, thanks to mentoring and easier to adapt to adulthood. And enterprises will be able to train specialists themselves "to order". This program is beneficial for enterprises in itself, so they do not need any preferences [4].

Financially, students enrolled in the dual curriculum are more independent, as they receive a small salary already during their studies. In this case, the dual system becomes a testing ground for students, where the quality of the acquired knowledge is checked, theoretical material is consolidated, practical skills and abilities are formed, which is very important in the context of the requirements of the competence model of training specialists [5].

A joint project on the introduction of dual training is being implemented on the basis of the practice. Students are trained according to a modular educational program developed jointly with employers (service companies - partners of the university). The modular system is used as the main innovative element associated not only with the organization, but also with the content of the educational process [6-7].

The analysis of the structure and content of the model of education in the field of tourism allows us to identify the most important characteristics of specialized tourism education at the university:

Firstly, its "end-to-end" systemic nature, which makes it possible to implement the principle of continuity of educational stages. On the basis of the service enterprises, students, during their internship, studied documentation, technical equipment of the office, structure, got acquainted with the staffing table, functional responsibilities of employees. We got acquainted with the standards and norms for issuing visas, with air ticket booking systems. We studied the process from booking to ticket sales and the system of booking travel packages for outbound tours. They took part in the analysis, structuring and compilation of tour packages for domestic tourism, the creation of a

branded tour of inbound tourism, etc. The business training "Tour Sales Master" was chosen as the training method, which is of a complex nature, including a business game, performing tests, mastering the rules of business etiquette, and a psychological workshop. This business training can be implemented by training companies for training and advanced training of personnel in the field of tourism.

Secondly, the practical orientation of such forms of educational activity as dual training, which allow early employment of graduates. Students of Miras University on the basis of the Mountain resort "Bastau" - during their internship, they performed practical work on preparing the base for the season. They took a direct part in the organization and accounting of the inventory equipment of rooms, fulfilled sanitary norms, internal standards for the provision of services, service and cleanliness standards. We learned how to make a defective report. We passed cross-training (practical completion of work in all departments) in all departments. We studied the system structure and functional responsibilities of the employees of the mountain resort, thus gained primary experience in the industry.

In this case, the dual system becomes a testing ground for students, where the quality of the acquired knowledge is checked, theoretical material is consolidated, practical skills and abilities are formed, which is very important in the context of the requirements of the competence model of training specialists.

Thus, the advantages of the dual system of training specialists became obvious already at the first graduation of students who studied under this system: higher results according to the results of state certification, the results of the defense of theses and the expansion of employment ranges.

A survey of practice managers from enterprises showed that they rate the dual training system higher than the traditional one. When applying for a job, preference is given to a graduate who studied under the dual system.

In the conditions of the formation of a market economy and the training of personnel of a new formation, the dual system has become a flexible, effective mechanism for training specialists in new economic conditions.

The dual system in educational institutions requires teachers of a new format - teachers of tutors with an acmeological vector of professional orientation. The following can be said about the further development of the education system in the dual format: on the one hand, it is necessary to preserve the existing education system that implements the continuity of the principles "from simple to complex", and on the other "from general to private".

The concept of a dual education system allows a different approach to the issue of teacher training.

First of all, at the stage of primary career guidance, when determining the direction of future professional activity in the pedagogical field, it is necessary to proceed from three main motives for making a decision: selfish; pragmatic; idealistic.

The egoistic motive is due to the desire of the subject to satisfy the needs for establishing new contacts, within which greater freedom in behavior, a lesser degree of responsibility, and the weakening of moral and ethical restrictions are provided.

The pragmatic motive is due to the desire to comply with generally accepted norms and rules, as well as the desire to form educational, general cultural and professional competencies of the future life trajectory.

The idealistic motive is due to the desire to change the world around us in accordance with our own ideas about goodness, decency, honor, justice, expediency.

To bring career guidance work to a new level, corresponding to the pace of environmental changes, current and future challenges, in relation to pedagogical activity, means to solve educational and educational tasks with a significant advance.

For the development of Kazakhstan's education system in a dual format, it is necessary to introduce:

- mandatory (once a year) internship of teachers of special disciplines and masters of industrial training;

- training of future teachers of vocational education to the organization and methodology of teaching dual education.

Conclusions. Personnel development is one of the most important factors for the successful operation of any enterprise in the tourism sector at the present stage of development of the market world economy. Organizations create special methods and systems for managing professional development, training a reserve of managers, and career development. In this paper, an attempt was made to comprehensively consider the problem of personnel training in the field of tourism.

Practical recommendations for improving the problem of personnel training in the tourism sector through the development of the latest techniques and innovative methods that need to be implemented both in the process of professional training of future specialists in the field of tourism in higher educational institutions and in practice, that is, at the enterprises of the tourism sector.

References

1. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 31, 2019 No. 360 "On approval of the State Program for the Development of the Tourism Industry of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025".
2. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 19, 2014 No. 508 "On approval of the "Concept for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2020".
3. Scientific journal BULLETIN of the association of universities of tourism and service 2013 / No. 4
4. Simonov V.P. Laws and paradoxes of the asymmetric world. Germany: LAP LAMBERT Akademik Publishing GmbH, 2011.
5. Kalkabaev A.M. Innovative teaching methods and personnel management system in the field of tourism// Collection of materials of the Republican remote scientific-practical conference "Innovative technologies in education and science", NMC ZIAT. Astana, 2017. pp. 25-27.
6. Kalkabaev A.M. Methodical approach to determining the level of innovation of the tourist destination of the South Kazakhstan region//Collection of materials of the IX Republican competition of scientific works "Gylym Sharaynasy", ZIAT Scientific and Methodological Center. Astana 2017.pp.140-143.
7. Ageshkina, N.A. Fundamentals of travel agency and tour operator activities: a study guide / Ageshkina, N.A. - Moscow: INFRA -M, 2021. - 567 p.

Түйін

Мақалада туризм саласындағы кадрларды даярлау мәселелері жан-жақты қарастырылып, жұмыстың негізгі бағыттары бойынша зерттеу нәтижелері берілген. Кез келген әлеуметтік қызмет саласындағы сияқты туризмде де қызметкерлердің кәсіби деңгейі көрсетілетін қызметтердің сапасына тікелей әсер етеді. Оқыту мен білім беру бүгінгі таңда нарықтық әлемдік экономиканың қазіргі даму кезеңінде туризм саласындағы кез келген кәсіпорынның табысты болуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Осы орайда, әсіресе, болашақ мамандарды даярлаудың жаңа әдістерін қарастыру және туризм саласында инновациялық әдістерді қолдану маңызды.

Кадрларды дамыту – кадрлардың сапасын қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар бағыттарды қамтитын көп қырлы мәселе. Туризм саласындағы білім беру моделінің құрылымы мен мазмұнын талдау ЖОО-да мамандандырылған туристік білім берудің маңызды сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді: біріншіден, оның жүйелілігі, бұл туризмнің үздіксіздігі принципін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. білім деңгейлері. Бұл жағдайда дуальді жүйе студенттердің игерілген білім сапасы тексерілетін, теориялық материал бекітілетін, тәжірибелік дағдылар мен дағдылар қалыптасатын сынақ алаңына айналады, бұл құзыреттілік талаптары аясында өте маңызды. оқыту моделіне негізделген. Білім беру ұйымдарындағы дуальды жүйе жаңа форматтағы мұғалімдерді – кәсіптік бағыттылықтың акмеологиялық векторы бар тьютор мұғалімдерін қажет етеді.

Аннотация

В статье комплексно рассмотрены вопросы подготовки кадров в сфере туризма и представлены результаты исследований по основным направлениям работы. Как и в любой социальной сфере деятельности, профессиональный уровень работников в туризме оказывает непосредственное влияние на качество предоставляемых услуг. Обучение и образование сегодня является одним из важнейших факторов успеха любого предприятия в сфере туризма на современном этапе развития рыночной мировой экономики. В связи с этим особенно важно рассмотреть новые методы подготовки будущих специалистов и использование инновационных методов в сфере туризма.

Развитие персонала является многогранной проблемой, охватывающей ряд направлений, направленных на обеспечение качества кадров. Анализ структуры и содержания модели образования в сфере туризма позволяет выделить важнейшие характеристики профильного туристского образования в вузе: во-первых, его системность, позволяющая реализовать принцип преемственности образовательные уровни. В этом случае дуальная система становится полигоном для студентов, где проверяется качество усвоенных знаний, закрепляется теоретический материал, формируются практические навыки и умения, что очень важно в контексте требований компетенций. на основе модели подготовки специалистов. Дуальная система в общеобразовательных учреждениях требует учителей нового формата - учителей тьюторов с акмеологическим вектором профессиональной направленности.

ӘОЖ 316.75: 791.43/45

А.Б. Манакбаева *

докторант, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: aigerim_mb@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК АУДИТ: ҚОҒАМДЫҚ МӘНІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін

Мақала қазіргі заманғы әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесіндегі жаңа құралдардың бірі әлеуметтік аудитке арналады. Әлеуметтік аудит – бұл талдау мен бағалаудан құралатын кешенді үрдіс. Мұндағы негізгі мәселе – объектінің қоғамдық маңыздылығы, пайдасы және әлеуметтік тиімділігі. Әдетте әлеуметтік аудит белгілі бір ұйымда, салада немесе өңірде жүргізілетін тәуелсіз және ерікті сипаттағы бағалау рәсімі. Мақалада әлеуметтік аудиттің мәніне сипаттама бере отырып, ұйымның немесе саланың әлеуметтік мақсаттарына жетуін, атқарып жатқан қызметінің әлеуметтік тиімділігін, олардың әлеуметтік жауапкершілік деңгейін айқындауда қолданылатын бұл құралдың қоғамдық маңыздылығы негізделеді. Мысал ретінде қоғам тарапынан жиі тұтынылатын бұқаралық мәдени сала – киноиндустрия саласындағы әлеуметтік аудиттің мәні мен қажеттігі, қолдану мүмкіндіктері сипатталады. Мақалада автор синтездеу, абстрактілеу, нақтылау, талдау әдістерін қолдана отырып, киноиндустрияның әлеуметтік аудитін түсіндіруге, оны жүзеге асырудың негізгі қадамдарын әзірлеуге талпыныс жасайды.

Кілттік сөздер: әлеуметтік аудит, әлеуметтік тиімділік, кино саласы, киноиндустрия саласының қоғамдық пайдасы.

Кіріспе

Қоғам дамуында елеулі рөл атқаратын әлеуметтік-мәдени сипаттағы мәселелер әрбір кезеңде өзекті болып табылады. Кез келген саланың әлеуметтік аспектісі қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынастарымен байланысты. Адамдар алдындағы әлеуметтік жауапкершілік – қазіргі кезеңде дамыған қоғамның басты белгісі, негізгі үрдістердің бірі.

Бұқаралық-мәдени саланың өнімі ретінде кино қоғамда әлеуметтік маңызға ие, себебі ол адамдардың санасына әсер ету арқылы белгілі бір өзекті мәселені көтереді. Кино

туындылар арқылы патриоттық және мәдени құндылықтар, адамгершілік қағидаттары, тарихи тұлғалардың өсиеттері мен мәдени мұралар, салт-дәстүрлер насихатталады. Сол себепті жас ұрпақ тәрбиесіне оң әсер ететін фильмдер жасау мәселесі - әрқашан да қоғам үшін маңызды.

Кино индустриясы қазіргі таңда кең таралып, әлемге әйгілі болған өндіріс саласы. Киноиндустрия – пәнаралық байланыста зерттелетін, кешенді ғылыми көзқарастарды, қоғамдық талқылауды қажет ететін сала.

Әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қарастыратын болсақ, кино саласының қоғамға пайдасы мен оның әлеуметтік тиімділігі маңызды болып табылады. Әлеуметтік-маңызы бар фильмдердің халық үшін пайдасы мен маңызын айқындауды, оны өлшеуді әлеуметтік аудит құралы арқылы іске асыру мүмкін болып табылады.

Кино саласына әлеуметтік аудитті қолдану «тұтынушыға бағдарлану», «кері байланыс», «қоғам пікірін ескеру», «әлеуметтік диалог» сияқты қағидаттардың негізінде орынды болып табылады. Киноөндіріс саласындағы әлеуметтік аудит бұл саланың қоғамға әсерін, даму бағдарлары мен «көкжиегін» айқындауға, әлеуметтік мақсаттарына қол жеткізудегі қызметін тәуелсіз бағалауға, проблемалық мәселелерді айқындауға, даму перспективасы үшін ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл ойды өзгеше тұжырымдайтын болсақ, әлеуметтік аудит кез келген саланың әлеуметтік маңыздылығы мен қоғамдық пайдалылығын бағалау құралы болып табылады.

Теориялық негіз

Әлеуметтік аудиттің жалпымен қабылданған біртұтас анықтамасы мен құқықтық негіздері жоқ. Бұл әлеуметтік технология Қазақстанда ғана емес, шетелде де жаңа бағыттардың бірі болып табылады.

Ғылыми зерттеулерде әлеуметтік аудитке көп және әртүрлі анықтамалар мен түсіндірмелер беріледі. Бірқатар ресей ғалымдары әлеуметтік аудитке арналған іргелі және қолданбалы сипаттағы ғылыми еңбектер әзірлеген. Мәселен, М.Толчинская әлеуметтік аудиттің ресейлік үлгісін сипаттауға тырысса [1], Ковалева Н.Н., Дворецкая Ю.А. [2], Бондаренко В.В. [3], Горюнова Н.Н., Гузырь В.В. [4] сияқты ғалымдар оның әлеуметтік жауапкершілік призмасы арқылы мәні мен әдіснамалық негіздерін ұсынған. Сонымен қоса, кейбір ғалымдар (Бажутин И.С., Кузнецова Н.В.) әлеуметтік аудитті персоналды, адами ресурстарды басқаруда қолдану мүмкіндігін негіздейді [5], [6].

Шетелдік ғылыми кеңістікте әлеуметтік аудит XX ғасырдың 40-50 жылдарынан бастап менеджмент, әлеуметтік есеп ұсыну, адами ресурстарды басқару бағыттарында қолдану көзделген. Одан бөлек, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру сияқты салалардағы компаниялар немесе жергілікті атқарушы органдар тәжірибеде қолданады.

Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде әлеуметтік аудит әлеуметтанудың зерттеу пәні ретінде алынған [7]. Сонымен қоса, экономиканың, мемлекеттік басқарудың, қоғамдық дамуды басқарудың жаңа құралы ретінде әлеуметтік аудиттің түсіндірмесі бірқатар отандық авторлардың еңбектерінде кездеседі [8], [9].

Осылайша, әлеуметтік аудиттің әртүрлі анықтамаларын қарастыра келе, оны мынадай тұжырым арқылы сипаттауға болады: әлеуметтік аудит – бұл кең мағынада ұйымның әлеуметтік мақсаттағы бағыттары мен бағдарламаларының тиімділігін талдау, олардың сол мақсаттарға қол жеткізуін тексеру. Ал тар мағынада – ұйымдардың әлеуметтік жағдайын, ішкі және сыртқы әсерлердің факторларын айқындау, талдау, ұсынымдар әзірлеу үрдісі [10]. Теориялық-әдіснамалық жағынан терең ғылыми талдауды қажет ететін бұл әлеуметтік аудит барлық әлеуметтік, гуманитарлық сипаттағы ғылымдар үшін өзекті бағыттардың бірі болып табылады [11].

Нәтижелер және талқылау

Бұл жұмыста әлеуметтік аудит талдау және бағалау қызметтерін біріктіретін кешенді үрдіс ретінде қарастырылады. Аталған әлеуметтік аудитті кино саласына бейімдеудің себебі идеологиялық жағынан маңызды, мәдени-эстетикалық дамуды көздейтін кинематографияның

қоғамдық пайдасын айқындаумен байланысты. Сонымен қоса, киноны тұтынушы көрерменнен кері байланыс алу қажеттігін негіздеу де өзекті мәселе. Бұл аудит түрі әсіресе мемлекет тарапынан қаржыландырылатын ұлттық киноөндірістің әлеуметтік тиімділігін айқындауда өзекті болып табылады. Әдетте қоғам арасында мемлекет тарапынан тапсырыс арқылы түсірілетін фильмдер салық төлеуші халықтың ақшасына түсірілген фильмдер деген түсінік қалыптасқаны белгілі. Сол себепті ұлттық сипаттағы мемлекеттік фильмдердің халық үшін пайдалы болуы, көрерменнің көңілінен шығуы, белгілі бір құндылықтар мен месседждер беруі маңызды және бұл компоненттер әлеуметтік аудиттің пәндік негізгі элементтері болып табылады. Сондықтан, әлеуметтік аудитті мемлекеттік басқару жүйесінде мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметінің әлеуметтік мәселелерді шешудегі үлесі мен әлеуметтік тиімділігін қоғамдық бақылауда қолданылатын технологиялардың бірі ретінде қарастыру орынды.

Әлеуметтік аудитті зерттеу мақсаты мен пәніне байланысты мынадай бағыттарда қолдануға болады:

- белгілі бір қоғамдық салада;
- қалада немесе ауылда;
- мемлекеттік немесе үкіметтік емес ұйымда.

Әлеуметтік аудиттің стандартты қаржылық аудиттен айырмашылығы мұнда қаржылық операциялар емес, әлеуметтік қарым-қатынастар негізге алынады. Әлеуметтік аудитте стандартты түрде заңмен бекітілген форма, реттеу негіздері жоқ. Оны жүргізу қаржылық аудит сияқты міндеттелмейді. Ол ұсыным беру сипатында және ерікті (бастамалық) түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Ендігі маңызды мәселелердің бірі - әлеуметтік аудитті кім жүргізеді? Жоғарыда атап өткеніміздей, әлеуметтік аудитті жүзеге асыруда қолданатын нақты стандарт немесе нормативтік-құқықтық акт әлі қабылданбаған. Әлеуметтік аудитор қызметін атқаратын кәсіби мамандар жоқ. Шетелдік тәжірибенің өзінде жаңадан қалыптасып жатқан бағыт болғандықтан, бірыңғай әдіснамалық негіздері жоқ.

Әлеуметтік аудиттің тапсырыс берушісі әлеуметтік аудиттің мақсатына байланысты әртүрлі құрылымдар мен әлеуметтік институттар болуы мүмкін:

- мемлекеттік органдар;
- мемлекеттік ұйымдар, мекемелер;
- жекеменшік компаниялар;
- қоғамдық ұйымдар;
- зерттеу институттары;
- тәуелсіз зерттеушілер және басқалар.

Қоғамның, нақтырақ айтқанда қарапайым азаматтардың мүддесін қоғамдық ұйымдар білдіретінін ескерсек, сол ұйымдар бастама ретінде тәуелсіз зерттеушілерді жұмылдыру арқылы әлеуметтік аудитті жүргізуіне болады. Кино саласында мұндай ұйымдар ретінде шығармашылық одақтарды, киносыншылар қауымдастығын, өзге де үкіметтік емес ұйымдарды айтуға болады.

Әлеуметтік аудиттің орындаушылары да зерттеу мақсатына сәйкес әртүрлі құрылымдар болуы ықтимал. Киноиндустрия саласындағы әлеуметтік аудитті мақсат пен шешімге байланысты мыналар жүзеге асыра алады:

- кино саласындағы компанияның қызметкерлері;
- ғалымдар, кинотанушылар, киносыншылар;
- тәуелсіз сарапшылар;
- мемлекеттік органдардың өкілдері;
- қоғамдық ұйымдардың (шығармашылық одақтар, бірлестіктер) өкілдері;
- бизнес өкілдері;
- социологиялық және басқа да зерттеулер саласындағы мамандар.

Демек, әлеуметтік аудиттің субъектісі киноиндустрия саласындағы институционалдық орта, яғни негізгі құрылымдық субъектілер (уәкілетті мемлекеттік органдар, кино компаниялар, кинематографиялық ұйымдар, кино жасаушылар) болып табылады. Ал кино саласындағы әлеуметтік аудиттің объектісі – компаниялардың, ұйымдардың қызметінің әлеуметтік тиімділігі, отандық кино туындыларының қоғамдық пайдасы, киноиндустрия саласының әлеуметтік жауапкершілік деңгейі.

Мемлекеттік реттеу және басқару призмасы арқылы қарастырсақ, кино - қызмет саласы, ол азаматтық қоғамды қолдап, азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандырады. Халықтың мәдени-танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыруда киноның алар үлесі бар.

Әлеуметтік саланың бірі ретінде кинематограф бірнеше құнды қызметтерді жүзеге асырады [12] (сурет 1).

<p>танымдық</p> <ul style="list-style-type: none"> • көрерменге жаңа білім мен ақпарат таратады; • жеке көзқарасты, ойды қалыптастырады 	<p>тәрбиелік</p> <ul style="list-style-type: none"> • қоғамдық идеялар мен құндылықтарды балаларға, жастарға дәріптейді, адамгершілік қасиеттерді көрсете алады 	<p>коммуникативтік</p> <ul style="list-style-type: none"> • мәдени жетістіктермен алмасуға, адамдар арасында ой бөлісуге, сөйлесуге ықпал етеді 	<p>көркемдік-эстетикалық</p> <ul style="list-style-type: none"> • адамдар жарқын бейнелерді, әсем, көркем дүниелерді көреді, жоғары қалауы мен қажеттіліктерін қалыптастырады
<p>ойын-сауық</p> <ul style="list-style-type: none"> • кино көру арқылы адамдар бос уақытын ұйымдастырады, мәдени қажеттіліктерін қанағаттандырады 	<p>эвристикалық</p> <ul style="list-style-type: none"> • көрерменге ойлануға, талдау жасауға, талқылауға, болжам жасауға мүмкіндік береді 	<p>идеологиялық</p> <ul style="list-style-type: none"> • қоғамдық санаға әсер етеді, құндылықтар мен идеяларды таратады, отансүйгіштікке тәрбиелейді 	<p>коммерциялық</p> <ul style="list-style-type: none"> • фильмдерді жасаушыларға қаржылық табыс, кіріс алып келеді

Сурет 1 – Киноның маңызды қоғамдық қызметтері

Жоғарыда көрсетілген қызметтердің барлығы киноиндустрияның әлеуметтік аспектісін ашып көрсетуде маңызды рөл атқарады. Аталған қызметтердің қоғамда жоғары бағалануы саланың әлеуметтік тиімділігін, оның пайдасын білдіреді.

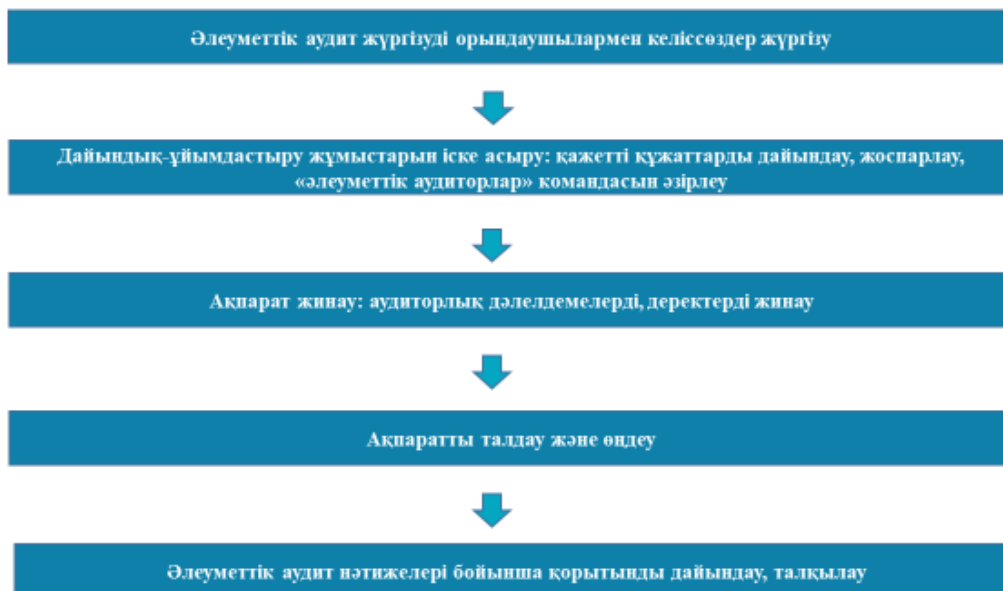
Кино саласында жүргізілетін әлеуметтік аудит мынадай элементтерге назар аударуы тиіс:

- кинокомпаниялардың әлеуметтік жағдайы, ішкі атмосферасы, қызметкерлерінің жұмыс жағдайын бағалауы;
- әріптестер арасындағы өзара қарым-қатынастар, кәсіби ынтымақтастық;
- саланың қазіргі жағдайы мен даму мүмкіндіктері туралы сарапшылардың бағасы;
- отандық кино туындылар туралы халықтың (көрерменнің) қоғамдық пікірі;
- ұлттық фильмдердің сапасын бағалау;
- кино саласының қоғам алдындағы әлеуметтік жауапкершілігі және басқалар.

Әлеуметтік аудиттің мәні мен мүмкіндіктерін қарастырған кезде назар аударатын маңызды мәселесінің бірі – әлеуметтік аудиттің жүргізу алгоритмі. Әлеуметтік аудит процесі кешенді түрде, бір-бірімен логикалық байланысқан бірнеше қадамдардан тұрады (2-сурет).

1. Әлеуметтік аудиттің мақсатын айқындау.
2. Әлеуметтік аудиттің тапсырыс берушісімен орындаушысының арасындағы келіссөздер жүргізу.
3. Алдын-ала дайындық, ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу.
4. Жұмыс кезеңдері мен мерзімдерін негіздей отырып, жоспарлау.

5. Зерттеудің әдіснамалық негіздерін: әлеуметтік аудиттің объектісі, пәнін әзірлеу, әдістерді іріктеу.
6. Әлеуметтік аудитті жүргізу: ақпарат жинақтау.
7. Жиналған ақпаратты өңдеу, нәтижелер шығару.
8. Тиісті ұсынымдар мен қорытындыларды тарату.

Сурет 2 – Әлеуметтік аудитті жүзеге асырудағы негізгі қадамдар

Әлеуметтік аудитті жүргізу жалпы ғылыми танымдық (сипаттау, түсіндіру, талдау, салыстыру, синтездей, абстрактілеу) және әлеуметтанулық қолданбалы зерттеу әдістерін пайдалануды көздейді: бұқаралық сұрау, сарапшылық сұхбат, бақылау, контент-талдау, дискурс-талдау, фокус-топтар, құжаттарды талдау, кейс-стади және басқалар [13].

Осы орайда, әлеуметтанулық сұраулар арқылы халықтың пікіріне мониторинг жүргізіп отыру маңызды, себебі әлеуметтік процестер мен құндылықтық бағыттардың өзгеруі негізінде кинодағы негізгі трендтер де ескеріліп отырғаны жөн.

Бұдан бөлек, киноиндустрия саласындағы әлеуметтік аудитте мынадай критерийлер мен көрсеткіштерге мән беру қажет:

- отандық фильмдердің кинопрокаттағы үлесі;
- жаңа отандық фильмдерді көруге халықтың кинотеатрға бару жиілігі;
- отандық фильмдердің ішінде мемлекеттік қаражатқа түсірілген фильмдердің саны;
- әлеуметтік маңызы бар фильмдердің сапасы;
- отандық фильмдерде көтерілетін әлеуметтік мәселелер, құндылықтар;
- отандық фильмдердің сапасына халықтың, мамандардың қанағаттану деңгейі;
- өңірлерде 1000 адам басына шаққандағы кинотеатрлардың саны;
- кино саласындағы жұмыспен қамту/жұмыссыздық деңгейі;
- кино саласындағы жалақы мөлшері және басқалар.

Қазақстанда әртүрлі қаражат көзіне түсірілген фильмдерді сапасы, мағыналық мазмұны, шығармашылық көркемдігі, қызықтығы, тартымдылығы сияқты факторлар бойынша бағалау халықтың еншісінде. Бұл көрсеткіштер бойынша халықтың жоғары бағасын алу маңызды.

Фильмдердің сапасын сарапшы кәсіби мамандар өзгеше және қарапайым халық басқаша бағалайтыны мәлім. Сол себепті киноның сапасын анықтайтын нақты параметрлерді

айқындап алу қажет. Фильмнің сапасы қоғамдық пікір мен де, сарапшылық қоғамдастықпен де айқындалуы мүмкін. Фильмнің сапалы болуы қолданылатын материалдық-техникалық құралдарға және бюджетіне де байланысты. Қазақстанда «арзан» комедиялық фильмдер көбейіп жатқаны белгілі. Оны кейбір сарапшылар оң үрдіс ретінде бағалап отырған жоқ, себебі мағыналық жағынан мәнді, күрделі тақырыптарды ұсынбайды. Фильм сапалы болуы үшін оның мазмұндық, мағыналық жағын да арттыру қажет. Сценарий жақсы жазылып, әртістердің шеберлігі және режиссер мен операторлардың да кәсіби біліктілігі жоғары болуы тиіс. Кинотуындының көркемдік-эстетикалық жағынан да жоғары болғаны жөн. Сапалы фильмдерді шығару үшін отандық кино өндірушілердің кәсіби біліктілігін арттыру, жас кинематографистердің аға буынмен сабақтастығын орнату, шетелдік әріптестермен тәжірибе алмасу сияқты кешенді жұмыстарды жүзеге асыру тиіс. Сонымен қоса, қазіргі заманға сай, халықаралық стандарттарға сәйкес келетін материалдық-техникалық базаны да жаңартып отыру қажет.

Кино саласын мемлекеттік және қоғамдық басқаруда әлеуметтік аудитті қолдану қажеттігі оның қоғамдық бақылау құралы болып табылуында. Жоғарыда атап өткеніміздей, кез келген сала тәрізді кино саласы да әлеуметтік-мәдени қызметті жүзеге асырады. Сапалы, мемлекеттің мүддесін қорғайтын, көркемдік туындыны жасау арқылы халықтың мәдени қажеттіліктерін қанағаттандырады. Отандық фильмдердің халық арасында, сондай-ақ шетелдік аудиторияда қабылдануы, бағалануы елдің мәдени дамуына ықпал етеді. Әлеуметтік-психологиялық әсер алу арқылы көрермен киноның құндылығын түсінеді.

Қорытынды

Осылайша, қазіргі кезеңде кино саласы идеологиялық, әлеуметтік және экономикалық - үш басты қызметті іске асырады. Отандық фильмдерді кинопрокатта көп көрсету арқылы табыс табу, елдегі кинотеатрлардың санын көбейту, бәсекеге қабілеттілікті арттыру саланың экономикалық аспектісі болса, халықты жұмыспен қамтамасыз ету, әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру, жеңілдіктер ұсыну – әлеуметтік аспектісі болып табылады. Ұлттық мәдениет пен құндылықтарды қалыптастыру, елдің имиджіне оң әсер беру, жас ұрпақты тәрбиелеуге ықпал ету оның идеологиялық маңызын білдіреді [14].

Барлық аспектілер тұрғысынан қарастырғанда, киноиндустрия саласының қоғамдық маңызы зор. Оны дамыту үшін мемлекет барлық жағдайларды жасап, қолдау көрсетіп отыр. Жыл сайын ұлттық киноөндіріске мемлекеттік бюджеттен қомақты қаражат бөлінеді. Ал оның тиімділігі қандай? Отандық фильмдер қазіргі таңда әлеумет үшін пайдалы ма? Осындай өзекті мәселелерді қоғамдастық пен сарапшылық қауымды жұмылдыра отырып, әлеуметтік аудит тәсілі арқылы айқындау маңызды болып табылады.

Сонымен, қорытындылай келек, кино саласында жүргізілуі көзделген әлеуметтік аудит деп кинематографиялық ұйымдардың немесе өзге де мүдделі тараптардың әлеуметтік қызметін, ішкі және сыртқы әлеуметтік ортаның әсерін, саланың қоғам алдындағы әлеуметтік-моральдік жауапкершілігінің дәрежесін, халықтың отандық фильмдер туралы пікірін жүйелі зерделеуге және бағалауға, сондай-ақ саланың қоғамға пайдалы болуын арттыру жөнінде ұсынымдар әзірлеуге бағытталған кешенді процессті атаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Толчинская М.Н. Российская модель социального аудита // УЭПС, 2017, №2, С. 74-76.
2. Ковалева Н.Н., Дворецкая Ю.А. Социальный аудит в призме социальной ответственности организаций // Вестник БГУ, 2014, №3, С. 278-283.
3. Бондаренко В.В. Корпоративная социальная ответственность: учебное пособие. – М. ИНФРА-М., 2019, 304 с.
4. Горюнова Н.Н., Гузырь В. В. Социальный аудит корпоративной ответственности в отношении пожилых людей // Векторы благополучия: экономика и социум, 2015, №1 (16), С. 63-69.
5. Бажутин И.С. Вопросы управления персоналом в социальной отчетности и социальном

аудите компаний // Вестник НГУЭУ, 2015, № 3, С. 194-204.

6. Кузнецова Н. В. Социальный аудит как инструмент диагностики социальной безопасности персонала // Известия Байкальского государственного университета, 2011, №6, С. 147-151.

8. Калдыбаева Т.Ж. Социальный аудит социально-экономического развития регионального сельского поселения // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Социологические и политические науки» 2012, № 2 (38), С. 80-85.

9. Турекулова Д. М., Бейсенгалиев Б.Т., Сырлыбаева Н.Ш., Жуманова Б.К. Социальный аудит как новая форма государственного и общественного управления социальным развитием в РК // Изденістер, нәтижелер, 2015, №4, С. 318-321.

10. Таспенова Г.А., Токарева Е.Г., Абдулина Г.А. Развитие социального аудита в Казахстане // Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан, 2015, Том 5. № 303, С. 200-211

11. Социальный аудит: учебник / под редакцией А.А. Шулуся; Ю.Н. Попова. – М.: Издательский дом «АТИСО», 2008, 524 с.

12. Гимаев И. З. Методологические принципы социологического исследования институтов социально-политического аудита в России // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия: Экономика, 2019, № 2 (28), С. 103-107.

13. Бояркина В. В. Роль института кино в формировании социальных отношений в условиях социальных противоречий современного мира // Материалы VI Всерос. науч. конф. с междунар. участием «Роль социального образования в обеспечении национальной безопасности», посвящ. 100-летию Иркутского государственного университета и 20-летию Института социальных наук ИГУ 29-30 марта 2018 года. Иркутск: ИГУ, 2018, С. 350-352

14. Hammarberg K., Kirkman M., Lacey S. Qualitative research methods: when to use them and how to judge them // Human Reproduction, 2016, Vol. 31. Issue 3, P. 498-501.

15. Манақбаева А. Киноиндустрия экономика саласы ретінде: өзекті мәселелер мен үрдістер // Экономика: стратегия и практика, 2022, Т. 17. № 1, 225-236 б.

Аннотация

Статья посвящена социальному аудиту, одному из новых инструментов в современной системе общественных отношений. Социальный аудит представляет собой комплексный процесс, состоящий из глубокого анализа и оценки. Главным вопросом здесь является общественная значимость, польза и социальная эффективность объекта. Социальный аудит обычно представляет собой независимую и добровольную процедуру оценки, проводимую в конкретной организации, отрасли или регионе. В статье раскрывается сущность социального аудита, исходя из социальной значимости этого инструмента, который используется для определения достижения социальных целей организации или отрасли, социальной эффективности ее деятельности, уровня их социальной ответственности. В качестве примера раскрывается сущность, необходимость и возможности применения социального аудита в сфере киноиндустрии, которая часто потребляется обществом и является видом массовой культуры. В статье автор, используя методы синтеза, абстрагирования, уточнения, анализа, пытается объяснить суть применимости социального аудита в киноиндустрии и разработать ключевые этапы его реализации.

Abstract

The article is devoted to social audit, one of the new tools in the modern system of social relations. Social audit is a complex process consisting of analysis and evaluation. The main issue here is the social significance, usefulness and social efficiency of the object. Social audit is usually an independent and voluntary assessment procedure carried out in a particular organization, industry or region. The article reveals the essence of social audit, based on the social significance of this tool, which is used to determine the achievement of the social goals of an organization or industry, the social efficiency of its activities, the level of their social responsibility. As an example, the essence, necessity and possibilities of applying social audit in the film industry, which is often consumed by society and is a type of mass culture, are revealed. In the article, the author, using the methods of synthesis, abstraction, clarification, analysis, tries to explain the

essence of the social audit of the film industry and develop the key stages of its implementation.

УДК 81:398.91

Х.С.Мухамадиев*, **М.А.Умурзакова**, **Р.Ш.Байдуллаева**, **А.М.Ахметова**

¹к.ф.н., ассистент-профессор, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²магистр, ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

³ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

⁴ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: xafiz.55@mail.ru

СТИЛЬ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ БИЛИНГВА

Аннотация

Статья посвящена речевой культуре казахов-билингвов, контактирующих с русскоязычными собеседниками. Актуальность темы обусловлена тем, в настоящее время в аспекте междисциплинарных исследований в языкознании всё более актуальными становятся вопросы, связанные с межкультурной коммуникацией, а работ по прагматике, а работ казахстанских авторов, посвящённых этой проблеме, крайне мало. Сюда можно отнести работы Г.С. Суюновой «Речевое поведение казахов-билингвов» (Алматы, 1995), Г.Ш. Оразгалиевой «Речевой этикет в этнолингвистическом аспекте» (Караганда, 2005), З.К.Сабитовой «Речевое поведение: вчера и сегодня» (Алматы, 2012). В настоящей работе предпринята попытка, в первую очередь, рассмотреть коммуникативные компетенции билингва в соответствии со сложившемся своеобразным стилем культуры общения в казахстанском обществе. В основе возникновения двуязычия лежат потребности языковых контактов в связи с общностью территории, на которой живут носители разных языков. Типы двуязычия разделяются по разным основаниям. Различают рецептивный и продуктивный типы. Первый тип может прочесть текст на втором языке, но свободно говорить на нём не может (субординативный тип билингва – Верещагин Е.М.). Второй тип билингва хорошо читает на втором языке, на котором свободно и правильно выражает свои мысли. Этот тип билингва (это может быть непосредственный, естественный билингвизм) успешно вступает в диалог с русскоязычным собеседником и достигает положительного коммуникативного результата.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, стиль культуры, речевая культура, речевой этикет, билингв, коммуникативная компетенция, речевое поведение, приветствие, поздравление, пожелание.

В Москве, в ресторане «Алма-Ата»
Здесь всё, как в доброй сказке, И ресторан казахский,
Но нет знакомых блюд, К чему напрасный труд?
Не слышно наших песен! Упрёк ведь наш уместен.
В простеночках лепных Пейзажей нет степных.
Но когда нашим взорам, Предстанут казахские узоры.
И появятся в меню Все блюда, что люблю:
Почтенный бесмармак, Жая и куырдак.
Спасибо скажут все «тузы», Кто съест карта, бауыр, казы.
Вот назовёте вы тогда Ваш ресторан – «Алма-Ата»!

Введение. В начале 21 века в аспекте междисциплинарных исследований в языкознании всё более актуальными становятся вопросы, связанные с межкультурной коммуникацией. Межкультурная коммуникация понимается как особый тип общения. Об актуальности «проблем межкультурной коммуникации в современных условиях» было отмечено С.Г. Тер-Минасовой: «Актуальность всех вопросов, связанных с культурой,

приобрела в настоящее время небывалую остроту. Повышенный интерес к изучению культур разных народов, выдвижение на первый план культурологии (лингвокультурологии)... - всё это свидетельствует о настоящем буме, взрыве интереса к проблемам культуры» [1].

Говоря о коммуникации, ещё Н.И. Формановская в этом ключе отмечала, что общение как сложное деятельностное явление изучается целым рядом наук и научных направлений, в том числе социолингвистикой, психолингвистикой, паралингвистикой, лингвострановедением, и должно найти соответствующее место в собственно лингвистических и особенно методических разработках [2]. Во введении Н.И. Формановской был сделан важный акцент на речевом этикете. По её мнению, среди коммуникативных систем и подсистем важную роль играют специфические правила поведения, как речевого, так и неречевого, связанные с семиотическим понятием этикета. Этикет, в том числе и речевой, отмечает в акте коммуникации множество социально значимых позиций, в том числе и степень знакомства/незнакомства коммуникантов, равенство/неравенство их в ситуации общения и..., вообще все принятые в данном социуме нормы речевого (и не речевого) поведения [2].

Рассматривая дефиниции понятий «коммуникация» и «общение», исследователи «Основ теории межкультурной коммуникации» пишут, что понятие «коммуникации» имеет довольно широкую трактовку: «оно охватывает самые разнообразные формы взаимодействия в человеческом обществе. В зарубежной науке доминирует понятие коммуникация, восходящее к латинскому термину *communicatio* и глаголу *communicare* в значении «связывать», «соединять», «взаимодействовать» [3].

Авторы тезиса о межкультурной коммуникации как особом типе общения в разделе «Понятие национальной культуры и национально-культурной идентичности», освещая тему «базовые параметры культуры в сопоставительном аспекте», подробно затрагивают такой аспект культуры речи как «приветствие». При этом они обращают внимание на то, что «в большинстве восточных стран есть чёткий ритуал приветствия: гость и хозяин обмениваются приветственными речевыми клише, затем гость осведомляется о самочувствии хозяина, а хозяин, ответив на вопрос о своём самочувствии, осведомляется о самочувствии гостя, дважды варьируя фразу, затем речь идёт о самочувствии домочадцев, родственников и т.д.»[3].

В одновременно изданном труде «Теория и практика межкультурной коммуникации» авторами подчеркнуто, что ментальные и семантические единицы в разных лингвокультурах не совпадают, что свидетельствует о различии языковых сознаний разных этносов. «Наглядные примеры таких различий выражаются в том, что один и тот же концепт или одно то же понятие выражаются в одном языке одним словом, а в другом двумя или несколькими словами, либо вообще описательно» [4].

Как известно, языки органически связаны с обществом. Развитие языков определяется развитием самого общества. Чем активнее развивается общество, тем стремительнее развивается язык. Последнее сказано вообще о языке, но этот тезис применим, особенно и к казахскому языку. Казахское общество в конце 20 – начале 21 веков претерпело фундаментальные изменения в политической, экономической, идеологической и культурной жизни. Статус казахского языка был законодательно утвержден в качестве государственного языка.

Наряду с современным казахским языком в нашем многонациональном обществе активно используется русский язык во многих сферах жизни, в том числе и культурной, в ранге официального языка межнационального общения. При такой создавшейся языковой ситуации многие аспекты межкультурной коммуникации внутри страны приобретают своеобразный характер, который требует тщательного рассмотрения.

Каждый язык есть также особый способ мировоззрения и интерпретации опыта. В структуре любого языка кроется целый набор неосознаваемых представлений о мире и

жизни в нём», - отмечает антрополог К. Клакхон [5].

В предлагаемой статье предпринимается попытка через казахско-русский билингвизм «обрисовать» контуры ценностной картины мира современного общества, проследить, как в таком двуязычии находят своё отражение мировоззрение, жизненные приоритеты и установки, взглянуть через призму двуязычия на сложившиеся традиции в аспекте **культуры речи**.

Белорусская исследовательница Т.В. Карнажицкая, вслед за А. Кребером, считает, что каждая культура имеет свой стиль. И по ее мнению этот «стиль становится одним из ключевых понятий, помогающих изучать каналы и средства осуществления общения в культурной среде» [6].

Итак, речевая культура в аспекте стиля культуры – один из важнейших компонентов духовной жизни человека в обществе. Из всех проявлений культуры она наиболее заметна для окружающих. Поэтому каждый человек, особенно образованный, должен уметь говорить правильно и красиво, даже если он использует средства нескольких языков. А. Кребер называет стиль «берегом культуры». Стиль культуры – это то, что и определяет её границы как особого образования [6].

Словосочетание «культура речи» в современной лингвистике употребляется в двух значениях:

1. Культура речи – это владение нормами устного и письменного литературного языка – правилами произношения, ударения, словоупотребления, грамматики, стилистики;
2. Культура речи – это раздел языкознания, который исследует нормы языка с целью его определить, что же такое хорошая речь. Несовременная речь не может восприниматься как хорошая. Со временем в обществе меняются представления об эталоне хорошей речи.

Представления о хорошей речи обусловлены социально. Различны представления о хорошей речи у разных поколений. Одна и та же речь будет восприниматься по-разному людьми различного возраста - человеком старым, среднего возраста и молодым.

Важно правильно использовать средства языка для привлечения внимания в различных ситуациях в устной и письменной речи. Внимание – это состояние, когда человек что-либо воспринимает с интересом, стремится понять, направляет на это свои мысли и волю [7].

В каждом языке отражено своё представление о мире – о самых различных предметах и явлениях, понятиях. В аспекте культуры речи нас особенно интересует «речевой этикет» и связанные с этим коммуникативные компетенции билингва.

Говоря о коммуникативной компетенции билингва, Р.О.Туксайтова отмечает, что по степени владения языками казахи-билингвы могут быть разделены на три группы. Первая группа включает казахов, одинаково владеющих обоими языками. Это переводчики, научные работники, языковеды, писатели. Ко второй группе причисляются билингвы, лучше владеющие родным казахским языком. В то же время языковая действительность в республике показывает, что к третьей группе относятся городские казахи, владеющие лучше русским языком [7].

В основе возникновения двуязычия лежат потребности языковых контактов в связи с общностью территории, на которой живут носители разных языков. Типы двуязычия разделяются по разным основаниям. Различают рецептивный и продуктивный типы. Первый тип может прочесть текст на втором языке, но свободно говорить на нём не может (субординативный тип билингва – Верещагин Е.М.). Второй тип билингва хорошо читает на втором языке, на котором свободно и правильно выражает свои мысли. Этот тип билингва (это может быть непосредственный, естественный билингвизм) успешно вступает в диалог с русскоязычным собеседником и достигает положительного коммуникативного результата [8].

Билингву с точки зрения культуры речи умение правильно выбрать речевые формулы в ситуациях установления, поддержания и завершения контакта с собеседником очень важно, так как от этого зависит успех общения [9].

Наиболее частыми в речевом этикете являются формулы приветствия и прощания. Приветствием принято отмечать установление контакта и начало общения. В русском языке основное приветствие – здравствуйте, что означает «быть здоровым», т.е. здоровым. Кроме этого существуют приветствия, указывающие на время встречи: Доброе утро! Добрый день! Добрый вечер! При встрече знакомых, говорим: Привет! Приветствую вас!

В казахском языке, встречая гостей, говорят: Салеметсіз бе (“Мир вам”).

В казахской культуре поведения популярным является приветствие СӘЛЕМЕТСІЗБЕ, которое имеет несколько официальный характер, так же как и ҚАЙЫРЛЫ ТАҢ, КҮН, КЕШ (доброе утро, день, вечер) – кальки с европейских языков, как и в русском языке. Широко используются сейчас в качестве приветствия и другие синонимичные варианты [10].

В повседневной обстановке, билингвы, используя эту формулу, нередко приветствуют короткими, но ставшим широко распространёнными словами «Салем», «Салам». Каждая из этих формул имеет свою сферу употребления, выражают особые отношения и связаны с определённой ситуацией.

Так, Привет! Салем! Выражают близкие, непринуждённые отношения.

Интересна такая национально-специфическая форма выражения характера и духа народа, как слово здравствуйте–амансыз ба?, распространённое и обычные слова приветствия при встрече. Здравствуйте! Амансыздар ма? - уместно во всех ситуациях: в обычных, торжественных и официальных случаях.

Сколько раз произносят это слово, но вряд ли кто задумывается о его исконном смысле. Первоначальное значение этого слова было благожелательным: здравствуй значит «будь здоров» - аман бол! Внутреннюю форму этого слова образно описал поэт: Всегда ли мы, роняя слово «Здравствуй», и впрямь хотим, чтоб кто-то был здоров?».

Даже не осознавая истинного смысла этого слова, мы, приветствуя друг друга, передаём частицу энергии, тепла любви, тем самым используем природную энергию этого слова. Амансыз ба? – Здоровы ли вы? Но билингвы по отношению к русскоязычному собеседнику при встрече, как правило, не использует эту формулу. Иногда можно услышать от билингва в его адрес формулу «Сау бол!» - «Будь здоров», но на прощание.

В русском слове здравствуйте, потерявшем образность, в результате взаимодействия «участников» создания этого слова, происходит их совместное «слияние энергий». Все эти факторы делают это слово лингвокультурологическим феноменом, способным устанавливать гармонию и порядок в окружающем мире.

В казахском амансыз ба и русском здравствуйте с точки зрения теории речевой коммуникации и речевых актов соблюдаются принципы сотрудничества и вежливости, а значит, настрой на благоприятное общение, сохраняется баланс отношений, в результате чего совершается гармоничное речевое общение.

Подобные вопросы рассматривает лингвокультурология – тоже сравнительно новая лингвистическая дисциплина, которая возникла на стыке лингвистики и культурологи и исследует проявления стиля культуры народа, которые отразились и закрепились в языке.

Лингвокультурология изучает язык как феномен культуры. Это определённое видение мира сквозь призму национального языка, когда язык выступает как выразитель особой национальной ментальности [11].

Важнейшая функция языка заключается в том, что он хранит культуру и передаёт её из поколения в поколение. Именно поэтому язык играет решающую роль в формировании личности, национального характера, этнической общности народа, нации. Так, в утверждении о признании лингвокультурологии как филологической науки, подчёркивается, что она «исследует различные способы представления знаний о мире носителей того или иного языка через изучение языковых единиц разных уровней, речевой деятельности, речевого поведения, дискурса...» [12].

Каждая культура вырабатывает свой символический язык и свой образ мира, в котором

и получают своё значение языковые единицы. В языке находит отражение культура, поэтому слово и другие единицы языка приобретают в языке культуры дополнительную семантику. Эта дополнительная культурная семантика придаёт слову особое символическое значение.

Культурная семантика в каждом языке специфична, так как она отражает особое символическое видение обозначаемого предмета носителем языка-культуры. Язык «подсказывает» носителю взгляд на мир, другими словами, миропонимание человека частично находится в плену у языковой картины мира. Поскольку носители разных языков видят мир сквозь призму, подсказанную родным языком, то для них в называемом предмете важным является «свой» признак.

Поздравление. Обычно поздравляют с успехом, удачным завершением какого-либо дела, с праздником. Формул для выражения поздравления существует множество: С праздником тебя! С днём рождения! С Новым годом! С поступлением в университет!

Для более эмоционального поздравления добавляют слова сердечно, от всей души, горячо, от всего сердца и т.п. Например: От всей души поздравляю.

Поздравление часто сопровождается пожеланиями, очень похожими на поздравление: от всего сердца желаю счастья, здоровья, радостей, успехов.

Важно, чтобы пожелания звучали живо, оригинально. Больше порадует виновников торжества поздравление, в котором звучит что-то личное, душевное. Так, во время поздравления в русской семье малыша с Днём рождения, казах-билингв, произносивший тост несколько раз повторил: Здоровым и умным азамат болсын! Успешным и смелым джигит болсын! – («Пусть будет замечательным гражданином и джигитом!»).

Всем, родителям и гостям понравилось, и вслед некоторые русскоязычные гости подхватили глагол: болсын, добавляя Алга Казахстан!

Существуют и стереотипные пожелания, например, за столом – Приятного аппетита – Ас болсын!; уезжающим – Счастливого пути – Жолыңыз болсын («Пусть будет вам дорога!»), но чаще в конце диалога на русском языке – Ак жол! («Светлого пути!»)

Ответом на поздравление, пожелание, приглашение является самая употребительная форма благодарности: Спасибо – Рахмет – («Благо желаю»).

Существуют и другие формулировки: Позвольте поблагодарить вас, Очень вам благодарен, Благодарю вас, Очень вам признателен.

Прощание – это завершение контакта, конец общения. В русском языке, как и в казахском существует немало способов попрощаться. Самые распространённые из них следующие: До свидания! До встречи! Прощай! Всего доброго! До завтра! Счастливо! Будьте здоровы! Пока!

Все эти речевые формулы представляют синонимический ряд и отличаются друг от друга стилистическими оттенками. Пока! До завтра! До встречи! Адресуются друзьям, близким. В официальной обстановке используются другие речевые формулы – До свидания! Прощайте! Позвольте попрощаться!

Формулы прощания никогда не употребляются неожиданно для собеседника. Им всегда предшествуют какие-то указания, сигналы на завершение общения, типа что-то я засиделся, уже поздно, мне пора идти, извините, у меня ещё много дел сегодня. В официальной обстановке принято говорить: разрешите на этом завершить нашу встречу, закончить наш разговор.

Прощанию обычно сопутствуют различного предложения, приглашения, пожелания: Заходите, Желаем удачи, Не забывайте, Счастливо доехать, Удачи, на связи.

Выводы. Таким образом, обозначенные наблюдения характеризуют складывающийся своеобразный стиль культуры общения/коммуникации в казахстанском обществе в аспекте межкультурной коммуникации, что уже является предметом изучения и лингвокультурологии [11, 13, 14].

Список литературы

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: МГУ, 2008, 350 с.
2. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М.: Русский язык, 1982, 126 с.
3. Багана Ж., Дзенс Н.И., Мельникова Ю.Н. Основы теории межкультурной коммуникации: учебное пособие. М.: ФЛИНТА, 2018, 308 с.
4. Кулинич М.А., Кострова О.А. Теория и практика межкультурной коммуникации: учебное пособие. М.: ФЛИНТА, 2018, 248 с.
5. Клайд Кен Мейбен Клакхон. Зеркало для человека. Введение в антропологию. Перевод с английского под редакцией к. фил. н. Панченко А. А. - «Евразия»-С-Пб., -1998. — 352 с.
6. Карнажицкая Т.В. Межкультурные коммуникации [Текст]: учебное пособие для студентов учреждений высшего образования по гуманитарным специальностям / Т. В. Карнажицкая. - Минск: Изд-во Гревцова, 2012. - 398, [1] с.
7. Адамчик Н.В. Самый полный курс русского языка. Минск: Харвест, 2008. 848 с.
8. Мухамадиев Х.С. Русский язык. Научный стиль речи. Учебное пособие. Алматы: Казак университеті, 2014, 186 с.
9. Тасибеков К. Ситуативный казахский. Мир казахов. Алматы: "Такеева А.Б." ИП, 2014. – 264 с.
10. Сабитова З.К. Лингвокультурология. Учебник. М.: Флинта: Наука, 2013, 528 с.
11. Зиновьева Е.И., Юрков Е.Е. Лингвокультурология: теория и практика. СПб.: МИРС, 2009. — 292 с.
12. Жукова И.Н. Лебедько М.Г., Прошина З.Г., Юзефович Н.Г. Словарь терминов межкультурной коммуникации. М.: Наука, 2013, 632 с.
13. Зинченко В.Г., В.Г. Зусман, Кириозе З.И., Рябов Г.П. Словарь по межкультурной коммуникации. Понятия и персоналии. М.: Флинта: Наука, 2010, 136 с.

Түйін

Мақалада орыс тілді сұхбаттасушылармен байланысатын екі тілді қазақтардың сөйлеу мәдениетіне арналған. Тақырыптың өзектілігі қазіргі уақытта тіл білімінде пәнаралық зерттеулер аспектісінде мәдениетаралық коммуникацияға байланысты мәселелер өзекті бола түсуде, ал прагматика бойынша жұмыстар, ал осы мәселеге арналған қазақстандық авторлардың жұмыстары өте аз. Г.С. Суюнованың "қазақ-билингвисттердің сөйлеу мінез-құлқы" (Алматы, 1995), Г. Ш. Оразғалиеваның "этнолингвистикалық аспектідегі сөйлеу этикеті" (Қарағанды, 2005), З. К. Сабитованың "сөйлеу мінез-құлқы: кеше және бүгін" (Алматы, 2012) шығармаларын жатқызуға болады. Бұл жұмыста, ең алдымен, билингва коммуникативтік құзыреттілігін қазақстандық қоғамда қалыптасқан қарым-қатынас мәдениетінің өзіндік стиліне сәйкес қарастыруға әрекет жасалды.

Abstract

The article is devoted to the speech culture of Kazakh bilinguals in contact with Russian-speaking interlocutors. The relevance of the topic is due to the fact that at present, in the aspect of interdisciplinary research in linguistics, issues related to intercultural communication are becoming more and more relevant, and there are very few works on pragmatics, and there are very few works by Kazakhstani authors devoted to this problem. This includes the works of G.S. Suyunova "Speech behavior of Kazakh bilinguals" (Almaty, 1995), G.ShOrazgalieva "Speech etiquette in the ethno-linguistic aspect" (Karaganda, 2005), Z.K.Sabitova "Speech behavior: yesterday and today" (Almaty, 2012). In this paper, an attempt is made, first of all, to consider the communicative competencies of a bilingual in accordance with the established peculiar style of communication culture in Kazakh society.

УДК 316.285:398.91

Т.К.Сариева^{1*}, Г.Б.Коштыбаева², П.Е.Рақым¹

¹магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²учительница казахского языка и литературы, СШ №44 им. Б.Момышулы, Шымкент, Казахстан

¹магистр социальных наук, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: sariyeva.tolkyn@mail.ru

СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ КОНФЛИКТНОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

Основная функция самооценки в подростковом возрасте заключается в регуляции действий и поведения ребенка. Например, если ребенок думает: «Я умный, но меня никто не ценит», это как если бы ребенок скептически относился к окружающей среде. Когда ребенок смотрит на других с неадекватностью, скепсисом, чувством собственного достоинства, самовыражением и неуважением к другим, окружение относится к нему негативно. Слово «танцор, оратор» в казахском языке соответствует русскому слову «оратор». Танцор знает историю своей страны, ее жителей, прошлые события, разрешение конфликтов, обычаи и законы. Слова известных казахских ораторов, таких как Аяз би, Майкы би, Асанкайгы, Жиренше, были полны пословиц, афоризмов и стихов.

Ключевые слова: Традиция, культура, напряжение, ситуация, решения, пути, цель.

В подростковом возрасте основной функцией самооценки является регуляция деятельности и поведения ребенка. Например, когда он думает: «какой я умный, но никто меня не ценит», он чувствует, что ребенок смотрит на окружающую среду с недоверием. В оценке окружающих ребенок не адекватен, скептически относится к себе, считает себя превосходящим других, сам высказывает свои нравственные качества, проявляет знак презрения к другим людям, окружающая среда относится к нему негативно. У ребенка с высокой самооценкой ярко выражена не критичность, излишняя обидчивость. Ребенку, у которого развито чувство обиды, кажется, что окружение несправедливо к нему относится. А с какими трудностями в общении сталкиваются дети с низкой самооценкой? О себе считает, что я несчастна, не красива, мне не повезло. Такие ситуации чаще всего имеют ярко выраженный педантский тип акцентуации характера и высокий уровень тревожности. У них было низкое настроение, суматоха, замкнутость. происходит «комплекс неполноценности". При завышенной самооценке у подростков преобладают такие качества, как зависимость, неспособность самостоятельно принимать решения, замкнутость, застенчивость, замкнутость. На формирование у детей собственного мышления, самооценки влияют многие факторы: отношение родителей, авторитет среди сверстников, отношение педагогов к ребенку. Ребенок развивает самооценку, сравнивая сформированные представления о себе в окружающем мире. Конфликты возникают на основе взаимодействия индивидов, в процессе взаимодействия, и как бы там ни был человек, так и рождаются.

Конфликтные вопросы и конфликтные ситуации всегда интересовали философов, общественных работников, ученых. Как бы это ни было интересно и долго, но до настоящего времени понятие всеобщего определения «конфликта пока не создано, так как слишком много различных явлений попадают в слишком длинные категории [1].

Древнегреческие философы, впервые комментирующие критику естественного рационального смысла социального конфликта. Древнегреческий философ Анаксимандр/ 10-547 гг. до н. э. / объяснял, что вещи — это «апейроны, а начало материального единства, приводящее к возникновению противоречий. Древнегреческий философ Гераклит/ 530-470 гг. до н. э. / попытался объяснить свои общие систематические взгляды на мир, природу, связав их со своими взглядами на конфликтную ситуацию и войну. Согласно Гераклиту, в мире все

рождается с ненавистью и спором, и только единственный правитель в космосе—это борьба, отец всех и царь всех. Один из них был сделан богом, другой—человеком, один—рабом, а теперь—на свободе. Эти слова являются одним из рациональных испытаний в объяснении позитивной роли борьбы в процессе развития общества.

В Средние века Фома Аквинский / 1225-1204 / развил мысль о том, что в общественной жизни должна быть борьба, другая сторона определила условия справедливой войны, то есть он сказал, что должна быть санкция одной из сторон конфликта. Э. Роттердамский / 1496-1506 / предложил своеобразную логику возникновения первичного конфликта, т. е. как последовательной реакции, вновь повторяющейся под собственным воздействием. По мнению Э. Роттердамского, даже если обе стороны занимают одну и ту же идеологическую позицию, они сосредоточены на сложном использовании противника в конфликтной ситуации. Английский философ Ф. Бэкон / 1561-1626гг. / впервые провел теоретический анализ совокупности социальной напряженности. Широко рассматривались психологические условия материально-политического и социального хаоса, а также способы их разрешения, позволяющие [2].

В XVII-XIX веках английские демократы Э. Д. Прустли, французские просветители Д. Дидро, Ж. Ж. Руссо, Вольтер, немецкий философ Э. Кант, Г. Гегель и др. высказывали критические взгляды на конфликт. Э. Кант /1724-1804гг./ состояние мира между людьми, проживающими по соседству это не естественное состояние, а скорее борьба, т. е. если нет непрерывных конфликтных действий, то постоянно возникает их запугивание. Поэтому и нужен мир. По мнению немецкого философа Г. Гегеля / 1770-1831 гг.: государство должно везде уделять внимание обществу и регулировать государство.

Английский биолог Ч. Дарвин /1869-1902гг./, направивший свои исследования на проблему выживания и борьбы, предложил теорию эволюции. Ч. Дарвин объясняет, что главная идея его работы "виды естественного отбора и благоприятные условия сохранения рода для борьбы с жизнью" — это условия постоянной борьбы в жизни за развитие живой природы. Ч. Дарвин доказал, что механизмы развития живой природы представляют собой тип, несколько приспособленный к выживанию в виде естественного отбора [3].

Затем взгляды Ч. Дарвина начали развиваться в различных частях научных исследований, включая социальные и психологические теории напряженности. В то же время австрийский юрист Польши Л.Гумплович /1830-1909гг./ представитель социального дарвинизма, выделил естественные взгляды на социальную напряженность следующим образом: конфликт как сущность исторического процесса, дифференциация, управление и подчинение общества явление сущностное, конфликт порождает несколько возможностей общества.

В настоящее время представителей идеи Л. Гумпловича очень мало, но некоторые из его предложений показывают, что они продуктивны в решении современных проблем. Учения социального дарвинизма носили различный характер, подчеркивая их место в социальной системе, сущность [4]. Обработка конфликтных вопросов включала в себя различные направления социологии. Все они признавали социальную концепцию напряженности, утверждали, что категория—это начало, что в общественной жизни важность напряженности и что в этой области необходимо теоретическое исследование.

Немецкий социолог Г. Зиммель (1858-1918гг.) впервые ввел научный термин для социальных конфликтов. По Г. Зиммелю, устойчивое расположение социальных взаимодействий, престиж, согласие, уступчивость, Солидарность имеют место в обществе, напряженность позволяет социальной интеграции, дает четкую характеристику социальных склонностей, утверждает нормы и принципы их организации [5]. В психологии конфликт возникает на основе взаимодействия индивидов, в процессе взаимодействия. Слово конфликт (от латинского "conflictus", "столкновение", "конфликт" означает «напряжение». Он выражает противоположные мнения, интересы, стремления, ссоры, ссоры.

В классической западной психологии представлено несколько вариантов понятия напряженности как явления, обуславливающего природу интрапсихическими процессами и факторами, обуславливающего ее возникновение и особенности как явления, прежде всего условия [6]. Как явление, понимание особенностей личности недостаточно знания или описания объективных ситуаций, для чего необходимо понимание субъектной интерпретации происходящего в жизни человека.

Традиционное описание напряженности как интрапсихического феномена в работах З. Фрейда (1856-1939) излагаются идеи, связанные с напряженностью личности. По его словам, сила первоначального характера напряженности заключается в противоречии человека в его природе. В психоаналитическом труде основное внимание уделяется подсознательному характеру внутренних напряжений. Сам он, способ понимания проблем и трудностей индивидов, обусловлен скорее внутренними особенностями своего поведения, чем внешними обстоятельствами. Основная основа теории психоанализа заключается в том, что люди постоянно находятся в конфликтных ситуациях. А основная причина его происхождения кроется в обширной психической сфере жизни, которая утверждает, что "энергетическая сила "возникает из-за" либидо " и неспособности осознанно постичь агрессивные намерения [7].

Список литературы

1. Тажибаев Т. Жантануға кіріспе: орта мектептер үшін оқу құралы. - Алматы, 2000. 188 б.
2. Ташимова Ф.С. Детерминанты формирования субъективности в культуре Востока. Суверенный Казахстан: проблемы и поиски. // Научный журнал министерства образования, культуры и здравоохранения Республики Казахстан «Поиск», 1996, №3, С.138-147
3. Рахманқұл Бердібай. «Билер сөзінің фольклорлық сипаты». // «Мұрагер», 1994, №1, С. 37.
4. Ганзеп В.А., Гостев А.А. Системное описание индивидуального сознания. В кн: Эволюция сознания в разрешении глобальных конфликтов (очерки по конфликтологий). Москва., 1993, с.110-120.
5. Гришина Н. В. Обучение психологическому посредничеству в разрешении конфликтов // Московский психотерапевтический журнал. 1992 № 2, С. 145-160.
6. Хохлов А. С. Конфликтология. История. Теория. Практика: учебное пособие – Самара: СФ ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. – 312 с.
7. В. А. Светлов, В. А. Семенов Конфликтология: учебник для вузов. Москва: Издательство Юрайт, 2020, 351 с.

Түйін

Жасөспірім кезіндегі өзін-өзі бағалаудың негізгі функциясы-баланың іс-әрекеті мен мінез-құлқын реттеу. Мысалы, егер бала "мен ақылдымын, бірақ мені ешкім бағаламайды" деп ойласа, бұл бала қоршаған ортаға күмәнмен қарағандай болады. Бала басқаларға қабілетсіздікпен, скептицизммен, өзін-өзі бағалаумен, өзін-өзі танытумен және басқаларға құрметсіздікпен қараған кезде, қоршаған орта оған теріс қарайды. Қазақ тіліндегі " би, шешен " сөзі орыс тіліндегі " оратор" сөзіне сәйкес келеді. Би өз елінің тарихын, оның тұрғындарын, өткен оқиғаларды, қақтығыстарды шешуді, әдет-ғұрыптар мен заңдарды біледі. Мысалы , Аяз би, Майқы би, Асанқайғы, Жиренше сияқты қазақтың белгілі шешендерінің сөздері мақал-мәтелдерге, афоризмдер мен өлеңдерге толы.

Abstract

The main function of self-esteem in adolescence is to regulate the actions and behavior of the child. For example, if a child thinks: "I'm smart, but no one appreciates me," it's as if a child is skeptical about the environment. When a child looks at others with inadequacy, skepticism, self-esteem, self-expression and disrespect for others, the environment treats him negatively. The word "dancer, speaker" in the Kazakh language corresponds to the Russian word "speaker". The dancer knows the history of his country, its inhabitants, past events, conflict resolution, customs and laws. The words of famous Kazakh speakers, such as Ayaz bi, Maiki bi, Asankaygi, Zhirenshe, were full of proverbs, aphorisms and poems.

**ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР, АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІ
НАУКИ О ЗЕМЛЕ, АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС
SCIENCES ABOUT THE EARTH, AGRICULTURE**

УДК:619.616.983.42.

Р.Ж. Ермекбаева*, **М.Ж. Менлибеков**, **Н.Қ. Шалбаев**, **Н.Б. Нажмадинова**
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
***Корреспондент авторы:** roza79@mail.ru

**БӘЙДІБЕК АУДАНЫНДАҒЫ ІРІ ҚАРА МАЛ АРАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН
ТЕЙЛЕРИОЗ АУРУЫН ЕМДЕУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫН ЖҮРГІЗУ**

Түйін

Берілген мақалада Бәйдібек ауданында өсірілетін ірі қара мал арасында кездесетін тейлериоз ауруын емдеу және оларға алдын алу шаралары жүргізілді. Қазіргі таңда мал шаруашылығының санын арттырып, сапасын жақсарту мақсаты агроөнеркәсіп кешенін дамытудың ең басты мәселесі болып отыр. Осыған байланысты мал шаруашылығындағы өзекті мәселе - малдың жұқпалы және инвазиялы ауруларының алдын алу болып табылады.

Олардың ішінде тейлериоз инвазиялы ауру болғаны баршаға мәлім, ал тек бұл малда ғана емес өршіген кезде адамға әсер ететіндігі анықталған.

Эпизоотологиялық зерттеулердің және Қазақстанның түрлі аудандарында кездесетін солманың жұқтырып тәжірибе жасаудың нәтижесінде республикамызда тейлерийдің зиянды бес түрі анықталған. Соның ішінде аса зиянды түрлерінің Шымкент және Қызылорда облыстарының шаруашылықтарында таралғаны байқалады. Солтүстікте қан сорғыш паразиттердің басқа түрлері де кездеседі. Бұлар малда әлдеқалай ғана байқалады.

Тейлерийдің зиянды түрлерінің әр түрлі екендігін әрқашан естен шығармау керек. Зияны кемдеу түрімен ауырған малды зиянды түрі жайлаған жерге ауыстыруға болмайды. Өйткені онда мал солма ауруына қайта шалдығады.

Кілттік сөздер: Споровиктер қоздыратын аурулар, Ірі қара тейлериозы, Паразитформды кенелер, Протозойдық, вирустық, бактериалдық және саңырауқұлақтар.

Ірі қара тейлериозы, яғни сорма ауруы қан арқылы жұғатын, өте тез білінетін ауру.

Бұл ауру ертеректе ірі қара безгегі деп аталып келген. Ол өте жіті түрде өтеді.

Қоздырғышы. Біздің елімізде ірі қара тейлериоз қоздырғышының екі түрі кездеседі. Оның бірі тейлерия аннулята деп аталады. Ол қоздыратын ауру ірі қарада өте ауыр өтеді, ал тейлерия мутанс қоздырғышымен зарарланған мал жеңіл түрде ауырады.

Тейлерийлер сыңар клеткалы, өте ұсақ организмдер. Олардың пішіні дөңгелек, сопақша, шыбық тәрізді, үтір тәрізді түрліше болып келеді. Әрбір эритроцит ішінде көбіне 1-2 паразит тіршілік етеді. Кейде олардың саны жетіге дейін жетеді. Бұл аурудың қоздырғышын микроскоп арқылы көруге болады.

Солма ауруын Қазақстан жағдайында зерттегенде бұл екі түрінің ерекшелігі әлгінде айтқандай болмай шықты. Солманың бұл екі түрінің зияндылығына және солманың асқынған түрлерінің ауысып отыруына қарағанда тейлерия мутанс паразитінің Қазақстанда өз алдына жеке кездесетін паразит емес, тек тейлерийдің зияны кемдеу, яғни тейлерия аннулятаның бір түрі екендігі байқалады. Қоздырғышы кененің сілекейімен бірге мал организмне барып, түседі де, сөл түйіндерінде, талақта және бауырда бөлініп өніп-өсе

бастайды, осының нәтижесінде малдың организмінде көп ядролы денешіктер, басқа сөзбен айтқанда, анар денешіктері (агамонттар және гамонттар) пайда болады. Гамонттар бөлшектенеді де, гаметоциттер шығарады, бұлар қанға түседі. Сондықтан аурудың алғашқы күндерінде паразиттер анар денешіктері түрінде сөл түйіндерінен немесе ұлпалы органдардан табылады. Ауру басталысымен 2-3 күн өткен соң эритроциттерден гаметоцит күйінде тейлерийлер табылады, олар дөңгелек, сопақша, сақина, таяқша, үтір, крест немесе нүкте пішінді болып келеді. Бір эритроцитте 1-7 паразит кездеседі. Аурудың бастапқы кезінде эритроциттердің зақымдануы шамалы болады, кейіннен аурудың өрши түсуіне байланысты 80—95 процентке жетеді.

Эпизоотологиялық зерттеулердің және Қазақтанның түрлі аудандарында кездесетін солманың жұқтырып тәжірибе жасаудың нәтижесінде республикамызда тейлерийдің зиянды бес түрі анықталған. Соның ішінде аса зиянды түрлерінің Шымкент және Қызылорда облыстарының шаруашылықтарында таралғаны байқалады. Солтүстікте қан сорғыш паразиттердің басқа түрлері де кездеседі. Бұлар малда әлдеқалай ғана байқалады.

Тейлерийдің зиянды түрлерінің әр түрлі екендігін әрқашан естен шығармау керек. Зияны кемдеу түрімен ауырған малды зиянды түрі жайлаған жерге ауыстыруға болмайды. Өйткені онда мал солма ауруына қайта шалдығады.

Ауру Гиалломма туысына жататын жайылым кенелері (көбіне Гиалломма детритум және анатоликум) тасымалдайды. Кененің сілекеймен паразит мал денесіне енеді де, сөлдеріне және бауыр мен талаққа барады. Сонда өсіп - өніп, көбейе бастайды. Кейінірек бұл паразит бөлшектері ыдырап, қанның қызыл түйіршіктеріне енеді.

Эпизоотологиясы. Тейлериоз ауру малдан сау малға жайылым кенелері - *Hyalomma detritum*, *H. anatolicum* және *H. scupense* арқылы жұғады. Личинка немесе нимфа сатысындағы кенелер ауру қоздырғышын өзіне жұқтырып, оны нимфа немесе имаго сатысында малға жұқтырады. Тейлериоздың шығуы үшін кененің екі түрі, яғни мал қоралары мен аулаларды мекендейтін түрлері қауіпті, олар бұл аурудың мал қолға қараған шақта да көтерілуіне әсерін тигізеді. Тейлериоз әдетте көктемде бір рет көтеріледі, кей жағдайда ерте көктемде және күзде көтерілуі ықтимал.

Солма Шымкент, Жамбыл және Қызылорда облыстары шаруашылықтарында кездеседі. Бұл аурудың етек алуының себебі осы аймақтарда гиаломма кенелерінің көп таралуына байланысты. Оның үстіне соңғы жылдары сырттан асыл тұқымды мал сатып алу кең етек алып отыр. Себебі жергілікті малды асылдандырып, олардан алынатын өнімдерді молайту керек болды. Егер солманың алдын алу шараларын дер кезінде жасамаса, сырттан келген асыл тұқымды мал, жас бұзаулар сол жылы ауырып, өлім - жітімге ұшырайды. Ауырған ірі қара кейде 90 процентке дейін өледі.

Кенесі көп жайылымда қанын кене сорған мал семірмейді, ал сауын малының сүті кеміп қалады. Жас малдың өсуі тежеледі. Денесін кене басқан жұмыс малының тынышы кетіп, әлсірей береді.

Жайылым көпшілік кененің ошағы болып табылады. Малдың қанын сорған кезде кененің аузынан сілекейі ағып, ол сілекей қанды ұйымайтын етеді. Кенелер малдың түксіз жерлерін: жұқа шабын, құйрығының астын, қолтығын, құлағын және тағы басқа жерлерін мекендейді, мал денесіне жабысып, малдың қанын сорады.

Ұрғашы кене қан сорып болғаннан кейін жерге домалап түседі де, тыныштау жерге жатып, жұмыртқа салуға кіріседі. Біраз уақыт өткеннен кейін ол жұмыртқалардан кене құрты өсіп - өнеді. Ол бірнеше мыңдаған жұмыртқа салады. Біраз уақыт өткеннен кейін ол жұмыртқалардан кене құрты өсіп - өнеді. Оларда кенелер ұқсап малға жабысып, оның қанымен қоректене бастайды. Қанға тойған соң бұлар да жерге домалап түседі, есейіп нимфаға айналады. Бұл нимфа да малға жабысып, оның қанын сорып тойынған соң, домалап жерге түсіп, сақа (еркек немесе ұрғашы) кене болып шыға келеді. Кейбір аш кенелер малдың қанын сорып, қоректенгенде жерге түспей, жабысқан жерінде қалып қояды, сөйтіп ол малдың үстінде жүріп ақ сақайып кетеді.

Кенелердің көпшілігі бір жазда талай рет балалайды, күн жылы, жауын көп болса кененің өсіп - өнуіне қолайлы жағдай туады. Әдетте мал көктемде, жаздың басында кенелейді.

Солма ауруы жұққан кенелер малдың қанын сорып жүрген кезінде ауру жұқтырады. Сау кене сорған кезде ауру малдан не ілгері ауырған малдан өзіне солма жұқтырып алады.

Малға жұққан солманың паразиттері мал қанымен қоректенеді. Сөйтіп қанның ақ түйіршіктерінде өсіп - өніп, тұқым жаяды. Ірі қараға жұққан солманың паразиттері жынысты жолмен емес, басқаша түрде өсіп - өнеді. Бірақ бірнеше қайтара тұқым жайғаннан кейін жынысты жолмен де (оны геметоцит деп атайды) өсіп - өнетін болады. Гаметоциттер қанның қызыл түйіршіктерінде (эритроциттерінде) орын тебеді. Оны малдың ауруын күшейген кезде де, мал ауырып жазылғаннан кейін бірсыпыра уақыт өткен соң да микроскоппен көруге болады.

Гаметоциттер қанмен бірге кененің ішіндегі жынысты жолмен көбейеді, яғни гаметоциттің ұрғашы клеткаларымен ересек клеткалары қосылады. Осыдан кейін кененің организміндегі көптеген жаңа клеткалар пайда болады. Бұл клеткалар спорозоит деп аталады. Бұлар кененің сілекей бездеріне өтіп алып, кене қашан малдың қанын сорғанға дейін соларада жата береді. Кене малдың қанын сорған кезде солманың паразиті (тейлерий) қанға барып араласады. Кенеге жұққан тейлерий бір – ақ буын тіршілік етеді, яғни тейлерий жұққан малдың қанын кене құрты (жұмыртқадан өріп шыққан жабысқақ кене) сорса, онда одан кейінгі буын – нифа солмаға бейім малға ауру жұқтыра алады. Егер нимфаға тейлерий жұқса, онда ауруды одан кейінгі буын – сақа кенеге (имаго) жұқтыратын болады. Имагодан кененің жұмыртқасы арқылы ауру қоздырғышы жаңа буын – кенеге тарамайды. Сөйтіп солма ауруын ірі қараға нимфа немесе осы ауруды тасымалдайтын кененің имагосы жұқтырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Асылбеков Б.Ж. Микробиология : 5В080200- Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы маманд. студ. арналған зертханалық практикум / Б. Ж. Асылбеков, С. Қ. Айдарбекова, Г. Абдуллаева. Шымкент: ОҚМУ, 2013, 56 б.
2. Сайдуллин Т. Индеттану және жануарлардың жұқпалы аурулары Ветеринариялық медицина, ветеринариялық санитария маман. арналған оқулық. Алматы: Полиграфия Сервис и К, 2009, 518 б.
3. Сайдуллин Т.С. Эпизоотология микробиология негіздерімен: оқулық / Т.С. Сайдуллин, Б.К. Ильясов. Шымкент: Нұрдана-LTD баспасы, 2011, 234 б.
4. Т.Сайдуллин Ветеринариялық индеттану. Оқулық. Алматы: Нұр, 2009, 518 б.
5. Б. Толысбаев, Н. Шоқанов, А. Булашев, Қ. Бияшев. Мал дәрігерлік микробиология. Алматы: Нұр, 1999, 450 б.
6. Тейлериозы крупного рогатого скота. Доступно на: <https://vetvo.ru/tejleriozy-kрупного-rogatogo-skota.html?ysclid=15j5i1my5g462483548> (от 12 мая 2022 г.).
7. Абдулмагомедов С.Ш., Магомедов О.А., Алиев А.Ю., Бакриева Р.М., Шамхалов М.В., Магомедшапиев Г.М., Дарбишева М.Г. Комплексный метод лечения при тейлериозе крупного рогатого скота // Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями, 2013, №2, С. 14-18.

Аннотация

В данной статье были проведены мероприятия по профилактике и лечению тейлериоза среди крупного рогатого скота, выращиваемого в Байдибекском районе. В настоящее время основной проблемой развития агропромышленного комплекса является увеличение количества и улучшение качества животноводства. В этой связи актуальной проблемой в животноводстве является профилактика инфекционных и инвазионных заболеваний животных.

Из них всем известно, что тейлериоз является инвазионным заболеванием, а поражает не только скот, но и человека при его прогрессировании.

В результате эпизоотологических исследований и опытов по заражению солмой, обнаруженных в различных районах Казахстана, в республике выявлено пять вредных видов тейлерия. В том числе отмечается распространение особо вредных видов в хозяйствах Шымкентской и Кызылординской областей. На севере встречаются и другие виды кровососущих паразитов. Это заметно только у скота. Всегда следует помнить, что вредные виды тейлерия разнообразны. Не допускается перевод животных, заболевших заниженной формой, на место содержания вредных животных. Потому что там скот снова заболел солмой.

Abstract

In this article, measures were taken to prevent and treat teileriosis among cattle raised in the Baydibek district. Currently, the main problem of the development of the agro-industrial complex is to increase the quantity and improve the quality of animal husbandry. In this regard, an urgent problem in animal husbandry is the prevention of infectious and invasive animal diseases. Of these, everyone knows that teileriosis is an invasive disease, and affects not only cattle, but also humans with its progression.

As a result of epizootological studies and experiments on straw infection found in various regions of Kazakhstan, five harmful types of taileria have been identified in the republic. In particular, the spread of particularly harmful species in the farms of Shymkent and Kyzylorda regions is noted. In the north, there are other types of blood-sucking parasites. This is noticeable only in cattle. It should always be remembered that harmful types of taileria are diverse. It is not allowed to transfer animals that have been ill with an understated form to the place of keeping harmful animals. Because there the cattle got sick with straw again.

ӘОЖ 37.016:57

Ғ.И. Исаев, Е.А. Монгай*

техника ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

*Корреспондент авторы: ereke.nayman1997@mail.ru

БОТАНИКАЛЫҚ БАҚ ЖАҒДАЙЫНДА БЕЙІМДЕЛГЕН АЛМА АҒАШ ТҮРЛЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫНЫҢ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ОҚУ ПРОЦЕССИНДЕ ҚОЛДАНУ

Түйін

Бұл мақалада ботаникалық бақ жағдайында бейімделген алма ағаш сорттарының өнімділігін арттырудың агробиологиялық әдістеріне байланысты зерттеу жұмыстары жүргізілген. Негізгі зерттеулер ботаникалық бақтағы алма ағашының өнімділік әлеуетін жоғары деңгейде жүзеге асыруға бағытталған.

Зерттеудің әдістемелік базасын қазақ және шетел ғалымдарының алма ағаштарды агробиологиялық талдау туралы ақпараттық жарияланымдары, ғылыми мақалалары құрады. Зерттеуде сұрыптау, мониторинг, педагогикалық бақылау және диагностикалау зерттеу әдістері қолданылды.

Жүргізілген зерттеулерде экономикалық бағалы сипаттамалары бар алма ағаштарының сорттары анықталынды. Алма ағаштарына агробиологиялық бағалау жасау арқылы олардың гүлдеу уақытын, тозаңының өміршеңділігін, әлсіз өсетін немесе ұстамды өсетін сорттары мен формалары белгілі болды. Бұл мәліметтер оңтүстік аймақ үшін алма ағаштардың перспективалы сорттары мен формаларын анықтауға мүмкіндік берді.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде болашақта отандық адаптивті ассортимент қалыптастыру үшін құнды экономикалық белгілері бар алманың ең жақсы сорттарын анықтауға болады. Одан бөлек ботаникалық бақ жағдайында бейімделген алма ағаш түрлері мен формаларының түсімін көбейтудің агробиологиялық әдістерін оқу процессінде қолдану мүмкіндіктері пайда болады.

Кілттік сөздер: агробиологиялық бағалау, ботаникалық бак, отандық сұрыпталым, алма ағаш сорттары мен формалары, селекция, бейімделгіштік.

КІРІСПЕ. Бүгінгі таңда әлемдік деңгейде алма ағашының сапасы мен өнімділігін арттыруда әртүрлі бағыттағы көптеген жұмыстар атқарылуда. Мысалы дүние жүзінде алманы сұрыптап өсірудің көптеген мемлекеттік және жеке коммерциялық бағдарламалары бар. «Тек ТМСБСҚ (Тынық мұхиты солтүстік-батыс сынаушылар қауымдастығы) қамқорлығымен осындай 25 жоба 25 елде жүзеге асырылуда» [1]. «Көптеген климаттық жағдайлары қатаң елдер үшін жоғары бейімделген сорттарды құру да маңызды болып отыр; кейбір ұлттық бағдарламалар қалыптасқан дәмдік дәстүрлерге байланысты жемістердің сапасын субъективті қабылдау мен бағалауда ерекшеленеді (Қытайда, Жапонияда, Бразилияда, Үндістанда Фуджи, Гала, Ред Делишес сияқты тәтті-жемісті сорттарға көп көңіл бөлінеді, ал солтүстіктегі елдерде көбіне қышқыл сорттарға назар аударылады, мысалы: Бребурн, Джонагольд немесе Элстар)» [2].

«Қазіргі кезде көбінесе тұрақсыз, тіпті төтенше өсіру жағдайларында жоғары сапалы өнім шығаруға қабілетті, бейімделу мүмкіндігі жоғары алма сорттарын жасап шығару проблемасы өзекті мәселе болып отыр» [3,4]. Алманы агробиологиялық бағалау арқылы біз осы мәселені шешіміне жақындай түсеміз. «Оңтүстік аймағының топырағы мен климаттық жағдайы алма жемістерінің сапалы болуына ықпал етіп, айтарлықтай қолайлы бола алады. Алайда дәл осы мезетте оңтүстік аймақ-жемістердің өнімділігі мен сапасының күрт төмендеуіне ықпал ететін абиотикалық және биотикалық факторлардың өршу қауіпі жоғары аймақ болып саналады» [5]. «Қолайсыз биотикалық және абиотикалық факторлар бау-бақша шаруашылығына орасан зор зиян келтіруі мүмкін екендігі белгілі (өнімнің төмендеуі немесе жоғалуы, ағаштардың өлуі). Сондықтан сорттың жоғары өнімділігі мен жоғары сапалы жемістері ауа райының құбылыстарына және басқаларға тәуелді болмауы үшін, мүмкіндігінше жоғары деңгейде бейімделудің барлық қажетті белгілерінің үйлесімін қамтамасыз ету қажет» [6].

Қазақстандағы алма ағаштарының 50-ден астам сорттары аудандастырылған, оның 19-ы (Карамелька, Лимонка, Голден т.б.) отандық селекционерлеріміз өсіріп шығарған. Биология ғылымдарының докторы, профессор Наталья Огарьдың айтуынша, қазіргі уақытта алма ағаш сорттары мен формаларын сақтауда отандық ғалымдардың еңбегі орасан зор. Бірден-бір мысалы жақында Қазақстанда генетикалық биоматериалдармен сауда туралы конвенцияны ратификациялады, ол қазақстандық биогенофондты заңды түрде қорғайды: бұдан былай алма ағаштарын қарауға, оларды зерттеуге болады, бірақ оларды шетелге экспорттай алмайсыз - объект ерекше қорғауда.

Қазіргі таңда ботаникалық бақтағы алма ағаштардың сорттары мен формалары толық зерттелмеген. Олардың анатомиялық, морфологиялық, селекциялық және тағы басқада маңызды сипаттамалары туралы бізде мәліметтер жоқтың қасы. Осы мәселені шешу жолында әртүрлі бағытта зерттеулер жүргізе отырып, алынатын нәтижелерді жинақтап келесі бір зерттеушілерге құнды ақпаратты ұсына алатын анықтамалық жасап шығару. Осы себептерге байланысты дәл осы тақырып таңдалып алынды.

Бұл зерттеулердің мақсаты Түркістан облысының жағдайына бейімделген алма жеміс ағаштарының биологиясын, сұрыптық ерекшеліктерін анықтау. Алма ағашының түрлері мен формаларын көбейтудің оптимальды тәсілдерін зерттеу. Биологиялық тиімді технология элементтерінің дамыған кешені негізінде алма ағаштарының заманауи плантацияларының өнімі мен өнімнің сапасын басқарудың жаңа теориялық тәсілдерін құру.

Осыған байланысты келесі міндеттер шешілді:

- қоршаған орта факторларының (биотикалық және абиотикалық) алма ағаштарға әсерін зерттеу;

- әртүрлі деңгейдегі алма сорттары мен формаларының тозандануы мен ұрықтану

ерекшеліктерін зерттеу;

- жемістердің өнімділігі мен сапасы жоғары әр түрлі алма ағаштарының генотиптерін анықтау;

- зерттеу нәтижелерін оқу процессіне қолдану.

ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ МЕН ӘДІСТЕРІ. Зерттеу нысанымыз ботаникалық бақтағы алма ағаш сорттары мен формалары. Зерттеулер Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты ботаникалық бақта жүргізілді.

Жұмыстың жалпытеориялық және әдістемелік негізін қазақстандық және шет елдік ғалымдардың алма ағаш жемістерін жалпы және жеке өсіру саласындағы жұмыстары, бағалаудың заманауи әдістері, отандық селекцияның бәсекеге қабілетті сорттарды құру үшін асылдандыру процесін жеделдету мәселелері бойынша еңбектер құрады. Алға қойылған мақсат-міндеттерді шешу үшін жүйелік тәсілдер қолданылды, оның ішінде сұрыптарды зерттеудің негізгі кезеңдері де кіріктірілді. Зерттеудің әдіснамалық негізі бақылау, салыстырма, сипаттама, физиологиялық, биохимиялық және алынған мәліметтерді статистикалық өңдеу әдістерін қолдана отырып құрылды. Қолданылған әдістер жүйелі тәсілдемеге және түрлі жеміс дақылдарына ғылыми зерттеулерде қолданылатын, жалпы танылған дәлелденген эмпирикалық әдістерге негізделген.

Алма ағашын өсун, өнуін, гүлдеуін және т.б анықтауда бақылау әдісі қолданылды. Бақылау әдісі дегеніміз - нәтижесін зерттеуші (бақылаушы) тіркейтін объектіні, процесті, құбылысты және т.б. жоспарлы және мақсатты түрде қабылдау немесе аңғару. Сипаттама әдістері арқылы алма ағаштардағы жүріп жатқан құбылыстарды сипаттауға, содан кейін талдауға, оларды салыстыруға, белгілі заңдылықтарды табуға мүмкіндіктер алдық. Сипаттамалық әдіс - бұл зерттелетін объектілердің бақыланатын сыртқы белгілерінің маңыздыларын ерекшелеу және қажетсіздерін алып тастау болып табылады. Салыстырмалы әдіс арқылы алма ағаштарды құрылымы мен шығу тегіндегі ұқсастықтар негізінде топтарға біріктіруге мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс - бұл әртүрлі объектілердің құрылымы, өмірлік процестері мен мінез-құлқындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттеу.

Алынған мағлұматтар ғылыми зерттеулерде қолданылатын заманауи өлшеу құралдарымен тіркеліп отырылды. Тәжірибелік зерттеулердің нәтижелері StatSoft Statistica 10.0, Microsoft Excel 2010 статистикалық бағдарламалық жасақтамаларының көмегімен өңделді.

НӘТИЖЕЛЕР, ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ. «Түркістан облысы Арал-Сырдария бассейнінің орта бөлігін алып және тұран-қазақ типті климатта орналасқандықтан, мұнда вегетациялық кезеңнің екінші жартысымен салыстырғанда жауын-шашын бірінші сатысында көп түседі. Ауа райының орташа абсолюттік максимумы вегетациялық кезеңнің екінші жартысында біріншіге қарағанда жоғары болып келеді. Ерекшелігі - климаттың бұл түрін вегетациялық кезеңнің екінші жартысына қатысты экстремалды (өсімдіктердің тіршілігіне қатысты) деп сипаттауға болады» [7, б. 100]. «Ауа райының ең жоғары абсолютті максимум көрсеткіші + 47° С, бұл Түркістан өңіріне тән құбылыс. Ауаның жазғы қызуы атмосфералық жауын-шашынның шектеулі мөлшерімен байланысты. Ағаш өсімдіктерің интродукциялау тәжірибесін анализ жасау барысында Шығыс Азиядан, Қырымнан, Кавказдан және Жерорта теңізінен тарихи және флорогенетикалық байланыстары бар түрлердің Түркістан аймағының жағдайында жақсы бейімделентіндігін анықтауға мүмкіндік берді» [8, б. 3-36]. «Түрдің генотипіне байланысты ортақ белгілер сақталынған. Бұл, ең алдымен, өсімдіктердің феноритміне, жемістердің гүлденуіне және пісуіне байланысты. Түркістанның көктем айлары күн радиациясының жыдуының көп мөлшерімен сипатталады. Сонымен, ақпан айында шөлді топырақ бетінің 1 см²-не тәулігіне 277 калория жылу беріледі, ал дала аймағында мұндай энергия мөлшері наурыз айында тіркелді. Жоғары температураға реакция ретінде интродукцияланған түрлер фенотиптік өзгерістерге ұшырайды, олар, ең алдымен, өсімдіктердің өсуі мен дамуынан көрінеді. Жергілікті жағдайдағы интродукцияланған өсімдіктердің даму ерекшеліктері кезеңнің қысқаруынан және өсу қарқынының

жоғарылауынан көрінетіндігі анықталды. Түркістан жағдайындағы өсімділердің өсу уақыты ерте көктемде, қолайлы кезеңдерде жүреді және қарқындылығы бойынша ерекшеленеді. Қолданыстағы әдістердің көпшілігінде өсімдіктерді интродукциялау мүмкіндіктері негізінен қысқы температурамен шектелетін аймақтардың климаттық жағдайларына арналған. Түркістан жағдайында, көрсетілгендей, өсімдіктерді енгізудің негізгі факторлары жаздың жоғары температурасы және құрғақ ауа. Осыдан келіп, енгізілген түрлердің өміршеңдігін анықтау кезінде олардың ыстыққа және құрғақшылыққа төзімділігі ескерілді» [9].

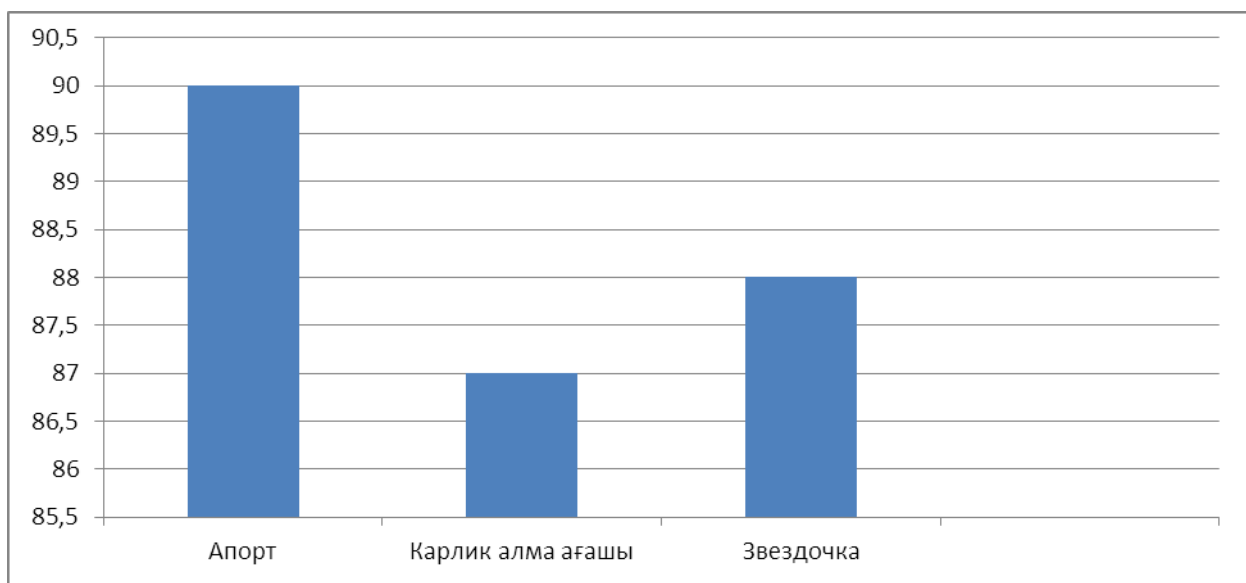
Осы жағдайларға байланысты ботаникалық бақтағы бейімделген алма ағаштарының түрлері мен формаларының негізгі массивтері жергілікті ауа райының ерекшеліктерін ескере отырып зерттелінді. Олардың гүлдену, өсу, даму, тозаң сапасы және т.б. әртүрлі агробиологиялық көрсеткіштері бақылауға алынып, нәтижелері анықталды. Мысалы алманың сорттары мен формаларының гүлдеу уақытын бағалау төрт топты ажыратуға мүмкіндік берді олар: ерте, орта, кеш және өте кеш кезеңдерде гүлдейтіндер.

1 кесте – Алма сорттары мен формаларының гүлдеу күші мен мерзімі (2019-2021)

Сорт, форма	Гүлдеу кезеңдері			Гүлдеу деңгейі, балл		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Карлик алма ағашы	24.04-02.05	22.04-01.05	26.04-04.05	2,0-3,0	3,0	3,0-4,0
Симиренко	10.05-17.05	08.05-14.05	09.05-15.05	4,0	4,0-5,0	5,0
Апорт	12.05-18.05	10.05-17.05	13.05-20.05	4,0-5,0	5,0	4,0
Звездочка	07.05-13.05	04.05-12.05	06.05-13.05	3,0-4,0	2,0-3,0	5,0
Боровинка	26.04-03.05	23.04-01.05	27.04-05.05	4,0	4,0-5,0	4,0-5,0
Мельба	20.04-26.04	18.04-25.04	22.04-29.04	3,0-4,0	2,0-3,0	4,0

Алма сорттары мен формаларының гүлдену күші мен мерзімі дамуы баяу жүретін алманың өзгеде түрлеріне ең жақсы тозаңдатқышты анықтау үшін зерттелді. Гүлденудің уақыты мен күшін бағалау нәтижелері бойынша алма ағаштарының гүлдеуінің жылдық жоғары көрсеткіштері бар алма сорттары мен формалары анықталды: Симиренко, Боровинка және Апорт (1-ші кесте).

Әр түрлі пloidты алма ағаштарының перспективалы сорттары мен формаларының тозаңының сапасын цитологиялық бағалау. Ең күшті тозаңдандырушы сорттарды анықтау. Цитологиялық талдаулардың нәтижелері бойынша тозаңның өміршеңдігі жоғары (75-99%) сорттар мен формалар анықталды: Апорт, Карлик алма ағашы, Звездочка. Таңдалған сорттар мен формалар алма селекциясында тек аналық емес, сонымен қатар аталық формада, сондай-ақ өнеркәсіптік алма алқаптарын құруда тозаңдандырғыш ретінде перспективалы болып табылады. Тоzaңның өміршеңдігі төмен мына сорттар мен формалар анықталды: Боровинка -10%, Симиренко - 8%, бұл оларды тозаңдандыратын сорт ретінде қолданудың қажеттілігі аз екендігін көрсетеді (1-ші сурет).

1-сурет – Әр түрлі пloidты алма ағаштарының перспективалы сорттары мен формаларының тозаңының сапасын цитологиялық бағалау (2019-2021)

Ағаштардың өсу күшін бағалау нәтижелері бойынша барлық зерттелген сорттар үш топқа бөлінді: төмен өсетіндер - 2,25 м дейін, орташадан төмен - 2,26 – 3 м дейін және орташа - 3 – 3,5 м дейін. Селекцияда және қарқынды егістік алқаптарын құруда қолданылатын алма ағаштарының әлсіз өсетін немесе ұстамды өсетін жинақы кронасы бар, жемістенуі аралас түрлі алманың сорттары мен формалары анықталды: Карлик алма ағашы, Симиренко. Кейбір сорттар мен формалардың жеткілікті түрде ұстамды өсу күші бар екендігі анықталды: Звездочка, Боровинка (2,10 м-ден 2,40 м-ге дейін).

Алманың перспективалы сорттарының жеміс-жидек өндірісіндегі экономикалық тиімділігін бағалау. Биологиялық және өндірістік сипаттамалар кешені бойынша зерттеу барысында; ерте пісу, өнімнің тез өсу қарқыны, аймақтың стресстік жағдайларына бейімделу, иммунитет немесе саңырауқұлақ қоздырғыштарына төзімділік, жеміс сапасының көрсеткіштері жоғары, өндірісте қолдануда болашағы зор алма сорттары анықталды: Мельба, Боровинка, Звездочка. Осы сорттардан конвейер құрылды және алма ағаштарының қолда бар ассортиментіне қосымша ұсынылды.

Алманың селекциялық-бағалы сипаттамаларының қайнар көздері. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде алманың сорттары мен формаларына қатысты – селекциялық-бағалы сипаттамалардың қайнар көздері анықталды: әлсіз өскіштік, құрғақшылыққа төзімділік, қотырға қарсы иммунитет және ақұнтаққа қарсы полигенді төзімділік. Қышыма, ақұнтақты көгеру, монилиоз филлостиктозға, ірі жеміссалғыштыққа және тағыда басқаларына комплексті төзімділік (2-ші кесте). Кешенді селекциялық-бағалы сипаттамалардың қайнар көздері анықталды – алма сорттары: Апорт, Симиренко, Мельба сондай-ақ селекция мен өндірістік мақсатта перспективті болып саналатын сорттар мен формаларда анықталды: Звездочка, Боровинка.

2 кесте – Алманың селекциялық-бағалы сипаттамаларының қайнар көздері

сорт, форма	селекциялық-бағалы сипаттамалар кешені
Карлик алма ағашы	ерте пісу, тез жеміссалғыштық, өнімділік, жеміс сапасы, ақұнтаққа және паршаға полигенді төзімділік
Симиренко	өсімталдылық, құрғақшылыққа төзімділік, көп өнім беру, жоғары сапалылық, тұрақты өнімділік
Апорт	жемісінің сақталғыштығы, дәмдік қасиеттері, жоғары өнімділік,

	жемісінің үлкен көлемі, ұзақ жылдарға жеміс беру
Звездочка	өнімділік, өсімталдылық, жеміс сақталғыштығы, паршаға қарсы иммунитет, ақұнтаққа полигенді төзімділік
Боровинка	суыққа төзімділік, ақұнтаққа және паршаға полигенді төзімділік, өсімталдылық, жоғары өнімділік
Мельба	паршаға қарсы иммунитет, ақұнтаққа полигенді төзімділік, тез жеміссалғыштық, тұрақты өнімділік, жеміс сақталғыштығы, құрғақшылыққа төзімділік

Аймақтық селекцияның перспективалы сорттарын: апорт, мельба, симиренко және қотырға қарсы иммунитеті жоғары болатын сапалы сорттарды қолдану арқылы олардың конвейерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, алма алқаптарын химиялық қорғаумен емдеу санын азайту арқылы бау-бақша шаруашылығының экономикалық тиімділігін және аймақтағы экологиялық жағдайды жақсартуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері оқу үрдісінде білімгерлердің алма сорттарының агробиологиялық ерекшеліктерін тану және меңгеруі үшін тиімді. Осыған байланысты алма сорттарының өнімділігін арттырудың агробиологиялық әдістерін меңгерту үшін келесі критерийлерді басты назарға алған жөн. Бірінші кезекте білімгерлердің ұсынылған ақпаратты оңтайлы меңгеруі үшін қазіргі заман талабына сай техникалық құрылғылар мен инновациялық жаңашылдықтарды қолдану керек. Білімгерлердің білімге деген сұранысы уақыт өткен сайын күрделеніп, арта түсуде, сол себепті дәстүрлі білім беру бағытымен тежеліп қалмай Кэмбридж әдісін қолданған жөн. Бұл әдіс арқылы алма сорттарының агробиологиялық ерекшеліктерін тиімді түсіндіріп, алдағы уақытта кәделеріне жарауы үшін өте тиімді әдістеме болып табылады. Алма сорттарының сапалылық ерекшеліктері мен өнімділік дәрежесін меңгерту ботаникалық бақтағы алма мәдениетіне білімгерлердің қызығушылығын арттырып, берілген білімді практика жүзінде де пысықтау үшін өте оңтайлы. Сонымен қатар уақыт тұрғысынан да алма сорттарының жалпы мәдениетін қысқа әрі сапалы меңгертуде өте тиімді.

ҚОРЫТЫНДЫ. Қорытындылай келе Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетіне қарасты ботаникалық бауда жүргізілген зерттеулерде алма ағаш сорттары мен формаларын агробиологиялық талдау жасау қазіргі заманғы плантацияларда өнімділікті арттыру мен өнімнің сапасын басқарудың жаңа теориялық тәсілдері құрылды. Осыған байланысты келесі бір нәтижелер алынды:

1. Алманың сорттары мен формаларының гүлдеу уақытын бағалау төрт топты ажыратуға мүмкіндік берді олар: ерте, орта, кеш және өте кеш кезеңдерде гүлдейтіндер. Зерттеу кезеңінде жылдық гүлдеу қарқыны жоғары алма ағаштарының сорттары мен формалары анықталды: Симиренко, Боровинка және Апорт алмалары.

2. Цитологиялық талдаулардың нәтижелері бойынша тозаңның өміршеңдігі жоғары (75-99%) сорттар мен формалар анықталды: Апорт, Мельба, Карлик алма ағашы, Звездочка. Сондай-ақ тозаңның өміршеңдігі төмен мына сорттар мен формалар анықталды: Боровинка - 10%, Симиренко - 8%

3. Селекцияда және қарқынды егістік алқаптарын құруда қолданылатын алма ағаштарының әлсіз өсетін немесе ұстамды өсетін жинақы кронасы бар, жемістенуі аралас түрлі алманың сорттары мен формалары анықталды: Карлик алма ағашы, Симиренко, Мельба. Кейбір сорттар мен формалардың жеткілікті түрде ұстамды өсу күші бар екендігі анықталды: Звездочка, Боровинка (2,10 м-ден 2,40 м-ге дейін).

4. Алманың перспективалы сорттарының жеміс-жидек өндірісіндегі экономикалық тиімділігін бағалау арқылы, өндірісте қолдануда болашағы зор алма сорттары анықталды: Мельба, Боровинка, Звездочка.

5. Кешенді селекциялық-бағалы сипаттамалардың қайнар көздері анықталды – алма

сорттары: Апорт, Смиренко, сондай-ақ селекция мен өндірістік мақсатта перспективті болып саналатын сорттар мен формаларда анықталды: Мельба, Боровинка.

Зерттеулердің нәтижесінде агробиологиялық бағалау арқылы болашақта селекциялық процестерді жеделдетуге және отандық ассортимент қалыптастыру үшін құнды экономикалық белгілері бар алма ағаштарының ең жақсы сорттары мен формаларын анықтауға және алынған нәтижелерді жинақтап келесі бір зерттеушілерге құнды ақпаратты ұсына алатын анықтамалық жасап шығаруға мүмкіндік береді. Одан бөлек оқу процессінде лабораториялық сабақтарда білім алушылар алма сорттарын көбейтудің агробиологиялық әдістерін қолдануға және меңгеруге мүмкіндік алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Артюх, С.Н. Т.Г. Причко Создание сырьевых садов яблони на основе сортов нового поколения - источник подъема экономики региона // Формы и методы научного и организационно-экономического обеспечения отраслей в условиях рыночных отношений: материалы науч.-практ. конф. Краснодар, 2011? С. 170-172.
2. Ульяновская, Е.В. Создание усовершенствованным методом полиплоидии иммунных и устойчивых к парше генотипов яблони // Научные труды Северо-Кавказского зонального научно-исследовательского института садоводства и виноградарства, 2014, Т.5, С. 22-28.
3. Егоров, Е.А. Е.В. Ульяновская, Н.И. Ненько Методические подходы к формированию системы оценки сорта и привойно-подвойной комбинации на соответствие критериям-признакам интенсивных технологий возделывания плодовых культур и винограда // Научные труды Северо-Кавказского зонального научно-исследовательского института садоводства и виноградарства, 2013, Т.1, С. 23-26.
4. Седов, Е.Н. Основные направления и методы селекции яблони // Селекция яблони в СССР: сб. ст., 1981, С. 26-28.
5. Байтулин И.О., Проскуряков М.А., Чекалин С.В. Системно-экологический подход к интродукции растений в Казахстане. Алма-Ата: Наука. 1992, Ч. I., 76 с.
6. Быков Б.А. Вводный очерк флоры и растительности Казахстана // Растительный покров Казахстана. Алматы, 1966, Т. 1, С. 3–36.
7. Балашов, А.А., Григорьева Л.В., Ершова, О.А. Урожай и рост привойно-подвойных комбинаций яблони в интенсивном саду // Достижения науки и техники АПК, № 11, 2010, С. 45-48.
8. Sedlak J., Paprstein F. In vitro establishment and proliferation of apple cultivars. XXIX International Horticultural Congress on Horticulture: Sustaining Lives, Livelihoods and Landscapes, 2014, V.1113, P. 107– 112.
9. Интенсивный яблоневый сад на слаборослых вставочных подвоях / Е.Н. Седов, Н.Г. Красова, А.А. Муравьев [и др.]. Орел: ВНИИСПК, 2009, 176 с.

Аннотация

В данной статье были проведены исследовательские работы, связанные с агробиологическими методами повышения урожайности сортов яблони, адаптированных в условиях Ботанического сада. Основные исследования направлены на реализацию продуктивного потенциала яблони в Ботаническом саду на высоком уровне.

Методическую базу исследования составили информационные публикации, научные статьи казахских и зарубежных ученых об агробиологическом анализе яблонь. В исследовании использовались методы сортировки, мониторинга, а также лабораторные и полевые исследования.

В проведенных исследованиях были выявлены сорта яблонь с экономически ценными характеристиками. Путем агробиологической оценки яблонь стали известны сроки их цветения, жизнеспособность пыльцы, слаборастущие или сдержанно растущие сорта и формы. Эти данные позволили определить перспективные сорта и формы яблонь для Южного региона.

В результате проведенных исследований можно выявить лучшие сорта яблок с ценными экономическими признаками для формирования в дальнейшем отечественного адаптивного

ассортимента. Кроме того, появится возможность использования в учебном процессе агробиологических методов увеличения урожайности адаптированных в условиях Ботанического сада видов и форм яблонь.

Abstract

In this article, research works related to agrobiological methods of increasing the yield of apple varieties adapted to the conditions of the Botanical Garden were carried out. The main research is aimed at realizing the productive potential of the apple tree in the Botanical Garden at a high level.

The methodological basis of the study was made up of informational publications, scientific articles by Kazakh and foreign scientists on the agrobiological analysis of apple trees. The study used methods of sorting, monitoring, as well as laboratory and field studies.

In the conducted studies, apple varieties with economically valuable characteristics were identified. By agrobiological evaluation of apple trees, the timing of their flowering, the viability of pollen, low-growing or restrained growing varieties and forms became known. These data allowed us to identify promising varieties and forms of apple trees for the Southern region.

As a result of the conducted research, it is possible to identify the best varieties of apples with valuable economic characteristics for the formation of a domestic adaptive assortment in the future. In addition, it will be possible to use agrobiological methods in the educational process to increase the yield of species and forms of apple trees adapted to the conditions of the Botanical Garden.

ӘОЖ 37.016:57

Н.Н. Салыбекова, Қ.Ж. Әлімбай*

PhD,аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан

магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан

*Корреспондент авторы: karligach93@mail.ru

ЖҮЗІМНІҢ МИКРОКЛОНАЛЬДЫ КӨБЕЙТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҚУШЫЛАРҒА МЕНГЕРТУ ЖОЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ ӘРІ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ЕНДІРУ

Түйін

Бұл мақалада оқушыларға жүзімнің биологиялық ерекшеліктері мен морфологиялық белгілерін анықтатып, жүзімді микроклональды көбейту технологиясының әдістемесін мектеп оқу жүйесіне ендіру жұмыстары қарастырылған.

Ғылыми зерттеулерді база ретінде Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағында жүргізілді. Ғылыми әдіс ретінде экскурсия, микроклональды көбейту әдісі, жүзімді отырғызу әдістері қолданылды.

Зерттеулер нәтижесінде микроклональды көбейтілген жүзімді жылыжайға қондырған ашық аспан астына отырғызған жүзімге қарағанда 50%-ға өнімділігі жоғары екендігі анықталды, сонымен қатар микроклональды көбейту технологиясын мектеп лабораториясында қолданудың оңтайландырылған әдістемесі жасалынып шығарылды. Жүргізілген жұмыстың тиімділігін анықтау үшін оқушылардан сауалнама алу әдісі қолданылды. Алынған сауалнама нәтижесінде оқушылардың ботаникалық бақтағы жүзімнің көбею ерекшеліктерін түсінгені, биотехнологиялық лабораторияда зерттеу жұмыстарын жүргізу ерекше қызығушылық оятқаны анықталды.

Ғылыми зерттеулер нәтижесі оқитудың тиімді технологияларын жасауда биология пәні мұғалімдеріне әдістемелік нұсқау ретінде және оқушылармен бірге жүргізілетін ғылыми зерттеу жұмыстары кезінде қолданылуы мүмкін.

Кілттік сөздер: микроклональды көбейту, жүзім өсіру технологиясы, қоректік орта, ботаникалық бақ, биотехнологиялық лаборатория.

КІРІСПЕ. Жүзім (*Vitis spp.*) - әлемдегі ең мәдени және экономикалық тұрғыдан маңызды жеміс-жидек дақылдарының бірі және көне өсімдіктер, олардың қалдықтарын археологтар Батыс Азия мен Еуропаның көптеген жерлерінен тапқан. Жүзім өнімдерін адамзаттың қолдануы 3500-2900 жылдардан басталады [1]. Жүзім - бұл А, С, В6, РР дәрумендерінің және фолий қышқылының туындыларына, сонымен қатар адам денсаулығына қажет маңызды минералдар: калий, кальций, темір, фосфор, магний және селенге бай. Жүзімнің құрамында флавоноидтар бар, олар күшті антиоксиданттар болып табылады, олар қартаю процесін баяулатады және бос радикалдардың зиянды әсерін төмендетеді [2].

Бау-бақша шаруашылығының маңызды салаларының бірі - жүзім шаруашылығы болып табылады. Егер отырғызу материалдары дұрыс жасалынып *in vitro* әдісімен өсірілсе шаруашылықтың ең тиімдісі болуы мүмкін. Ресейдің, яғни Краснодар облысы, Ростов облысы, Шешен Республикасы бұл тұрғыда тәжірибесі мол [3].

Жүзімнің пайдалы қасиеттері жидектердің өте бай және әртүрлі химиялық құрамымен анықталады. Тамақтанудың ғылыми негізделген нормаларын қамтамасыз ету үшін ересек адам жылына 65-70 кг жүзім жеуі керек, оның ішінде жаңа піскен жүзім – 10-15 кг, құрғақ - 1 кг, табиғи шырын - 3 л. бұл дақылдың елге импорты бір тұрғынға 250 г аспайды [4].

Шетелдік және отандық жеміс өсіру институтында ерте және өте ерте пісетін кезеңдегі жүзімнің 300 - ден астам сорттары мен будандарын қамтитын жинақ жиналды. Жүзім шаруашылығының Қазақстанда ғылыми негізі қаланды және агротехниканың көптеген мәселелері пысықталды. Соңғы 30-40 жылда Түркістан облысының тұрғындары жазғы коттеждер мен қосалқы учаскелерде, арнайы жүзім шаруа қожалықтарында жаппай жүзім өсіре бастады. Шарап бұршағының сапалы отырғызу материалына сұраныс ұсыныстан едәуір асып түседі. [5].

Алайда, осы дақылды өнеркәсіптік өсіру аймағында дамыған жүзімнің тамырлы отырғызу материалын алу технологиясын қолдану бірқатар себептерге байланысты тиімді болмады:

- Түркістан облысының климаттық жағдайлары тек ерте және өте ерте пісетін сорттарды өсіруге мүмкіндік береді;
- мұндай ассортимент дәстүрлі жүзім өсіру аймақтарында кең таралмайды;
- республикада өсірілетін жүзім сортименті жүзімнің бес түріне жатады: *V. vinifera*, *V. amurensis*, *V. labruska*, *V. riparia* және *v. monticola*; [6].

Қазіргі кезде жүзім өнімдерін арттыру үшін жоғары технологиялық құралдармен тәсілдер арқылы, зиянкестерден қорғау мақсатында тиімді құрал ретінде микроклоналды көбейтуді пайдаланады. Осы мәселе бойынша отандық және шетелдік ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізуде. Ресей ғалымдары микроклональды көбейту жүзім алқаптарын пайдалану мерзімін ұзартады және өнім сапасын 30-40 пайызға арттыратынын айтуда. Бұл технологияның негізі - түрлі зиянкестер мен аурулардан таза жүзім отырғызу материалын алу болып табылады. Мұндай отырғызу материалын өндіру тек тиісті жабдықтармен жабдықталған арнайы зертханалар мен ғылыми мекемелерді қолдана отырып шығаруға мүмкіндік бар. Бұл әдіс жоғары көбейту коэффициентімен сипатталады, бұл сонымен қатар асылдандыру процесін едәуір жеделдетуге және өндіріске жаңа сорттарын шығаруға мүмкіндік береді [7]. Бұл әдіс тиімді және үнемді, өйткені бұл арқылы өте қысқа мерзімде сау тамырлы жүзім өсімдіктерінің қажетті санын алуға мүмкіндік береді.

Микроклональды көбейтудің қарапайым көбейтуге қарағанда бірқатар артықшылықтары бар:

- Бастапқы алынған жүзім материалынан көптеген өсімдік алу мүмкіндігі;
- Пайдалы қасиеттері бар ие өсімдіктерді *in vitro* жағдайында өсіріп алу;
- Паразиттерсіз (вирус, бактерия, саңырауқұлақ) отырғызу материалын алу;
- Көбейтуді кез-келген мерзімде, мезгілге тәуелсіз, жыл бойына жүргізе алу;
- Қиын көбейтетін немесе мүлде көбейте алмайтын өсімдіктерді де өсіре алу мүмкіндігі

[8]

Микроклонды көбейту процесінде бастапқы көбейту заты ретінде жүзімнің зақымданбаған және белсенді өсіп келе жатқан төбе және қолтық бүршіктерін, апикалды меристемаларын, жас енді өсіп келе жатқан жапырақшаларын, гүлшоғырын алуға болады. Және де эксплант ретінде алынған өсімдіктің мөлшері де өте маңызды: егер ол неғұрлым аз болса, абсолютті сау материал алу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады. Жүзімнің эксплантациясының оңтайлы мөлшері - 0,3-0,5 мм. [9].

Алайда қазіргі кезде жүзімді микроклональды көбейтудің тиімді методикалық оқу-әдістемелік құралы жоқ. Сондықтан мектеп қабырғасынан оқушыларға экологиялық жүктемені азайту үшін ботаникалық бақтарда өсірілетін жүзімнің өнімділігін арттырып, сапасын жоғарылату, оның биологиялық ерекшеліктері мен морфологиялық белгілерін анықтап, нәтижесін оқу үдерісіне ендіру бұл зерттеулердің өзектілігі болып табылады.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты - микроклонды көбейтілген жүзім сорттарын ботаникалық бақтағы жылыжай мен ашық аспан астында өсіріп, оның биологиялық ерекшеліктері мен морфологиялық белгілерін анықтап, оқу үдерісіне ендірудің тиімді жолдарын зерттеу.

Мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер қойылған:

- ботаникалық бақта жүзім өсірудің ғылыми - теориялық негіздерін айқындау;
- мектеп оқушыларының ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттері арқылы зерттеушілік біліктігін қалыптастырудың мазмұнын анықтау және әдістемесін жасау;
- оқушылардың ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттері арқылы зерттеушілік іс-әрекеттерін қалыптастыру және оқу- әдістемелік құралдың тиімділігін тәжірибе жүзінде тексеріп, оқу үдерісіне ендіру. Биологиялық білім беруде ботаникалық бақта жүзім өсірудің ғылыми-теориялық негіздері нақтыланды. Ботаникалық бақтағы жүзімнің биологиялық ерекшеліктерін зерттей отырып, оқушылардың ізденіс-зерттеушілік іс-әрекеттерін қалыптастыру әдістемесі жасалынды. Зерттеу нәтижелерін мектепте мұғалімдердің ғылыми-жоба жұмыстарын орындау жұмыстарында қолдануға болады, болашақта осы бағытта жүргізілетін ғылыми ізденіс жұмыстарына арқау болады. Зерттеу бағытына байланысты биологиялық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдай отырып, биологиялық білім берудің инновациялық әдіснамасы, теориясы анықталды.

ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ МЕН ӘДІСТЕРІ. Зерттеудің нысаны ретінде Түркістан облысы, Түркістан қаласындағы "Даму" орта мектебінің 9-сынып оқушылары алынып, зерттеу жұмысын Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағы мен биотехнологиялық зертханасында жүргізілді. Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу кезінде көптеген әдістер қолданылды, атап айтқанда өсімдіктің анатомиялық және морфологиялық белгілерін анықтау әдісі, клондық микрокөбейту әдісі, салыстырып-талдау әдісі, эссе жазу әдісі, эксперименталды әдіс, интербелсенді әдістер, сауалнама.

Анатомиялық және морфологиялық белгілерін анықтау әдісі- өсімдіктердің жеке даму барысындағы сыртқы белгілері мен ішкі құрылысын зерттейді. Бұл әдіс арқылы оқушылар зерттеліп отырған жүзімнің органдары мен ұлпаларының ішкі құрылысын, шығу тегін және түрлі сорттарын, таралу аймақтарын анықтайды.

Микроклональды көбейту әдісі - In vitro арқылы кез-келген өсімдіктерді жыныссыз жолмен көбейту. Нәтижесінде бастапқы өсімдікпен генетикалық жағынан бірдей клондалған жас өсімдіктер пайда болады. Оқушыларға микроклональды көбейтудің теориялық және практикалық технологиясы оқушыларға түсіндіріліп, көрсетілді. Микроклонды көбейту кезінде клондалған жас жүзім өсімдігін алу үшін бастапқы материал ретінде жүзімнің төбе меристемасы қолданылып, қоректік орта ретінде Мурасиге Скуга ортасы пайдаланылды. Қоректік ортаға меристеманың 0,5мм бөлігін отырғызылды, яғни бастапқы материал көлемі неғұрлым аз болса, зиянкестерсіз жас өркен алу мүмкіндігі де соғұрлым жоғары болады.

Қоректік ортада қалыптасқан жас жүзім өскіндері тамырланып, 5-6 жапырақ қалыптасқан кезінде микроклональды көбейтілген жүзімнің бір бөлігі жылыжайға, бір бөлігі ашық аспан астына отырғызылды. Оқушылар жылыжайда және ашық аспан астында өсірілген жүзімнің морфологиялық және анатомиялық ерекшеліктерін, жүзімнің өсуі мен өну қарқынын, жеміс беру ұзақтығын салыстырып сипаттап, эссе жазу әдісі арқылы өз ойларын тұжырымдайды.

Оқушылар тікелей ботаникалық бақта жүзім өсіру технологияларын игреу барысын, оларды жүйелеп, салыстыруын, тәжірибелік жұмыстар жүргізуін интербелсенді тақтада слайд арқылы қорғап, қорытынды жасауы зерттеудің интербелсенді әдісі болып табылады. Бұл әдістер зерттеушілікке талпындырып, қорытынды жасап, шешім шығаруға үйретеді.

Сауалнама алу әдісі осы зерттеу жұмысындағы оқушылардың алған білімдерінің тиімділігін анықтау үшін қолданылды.

Микроклонды көбейту жұмыстарын жүргізу үшін келесі жабдықтар керек: зертханалық үстел, автоклав, рН өлшегіш құралы, зертханалық таразы, зертханалық шыны ыдыстар, сорғыш, таза ыдыстарды сақтауға арналған зертханалық шкафтар. Жеңіл қондырғылармен жабдықталған және қажетті микроклиматты сақтау үшін сплит жүйесімен жабдықталған *in vitro* экспланттарды өсіруге арналған жарық бөлмесі. *In vitro* алынған өсімдіктерді стандартты көшеттерге дейін өсіруге арналған жылыжай. Бұл зерттеу жұмысында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағындағы жылыжай алынды.

НӘТИЖЕЛЕР, ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ. Микроклонды көбейту бойынша жұмысты орындау үшін жүзімнен алынатын экспланттарды алудың стерильділігін және мына технологиялық тізбекті сақтау қажет: жуу → химиялық ыдыстарды кептіру → ыдыстарды зарарсыздандыру → жасанды қоректік орталар → автоклавта қысыммен зарарсыздандыру → өсімдік материалын *in vitro* көбейту → *in vitro* жағдайында өз тамыр жүйесі бар микропланталарын өндіру [10].

Ботаникалық бақтағы жүзімнің микроклональды көбейту технологиясы үшін біз Саперави жүзім сортын пайдаландық. Саперави - грузиннің кеш пісетін, техникалық бағытты жүзімі.

Микроклондау жұмыстың орындау кезінде мына жұмыстар атқарылды:

1. Жүзімнің тыныш бүршіктері эксплант ретінде пайдаланылып, 0,5-0,7 см мөлшері алынды. Оны зарарсыздандыру үшін сабын ерітіндісінде 30 минут ұсталынып, ағын суда 30 минут, 3% сутегі асқын тотығында 5 минут ұсталды, содан кейін құрамында 10% хлор бар моторлы ағартқышта 8 минут ішінде сақталды, содан кейін ол автоклавты сумен 5 рет жуылды.

2. Стерилизациядан кейін тыныш бүршіктер негізгі қабыршақтардан ауаның белсенді ағыны жағдайында ламинарлы қорапта тазартылды және Мурасиге-Скуга арнайы қоректік ортасына отырғызылды. Қоректік орта құрамында 0,6% агар (Сигма), 4,4 мкм ВАР және 0,05 мкм НУК, 30 г / л сахароза бар, макроэлементтердің мөлшері KNO_3 (1050), NH_4NO_3 (400), K_2HPO_4 (200), $MgSO_4 \cdot 7H_2O$ (400) бар.

3. Автоклавтау алдында ортаның рН-ы $5,7 \pm 0,1$ дейін реттелді. 20 мин ішінде *In vitro* өсіру флуоресцентті жарық ағыны 40-45 мкЭс / м2сек болатын 16 сағаттық жарық кезеңінде ($25 \pm 20C / 18 \pm 20C$) жүргізілді. Автоклавтаудан 2-3 аптадан соң жас өскіндер тамырланып, алғашқы өскіні шыға бастайды.

4. Микроклонды көбейтудің маңызды кезеңі - *In vitro* арқылы алынған өсімдіктерді стерильді емес жағдайға ауыстыру. Тамырлы ортада 25-30 күн өсіргеннен кейін биіктігі 9-10 см-ге дейін тамырланған өсімдіктер алынды. Содан кейін құмыралар ашылып, өсімдіктер осы күйде 7-9 күн ұсталды. *In vitro* жағдайға бейімделген жүзім өсімдіктерін екіге бөліп, алдын-ала зарарсыздандырылған жылыжайдағы және ашық алқаптағы топырақ субстраты - шымтезекке ауыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде микроклонды көбейтілген жүзімді жылыжайға орналастырған ашық далалы жерде өсірілген жүзімдерге қарағанда екі есе көп өнім берді. (1-кесте).

1-кесте. Жүзім өнімділігі

№	Жүзім сорты	Жылыжай		Ашық далада өсірілген жүзім	
		Саны	Өмір сүруге қабілеті	Саны	Өмір сүруге қабілеті
1	Сеперави жүзімі	20	90%	20	40%

Жасалынған жұмысты мектеп оқушыларына меңгерту үшін биология пәні мұғалімдері өз оқыту процестерінде көмекші құрал ретінде пайдаланатын оқу-әдістемелік құралы жасылынып шығарылды. Бұл оқу-әдістемелік құралдың бірінші бөлімінде жүзімге жалпы сипаттамалар беріліп, оның адам өміріндегі маңызы, денсаулыққа тигізер пайдасы мен құрамы туралы жан- жақты зерттелінген, нақты ақпараттар жазылып, оқушыларға арналған арнайы сұрақтар мен тапсырмалар жасалынды.

Екінші бөлімінде жүзімнің систематикасы жасалынып, шығу тегіне сипаттама берілді (2-кесте). Және оның көптүрлілігі мен таралу аймақтары көрсетіліп, оқушыларға жүзімнің кең таралған аумақтары мен оны өсіруге қолайлы жерлерді картаға түсіру тапсырмасы берілді.

2-кесте. Жүзімнің систематикасы

Патшалық:	Планта (өсімдіктер)
Бөлімі:	ангиоспермдер (гүлді өсімдіктер немесе ангиоспермдер - APG IV)
Класс:	Евдика
Қатар:	суперрозидтер
Тұқымдас	Vitales
Туыс:	Vitis (жүзім)
Түрлері:	Vitis vinifera (өсірілген жүзім), Vitis labrusca (американдық жүзім), Vitis amurensis (Амур жүзімі)

Оқу- әдістемелік құралдың үшінші бөлімінде жүзімді ботаникалық бақтағы жылыжайда және ашық аспан астында өсірудің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері жазылып, арнайы экскурсиялар барысында оқушыларға ар түрлі ортада өсірілген жүзімнің морфологиялық және анатомиялық ерекшеліктерін анықтатып, жүзімнің өсу мен өну қарқынын, жеміс беру ұзақтығын салыстырылып - сипаттауға арналған арнайы жаттығулар мен тапсырмалар жасалынды. Мысалы: жүзімді жылыжайда және ашық аспан астында өсірудің артықшылықтары мен кемшіліктерін кестеге жазып салыстыру арқылы талдау жаса (3-кесте).

3-кесте. Екі түрлі ортада өсірілген жүзімді салыстыру

№	Отырғызу ортасы	Артықшылығы	Кемшілігі
1	Жылыжай	- жүзім шоқтарын өте ерте мерзімде жинап алу - қиын табиғи жағдайларына қарамастан (қатты аяз, көктемдегі суық) мол өнім алуға мүмкіндік береді - жылыжайда түрлі	- жүзім дақылы жыл өткен сайын жылыжайда мол орын алады. - жылыжай құрылысына, жылыту құрылғысына кететін мол қаражат.

		зиянкестерден қорғалып, мильдия т.б жүзім ауруларына ұшырамайды.	
2	Ашық аспан асты	- ашық аспан астында өсірілген жүзім дәмдірек - жылыжайда өсіргенге қарағанда көп күтім қажет етпейді	- қолайсыз ауа-райында жүзімдердің үсіп қалар қаупі бар - түрлі зиянкестерден қорғалмайды - қатты жаңбыр мен, мол ылғалдықтан жарылу қаупі бар

Оқу - әдістемелік құралдың 4-бөлімінде жүзімді көбейтудің тиімді технологиясы - микроклональды көбейту әдісі туралы білім беріліп, зертханалық жұмыстар жасалынды. Оқу әдістемелік құралдың соңында оқушыларға алған білімдерін сынау мақсатында тест сұрақтары құрастырылды. Онда жүзімнің жалпы биологиялық ерекшелігі, табиғатта таралуы, жүзім өсіру технологиясы, көбейтілуі, т.б туралы сұрақтар кездеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ. Бұл зерттеу жұмысында мектеп оқушыларына ботаникалық бақтағы жүзімнің биологиялық ерекшеліктері мен морфологиялық белгілерін анықтатып, жүзімді көбейту технологиясының ерекшеліктерінің әдістемесін мектеп оқу жүйесіне ендіру жұмыстары жүргізілді. Зерттеу объектісі ретінде "Даму" орта мектебінің 9-сынып оқушылары мен Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ботаникалық бағы алынды.

Зерттеу барысында оқушылар өсімдіктің анатомиялық және морфологиялық белгілерін анықтау әдісі арқылы жүзімнің сыртқы белгілерін және ішкі құрылысын анықтады, клондық микрокөбейту әдісі арқылы арнайы қоректік ортада жүзім эксплантын өсіру жұмыстарын жүргізіп, тамырланған жас жүзім өскіндерінің бір бөлігін ботаникалық бақтағы жылыжайға және бір бөлігін ашық алқаптағы топырақ субстратына отырғызды. Оқушылар екі түрлі ортаға отырғызылған жүзім өсімдіктерін салыстырып-талдау әдісі арқылы олардың өсіп - өну қарқынын, жеміс беру ұзақтығын салыстырып сипаттап, эссе жазу әдісі арқылы өз ойларына тұжырымдама жасады және тәжірибелік жұмыстар жүргізуін интербелсенді тақтада слайд арқылы қорғап, қорытындылады.

Зерттеу нәтижесінде мектеп оқушыларымен бірге жүргізілген зерттеу жұмыстарының негізінде жүзімді көбейту технологиясының ерекшеліктерінің әдістемесі жасалынып шықты. Бұл әдістемелік құрал 4 бөлімнен құралаған, онда жүзімнің биологиялық ерекшелігі, адам өміріндегі маңызы, таралуы, жүзімді өсіру және күтіп - баптау әдістері мен микроклональды көбейту жолдары көрсетілген. Сонымен қатар оқушылардың алған білімдерін бекіту мақсатында түрлі жаттығулар мен тапсырмалар берілген. Әдістемелік - құралдың тиімділігі оқушылардан сауалнама алу әдісі арқылы анықталынды.

Сауалнама қорытындысы бойынша зерттеуге қатысқан 25 оқушының 20-сы жүзімді микроклональды көбейту жолдарын өте жақсы меңгергені, 5 - і орта деңгейде меңгергені анықталынды.

Бұл ғылыми оқыту әдістемесін биология пәні мұғалімдері өз оқыту процестерінде көмекші құрал ретінде және оқушылармен бірге жүргізілетін ғылыми зерттеу жұмыстары кезінде пайдалана алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Решетников В.Н., Спиридович Е.В., Носов А.М. Биотехнология растений и перспективы её развития // Физиология растений и генетика. 2014. Т. 46, № 1. С. 3-18.
2. Дорошенко Н.П. Оздоровление, клональное микроразмножение и депонирование винограда в культуре in vitro//«Магарач». Виноградарство и виноделие. 2015. № 3. С. 49-52.
3. Бугаенко Л.А., Л.В. Иванова-Ханина. Перспективы использования метода клонального

микроразмножения *in vitro* у винограда // Научные труды учёных Крымского государственного агротехнологического университета. 2004. Вып. 83. С. 153-157.

4. Клименко В.П., Павлова И.А. Создание посадочного материала винограда высоких биологических категорий качества на основе использования современных агротехнологий // «Магарач». Виноградарство и виноделие. 2018. № 4. С. 34-36.

5. Клименко В.П., Павлова И.А. Оптимизация условий оздоровления, роста и развития растений винограда, полученных с помощью биотехнологических методов // Сборник научных трудов Института биоэнергетических культур и сахарной свеклы НААН Украины. 2012. Вып. 16. С. 261-264.

6. Бутенко Р.Г. Биология клеток высших растений *in vitro* и биотехнология на их основе. Москва, 1999. 159 с.

7. Методические рекомендации по клональному микроразмножению винограда / П.Я. Голодрига [и др.]. Ялта: Магарач, 1986. 56 с.

8. Дорошенко Н.П. К вопросу создания коллекции генофонда винограда *in vitro* // Русский виноград. Т. 5. 2017. С. 68–86.

9. Павлова И.А. Вегетирующая коллекция растений винограда *in vitro*, условия хранения // XI Международная конференция «Биология клеток растений *in vitro* и биотехнология». Минск, 2018, С. 170–171.

Аннотация

Данная статья предоставляет учащимся работу по выявлению биологических особенностей и морфологических особенностей винограда и внедрению метода микроклонального размножения винограда в школьную систему.

Исследования проводились в Ботаническом саду Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. В качестве научных методов использовались экскурсия, микроклональное размножение, методы посадки винограда.

Исследование показало, что виноград, размноженный микроклонами, был на 50% более продуктивным, чем виноград, выращенный в открытом грунте и была разработана оптимизированная методология использования технологии микроклонального размножения в школьных лабораториях. Для определения эффективности работы использовался метод анкетирования школьников. В результате анкетирования было установлено, что школьники понимают особенности размножения винограда в условиях ботанического сада, а также проявляют особый интерес к исследованиям в лаборатории биотехнологии.

Результаты исследования могут быть использованы учителями биологии в качестве руководства при разработке эффективных технологий обучения и в научно-исследовательской работе со студентами.

Abstract

This article provides students with work on the identification of biological features and morphological features of grapes and the introduction of the method of microclonal grape propagation in the school system.

The research was conducted in the Botanical Garden of the International Kazakh-Turkish University named after Hodji Ahmed Yasavi. Excursions, microclonal multiplication, methods of planting grapes were used as scientific methods.

The study showed that grapes, multiplied by microclones, were 50% more productive than grapes grown in open ground and were developed an optimized methodology for using microclonal multiplication laboratory technology. To determine the effectiveness of the work used the method of questioning schoolchildren. The results of the questionnaire were established that schoolchildren understand the specifics of the reproduction of grapes in the conditions of the botanical garden, as well as show a special interest in research in the laboratory of biotechnology.

The results of the research can be used by teachers of biology as a guide in the development of effective teaching technology and in research work with students.

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

ӘОЖ 65.052

А. Абентаева*, Қ. Мырзабекқызы

Магистрант, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
PhD, доцент м.а, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

*Корреспондент авторы: unazarbek@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК АҚЫНЫ
ЕСЕПКЕ АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Түйін

Мақалада еліміздегі білім беру саласындағы еңбекақы төлемдері бойынша есепке алу бухгалтерлік есептің негізгі бағыттарының бірі болып табылады, ол атқарылған жұмыс үшін сыйақы төлемдерінің мөлшері туралы ақпаратты жүйелеуге және құрылымдауға мүмкіндік береді. Әділ және теңгерімді жалақы құрылымын құру үшін объективті және сенімді деректерді қамтамасыз ететін жұмысты бағалау қолданбасын пайдаланылуы керек. Сондай-ақ, білім беру саласы бойынша әртүрлі мекеме мен ұйымдарды ескере отырып, оқытушылар мен мұғалімдердің жалақысына салыстырмалы талдау жасайды және еңбекақы төлеудің қолданыстағы жүйелері арасындағы айырмашылықтарды ұсынады. Талдау барысында, мұғалімдердің жалақысының өсуіне ісер ететін негізгі фактор мұғалімнің жеке жүктемесінің артуы екенін көрсетеді. Бұл жерде, еңбек ақысының негізгі бөлігін көбейту мақсатында жүктемені арттыру және ынталандыру қорынан марапатталатын сабақтан тыс жұмыстарға уақытты босату мақсатында жүктемені азайту сияқты тендестік қолайлылыққа келеді. Статистикалық деректер негізінде әлеуметтік саясаттың іске асырылу дәрежесіне баға беріледі, нақты көрсеткіштердің жоспарланғаннан ауытқуы анықталды. Сол сияқты, өңірлер бойынша Қазақстан Республикасының орташа айлық жалақы статистикасын қолдану арқылы талдау жасалынады.

Кілттік сөздер: еңбек ақы, еңбек ақы жүйелері, білім беру мекемелер.

Кіріспе. Елдің экономикалық және әлеуметтік дамуындағы өзгерістерге сәйкес еңбек ақы төлеу, қызметкерлерді әлеуметтік қолдау және қорғау саласындағы саясат елеулі өзгеруде. Мемлекеттің осы саладағы саясатты іске асыру бағытындағы көптеген қызметтері, атап айтқанда, еңбек ақы төлеу, оның нәтижелерін материалдық ынталандыру нысандарын, жүйелері мен мөлшерлемесін дербес белгілеу кәсіпорындарға тікелей жүктелген.

Мемлекеттік және жеке меншік білім беру мекемелері кез-келген шаруашылық жүйесінде және түрлі мемлекеттік құрылым моделінде өндірістік және қаржы-экономикалық қатынастардың маңызды субъектілері болып табылады. Білім беру мекемелері қызметкерлерінің еңбек ақысын төлеу - бұл Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясатындағы басты мемлекеттік басымдықтағы мәселесі болып табылады.

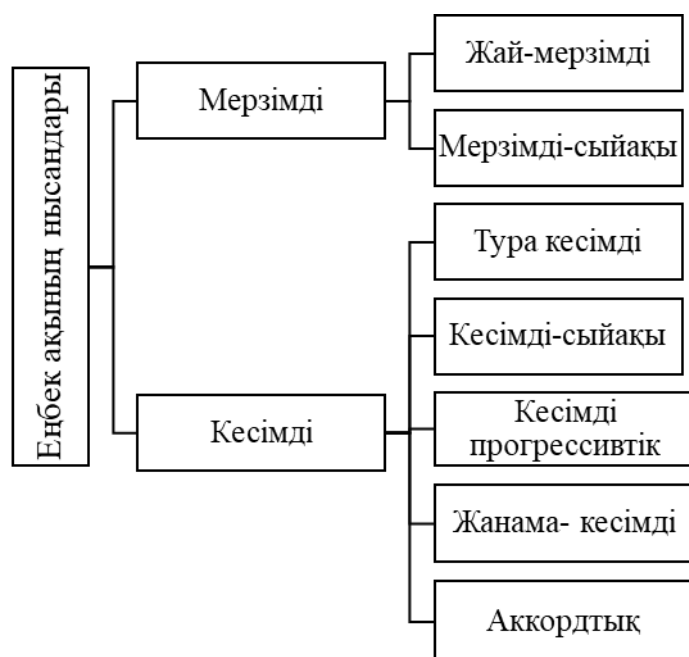
Теориялық талдау. Білім беру мекемелерінде еңбек ақы төлеу бойынша есеп айырысуды бақылау және бухгалтерлік есеп жүйесін әдістемелік қамтамасыз етуді жетілдіру үлкен ашықтыққа, деректердің дәлдігіне және олардың тиісті құжаттарда толық көрсетілуіне ғана емес, сонымен қатар еңбек жүктемесі мен тәртібі, еңбек ақы, өтемақы төлемдері, сыйақының мазмұны және басқа да ережелер мәселелерінде әрбір қызметкердің хабардар болуына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Еңбек ақының екі негізгі нысаны бар:

1. Мерзімді - қызметкердің еңбек ақысы нақты жұмыс істеген уақыты үшін белгіленген мөлшерлеме немесе уақыт бойынша есептелетін еңбек ақы нысаны.

2. Кесімді - жұмыс бірлігі үшін қолданыстағы бағалар негізінде нақты орындалған

жұмыс көлемі үшін еңбек ақы төлеу нысаны (1-сурет)

Сурет 1- Еңбек ақының нысандары мен оның жүйеленуі

Еңбек ақы төлеудің мерзімді нысаны бойынша жұмысшыға еңбек ақы оның тарифтік мөлшерлемесіне немесе нақты жұмыс істеген уақыт үшін төленетін ақыға сәйкес есептеледі. Мерзімді еңбек ақының жай және сыйлық жүйелер бар:

1) жай мерзімді жүйе бойынша еңбек ақы мөлшері тарифтік мөлшерлемеге немесе еңбек ақыға және жұмыс істеген жұмыс уақытына байланысты.

2) мерзімді-сыйақы жүйесінде нақты жұмыс істеген уақыт үшін тарифтік ставка (айлық ақы) бойынша есептелген еңбек ақымен қатар қызметкер белгілі бір сандық және сапалық көрсеткіштерге қол жеткізгені үшін қосымша сыйлық төленеді.

Еңбек ақы төлеудің кесімді нысаны осы жұмыс түрінің разрядына және белгіленген өндіру нормасына сәйкес келетін тарифтік мөлшерлеме негізінде есептелетін кесімді бағалар бойынша өндірілген өнімнің немесе орындалған жұмыс көлемінің бірлігі үшін қызметкердің еңбек ақысын есептеуді білдіреді [1].

Кез келген меншік нысанындағы кәсіпорындарда басшылық бекіткен штат кестелері болуға тиіс, онда жұмыс істейтіндердің лауазымдары және осыған сәйкес лауазымдық айлық еңбек ақылары көрсетіледі. Қызметкердің әрбір санатының айлық еңбек ақысы біліктілік деңгейіне, ғылыми атағына, дәрежесіне және т.б. байланысты мамандық (лауазым) туралы ережеге сәйкес саралануы мүмкін.

Мерзімді еңбек ақы төлеуді ұйымдастыру келесідегідей шарттардың орындалуын талап етеді:

- Нақты жұмыс істеген уақытты тиісті түрде есепке алмай, мерзімді еңбек ақыны төлеуді дұрыс ұйымдастыру мүмкін емес.

- Тиісті нормативтік құжаттардың негізінде қызметкерлер, менеджерлер, мамандарды тарифтеу қажет.

- Мерзімді қызметкерлердің жұмысын ұйымдастыруды реттейтін нормалар мен нормативтерді белгілеу және дұрыс қолдану керек.

- Жұмыс орындарында тиімді жұмыс істеу үшін барлық қолайлы шарттар жасау.

Қазіргі кезеңде экономикасы дамыған елдердегі жұмысшыларының 80% бекітілген

өндіріс нормасымен мерзімді еңбек ақы алады. Бұл жүйені қолдану мынадай мәселелерді тиімді шешуге бағытталған:

- әр бір жұмыс орны және жалпы өндірістік бөлімше бойынша өндірістік тапсырмаларды орындау;
- еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру және өндірілген өнімнің еңбек сыйымдылығын төмендету;
- материалдық ресурстарды оңтайлы пайдалану және өндірілетін өнімнің сапасын арттыру;
- еңбекті ұйымдастырудың ұжымдық нысандарын дамыту;
- қызметкерлердің кәсіби біліктілігін арттыру және осының негізінде кәсіптерді барынша біріктіру;
- еңбек өнімділігінің өсуімен қатар еңбек ақының жоспарлы өсуін қамтамасыз ету, өнім сапасын жоғарылату және материалдық ресурстарды тиімді пайдалану;
- қызметкерлердің біліктілігі мен санатын ескере отырып, олардың еңбек үлесі мен еңбек шарттарына сәйкес еңбек ақыны саралау.

Мерзімді еңбек ақы жүйесінің кемшілігіне лауазымды еңбек ақы бір мамандық пен біліктіліктің қызметкерлері жасаған жұмыс көлеміндегі айырмашылықтарды ескере алмайтындығын жатқызуға болады.

Өндірімді есепке алу әдісіне және қосымша көтермелеу мақсатында қолданылатын түрлеріне (сыйлықақылар, жоғары бағалар) байланысты кесімді еңбек ақының нысаны келесі жүйелерге бөлінеді:

1) тура кесімді еңбек ақы - жұмыс разрядының тарифтік мөлшерлемесін тиісті өндіру нормасына бөлумен немесе жұмыс разрядының тарифтік мөлшерлемесін тиісті уақыт нормасына көбейту арқылы анықталып, өндірілген өнім бірлігі үшін бағалар негізінде төленеді. Жалпы табыс бөлшек бағаны өндірілген өнім санына көбейту арқылы есептеледі;

2) кесімді-сыйлық жүйесі - тікелей кесімді бағалар негізінде есептелген еңбек ақымен бірге жұмысшылар белгілі бір сандық және сапалық көрсеткіштерге қол жеткізгендері үшін қосымша сыйлық ақы алады;

3) кесімді-прогрессивтік жүйе - еңбек ақы нормалар шегінде тура кесімді бағалар бойынша, ал нормадан жоғары - жоғарылатылған бағалар бойынша төленеді;

Кесімді-прогрессивті жүйені қолдану жұмыс көлемінің (өнімдер, қызметтер) тез өсуін ынталандыру қажет болған жағдайда тиімді, мәселен, жаңа кәсіпорында немесе жаңа нарықта. Дегенмен, еңбек нормаларын артығымен орындау кезінде еңбек ақы өсуінің еңбек өнімділігінің өсуімен негізделген байланысы жоғалуы мүмкін. Еңбек ақы төлеудің кесімді жүйесі кезінде табысты есептеу әзірлеу туралы құжаттар бойынша жүзеге асырылады.

4) жанама кесімді - көмекші қызметкерлердің еңбек ақысын төлеу кезінде қолданылады, жұмысшының жалақысының мөлшері ол қызмет көрсететін кесімді жұмысшылардың еңбек нәтижелеріне тікелей тәуелді болады. Жалпы табыс көмекші жұмысшының мөлшерлемесін қызмет көрсетілетін жұмысшылардың нормаларын орындаудың орташа пайызына көбейту, немесе жанама кесімді бағаны өнімнің нақты шығарылуына көбейту жолымен есептеледі. Бағалау осы жүйе бойынша төленетін жұмысшының тарифтік мөлшерлемесін өзі қызмет көрсететін өндірістік жұмысшыларды өндірудің жиынтық нормасына бөлуден алынған жеке баға ретінде анықталады;

5) аккордтық еңбек ақы жүйесі бойынша бағалау жұмыстың барлық көлеміне белгіленеді.

Кесімді еңбек ақы төлеуді ұйымдастыру мынадай шарттардың орындалуын көздейді:

- еңбек шығындарының ғылыми негізделген нормаларының болуы және тарифтік-біліктілік анықтамалылықтарына сәйкес жұмыстарды дұрыс тарификациялау;
- өнім өндіру кесімді қызметкердің ең басты көрсеткіші болуға тиіс, ал оның деңгейі қызметкердің өзіне тікелей байланысты болуға тиіс. Басқаша айтқанда, жеке қызметкер немесе олардың тобы өз жұмысының тиісті деңгейін қамтамасыз ете алатындай болуға тиіс;

- тиімді жұмыс істеу үшін жұмыс орындарында барлық қажетті жағдайларды қалыптастыру;

- жұмыс нәтижелері мен нақты жұмыс істелінген уақыт талаптарғы сәйкес есепке алынбай, кесімді төлем тиімді бола алмайды, себебі есепке алудағы кез келген ауытқулар орындалған жұмыс көлемінің немесе нормалардың орындалу деңгейінің жасанды түрде артуына алып келеді.

Еңбек ақы қорының құрамына кәсіпорын есептеген жұмыс істеген және жұмыс істемеген уақыт үшін ақшалай және заттай нысандағы еңбекке ақы төлеу сомалары, ынталандырушы қосымша ақылар мен үстемеақылар, жұмыс режимі мен еңбек жағдайларына байланысты өтемақы төлемдері, сыйлықақылар мен біржолғы көтермелеу төлемдері, сондай-ақ тамақтануға, тұрғын үйге, отынға сияқты тұрақты сипаттағы төлемдер кіреді.

Эксперименттік бөлім. Еңбек ақыны есептеу және төлеу мәселелерін шешу кезеңінде бюджеттік ұйымдар мекеменің деңгейіне байланысты нормативтік актілерді ескеруі керек. Білім беру саласы қызметкерлерінің мамандығы бойынша еңбек өтілі Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2010 жылғы 14 маусымдағы №302 бұйрығымен бекітілген «Білім беру ұйымдары мен ғылыми ұйымдар қызметкерлерінің мамандығы бойынша жұмыс өтілін есептеу» Қағидаларына сәйкес есептеледі.

Білім беру мекемелердегі қызметкерлерге еңбек ақы төлеу келесілерден тұрады: еңбек ақыдан немесе тарифтік мөлшерлемеден; ынталандыру төлемдерінен; өтемақы төлемдері. Сондай-ақ, бюджеттік білім беру ұйымдарындағы еңбек ақы мөлшерін дербес түрде анықтауға құқылы. Сонымен қатар, құрылтайшылар ұйымға қосымша ақылар мен сыйлық ақылардың мөлшерін өздігінше белгілеуге мүмкіндік береді. Бірақ осы шығындардың сомасы бюджеттік түсімдерден және кіріс әкелетін қызметтен қалыптасатын еңбек ақы қорына сәйкес келуі тиіс [2].

Білім және ғылым саласындағы қызметкерлерді біліктілік санаты бойынша аттестаттаудан өткізу қағидалары мен шарттарына, сондай-ақ мектепке дейінгі, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларын, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарындағы педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген адамдарды аттестаттаудан өткізу қағидалары мен шарттарына сәйкес жұмыскерлерді аттестаттау нәтижелерінің негізінде белгіленеді және олар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 27 қаңтардағы № 83 бұйрығымен бекітілген.

Педагог қызметкерлер мен оларға теңестірілген тұлғалар лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамалары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2009 жылғы 13 шілдедегі № 338 бұйрығымен бекітілген.

Білім беру саласындағы қызметкерлерге еңбек жағдайлары үшін қосымша ақылар мен үстемеақылар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 31 желтоқсандағы № 1193 қаулысына сәйкес мынадай мөлшерлерде көзделген:

1. Қызметті қоса атқарғаны үшін қосымша төленетін ақы (қызмет көрсету аймағы кеңейтілген кезде):

- оқу орны жанындағы интернатты меңгергені үшін, егер интернат меңгерушісі лауазымы қарастырылмаған болса - 25%;

- оқу дәрісханаларына (зертханаларға, шеберханаларға, оқу-кеңес беру пункттеріне) меңгеруші болғаны үшін: мектептер мен мектеп-интернаттарда, балалар үйлерінде - 20%; техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдарында - 25%; құрама шеберханалар болған жағдайда - 30%;

- директор лауазымы қарастырылмаған мектепті басқарғаны үшін (оның ішінде музыка, көркемөнер мектебі, өнер мектебі және т.б.) - 20%;

-директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары лауазымы қарастырылмаған жеті жылдық

музыка мектептерінде, өнер мектептерінде және көркем өнер мектептерінде оқу жұмысына басшылық еткені үшін - 20%;

- оқулықтардың кітапхана қорымен жұмыс істегені үшін - 30%.

2. Ерекше еңбек жағдайлары үшін қосымша төленетін ақы:

- кемінде екі арнайы тобы (сыныбы) бар оқу-тәрбие мекемелерінің, жалпы білім беретін мектептер мен мектепке дейінгі ұйымдардың басшыларына ұзақ мерзімді емдеуді және тәрбиенің ерекше жағдайларын қажет ететін тәрбиеленушілермен, мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс істегені үшін -30%;

- сынып жетекшілігі үшін: 1-4 сыныптар - 25%; 5-11(12) сыныптар - 30%; техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары - 25%;

- жазу дәптерлері мен жазба жұмыстарын тексергені үшін, егер оқу жоспарында қарастырылған болса: 1-4 сынып мұғалімдеріне - 20%; орыс тілінде оқытатын мектептердегі қазақ тілі мұғалімдеріне - 25%; 5-11(12) сынып мұғалімдеріне, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарының оқытушыларына жазба жұмыстарын тексергені үшін: қазақ, орыс тілдері, басқа да ұлттық тілдер мен әдебиет бойынша - 25%, математика, химия, физика, биология, шет тілі, сызу, құрастыру, техникалық механика бойынша - 20%;

- білім беру ұйымдарында оқуға жататын мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс үшін - 40%; ақыл-ой дамуы шектеулі, - 40%; психоневрологиялық патологиясы бар, білім беру ұйымдарында оқуға жатпайтын - 50%;

- кәмелеттік жасқа толмағандарды бейімдеу орталықтары мен тәрбиелеу колонияларында, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында, мектептерде, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің жанындағы кешкі жалпы білім беретін мектептерде және оқу-кеңес беру пункттерде және девиантты мінез-құлықты балаларға арналған басқа да мекемелерде балалармен жұмыс істегені үшін - 30%.

- жетім балалармен және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалармен, балалар үйлерінде, балалар интернат үйлерінде, отбасы үлгісіндегі балалар үйлерінде, баспаналарда, жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мектеп-интернаттарда және мүмкіндігі шектеулі балалар контингенті бар интернат-үйлерде, балалар үйлерінде жұмыс істегені үшін - 30%.

3. Бейіндік бағыттағы жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытқаны үшін қосымша төленетін ақы:

- мамандандырылған мектептер мен мектеп-интернаттарда, дарынды балаларға арналған мектеп-интернат-колледждерде бейіндік бағыттағы пәндер бойынша оқытушыларға - 40%;

- жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын оқу орындарының (сыныптардың, топтардың) бейіндік бағыттағы пәндері бойынша педагог қызметкерлерге; инновациялар, эксперименттер режимінде жұмыс істейтін педагог қызметкерлерге (лицейлер, гимназиялар, техникалық лицейлер, мектепке дейінгі және жалпы білім беру бағытындағы оқу-тәрбие кешендері), сонымен қатар балаларды тәрбиелеу жөніндегі жұмыс шет тілінде жүргізілетін мектепке дейінгі тәрбие және оқыту ұйымдарында - 20%.

4. Біліктілік деңгейі үшін қосымша төленетін ақы:

- бастауыш, негізгі және жалпы орта білім берудің оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдарының біліктілікті деңгейлік арттырудан өткен және тиісті деңгейдегі бағдарлама бойынша сертификат алған мұғалімдеріне:

- бірінші (ілгерілемелі) деңгейде - лауазымдық еңбек ақыдан 100%;

- екінші (негізгі) деңгейде - лауазымдық еңбек ақыдан 70% ;

- үшінші (базалық) деңгейде - лауазымдық еңбек ақыдан 30%.

Осы қосымша ақыны белгілеу тәртібі мен шарттарын білім беру саласындағы уәкілетті орган айқындайды. Осы қосымша төленетін ақы лауазымдық еңбек ақыға нақты жүктемені ескере отырып, бірақ заңнамада белгіленген нормативтік оқу жүктемесінен аспайтын мөлшерде белгіленеді [3].

Білім беру саласының қызметкерлері, қазыналық кәсіпорындардың қызметкерлері үшін бірыңғай қосымша ақылар мен үстеме ақылар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 31 желтоқсандағы №1193 қаулысында көзделген және мынадай мөлшерлерде белгіленеді:

- жергілікті өкілді органдардың шешімі бойынша ауылдық жерлерде жұмыс істегені үшін кемінде 25% дейін жоғарылату;

- түнгі уақыттағы жұмыс үшін, демалыс және мереке күндері, үстеме жұмыс үшін қосымша ақы - сағаттық мөлшерлеменің 50%;

- негізгі лауазым (кәсіп) бойынша жұмыс уақыты шегінде қосымша жұмыс орындайтын қызметкерлерге лауазымдарды қоса атқарғаны (қызмет көрсету аймағының кеңейгені) үшін қосымша ақы 50% дейін;

- Қазақстан Республикасының «Арал өңіріндегі экологиялық қасірет салдарынан зардап шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» 1992 жылғы 30 маусымдағы ҚР Заңына сәйкес экологиялық апат аймағында тұратын және еңбек қызметін жүзеге асыратын қызметкерлерге экологиялық апат аймағында жұмыс істегені үшін қосымша ақы, оның ішінде: экологиялық апат - 50% дейін; экологиялық дағдарыс - 30% дейін; экологиялық дағдарысқа дейінгі жағдай -20% дейін.

Нәтижелер мен талқылау. Жоғары оқу орындарындағы мемлекеттік тапсырыстың көлемі 342,9 мың теңгеден 955,8 мың теңгеге дейін артты, ұлттық жоғары оқу орындарында – 635,8 мың теңгеден 1082,6 мың теңгеге дейін. Бұл, бірінші кезекте, ЖОО профессор-оқытушы құрамының еңбек ақысын жоғарылатуға мүмкіндік берді. Мәселен, 2020 жылдың 1 қыркүйегінен бастап профессор-оқытушы құрамының еңбек ақысы, қосымша ақылар мен үстемақыларды қоса алғанда, 160,7 мың теңгеден 210,1 мың теңгеге дейін, яғни 30,7%-ке жоғарылады [4].

Жалпы, білім беру саласының қызметкерлерінің еңбек ақыларының өсіңкілігі 1-кестеде келтірілген.

1-кесте. Білім беру саласындағы нақты орташа еңбек ақы мөлшері

	Барлығы, мың теңге			Өсіңкілігі, %	
	2019	2020	2021	2020 жылы 2019 жылға	2021 жылы 2020 жылға
Қазақстан Республикасы	136,6	184,4	233,9	134,0	126,8
Ақмола	128,8	185,2	229,7	143,7	124,0
Ақтөбе	119,7	161,7	205,8	134,9	127,3
Алматы	126,6	186,4	235,4	147,2	126,3
Атырау	132,5	178,2	225,3	134,5	126,4
Батыс Қазақстан	114,3	152,4	200,7	133,4	131,6
Жамбыл	121,6	172,3	231,0	141,7	134,1
Қарағанды	124,4	169,6	218,7	136,3	129,0
Қостанай	134,1	173,6	222,4	129,5	128,1
Қызылорда	143,2	188,4	237,5	131,6	120,6
Маңғыстау	138,8	198,0	268,0	142,7	135,3
Павлодар	127,3	171,2	213,6	134,5	124,8
Солтүстік Қазақстан	125,1	174,1	211,5	139,2	121,5
Түркістан	121,8	175,6	220,4	144,2	125,5
Шығыс Қазақстан	134,3	177,6	220,8	132,2	124,3
Нұр-Сұлтан қаласы	245,0	298,4	350,8	121,8	117,6

Алматы қаласы	173,4	209,9	265,5	121,1	126,5
Шымкент қаласы	121,7	167,9	221,4	137,9	131,9
Ескерту: Ranking.kz және Ұлттық статистика бюросының мәліметтерінің негізінде құрастырылған [5]					

2020 жылы білім беру саласындағы орташа еңбек ақының ең жоғары өсіңкілігі Алматы қаласында байқалып отыр – 147,2%. 2021 жылы бұл көрсеткіштің ең жоғары мәні Маңғыстау облысына тиесілі болып отыр – 135,3%. 2021 жылдың қорытындылары бойынша білім беру саласы қызметкерлері арасындағы орташа еңбек ақы көрсеткішінің ең жоғары мәні Нұр-Сұлтан қаласында – 350,8 мың теңге құрады, ал ең төменгі мәні – 200,7 Бастыс Қазақстан облысында.

Білім беру саласында педагог қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу педагогикалық жұмыстың арттырылуын, қосымша ақыларын және нақты көлемін ескере отырып, айына белгіленген тарифтік мөлшерлемелердің негізінде жүргізіледі.

Білім беру саласы қызметкерлер арасындағы оқу жүктемесі тиісті білім беру ұйымында оқу жоспары бойынша оқу уақытының көлеміне, профессор-оқытушылық, педагог кадрлармен қамтамасыз етілуіне және басқа да нақты жағдайларға байланысты сараланады.

Педагогикалық оқу жүктемесін бөлу құқығы білім беру ұйымының бірінші басшысына берілді, ол «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес білім беру саласы қызметкерінің, оқытушының, тәрбиешінің және басқа да педагог қызметкердің нақты болуы және белгіленген көлемді сапалы орындауы үшін жауапты болады.

Мектептерде педагогикалық жұмыстың көлемі бір аптадағы нормативтік жүктеме ескеріле отырып айқындалады және Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес қызметкердің келісімімен ұжымдық, еңбек шарттарында белгіленеді. Колледждер мен жоғары оқу орындары қызметкерлерінің жүктемелері оқу жылына немесе жартыжылдық кезеңге дайындалады [6].

Қорытынды. Сонымен, жоғарыда айтап өткеніміздей, білім беру саласы қызметкерінің еңбек ақысы белгіленген құрамдас бөліктерден тұрады - еңбек ақы немесе тарифтік мөлшерлеме, өтемақы, ынталандыратын төлемдер. Еңбек ақы мөлшерін анықтау кезінде білім беру қызметкеріне түсетін оқу жүктемесінің сағат саны есепке алынады. Сонымен қатар білім беру ұйымдарына тарифтік тізімдерді қалыптастыру ұсынылады. Осы ретте жүктеменің нақты көлемі үшін төлемді тарифтеу бойынша жұмыстарды жылына бір рет жүргізу ұсынылады, яғни әр жарты жыл сайын дербес жасауға болады.

Білім саласындағы қызметкерлер жұмысының ерекшелігі жауапкершіліктің жоғары деңгейімен және жоғары біліктілігімен сипатталады. Қазіргі уақытта еңбек ақы төлеудің төмен деңгейі ынталандырудың жоқтығымен ұштасып жатқан кезде, Қазақстан Республикасының білім беру қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесін жетілдіру өзекті мәселеге айналып отыр [7].

Еңбек ақы құрылымындағы айырмашылықтар көбіне төлемді ұйымдастыру саласындағы бірыңғай стратегияның болмауынан, еңбекақыны шарттық реттеудің тиімді көп сатылы жүйесін құрмай, осы саладағы мекемелердің құқықтарын негізсіз кеңейтуден, оның көлемін анықтайтын объективті факторлар және басқа да себептерге байланысты болады. Сондықтан да мемлекеттік және шарттық аспектілердің элементтерін біріктіретін еңбек ақыны реттеу мен ұйымдастырудың тиімді моделін әзірлеу объективті түрде қажет болып отыр. Жалпыланған түрде мұндай механизмнің дамуы келесі іргелі мәселелерді шешеді:

- еңбек ақы мәселелерін мемлекеттік және шарттық реттеу салаларын концептуалды шектеу;
- ел экономикасы дамуының қазіргі кезеңіндегі еңбекақыны мемлекеттік реттеудің орны мен рөлін анықтау;
- әлеуметтік әріптестік шеңберінде әртүрлі деңгейдегі келісім-шарттардың оңтайлы

өзара байланысы мен өзара тәуелділігін қамтамасыз ететін еңбек ақыны шарттық реттеудің тиімді жүйесін әзірлеу.

Жоғарыда аталған бағыттарды іске асыру, әрине, Қазақстан Республикасының қолданыстағы еңбек заңнамасына ең төменгі еңбек ақыны белгілеу, ең төменгі еңбек ақы нормативін есептеудің бірыңғай тәртібін, механизмін әзірлеу бөлігінде белгілі бір толықтырулар мен өзгерістер енгізуді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Евескина Ж.Т. Қаржылық есеп 1. Оқу құралы – Алматы. Экономика баспасы. 2018.- 304 б.
2. Приказ МФ Республика Казахстана от 10 августа 2015 года №636 «Об утверждении Правил ведения бухгалтерского учета»
3. О.Л.Островская, Л.Л. Покровская., М.А. Осипов Бухгалтерский финансовый учет.М.: Юрайт, 2020. -438с.
4. Новые подходы к обучению и поддержка молодых талантов — Министерства образования и науки Республики Казахстан о развитии отечественного образования и науки (<https://primeminister.kz/ru/news/reviews/novye-podhody-k-obucheniyu-i-podderzhka-molodyh-talantov-mon-rk-o-razviti-i-otechestvennogo-obrazovaniya-i-nauki-9102812>)
5. Среднемесячная номинальная заработная плата работников и педагогов в сфере образования. II квартал 2020
6. (Ranking.kz:<http://ranking.kz/ru/a/infopovody/zarabotnaya-plata-rabotnikov-obrazovaniya-vyroslo-do-184-tysyach-tenge-pri-etom-v-sfere-doshkolnogo-obrazovaniya-zarplaty-lish-nemnogo-prevyshayut-90-tysyach> tenge)
7. Трудовой Кодекс РК с изменениями и дополнениями от 06.04.2016г.
8. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832
9. Социально-трудовые отношения и их место в системе интеграционного взаимодействия государств участников таможенного союза // Труд в Республике Казахстана – 2015 г. - №10.

Аннотация

В статье учет заработной платы в сфере образования в стране является одним из основных направлений бухгалтерского учета, позволяющим систематизировать и структурировать информацию о размере вознаграждения за выполненную работу. Приложение для оценки работы, которое предоставляет объективные и надежные данные, должно использоваться для создания справедливой и сбалансированной структуры заработной платы. Также проводится сравнительный анализ заработной платы учителей с учетом различных учреждений и организаций в сфере образования и представлены различия между существующими системами оплаты труда. Анализ показывает, что основным фактором, влияющим на рост заработной платы учителей, является увеличение личной нагрузки учителей. Здесь достигается баланс, например, увеличение нагрузки с целью увеличения основной части заработной платы и снижение нагрузки с целью высвобождения времени для внеучебной деятельности, вознаграждаемой стимулирующим фондом. На основе статистических данных оценивается степень реализации социальной политики, выявляются отклонения от плановых показателей. Аналогичным образом анализ проводится по регионам с использованием статистики среднемесячной заработной платы Республики Казахстан.

Abstract

In the article, accounting for wages in the field of education in the country is one of the main areas of accounting, which makes it possible to systematize and structure information on the amount of remuneration for the work performed. A job evaluation app that provides objective and reliable data should be used to create a fair and balanced pay structure. A comparative analysis of teachers' salaries is also carried out, taking into account various institutions and organizations in the field of education, and the differences between existing salary systems are presented. The analysis shows that the main factor influencing the growth of teachers' salaries is the increase in the personal workload of teachers. A balance is achieved here, for example, increasing the workload in order to increase the main part of the salary and reducing the workload

in order to free up time for extracurricular activities rewarded by the stimulus fund. On the basis of statistical data, the degree of implementation of social policy is assessed, and deviations from planned indicators are identified. Similarly, the analysis is carried out by regions using the statistics of the average monthly salary of the Republic of Kazakhstan.

УДК 338.1

И.М.Баубекова*

к.э.н., ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Корреспонденция для автора: e-mail:indira2277@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

На сегодняшний день цифровизация стала одним из главных векторов экономического развития. Современное общество в условиях глобализации мировой экономики характеризуется очередным этапом внедрения информационных компьютерных технологий во все сферы жизни, которые меняют образ жизни людей и формируют основу и материальную базу для перехода к информационному обществу, обществу с высоким социально-экономическим, политическим и культурным развитием.

Цифровизация значительно опережает существующую систему требований производства к составу профессий, работающих на рынке труда. Цифровая экономика требует наличия цифровых навыков, позволяющих использовать плоды населения.

Государственная программа «Цифровой Казахстан» - это важная комплексная программа, направленная на повышение уровня жизни каждого жителя страны за счет использования цифровых технологий.

Основной целью Программы было ускорение темпов развития экономики Республики Казахстан и улучшение качества жизни населения, а также создание условий для перехода экономики на принципиально новую траекторию - цифровую экономику будущего.

Ключевые слова: мировая экономика, информационный Казахстан, цифровизация, информационное общество, электронное правительство, трансформация общества, современные технологии.

В последние десятилетия мир обращается к экономике нового типа, где цифровые технологии становятся основным инструментом ее формирования. Расширение роли информационных технологий в работе частного и государственного секторов является основой для перехода к цифровому государству.

История цифровой трансформации Казахстана началась в 2013 году. Именно тогда Первым Президентом РК Н.А.Назарбаевым была принята программа «Информационный Казахстан-2020» – комплексный план перехода к информационному обществу, сфокусированный на совершенствовании государственного управления, создании институтов открытого и «мобильного правительства», росте доступности информационной инфраструктуры не только для корпоративных структур, но и для граждан страны.

Достижение данной цели была направлена на движение по двум векторам развития: "Цифровизация существующей экономики" - обеспечение прагматичного старта, состоящего

из конкретных проектов в реальном секторе, запуск проектов по цифровизации и технологическому перевооружению существующих отраслей экономики, государственных структур и развитие цифровой инфраструктуры. "Создание цифровой индустрии будущего" - обеспечение долгосрочной устойчивости, запуск цифровой трансформации страны за счет

повышения уровня развития человеческого капитала, построения институтов инновационного развития и, в целом, прогрессивного развития цифровой экосистемы.

В основе данной концепции были выделены пять основных направлений, а именно- цифровизация отраслей экономики – преобразование традиционных отраслей экономики с использованием прорывных технологий и возможностей, которые повысят производительность труда и приведут к росту капитализации; развитие электронных услуг; переход на цифровое государство – направление преобразования функций государства как инфраструктуры предоставления услуг населению и бизнесу, его реализация в рамках социально-экономического развития- Реализация цифрового Шелкового пути экономического развития - то есть развитие высокоскоростной и защищенной инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных; развитие человеческого капитала – направление преобразований, охватывающее создание так называемого креативного общества для обеспечения перехода к новым реалиям – экономике знаний⁵.

Программа, которая была реализована в период с 2018 по 2022 годы, обеспечила дополнительный импульс для технологической модернизации флагманских отраслей страны и сформировала условия для масштабного и долгосрочного роста производительности труда¹.

Сегодня внимание Правительства Казахстана и общества к цифровизации как глобальному тренду, в том числе ожидания социально-экономического эффекта от их внедрения, очень высоки. Как отметил Президент К.Ж.Токаев: «Цифровизация – это ключевой инструмент достижения национальной конкурентоспособности»

Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев в ходе участия в октябре 2021 года в международном технологическом форуме Digital Bridge (Цифровой мост) высказал свое видение проходящей в стране цифровизации государственных услуг. Глава государства указал на важность постоянной актуализации содержания госуслуг: "Задача не в том, чтобы просто конвертировать сервисы из офлайн в онлайн. "Цифра" должна сократить само количество госуслуг и связанных с ними запросов, ответов, согласований. Государственные услуги должны быть комплексными и проактивными". 20 июня 2022 года Главой государства подписан Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сферах интеллектуальной собственности и оказания гарантированной государством юридической помощи»⁴.

Казахстан уверенно движется по пути цифровой трансформации. При этом именно государственный сектор является локомотивом этих реформ. Уже 16 лет в стране работает портал «электронного правительства» (eGov). За этот период была сформирована нормативно-правовая база, архитектура и инфраструктура «электронного правительства». Сегодня eGov использует почти 90% экономически активного населения республики, что составляет более 10 млн человек⁷.

Расширение доступа к интернету может стать более привлекательным для операторов связи по мере развития технологии больших данных. Сбор и анализ массивов данных от подключенных пользователей позволит, среди прочего, детально понимать предпочтения и возможности пользователей, как частных лиц, так и компаний, а также рыночную динамику, жизненный цикл абонента и влияние внешних условий.

По утвержденной в 2017 году Правительством госпрограмме «Цифровой Казахстан» Казахстан к 2025 году должен занять 30-е место в международном рейтинге цифровой конкурентоспособности. Базисом экосистемы, которая будет создана благодаря цифровой трансформации, будут являться цифровизация базовых отраслей экономики, развитие мобильного государства, формирование креативного общества и создание новой инфраструктуры. Во всех четырех сегментах системы утверждены «проекты-ледоколы», которые будут «взламывать» целые сектора экономики для появления в них цифрового

бизнеса».

Для программы «Цифровой Казахстан» определены три базовых принципа: цифровизация флагманских отраслей, внедрение самых современных технологий и применение digital-подхода (принцип гибкости, превращающийся в "философию документа"). В стране создана инфраструктура инновационного прогресса, используемая Правительством для реализации совместных программ в области цифровизации. Новое технологическое регулирование-огромная площадка межстрановой конкуренции для секторов цифровой экономики. В Казахстане существует реальная возможность создания новых секторов экономики будущего с конкретными регуляторными решениями. Уже сейчас в республике созданы институты цифрового прогресса, такие как Астана-хаб и Казахстанское представительство, недавно запущенные в Кремниевой долине, «с широким внедрением системы стипендиальных программ по профессиям будущего».

По предварительным расчетам, к 2025 году прямой эффект от цифровизации экономики Казахстана составит 1,7 — 2,2 трлн.долл. таким образом, с учетом частных инвестиций, обеспечивая возврат инвестиций в 4,8 — 6,4 раза к 2025 году к общему объему инвестиций.

Наиболее важные эффекты с точки зрения ВВП приходятся на 12 основных проектов:

- Создание международного технопарка ИТ-стартапов (Astana Hub);
- Внедрение технологий Индустрии 4.0, в том числе реализация проектов "Интеллектуальное месторождение", создание модельных фабрик;
- Внедрение принципа "Paper Free";
- Создание интеллектуальной транспортной системы;
- Развитие электронной торговли;
- Создание цифровой платформы для МСБ (единое окно);
- Развитие информационной системы маркировки товаров для сокращения теневого оборота;
- Реализация комплекса мер по развитию безналичных платежей;
- Разработка открытых платформ (Open API), Big Data и искусственного интеллекта;
- Развитие телекоммуникационной инфраструктуры, в том числе проведение широкополосного доступа к интернету;
- Совершенствование таможенного и налогового администрирования и переход к электронному декларированию;
- Реализация компонентов Smart City.

Помимо достижения экономического эффекта и роста конкурентоспособности, цифровизация окажет положительное влияние на социальные сферы. Эффект качественного развития образования, здравоохранения и инвестиционной среды будет заметен в долгосрочной перспективе и позволит сократить разрыв в социально-экономическом плане с развитыми странами.

В октябре 2021 года членами Правительства был утвержден Национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации науки и инноваций на 2021-2025 годы. Общая стоимость национального проекта составит 2,2 трлн тенге, большая часть которых будет предоставлена из государственного бюджета – 1,4 трлн тенге, в том числе на цифровизацию – 587,8 млрд тенге, на науку – 832,9 млрд тенге. Остальные 800,2 млрд тенге планируется привлечь за счет частных инвесторов, в том числе на цифровизацию – 741,7 млрд тенге, на науку – 58,5 млрд тенге. При этом с 2025 года ожидается ежегодно привлекать по 500 млрд тенге инвестиций в ИТ-отрасль и довести к тому моменту экспорт ИТ-услуг до \$500 млн в год ⁶.

В рамках проекта планируется подготовка 100 тысяч высококвалифицированных ИТ-специалистов, возмещение затрат на продвижение экспорта, субсидирование запуска пилотов за рубежом. Также планируется запуск 5g в Астане, городах республиканского значения и областных центрах, модернизация центров обслуживания населения (ЦОНов),

внедрение видео ЦОНов, где услуги будут оказываться в течение пяти минут. К 2025 году объем инновационной продукции достигнет 2,5 трлн тенге против 1,7 трлн тенге в настоящее время.

К 2025 году будет проложена Транскаспийская волоконно-оптическая линия связи и Национальная гипермагистраль Запад – Восток. Для транзита и хранения международного трафика будут созданы два ЦОДа не ниже уровня Tier III. В результате 8% транзита данных от общего трафика Азия – Европа по сравнению с 3% в настоящее время приходится на Казахстан².

На ускорение предоставления государственных услуг до 5 минут из бюджета будет выделено 316,4 млрд тенге, на развитие IT-отрасли – 11,3 млрд тенге, на слышащее и эффективное государство – 7,7 млрд тенге, на цифровые инструменты для комфортной жизни – 19,9 млрд тенге, на развитие технологического и инновационного бизнеса-208 млрд тенге из бюджета и 46,5 млрд тенге из частных средств информационной безопасности и-24,1 млрд тенге из бюджета и 659,2 млрд тенге от частных инвесторов, укрепление кадрового потенциала науки – 39,5 млрд тенге из бюджета, повышение конкурентоспособности научной экосистемы-21,1 млрд тенге из бюджета, увеличение вклада науки в развитие страны – 771,4 млрд тенге из бюджета и 58,5 млрд тенге от частных инвесторов, совершенствование управления наукой-0,79 млрд тенге из бюджета.

По предварительным расчетам, к 2025 году прямой эффект от цифровизации экономики составит 1,7 – 2,2 трлн. тенге, таким образом, с учетом частных инвестиций от инвестиций к 2025 году, обеспечив возврат в 4,8 – 6,4 раза к общему объему инвестиций³.

Цифровизация имеет влияние на все сектора и приведет к изменению структуры экономики Казахстана в целом путем диверсификации и раскрытия потенциала не сырьевых отраслей, стимулирования стартап-активности и открытия «новых отраслей». При этом степень влияния цифровых технологий в разных отраслях неоднородна - наибольший потенциал создания стоимости предполагается в рамках традиционных отраслей экономики Казахстана, в том числе сырьевого сектора, но также открываются принципиально новые возможности создания стоимости в электронной торговле, IT-секторе и финансовой индустрии.

Список литературы

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан». Утверждена Постановлением Правительства Республики Казахстан № 827 от 12 декабря 2017 года. Доступно на: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37168057 (20.06.2022г.)
2. Цифровизация экономики: мировой опыт и возможности прорыва для Казахстана. Обзорно-аналитический портал Strategy 2050. Доступно на: <https://strategy2050.kz/ru/news/51190/>(18.06.2022г.)
3. Стратегический план 2025. <https://primeminister.kz/ru> (19.06.2022г.)
4. Касым-Жомарт Токаев принял участие в международном технологическом форуме «Digital Bridge». Доступно на: <http://president.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-mezhdunarodnom-tehnologicheskom-forume-digital-bridge-2794543> (20.06.2022г.)
5. Государственная Программа «Цифровой Казахстан». Доступно на: <https://digitalkz.kz/> (21.06.2022г.)
6. Об утверждении национального проекта "Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций". Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 727. Доступно на: <https://adilet.zan.kz>. (21.06.2022г.)
7. Цифровой Казахстан: реалии и перспективы. Доступно на: https://www.inform.kz/ru/cifrovoy-kazahstan-realii-i-perspektivy_a3179860 (21.06.2022г.)

Түйін

Бүгінгі таңда цифрландыру экономиканы дамытудың басты векторларының біріне айналды. Әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында қазіргі қоғам адамдардың өмір сүру салтын өзгертетін және ақпараттық қоғамға, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуы жоғары қоғамға көшу үшін іргетас пен материалдық базаны құрайтын өмірдің барлық салаларына ақпараттық компьютерлік технологияларды енгізудің кезекті кезеңімен сипатталады.

Цифрландыру еңбек нарығында жұмыс істейтін кәсіптер құрамына қойылатын өндірістің қолданыстағы талаптарының жүйесінен едәуір озып келеді. Цифрлық экономика халықтың жемісін пайдалануға мүмкіндік беретін цифрлық дағдылардың болуын талап етеді.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы - цифрлық технологияларды пайдалану есебінен еліміздің әрбір тұрғынының өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталған маңызды кешенді бағдарлама.

Бағдарламаның негізгі мақсаты Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ экономиканың түбегейлі жаңа траекторияға - болашақтың цифрлық экономикасына көшуі үшін жағдай жасау болды.

Abstract

To date, digitalization has become one of the main vectors of economic development. Modern society in the context of globalization of the world economy is characterized by the next stage in the introduction of information computer technologies in all spheres of life, which change the way of life of people and form the foundation and material base for the transition to an information society, a society with high socio-economic, political and cultural development.

Digitalization is significantly ahead of the existing system of production requirements for the composition of professions working in the labor market. The digital economy requires digital skills to use the fruits of the population.

The state program "Digital Kazakhstan" is an important comprehensive program aimed at improving the standard of living of every resident of the country through the use of digital technologies.

The main goal of the Program was to accelerate the pace of development of the economy of the Republic of Kazakhstan and improve the quality of life of the population, as well as create conditions for the transition of the economy to a fundamentally new trajectory - the digital economy of the future.

УДК 336.764

З.А. Бигельдиева*, Д. Жахан

э.ғ.к., доцент, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Ауезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: zaremavip@mail.ru

ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК ҚЫЗМЕТІН ДАМУ

Түйін

Банк секторы қаржы ресурстарын қайта бөлудің негізгі делдалы ретінде елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады және көбінесе экономикалық өсу қарқынын анықтайды. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанның банк секторы ТМД-ның басқа елдерінің қаржы жүйелерінің дамуынан едәуір оза отырып, дамудың жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізді. Сонымен қатар, банктер өндірістің жалпы тиімділігін едәуір арттырады, валюталық есептеулерде, экономиканы несиелендіруде және капиталды қайта бөлуде делдал ретінде әрекет етеді, сонымен қатар еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал етеді. Тауар және қаржы нарықтарының дамуы жағдайында банк жүйесінің құрылымы күрделене түскенін бәріміз білеміз. Сонымен бірге қаржы институттарының жаңа түрлері, жаңа несие құралдары және клиенттерге қызмет көрсету әдістері пайда болады. Қазіргі банк саласы несие жүйесінің оңтайлы формаларын, капитал нарығының тиімді механизмін, коммерциялық құрылымға қызмет әдістерін іздестіріп келеді. Бұл жұмыстың мақсаты дағдарыс жағдайында Қазақстандағы банк қызметінің жұмыс істеу проблемаларын зерделеу және қорыту болып табылады. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде авторлар Қазақстан экономикасындағы

банк секторының даму проблемаларын қорытындылайды, коммерциялық банктер қызметінің сапалық көрсеткіштерін талдайды, дағдарыс жағдайында Қазақстанның банк жүйесінің қаржылық дамуын жақсартуға болатын шаралар ұсынылады.

Кілттік сөздер: банк жүйесі, қаржылық тұрақтылық, дағдарыс, дағдарысқа қарсы шаралар, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Жаһандық экономикалық жүйеге өте интеграцияланған бола отырып, Қазақстан экономикасы әлемдегі сыртқы тәуекелдер мен қаржылық тұрақсыздықтың әсеріне ұшырайды. Валюта-қаржы саласындағы жиілеп кеткен дағдарыстар елдің нақты экономикасы мен экономикалық қауіпсіздігінің жай-күйіне әсер етеді. Жаһандық және ұлттық деңгейлерде байқалатын макроэкономикалық ортаның тұрақсыздығы коммерциялық банктер мен өндірістік сала кәсіпорындарының кредиттік қатынастарын кеңейтуге кедергі келтіретін тәуекелдердің барлық жаңа түрлерін туындатады.

Қаржы дағдарысы әлемде кең резонанс тудырды, көптеген мемлекеттердің банк жүйелерінің осалдығын көрсетті. Банк дағдарыстары банк жүйелерін жаңа макроэкономикалық жағдайларға бейімдеудің күрделі процесін көрсетеді. Әлемдік дағдарыс жағдайында Қазақстан Республикасының коммерциялық банктерінің басшыларын алып жүру айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қарыз алушыларға қойылатын талаптарды қатаңдату үрдісі байқалады, іс жүзінде несие беру азайды, тәуекелдерді талдау және бағалау үнемі жүргізіледі. Қазақстандағы банк дағдарысының негізгі көздерінің бірі бақылаусыз Сыртқы қарыз алу болды. Республика әлемдік экономикалық дағдарыстың жағымсыз салдарларына тап болды, Мемлекет нақты экономика мен азаматтардың әл-ауқатына қамқорлық жасай отырып, қаржы жүйесіне үлкен көмек көрсетті. Дағдарыс кезеңінде мемлекет бүкіл қаржы жүйесі мен экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін банктерді қолдауға мүдделі. Осыған байланысты, ҚР Президенті банк секторын сауықтыру бойынша кешенді шаралар қабылдауды тапсырды. Бұл шараларды уақтылы қабылдамау экономикалық делдал ретінде банктерге деген сенімді төмендетіп, экономиканың тұрақсыздығына әкелуі мүмкін.

Циклдік экономикалық даму жағдайындағы Қазақстан Республикасы Орталық банкінің ақша-несие саясаты туралы Н.К. Кучукова өз еңбегінде қарастырған [1]. Осылайша, банк өнімдері мен қызметтері нарығындағы банк саласын дамытудың қазіргі кезеңі банктерді басқару әдістерін одан әрі жетілдіруді және дамытуды, стратегиялық бағыттарды әзірлеу бойынша білім мен жаңа тәсілдерді жүйелеуді және сыртқы және ішкі жағдайлар өзгерген кезде банк қызметі мен банк менеджментінің тиімділігін арттыруды талап етеді.

Клиенттердің банкке деген сенімі оның төлем қабілеттілігімен қамтамасыз етіледі. Бұл банктің өтімді қаражаттың қажетті сомасы бар екенін немесе оларды несие нарығындағы қарыздардың көмегімен тез ала алатынын немесе оларды өз активтерінің бір бөлігін сату есебінен тарта алатынын білдіреді. Сондықтан, егер банк қажет болған кезде сатып алуға болатын қаражатқа қол жетімді болса, ол өтімді болып саналады [2].

Банк секторы экономиканы тұрақты дамытудың негізгі драйверіне айналуға тиіс, мұнда олардың орнықтылығының маңызды көрсеткіштері банктердің активтері мен өз капиталының болуы болып табылады. Циклдік ауытқулар нәтижесінде туындайтын дағдарыстар Екінші деңгейдегі банктерді, сондай-ақ әртүрлі меншік нысанындағы кәсіпорындарды ұзақ мерзімді даму стратегиясын қалыптастыруға, оны іске асыру, Негізгі ақша ағындарын қаржы нарықтарынан нақты секторға, шағын және орта бизнеске қайта бағдарлауға бағытталған кредит саясатын жүргізу жөніндегі нақты рөлдер мен міндеттерді айқындай отырып, міндеттейді. Екінші деңгейдегі банктер үшін бұл стратегиялық банктік саясатты, оның негізгі элементтерінің: стратегиялық банктік жоспарлау, реттеу және

бақылаудың өзара іс-қимыл құралдарын қолдана отырып менеджментті қалыптастыру болып табылады. Турбуленттілік жағдайынан шығу процесін жандандыру және экономиканың инновациялық дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау талдау жүргізу, барабар кешенді тәсілді талап ететін проблемаларды анықтау, Қазақстан мен ЕАЭО елдерінің стратегиялық банк менеджменті моделін қалыптастыру арқылы мүмкін болады.

Макроэкономикалық тұрақсыздық ішкі банк саясатына экстраполяция және корреляция процестерін жүзеге асырудың "жағдайын" жасайды, содан кейін бірқатар экономикалық қиындықтар банктік менеджмент ұғымын стратегиялық банктік басқаруға түзетуде із қалдырды. Сонымен қатар, банктік менеджмент банктік процестерді оңтайлы ұйымдастырумен байланысты көптеген элементтердің өзара әрекеттесуінің күрделі қатынастар жүйесіне айналады және оңтайлы жұмыс режимдерін анықтайды. Өтімділік дағдарысымен сипатталатын соңғы жылдары банктердің көпшілігі Стратегиялық менеджмент жүйелерін жетілдіру жөнінде белгілі бір шаралар қабылдады, өзінің қаржылық жай-күйінің өзгеруіне, банктік қызметтер/өнімдер нарығын дамытуға қойылатын өсіп келе жатқан талаптарға байланысты даму стратегияларын қайта қарады және түзетеді. Банкті басқарудың тиімділігін арттыру қажеттілігі мақсатты бағдарларды нақты белгілеуді және оларға қол жеткізу тәсілдерін таңдауды, банк менеджментінің әрбір кіші жүйесінің тиімді қызметінің бағыттарын айқындауды, ішкі әлеуетті пайдалануды және оның бәсекелестік артықшылықтарын сақтау үшін банк қызметіндегі өзгерістерді болжауды көздейді.

Қазіргі уақытта банк менеджментінен банктің қызметі мен ішкі саясатының бағыттарын құру ғана емес, сонымен қатар тұрақсыз сыртқы жағдайларға тез бейімделу мүмкіндігі қажет. Осыған байланысты банктердің жұмыс істеуінің жалпы жүйесінде стратегиялық банк менеджментін дамыту қажеттілігі туындайды, бұл банк қызметін реттеудің мақсаттарын, құралдары мен әдістерін және оларды банк пен клиенттердің өзара қарым-қатынасы мен өзара іс-қимылының тиімділігін арттыру, қазіргі экономикалық жағдайларда бәсекеге қабілеттілікті арттыру бағытында іске асыру тетігін қайта қарауды көздейді. Қазақстанның банк жүйесі өзгермелі бәсекелестік орта, банк қызметтері нарығындағы бәсекеге қабілеттілік жағдайында дамудың стратегиялық бағытын құруда жеткілікті тәжірибеге ие болғанына қарамастан, ғылыми және практикалық маңызы бар бұл проблема біздің еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму перспективаларын ескере отырып, әлі тиісті шешім мен дамуға ие болған жоқ.

Қазіргі уақытта банктерде ең көп тарағаны-өнімге бағытталған даму стратегиясы, бұл әрдайым банк менеджментіне банк дамуының күрделі және "түйісу" мәселелерін шешуде бөлімшелердің әрекеттерін тиімді үйлестіруге мүмкіндік бермейді. Мұндай проблемалар банктерді басқару клиенттердің банктік қызметтерге деген сұраныс параметрлерінің өзгеруіне барабар жауап беруге тырысқан кезде, сондай-ақ тәжірибеге жаңа банктік өнімдерді енгізген кезде туындайды.

Осыған байланысты клиентке бағдарланған бағыты бар банктің стратегиялық менеджменті туралы айту орынды, өйткені өз қызметінде клиенттің мүдделерін басшылыққа алатын банк клиентпен ұзақ мерзімді, берік және сенімді қарым-қатынасты таңдайды. Клиентке бағытталған тәсілді қалыптастырудағы стратегиялық банктік менеджменттің маңызды элементі-клиенттермен жұмыс істеу ережелері мен кодекстерін, клиенттердің құқықтары Кодексі және оның сақталуын бақылау жүйесін құру, клиенттердің жұмыс деңгейінің жалпы принципін сақтау, бұл Банктің барлық филиалдары мен бөлімшелерінде клиенттермен сапалы өзара іс-қимыл талаптарын сақтауды, клиенттердің қажеттіліктері мен негізгі құзыреттер арасындағы өзара реттеуді білдіреді.

Клиентке бағдарлануды банктің тиісті түйінді құзыреттері арқылы ұзақ мерзімді кезеңде тұрақты пайда алуға бағытталған, банк пен клиенттің қажеттіліктерін қанағаттандыру бойынша өзара тиімді ынтымақтастығының құралы ретінде айқындауға болады. Банк қызметінің тиімділігін бағалау әдістерінің (рейтингтік бағалау, параметрлік және параметрлік емес бағалау әдістері, коэффициенттік талдау және қаржылық

көрсеткіштерді талдау) әртүрлі тәсілдеріне салыстырмалы талдау жүргізу кезінде банктік рейтингтерді жасау әдістемелерінің көпшілігінің айрықша ерекшелігі сараптамалық жолмен немесе банктік есептілік деректерімен математикалық операциялар көмегімен алынған бірқатар компоненттердің болуы болып табылатыны анықталды [3].

Банктер нарықтық экономиканың маңызды жүйе құраушы сегменті бола отырып, оларға әсер ететін сыртқы және ішкі факторлардан тұратын жағдайлардың өзгеруін алғашқылардың бірі болып сезінеді. Коммерциялық банктер өздерінің ең құнды тұтынушыларына олардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыру үшін барынша қолайлы өнімдер мен қызметтерді ұсыну үшін барлық мүмкіндікті пайдалануы керек. Уақыт өте келе бұл қажеттіліктер айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды, сондықтан оларға дұрыс жауап беретін банктер тұтынушылардың қызмет көрсету сапасына қанағаттанушылығын арттырып, сәйкесінше мақсатты клиенттердің кірістілігін арттыра алады. Тұтастай алғанда, Қазақстан экономикасында қаржы дағдарысын еңсеруді айғақтайтын дамудың оң үрдістері байқалуда, алайда банк және нақты секторлардың кредиттік өзара қарым-қатынастарында бірқатар шешілмеген мәселелер сақталуда. Бұл ішкі және сыртқы себептерге байланысты. Қазақстандық банк секторын дамытудың одан арғы бағыттарын айқындау үшін әлемдік экономиканың қазіргі заманғы даму үрдістерін талдау қажет. Әлемнің көптеген елдері дамуының қазіргі кезеңінің ерекшелігі тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету жолдарын іздеу болып табылады.

Сонымен бірге елімізде қабылданған "Қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында" алдағы уақыттағы қаржы нарығын дамытудың стратегиялық бағыттарын айқындалған және Ұлттық Банк 2025 жылға қарай экономиканы несиелеу бағдарламаларынан толық шығуды жоспарлануы да коммерциялық банктердің бизнесінің даму деңгейіне өзіндік өзгерістер мен нақыш әкелетінін жоққа шығаруға болмайды [4].

Әлемдік үрдістер, қандай да бір жолмен, тұтастай алғанда Қазақстанның экономикасына да, атап айтқанда банк жүйесіне де әсер етеді. Мұны ЖІӨ сияқты көрсеткіш айқын көрсетеді. ХВҚ зерттеулеріне сәйкес Орталық Азия мен Кавказдағы экономикалық белсенділік деңгейі жылына шамамен 6% - ға тез өсуін жалғастыруда. Бұл өңір бұрынғысынша әлемнің ең жылдам дамып келе жатқан өңірлеріне жатады. ХВҚ-ның пікірінше, Орталық Азия мен Кавказ елдері, егер олар төмен деңгейге дейін қысқарса, өздерінің бюджеттік және қаржылық буферлік резервтерін ұлғайта отырып және ұзақ мерзімді перспективада экономиканың өсу әлеуетін арттыру мақсатында экономикалық реформаларды жүргізуді жеделдете отырып, күйзелістерге тұрақтылығын арттыру үшін қалыптасқан жағдайларды пайдалануы тиіс.

2021 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша ҚР-да 25 банк жұмыс істейді, оның ішінде 15 шетел қатысатын банк, оның ішінде 12 Екінші деңгейдегі еншілес банк, 100% мемлекет қатысатын 1 банк.

Белгісіздіктің өсуі жағдайында банктер санының төмендеу тенденциясы бірқатар себептерге байланысты болды. Оларға мыналар жатады: лицензиялардың пікірлері, басқа банктермен бірігу, филиалға қайта құру, ерікті тарату және басқа себептер. Қазақстанның банк секторы ақша қаражатының қаржы секторынан экономиканың нақты секторына ауысуының негізгі арнасы болып қалуда. Оның жағдайы үш жүйелік фактордың әсерін анықтайды - бұл арзан сыртқы ресурстарға қол жетімділіктің төмендеуі, экономикадағы шешілмеген құрылымдық проблемалар, валюта бағамының ауытқуы. 1-кестеден банк секторының Қазақстан экономикасында маңызды рөл атқаратынын түсінуге болады. Басым бөлігі активтердің ЖІӨ – ге қатынасын қамтиды-41,6%, ал 01.03.2021 ж.қаражаттың бір бөлігін ішкі активтерге орналастыру коэффициенті 1,053-ті құрайды.

Кесте 1 - ҚР экономикасында банк секторының ролі

Көрсеткіштің атауы	01.09.2020	01.09.2021
ЖІӨ, млрд. тг	69 679,6	74 961,6
Активтердің ЖІӨ-ге қатынасы, %	38,4%	41,6%
Несие портфелінің ЖІӨ-ге қатынасы, %	20,9%	20,5%
Клиенттер салымдарының ЖІӨ-ге қатынасы, %	25,6%	29,5%
Қаражаттың бір бөлігін ішкі активтерге орналастыру коэффициенті	1,029	1,053
Ескерту: кесте ҚР ҰБ статистикалық мәліметтері негізінде құрастырылған		

01.09.2021 ж. жағдай бойынша ҚР Екінші деңгейдегі банктерінің активтері 31995,4 млрд. теңгені құрады (01.01.2021 ж. – 31 171,7 млрд. теңге), 2021 ж. басынан бастап өсім – 2,6%. Активтер құрылымында ең үлкен үлесті (45,3%) 15373,2 млрд. теңге сомасында несие портфелі (негізгі борыш) алады (01.01.2021 ж. бастап 15 792,1 млрд. теңгеден 2,7% - ға азайды).

Зерттеу кезеңіндегі оң динамиканы К4, к4-1, к4-2, к4-3 өтімділік коэффициенттері де көрсетті. Жоғары өтімді активтер (орташа айлық мәні) 9 326,3 млрд. теңгені немесе активтердің 34,9% – ын құрады (2020 жылдың басында – 9 174,6 млрд. теңге), 2020 жылдың басынан бастап-1,7% - ға өсті.

ҚР банк секторының шоғырлануын талдау 01.09.2021 жылғы жағдай бойынша банк секторының жиынтық активтеріндегі 5 ірі банктің үлесі 64,0% - дан 63,9% - ға дейін төмендегенін, клиенттердің жиынтық салымдарында-67,1% - ға дейін, жиынтық несие қоржынында-66,4% - ға дейін ұлғайғанын көрсетті (Кесте 2).

Кесте 2 - ҚР банк секторын шоғырландыру

Көрсеткіштің атауы	01.09.2020	01.09.2021
ҚР банк секторының жиынтық активтеріндегі 5 ірі банктің үлесі	64,0%	63,9%
ҚР банк секторының жиынтық несие портфеліндегі 5 ірі банктің үлесі	64,5%	66,4%
ҚР банк секторы клиенттерінің жиынтық салымдарындағы 5 ірі банктің үлесі	66,5%	67,1%
Ескерту: кесте ҚР ҰБ статистикалық мәліметтері негізінде құрастырылған		

Банк пен банктік менеджменттің тиімділігін анықтау кезінде коэффициентті талдау және индикаторлардың кешенді жүйесін талдау әдістерін қолданған жөн, ол болып жатқан экономикалық процестерге барабар жауап бере отырып, банк қызметінің нәтижелерін жан-жақты және жан-жақты көрсетеді. Қазіргі уақытта банк қызметінің тиімділігін бағалау кезінде көбінесе капитал мен активтердің кірістілігі, банктің пайыздық және пайыздық емес маржасы қолданылады.

Клиенттердің салымдары пассивтердің едәуір бөлігін алады, 2020 жылы – 17813,8 млрд. теңге немесе 66,6%, 2021 жылы – 22106,4 млрд. теңге немесе 69,1%. Жылдан жылға клиенттердің салымдары артып, өз позициясын сақтап келеді. 01.03.2021 ж. жағдай бойынша клиенттердің салымдары 22106,4 млрд. теңгені немесе жиынтық міндеттемелердің 79,2% – ын құрайды, 01.03.2020 ж. бастап Өсім 4292,6 млрд. теңгені немесе 24% - ды құрады, атап айтқанда, заңды тұлғалар салымдарының өсімі 2479,1 млрд. теңгені, жеке тұлғалар салымдарының өсімі 16% - ды құрады.

Реттеуші капитал бір жыл ішінде оң динамиканы көрсетті және 01.03.2021 ж. 4942,8 млрд. теңгені құрады, капиталдың жеткіліктілік коэффициенттері к1 – 21,8%, к1-2 -21,8%, к2 – 27,4%.

Қызықты көрініс депозиттік нарықта да қалыптасты. Ірі банктерде халықтың ақша ағымының динамикасы оң болды (Банктің отбасын ескере отырып, +19,7%), ал екінші және үшінші ондаған банктер салымшылардың бір бөлігін жоғалтты, бұл үлкен брендтердің пайдасына адалдықтың өсуін көрсетеді. Сонымен бірге, орта және шағын банктер корпоративті сектормен қарқынды жұмыс істеді. Заңды тұлғалардың салымдарының көлемі 2020 жылы оларда 57% - ға өсті. Егер тартудың жалпы балансын алатын болсақ, онда топ-10 – нан ол жылдық мәнде 17,7% - ға, қалған нарықтан-35,8% - ға өсті.

Қазақстанның банк және нақты секторларының кредиттік өзара қарым-қатынастарын дамытудың қазіргі заманғы үрдістерін талдай отырып, қарыздар беру жағдайының жақсарғанын атап өткен жөн. Жоғары пайыздық мөлшерлеме іс жүзінде ұзақ мерзімді кредит беру көлемінің өсуін тежейді, дегенмен Қазақстан экономикасының көптеген салалары жаңғырту және құрылымдық өзгерістер үшін қаржылық ресурстарды қажет етеді. Сонымен бірге, өндірістік және өндіруші секторлардың басым болуынан тұратын қазақстандық экономиканың құрылымдық теңгерімсіздігі макроэкономикалық тәуекелдің негізгі факторы болып қала береді, ол қазақстандық экономиканың сыртқы экономикалық конъюнктураға тәуелділігімен күрделене түседі. Инвестициялық белсенділіктің сақталып отырған төмен деңгейі, әлемдік экономиканың болжамды жаһандық баяулауы, сондай-ақ сыртқы сұраныстың қысқаруы перспективада жалпы экономикалық өсудің төмендеуіне және Қазақстан экономикасындағы сәйкессіздіктердің күшеюіне алып келуі мүмкін [5].

ҚР ҰБ - ның ақша-кредит саясаты шеңберіндегі батыл және уақтылы іс-қимылы және дағдарысқа қарсы шараларды жүргізу дағдарыстың теріс салдарын жоюға мүмкіндік берді және елдегі іскерлік белсенділікті қалпына келтіруге оң әсер етті. 2020 жылғы қазанда іскерлік белсенділік индексі 48,8% - ға дейін ұлғайды, бұл бір жылдағы ең үздік көрсеткіш болып табылады. Өз кезегінде, экономиканы кредиттеу бір жыл ішінде 7,1% - ға, 14,3 трлн теңгеге дейін ұлғайды. Өсім, оның ішінде жалпы сомасы 2,3 трлн-ға дейінгі мемлекеттік және үкіметтік бағдарламаларды қаржыландыратын ҚР ҰБ тарапынан жеңілдікпен кредиттеуге негізделген. тг, бұл дағдарысқа қарсы топтаманы қаржыландырудың 50% - дан астамын құрайды және бұрын-соңды болмаған болып табылады.

Елдегі іскерлік белсенділіктің қалпына келуі де экономиканың нақты секторындағы оң серпінмен сипатталады. ХВҚ өкілдері ҰБ мен ҚР Үкіметінің коронавирустық пандемиямен күрес бойынша дағдарысқа қарсы шараларына оң баға берді. ХВҚ-ның пікірінше, COVID-19 пандемиясына және сыртқы жағдайлардың күрт нашарлауына жауап ретінде қабылданған шаралар шешуші және уақтылы болды. Қазақстан банктерді, шағын және орта бизнесті, ипотекалық кредит беру нарығын қолдау арқылы дағдарыстық құбылыстардың салдарын барынша азайтуды ғана емес, дамудың сапалы жаңа деңгейіне шығуды мақсат етті. Сонымен қатар, Қазақстанның дағдарысқа қарсы бағдарламасы ашықтық пен ілгерілеушілікті оң сипаттайды [6].

Ақпараттық технологиялар саласындағы заманауи жетістіктер маркетинг стратегиясын анықтауда өз түзетулерін жасайды. Бұл бағыттың дамуы маркетингтік жағдайды түбегейлі өзгерте алады. Банк ісі электронды коммуникациядағы заманауи жетістіктердің енуіне бейім. "Виртуалды орта", "цифрлық экономика", "ақпараттық технологиялар", "Интернет-банкинг" терминдері қазіргі адамның лексиконында берік орын алады [7].

Банк секторының қаржылық орнықтылығын қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік шаралар негізгі үш бағыт бойынша жүзеге асырылатын болады: қадағалау ден қою сапасы мен жеделдігін арттыру үшін реттеу ортасын өзгерту және қадағалау ортасын құру; жүйе құраушы банкті сауықтыру; ірі банктердің қатарына қосымша капиталдандыру жөніндегі шаралар.

Экономиканы дамытудағы банк секторының рөлін: тәуекелдерді барынша азайтып, сенім мен ашықтықтың жоғары деңгейін қамтамасыз етіп, нарық жағдайларына барабар бизнес-ахуал жасай отырып арттыруға болады. Қазіргі уақытта банк нарығында

белгісіздіктің өсуі жағдайында қауіпті үрдістер белгіленді: валюталандыру, нақты қызмет белгілері болмаған кезде қарыз алушыларға кредит беру, банктердің тиісті емес активтері, портфельдік несиелер тәуекелдерінің болуы, қайта бағаланған кепілдер, сондай-ақ қарыз алушының меншік иесімен байланысының нақты белгілерінің болмауы және басқа да себептер. Мұның бәрі банктердің жаңа құнды құрудағы, экономиканың нақты секторын дамытуды ынталандырудағы рөлін төмендетеді. Қазақстан Республикасындағы коммерциялық банктер қызметінің сапалық көрсеткіштеріне жүргізілген талдау олардың оң серпіні туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Қазақстанның банк секторы өзінің даму серпіні бойынша ЖІӨ өсу қарқынынан да, елдің неғұрлым табысты шикізаттық емес салаларынан да едәуір озады. Сыртқы қаржыландыруды тарта отырып, банктер мұнай компанияларымен қатар ұлттық валютаның бағамына елеулі әсер ете отырып, республикаға валюта қаражатын негізгі жеткізушілер болып табылады.

Банктік және экономиканың нақты секторларының несиелік өзара әрекеттесуін күшейтуге кедергі келтіретін негізгі себептерге мыналар жатады:

- банктердің ірі өнеркәсіптік объектілерді дербес кредиттеу үшін ресурстардың ұзақ мерзімді және жеткілікті көлемін жинақтай алмауы;

- Екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфеліндегі жұмыс істемейтін қарыздардың жоғары көлемі;

- кредиттік салымдар құрылымындағы сәйкессіздіктер, өнеркәсіпке, ауыл шаруашылығына банктік кредиттер үлесінің күрт төмендеуі, олардың жай-күйін нашарлатуы;

- экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындар үшін кредиттік ресурстардың жоғары құны;

- экономиканың нақты секторының субъектілері берген кредиттерді тиімсіз пайдалану, кредиттерді көбінесе өндірісті дамыту мақсатында емес, қолданыстағыларын қайта қаржыландыру мақсатында пайдалану;

- жоғары кредиттік тәуекелдер және кәсіпорындардың тұрақсыз қаржылық жағдайы.

Экономиканың нақты секторын банктік кредиттеудің қазіргі проблемаларын шешу үшін әлеуметтік-экономикалық дамудың басым бағыттарын қаржыландыру үшін пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау немесе пайыздық мөлшерлемелердің өсуін әкімшілік шектеу, экономиканың нақты секторының кәсіпорындары үшін кредиттер бойынша мемлекеттік кепілдіктер беру, қызмет көрсетілмейтін кредиттерді қайта құрылымдау арқылы банктердің теңгерімдеріндегі жұмыс істемейтін активтердің үлесін төмендету, банк жүйесінің өңірлік элементтерін дамыту және т. б. сияқты бірқатар шаралар қабылдау қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Кучукова Н.Н. Денежно-кредитная политика Центрального банка Республики Казахстан в условиях цикличного развития экономики // Вестник. Серия экономическая, 2018, No 1 (123), С. 183-202.
2. Челекбай А.Д.. Банктердің өтімділігін активтері мен пассивтерін басқару арқылы реттеу тәсілдері // «Туран» университетінің журналы, 2020, № 3(87), С.153-158.
3. Банк ісі: оқу құралы / Л. И. Юзвов., Н.Н. Мокеева редакциялаған. Екатеринбург: Урал университеті, 2020, 296 б.
4. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы.
5. Соколинская Н.Э. Банки, денежное регулирование и финансовые рынки. // Финансовый простор, 2021, № 1(41), С.87-96.
6. Коробова Г.Г. Банковское дело: Учебник. М.: Магистр, 2018, 480 б.
7. Романенко Е.В., Соколова А.А. Интернет – маркетинг в сфере банковских услуг // Экономика и социум, 2014, № 4-4 (13), С. 619-622.

Аннотация

В целях финансового оздоровления банков и повышения устойчивости казахстанской банковской системы необходимо последовательно проводить следующие мероприятия: увеличение капитала банков, улучшение качества активов, реструктуризация банковской системы. Реструктуризация кредитных организаций рассматривается как одно из направлений поддержки стабильности банковской системы. Казахстан стремится войти в тридцатку развитых стран. Доступность банковских кредитов в этих странах обеспечивается только за счет низкой ставки рефинансирования и высокого уровня монетизации экономики. То есть за счет адекватной денежно-кредитной политики. Другие способы обеспечения доступности кредитов не используются, так как они приводят к искажению рыночных отношений. Проведенный анализ качественных показателей деятельности коммерческих банков в Республике Казахстан позволил сделать выводы об их положительной динамике.

Abstract

In order to improve the financial health of banks and increase the stability of the Kazakh banking system, it is necessary to consistently implement the following measures: increasing the capital of banks, improving the quality of assets, restructuring the banking system. Restructuring of credit institutions is considered as one of the directions of maintaining the stability of the banking system. Kazakhstan aspires to be among the thirty most developed countries. In these countries, the availability of bank loans is ensured only by a low refinancing rate and a high level of monetization of the economy. That is, due to an adequate monetary policy. No other ways to ensure the availability of loans are used, as they lead to distortion of market relations. The analysis of the qualitative indicators of commercial banks in the Republic of Kazakhstan allowed us to draw conclusions about their positive dynamics.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

УДК 343.6

М. Адасов, Е.В. Мицкая, Л. Болатбекова*

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
з.ғ.д., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: Lola_2007-07@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ АДАМ САУДАСЫНЫҢ
ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ**

Түйін

Бүгінгі күні әлемде адам саудасының қалыптасқан жүйесі бар, оның әрекеті жалғандық арқылы алдын ала жұмысқа алынған, содан кейін сатылып, сатып алынған адамдарды жыныстық қызмет көрсету саласында, өндірісте тегін жұмыс істеуге мәжбүрлеу болып табылады. ауыр дене еңбегі, ауыл шаруашылығында. Сонымен қатар адам саудасы адам саудасының құрбандарын орган мен тіндерді трансплантациялау үшін донор ретінде пайдалану, сондай-ақ мәжбүрлі некеге тұру, мәжбүрлі жүкті болу, жалған бала асырап алу (асырап алу) сияқты коммерциялық емес құлдыққа пайдалану мақсатында да кең таралған. . Адам саудасы проблемасынан зардап шекпеген бірде-бір мемлекет жоқ. Адам саудасы ең жылдам таралатын қылмыстардың бірі болып табылады және экономикалық, мәдени және әлеуметтік метаморфоздарды көрсететін жаһандандудың үлгісі болып табылады. Сәйкес құбылыстың транзиттік бағыттары мен бейімділігі үздіксіз өзгеріп отырады. Адам саудасы есірткі және қару-жарақ айналымымен бірге ірі табыс әкелетін 3 негізгі құқық бұзушылықтың бірі болып табылады және сонымен бірге басқа құқық бұзушылықтарды қаржыландыру көзі болып табылады.

Кілттік сөздер: әлем, халықаралық, қылмыс, адам, сауда, транспланттау, құқық бұзушылық

Кіріспе. Бүгінгі таңда әлемде адам саудасының өте жақсы реттелген жүйесі бар, оның әрекеті алдын-ала жалған жалданған адамдарды мәжбүрлеуге, содан кейін сатылып, сатып алынған, жыныстық қызмет саласында, ауыр физикалық еңбекті, ауылшаруашылықты қолдана отырып, өндірісте тегін жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Сауда құрбандарын ағзалар мен тіндерді транспланттау үшін донор ретінде қолдану мақсатында, сондай-ақ мәжбүрлі неке, мәжбүрлі жүктілік, жалған бала асырап алу (бала асырап алу) сияқты нысандардағы коммерциялық емес құлдық үшін басқалармен қатар, Адам саудасы да кеңінен таралған. Адам саудасының құлдырауына әсер етпейтін бірде-бір ел жоқ. Зорлық-зомбылық және басқа да қанау түрлері үшін адам трафигінің құрбаны болған ұлдар мен ерлердің саны үнемі өсіп келеді. Халықаралық еңбек ұйымының зорлық-зомбылық туралы соңғы баяндамалары адам саудасына ұшыраған 2,5 миллион адамның санын, оның үштен бірі экономикалық мақсатта екенін көрсетеді.

Адам саудасы басқаларға қарағанда тез таралатын және экономикалық, мәдени және әлеуметтік метаморфоздарды көрсететін жаһандандудың мысалы болып табылатын құқық бұзушылықтардың арасында бар. Транзит бағыттары мен тиісті құбылыстың бейімділігі үнемі өзгеріп отырады. Адам саудасы есірткі және қару саудасымен бірге үлкен табыс әкелетін және бір мезгілде басқа құқық бұзушылықтарды қаржыландыру көзі болып табылатын 3 негізгі құқық бұзушылықтың бірі болып табылады.

Теориялық талдау. Адам саудасының әлемдік қылмыстық бизнесінің қалыптасуының негізгі алғышарттары: шекаралардың ашылуы және "темір перденің" құлауы, халықтың төмен құқықтық мәдениетімен қатар жүретін басқа елдерге баруды жеңілдету; "кедей" және

"бай", "дамыған" және "прогрессивті" елдер арасындағы қалыптасудың экономикалық және адами қалыптасуындағы үнемі өсіп келе жатқан үзіліс; жаһандану процестері - экономиканың "көлеңкелі" бағытын интернационалдандыру-атап айтқанда; Халықаралық қылмыстық топтарды құру; мемлекеттік органдардағы сыбайлас жемқорлық, ұйымдасқан қылмыс құрылымын мемлекеттік құрылымдармен біріктіру; қарулы қақтығыстар.

Адам саудасының кезеңдері: 1. Ықтимал құрбанды жалдау. 2. Құрбандарды пайдалану орнына тасымалдау. 3. Құрбандарды қабылдау және оларды әртүрлі тәсілдер арқылы және әртүрлі мақсаттарда пайдалану. Бүкіл кезең бірнеше әрекеттермен бірге жүреді, бұл жәбірленушінің адам сатушыдан байланысын анықтайды және адам саудасы процесін жүзеге асыруды қолдайды. Жалдау-бұл адам саудасы процесінің 1-ші кезеңі, қалған екеуімен тығыз байланысты, келесі 2 кезеңді жүзеге асыру үшін қолайлы мәліметтер жасайды. Көптеген жағдайларда, бұл кезеңнің алдын-алу үшін, әдетте, ұйымдасқан және көпшілікке қол жетімді ақпараттық компаниялар, сондай-ақ тәуекел топтары үшін ықтималдылықты қамтамасыз ету мақсатын көздейтін қоғамдық және экономикалық саясат арқылы алдын алуға болады. Жалдаудың формалары қолданылған жалғандық әдісіне байланысты жүйелендірілуі мүмкін: толық жалғандық арқылы жалдау, ішінара жалғандық арқылы жалдау және мәжбүрлеп жалдау. Жалдаудың бірінші түрі адамға алдау арқылы жұмысқа орналасуға уәде берген немесе жалған некенің аяқталғаны туралы уәде берген жағдайларды білдіреді. Жалданған адам оның белгілі бір салада жұмыс істейтініне сенімді, бірақ оны басқа қызметпен айналысуға мәжбүр етеді. Жалдаудың басқа нысаны, әдеттегідей, адам өзі айналысатын қызметтің ерекшелігін білетін жағдайларды қамтиды, алайда ол тиісті әрекет жүзеге асырылатын жағдайлар туралы өтірік айтады.

Мәжбүрлеп жалдау жәбірленуші өз бостандығын көрсете алмайтын ұрлау жағдайларын қамтиды. Жалдауды бейтаныс адамдар немесе құрбанның достары, отбасы мүшелері болып табылатын адамдар бұқаралық ақпарат құралдарында хабарландыру арқылы немесе тіпті туристік фирмалар, жеке жұмыспен қамту агенттіктері, неке агенттіктері сияқты заңды делдалдар арқылы немесе шетелде оқуға мүмкіндік беретін фирмалар арқылы жүзеге асыра алады. Шетелде адам саудасының талданған жағдайлары жалдау процесі жәбірленушінің туған жерінде де, соңғы тағайындалған елде де жүруі мүмкін екенін көрсетеді. Көбінесе әрбір жалдау жәбірленушінің туған жерінде өтеді, содан кейін пайдалану мақсатында басқа елге тасымалдау жүзеге асырылады. Жәбірленуші өз Отанында шақырылып, үйде де, бірақ басқа елді мекенде де пайдаланылатын жағдайлар анықталды.

Соңғы тағайындалған елге өз есебінен келген мигранттар олардың реттелмейтін дәрежесінен туындаған осалдыққа байланысты адам саудасының құрбаны болған жағдайлар бар. Олар тағайындалған елде адам саудасының құрбаны болады немесе адам саудагерлері оларды басқа елдерге тасымалдайды. Жалдау формаларынан өз бетінше, құрбандар қандай қауіп-қатерге душар болатынын, олар қандай жағдайда жұмыс істейтінін, қандай жалақы алатынын, сондай-ақ олардың құжаттарын, соның ішінде жол жүру құжаттарын адам саудагерлері алып тастайтынын және олардың ерік-жігері шектелетінін білмейді. Олар қандай зорлық-зомбылыққа ұшырайтынын, сондай-ақ осы дағдылардың нәтижелерін білмейді [6, 11-бет]. Пайдалану адам саудасының негізгі элементі болып табылады. Адам саудагерлері құрбандарды пайдалану және пайда алу үшін жалдайды және тасымалдайды. Жәбірленушіні пайдалану транзиттік мемлекетке немесе соңғы тағайындалған мемлекетке келгеннен кейін басталады. Пайдаланудың ең танымал түрлерінің бірі-жыныстық қанау.

Тәжірибелік бөлім. Әртүрлі салалардағы мәжбүрлі еңбек арқылы пайдалану жағдайлары туралы соңғы мәліметтер бар: жыныстық сауда (эскорт қызметтері, жезөкшелер, пәтерлер және т.б.), ауыл шаруашылығы және тамақ өнеркәсібі, құрылыс индустриясы, қонақ үйлер, мейрамханалар, үй шаруашылығына қатысты қызметтер, тоқыма өнеркәсібі және т. б.). Жүргізілген зерттеулер секс-индустриядан, еңбекті пайдалану жиі қолданылатын саладан басқа, бұл Құрылыс және ауыл шаруашылығы екенін дәлелдейді. Оңтүстік-Шығыс

Еуропаның төрт елінде оралған мигранттарға қатысты Халықаралық еңбек ұйымының зерттеулері келесі мәліметтерді ескереді. Пайдаланылған 300 құрбанның 23%-ы секс - индустрияда, 21% - ы құрылыс индустриясында және 13% - ы ауыл шаруашылығында жұмыс істеді. Зардап шеккендердің қалған 43% - ы азық-түлік өнімдерін өңдеу, мейрамханаларда, тоқыма өнеркәсібінде, үй шаруашылығында және т. б. сияқты салаларда пайдаланылды.; жәбірленушілер қызмет көрсететін тапсырыс берушілердің санын басқара алмайды; жәбірленушіге жыныстық тәжірибе туралы келіссөздер жүргізуге рұқсат етілмейді; жәбірленушіден табыс тәркіленеді; құжаттарды алу арқылы еркін жүру мүмкіндігі шектеулі.

Сонымен қатар, адам саудагерлерінің құрбандарын айла-шарғы жасау процесінің тағы төрт негізгі колляциясы тұжырымдалды: әйелді бостандығына қарамастан жезөкшелікпен айналысуға мәжбүр етеді; әйелге жезөкшелікпен айналысудан бас тартуға рұқсат етілмейді; әйелге жұмыс шарттары туралы талаптарды хабарлауға рұқсат етілмейді; әйел жезөкшелікпен айналысқаны үшін ақшалай сыйақы алмайды. Мұның бәрі эксплуатацияны білдіреді және егер мәжбүрлеу құралдары қолданылған болса, адам саудасының аралас бөлігі болып табылады. Жоғарыда аталған пікірлерден "пайдалану" анықтамасы адам саудасының жеңіл және қатал түрлерін қамтитын адам саудасы жағдайларының біліктілік шектерінің созылуын анықтайды. Құбылыстың жан-жақты сипатына байланысты құқық қорғау органдары белгілі бір қиындықтарға тап болады. Олардың бірі-жәбірленушіні тану. Олар кездесетін тағы бір қиындық - бұл адам саудасының қылмыстық-құқықтық құрамы мен реттелмеген көші-қон фактілері, мигранттардың контрабандасы немесе жезөкшелік арасындағы айырмашылық.

Екінші жағынан, құқық қорғау органдары жәбірленушінің адам саудагерлерін одан әрі жауапкершілікке тарту үшін сәйкестендіру мақсатында ынтымақтасудан бас тартуына тап болады. Халықаралық құқық Құқық қорғау органдарының рөлін нақты анықтайды, олар жәбірленушіні қорғауға міндетті екенін, оны қорғау, қауіпсіздік және құпиялылық құқығын қамтамасыз етеді. Осындай орындарды пайдалану мақсатында құқық қорғау органдары тарапынан осы іс-қимылдарды үйлестіру және ынтымақтастық қажет. Адам саудасының жалпыға ортақ сипатын назарға ала отырып, Қазақстан Республикасы бұл міндетті БҰҰ жоғары мінберінен талқылауға алғашқылардың бірі болып бастамашы болды. Бұл бастаманың қалыптасуында Қазақстан интернационалдық қоғамдастықты XXI ғасырда құлдық пен адам саудасына қарамастан жаһандық әріптестік шекараларында БҰҰ аясында күш-жігерді біріктіруге шақырды, оның өзекті міндеті адам саудасына қарсы күрес саласындағы барлық мүдделі тараптардың: интернационалдық үкіметаралық және үкіметтік емес ұйымдардың, адам саудасы құрбандарының шығу, транзиті мен тағайындалу іс-қимылдарын үйлестіруді жетілдіру болды. Бұрын өнерде қарастырылған құқық бұзушылық құрамының элементтерін шолуға көшпес бұрын. ҚР ҚК 128-бабы, "Адам саудасы" ұғымының өзін анықтаудың әртүрлі тәсілдерін қарастыру қажет, себебі бұл анықтаманы нақты түсіну Осы құқық бұзушылық құрамының кез келген элементін анық және тереңірек анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау. Соңғы уақытқа дейін қазақстандық, сондай-ақ интернационалдық құқықта "адам саудасының" тұтас көрінісі болған жоқ. Айталық, "Құлдықты, құл саудасын және құлдыққа ұқсас университеттер мен әдет-ғұрыптарды жою туралы" Конвенция (Женева, 1956 жылғы 7 қыркүйек), сондай-ақ "адам саудасына және үшінші тұлғалардың жезөкшелікті пайдалануына қарсы күрес туралы" Конвенция (1949 жылғы 2 желтоқсан) іс жүзінде заңды күшке ие болған жоқ, осыған байланысты олардың егжей-тегжейлі бөлігі[8, 9]. Олар құбылыстың күдікті тұжырымдарынан гөрі көп нәрсені көрсетті: яғни, тіпті аталған конвенциялар да заңды түрде міндеттейтін құқықтық көздер дәрежесіне ие бола отырып, адам саудасына қарсы тұра алмады. Мәселен, 1949 жылғы Конвенцияда кейіннен іс жүзінде аксиомаға айналған интернационалдық жезөкшелікпен Адам саудасын негізсіз теңеу байқалады. Әдеттегідей емес, бірақ БҰҰ мамандарының өздері - Женевадағы адам құқықтары орталығының өкілдері мұны мойындайды. 2000 жылғы

желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 55-сессиясында трансұлттық қылмысқа қарсы Конвенция және оны толықтыратын адам саудасының алдын алу, жолын кесу және жазалау туралы хаттама қабылданды. Бұл халықаралық акт "адам саудасы" туралы түсінік берді, жауапкершілікке тартудың кейбір деректерін көрсетті, жаза тағайындауға ұсыныстар белгіледі, осылайша мемлекеттердің адам саудасына қарсы іс-қимыл жөніндегі міндеттерін айқындады [10]. Өнерге сәйкес. "Адамдарды, тек әйелдер мен балаларды сатудың алдын алу және жолын кесу және ол үшін жазалау туралы" трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы БҰҰ Конвенциясына 15.11.2000 жылғы 3 хаттама "адам саудасы" ұғымы пайдалану мақсатында жүзеге асырылатын адамдарды күшпен не оны пайдалану не мәжбүрлеудің басқа да нысандарымен қорқыту жолымен азғыруды, тасымалдауды, беруді, жасыруды не иемденуді, сондай-ақ осы Конвенцияға сәйкес адамдарды адамның келісімін алу үшін ұрлау, алаяқтық, жалғандық, билікті немесе орналасқан жердің осалдығын теріс пайдалану немесе пара беру арқылы, төлемдер немесе артықшылықтар түрінде, басқа адамды бақылаушы.

Қорытындылар. Пайдалану, кем дегенде, басқа адамдардың жезөкшелігін немесе жыныстық қанаудың басқа түрлерін, мәжбүрлі еңбекті немесе қызметті, құлдықты немесе құлдыққа ұқсас дәстүрлерді, мәжбүрлі жағдайды немесе ағзаларды алуды қамтиды. 2001 жылғы қарашада Конвенцияға 100 мемлекет, оның ішінде Қазақстан Республикасы да қол қойды. Қазақстандық қылмыстық құқықта адам саудасы адамды сатып алу-сату не оны азғырып тарту, тасымалдау, беру, жасыру не сатып алу, оны пайдалану мақсатында мінсіз ретінде анықталады (ҚР ҚК 128-б.) [4]. Көріп отырғанымыздай, ҚР ҚК "Адам саудасы" терминін мазмұны бойынша түсіндіру интернационалдық анықтамаға жақын, алайда адамға қатысты жасалуы мүмкін мәмілелердің әр алуандығын қамтымайды. Заң шығарушы сатып алу-сатудан басқа адамға қатысты басқа да мәмілелер жасалуы мүмкін екенін ескермеді, атап айтқанда: сыйға тарту, айырбастау, жәбірленушіні ұзақ қайтаруды қамтамасыз ететін кепіл ретінде пайдалану, адамды уақытша пайдалануға беру. Бұл факт заңдағы олқылық деп танылуы керек және оны 1-баптың диспозициясында жеңу керек. ҚР ҚК 128-і сатып алу-сатумен қатар адамға қатысты қылмыстық жазаланатын іс-әрекет ретінде өзге де мәмілелер жасауды да қамтуы керек. Репицкая А. адам саудасы дегеніміз-адамды сатып алу-сату немесе оған қатысты басқа да заңсыз мәмілелер жасау, сондай-ақ осы әрекеттерден кез-келген пайда алу үшін немесе оны одан әрі пайдалану үшін кез-келген нысанда, егер адамның басқа таңдауы болмаса, сол сияқты басқа жолмен иемдену, қолдану және билік ету дегенді білдіреді. 2009 жылғы мәліметтер бойынша тұрғындарының саны 12 адамды құрады. Бұл анықтаманың дұрыс сәті-басқа заңсыз мәмілелерді көрсету (сатудан басқа), бұл осы мақаланың ауқымын кеңейтеді. Алайда, мақалаға "адамды басып алу және осы әрекеттерден кез-келген пайда алу үшін қолдану" сияқты тұжырымдарды енгізу Адам ұрлау құрамдарының заңсыз қоспасын жасайды ҚР ҚК 125-бабы (немесе ерік-жігерден заңсыз айыру ҚР ҚК 126-бабы) және адам саудасы. Сондай-ақ, жәбірленушіде "басқа таңдау" болмауы туралы нұсқау тек бағалау критерийін енгізеді және осы баптың қолданылу аясын тарылтады. В. А. Иващенко Адам саудасын сатып алу-сатумен немесе адамға қатысты басқа да заңсыз әрекеттерді жасаумен, оны игеруге немесе пайдалануға немесе басқа тыйым салынған пайдалануға беруге байланысты байланыстыруды ұсынады [13, 11-бет]. Автордың кез-келген мақсатта пайдалану ретінде пайдалануды анықтау арқылы мақаланың көлемін кеңейту әрекеті назар аудартады. Осылайша, адам саудасының идеясы біркелкі түсіндірілмегені байқалады, бұл ұқсас әрекеттерді саралауда елеулі қателіктерге әкелуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Наумова Г., Губенко А. Старинная раса// Новое поколение. 2021.- 23 января. С. 7.
2. Статистические данные о состоянии преступности в Республике Казахстан за 2020 год. Предупреждение преступности. 2021. №1. С. 86-87. том 2.

3. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.02.2022г.).
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.03.2022 г.).
5. Стокер С. Торговля людьми как одна из форм организованной преступности // Торговля людьми. Социокриминологический анализ/ Под всеобщ. ред. Тюрюкановой Е.В. и Ерохиной Л.Д.: М., 2022. с. 11.
6. Долголенко Т. Ответственность за торговлю людьми//Уголовное право.-2020.-№2.с.24
7. Конвенция «О борьбе с торговлей людьми и с эксплуатацией проституции третьими лицами» (2 декабря 1949 года).

Аннотация

Сегодня в мире существует отменно отлаженная система торговли людьми, действие которой сводится к принуждению людей, заблаговременно завербованных путем подлога, а после этого проданных и купленных, к бесплатной работе в сфере секс-служб, на производстве с использованием тяжелого физического труда, сельском хозяйстве. Распространена среди прочего и торговля людьми с целью применения жертв торговли в качестве донора для трансплантации органов и тканей, а также для некоммерческого рабства в таких формах как принудительное замужество, принудительная беременность, фальшивое удочерение (усыновление). Нет ни одной страны, которую не затронуло бы загвоздка торговли людьми. Торговля людьми содержится среди правонарушений, которые распространяются стремительней других и являются примером глобализации, отражающие экономические, культурные и общественные метаморфозы. Маршруты транзита и склонности соответствующего явления непрерывно меняются. Торговля людьми, совместно с торговлей наркотиков и оружия является одной из 3 основных правонарушений, которые приносят большие выручки и одновременно являются источником финансирования других правонарушений.

Abstract

Today in the world there is a well-established system of human trafficking, the action of which is to force people, recruited in advance by forgery, and then sold and bought, to work for free in the field of sex services, in production using heavy physical labor, and in agriculture. Among other things, human trafficking is also widespread for the purpose of using victims of trafficking as a donor for organ and tissue transplantation, as well as for non-commercial slavery in such forms as forced marriage, forced pregnancy, and false adoption (adoption). There is not a single country that has not been affected by the problem of human trafficking. Human trafficking is among the most rapidly spreading crimes and is an example of globalization, reflecting economic, cultural and social metamorphoses. The transit routes and inclinations of the corresponding phenomenon are continuously changing. Trafficking in human beings, together with trafficking in drugs and weapons, is one of the 3 main offenses that bring in large proceeds and at the same time are a source of funding for other offenses.

УДК343.148.6

У.Р. Арипханов*

магистрант КазНУ им. Аль-Фараби, заместитель директора Института судебных экспертиз по г. Шымкент, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: ul_arip@mail.ru

О ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ КОМПЛЕКСНОЙ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация

Современный этап развития судебной экспертизы, являющейся институтом процессуального права, отличается постановкой сложных интеграционных задач, требующих использования комплексных исследований. Решение интеграционных экспертных задач предполагает использование разнопрофильных специальных научных знаний, реализуемых в форме нескольких моноэкспертиз

(комплекс экспертиз), либо при производстве комплексной экспертизы, дефиниции которых устоялись в теории судебной экспертизы. Производство комплексных экспертиз, регламентировано процессуальным законодательством Республики Казахстан. В предлагаемой статье анализируются мнения ученых-процессуалистов и криминалистов по продолжающейся дискуссии относительно отдельных аспектов использования комплексности в судебно-экспертной деятельности. По результатам обобщения экспертной практики сформулированы предложения по совершенствованию процессуальной регламентации производства комплексных экспертиз в уголовном и гражданском судопроизводстве Республики Казахстан, учитывающие современное состояние теории и практики комплексных судебных экспертиз.

Ключевые слова: судебная экспертиза, комплекс исследований, комплексирование, комплекс экспертиз, комплексная экспертиза, процессуальная регламентация, заключение эксперта.

Введение

Современный этап развития судебной экспертизы, являющейся институтом процессуального права, отличается привлечением новых методов, расширением круга объектов, решением сложных интеграционных задач, позволяющих устанавливать не только фактические данные, но и обстоятельства расследуемого события.

В расширении круга экспертных методов проявляются интеграционные процессы научного знания, характеризующиеся взаимопроникновением научных методов познания. Одной из причин приумножения экспертных методов Т.В. Аверьянова [1] называет расширение круга объектов экспертного исследования. Действительно, открытия и достижения в фундаментальных и прикладных науках, ускоренное развитие информационных технологий сопровождаются не просто изменением и усложнением традиционных, устоявшихся объектов экспертного исследования, но и появлением новых объектов, являющихся источниками доказательственной информации в уголовном, гражданском и административном судопроизводстве. Кроме того, расширение круга объектов экспертизы происходит вследствие использования комплексных исследований при решении сложных экспертных задач.

Говоря о сложных экспертных задачах, напомним, что они, как правило, являются идентификационными либо ситуационными (согласно уровневой классификации экспертных задач). Особо хотим отметить интеграционные экспертные задачи, решение которых предполагает использование разнопрофильных специальных научных знаний, поскольку экспертное исследование в рамках специальных научных знаний одного вида экспертизы не позволяет решить поставленную задачу. Организационно такие исследования реализуются либо в форме нескольких моноэкспертиз (комплекс экспертиз), либо при производстве комплексной экспертизы. Несмотря на то, что эти понятия устоялись в теории судебной экспертизы, а производство комплексных экспертиз, начиная с 1997 года предусмотрено процессуальным законодательством Республики Казахстан, практика правоприменения свидетельствует о необходимости разьяснения отдельных вопросов использования комплексности в судебно-экспертной деятельности с учетом современного состояния теории и практики судебной экспертизы.

Теоретический анализ

Дискуссии о проблемах комплексности в судебной экспертизе и возможности производства комплексной экспертизы продолжались более 50-ти лет. Представлялось, что понятия «комплексная экспертиза», «комплекс экспертиз» и «комплекс исследований в рамках одной и той же экспертизы» в теории судебной экспертизы за это время устоялись, кроме того была осуществлена процессуальная регламентация комплексных экспертиз в соответствующих нормативно-правовых актах. Несмотря на достаточную проработанность вопросов комплексности в теории судебной экспертизы, в 2012 г. Л.Г. Эджубовым и Е.С.

Карпухиной была предложена новая концепция комплексной экспертизы. Суть рассматриваемой концепции сводится к тому, что отдельные технологические и процессуальные трудности, возникающие при производстве комплексных экспертиз, можно преодолеть методом замены комплексной экспертизы комплексом экспертиз. По мнению указанных авторов допустимо, что «... комплексная экспертиза распадается на ряд самостоятельных исследований» [2].

Л.Г. Эджузов и Е.С. Карпухина, предлагают рассматривать подходы к комплексным экспертизам по двум типам логических связей, придерживаясь принципов соединительного суждения и логического следования. В первом случае будет иметь место уже существующий подход к комплексным экспертизам, а второй вид логических связей – по принципу логического следования – представляет процесс разделения общей экспертной задачи на ряд последовательных задач. Результаты исследований, по их мнению, могут оформляться как единым заключением с промежуточными выводами, которые подписывают отдельные эксперты, так и отдельными заключениями.

При таком подходе практически любая экспертиза, может трактоваться как комплексная, а понятия «комплекс исследований в рамках одной экспертизы» и «комплекс экспертиз» вообще не рассматриваются.

Какая экспертиза в таком случае будет называться комплексной? И в чем будут состоять особенности ее организации и производства?

Оценивая долю комплексных исследований в общем объеме проведенных судебных экспертиз, можно наблюдать увеличение их числа. Так, в 2019 году в Институте судебных экспертиз по г. Шымкент всего было проведено 4252 экспертизы, в 2021 году – 5023, в 2021 году – 4428. Из них 461, 501 и 561 соответственно обозначены как комплексные.

Почему обозначены, а не являются комплексными экспертизами?

Анализируя наблюдательные производства, констатируем, что, несмотря на регламентацию комплексной экспертизы уголовно-процессуальным законом, на практике часто происходит смешение понятий «комплексное экспертное исследование», «комплексная экспертиза», «комплекс экспертиз», приводящее к тому, что под комплексной экспертизой понимается комплекс разнородных или нескольких однородных экспертиз, проводимых в отношении одних и тех же вещественных доказательств. Т. е. наблюдается замена комплексной экспертизы комплексом экспертиз или комплексом исследований в рамках одной экспертизы.

Так, неоднократно по уголовным делам о сбыте наркотических средств объектами исследования были наркотические средства, а также наслоения специальных химических веществ – люминофоров, применяемых для обработки денежных купюр [3]. Еще один пример – назначение комплексной экспертизы, к производству которой привлекались эксперт-документовед, исследующий оттиски печатей в представленных документах, и эксперт-почерковед, устанавливающий исполнителя подписи и рукописного текста в этих же документах. В обоих случаях в отношении каждого из объектов ставились самостоятельные задачи, требующие автономного исследования [4].

Очевидно, что в приведенных случаях под комплексной экспертизой подразумевается комплекс экспертиз по одному уголовному делу, которые проводятся в отношении группы разных объектов.

Согласимся с мнением Е.Р. Россинской, что «в рамках экспертизы одного рода (вида) может выполняться комплексное исследование одних и тех же вещественных доказательств с использованием различных методов, однако такое исследование не является комплексной экспертизой, даже если оно выполнено комиссией экспертов» [5].

Исследование может производиться как одним экспертом, владеющим этими методами, так и разными экспертами, которые являются носителями специальных научных знаний в области криминалистического исследования материалов и веществ или криминалистического исследования документов, владеют. Если к проведению исследования

привлекаются два и более экспертов, то экспертиза является комиссионной.

Но будет ли она комплексной?

В постановлениях о назначении подобных экспертиз (дополним, что примеры аналогичного подхода характерны и для других родов (видов) судебно-экспертных исследований), их статус определен как «комплексная экспертиза». В действительности же такие экспертизы представляют собой комплекс экспертиз, объединенных рамками одного уголовного дела, либо объектами исследования.

Комплекс экспертиз по одному уголовному делу может проводиться как в отношении одного и того же объекта, так и группы разных объектов. При этом каждая из экспертиз носит самостоятельный автономный характер, решает самостоятельные задачи и, что по нашему мнению принципиально, должна оформляться отдельным заключением.

Позволим себе напомнить, что при рассмотрении различных форм использования комплексности в судебной экспертизе ряд авторов справедливо обращает внимание на весьма существенный момент, а именно – на тот факт, что в гносеологическом плане комплексная экспертиза, комплекс экспертиз, комплекс исследований в рамках одной и той же экспертизы – понятия однозначные, так как «комплексный подход к любому научному исследованию – единственно правильный подход, поскольку предметом подлинно научного анализа может быть только взаимодействующая система тех или иных компонентов» [6].

В работах, специально посвященных проблеме комплексности в познании, обращается внимание на структурность этого явления. Комплексность в науке рассматривается в трех ее проявлениях. Первое – это формирование и развитие общенаучной стратегии (относительно новой методологической ориентации), в качестве которой выступает комплексный подход к решению проблемы (задачи); второе – становление комплексных исследований как особого типа научного поиска, опирающегося на принципы комплексного подхода; третье – использование комплексирования как особой деятельности, направленной на объединение знаний и действий представителей разных специальностей при изучении сложноорганизованных объектов, решении сложных проблем и задач [7].

С позиций научного анализа эта структура комплексности присуща комплексной экспертизе.

В литературе неоднократно подчеркивалось, что к определению сущности и признаков комплексной экспертизы необходимо подходить с процессуальных позиций, так как комплексная экспертиза – понятие процессуальное [8]. Здесь важно обратить внимание на расхождение позиций авторов по такому аспекту, как критерии, позволяющие разграничить комплексную экспертизу от комплексных исследований, проводимых в рамках моноэкспертизы, и от комплекса экспертиз при исследовании одного и того же объекта [9].

Подход с процессуальных позиций позволяет дифференцировать эти понятия, поскольку комплекс исследований – понятие научное, комплекс экспертиз – разновидность организационной формы и только комплексная экспертиза, является совокупностью экспертных исследований, одновременно объединяющей в себе и комплекс исследований, и комплекс экспертиз. Причем отсутствие одного из этих элементов вообще лишает смысла само понятие комплексной экспертизы. С процессуальной точки зрения, решающее значение приобретает факт, свидетельствующий о применении разных специальных знаний. Таким фактом является участие в производстве экспертизы представителей различных отраслей науки, техники, производства.

Комплексной является такая экспертиза, при производстве которой решение вопросов невозможно без одновременного совместного участия различных специалистов и формулировании общего вывода. Основанием для такого вывода служат частные заключения каждого эксперта по вопросам, относящимся к его компетенции. При этом, естественно, необходимо соблюдать требования процессуального закона о персональной ответственности эксперта за его исследование и выводы.

Результаты и их анализ

Таким образом, анализ теоретической разработанности вопросов комплексности и комплексной экспертизы показал, что признаками комплексной экспертизы являются общность изучаемых материалов (объектов экспертизы) и наличие экспертов разных специальностей, принимающих участие в исследовании. Однако эти признаки не являются решающими признаками комплексной экспертизы.

Комплексные экспертизы законодательно закреплены в процессуальных кодексах, и, как показывают анализ специальной литературы и обобщение судебно-следственной и экспертной практики, процессуальная регламентация производства комплексных экспертиз не остановила многолетнюю дискуссию по различным ее аспектам.

Так, в ст. 282 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан законодательно решены вопросы:

- порядка формулирования выводов участников комплексной экспертизы;
- возможности проведения комплексной экспертизы одним экспертом;
- порядка оформления заключения в случае разногласий между экспертами.
- возможность проведения комплексной экспертизы одним экспертом, профессионально владеющим знаниями в нескольких областях науки или техники.

В п.1 основанием назначения комплексной экспертизы обозначена «необходимость исследования на основе разных отраслей знаний» [10].

Отметим, что понятие «разные отрасли знаний» теоретически никак не определено, и на этот факт справедливо указывала Е.Р. Россинская [11]. Представляется, что определение комплексной экспертизы через классы, роды, виды, подвиды экспертиз вместо разных областей знания, будет более обоснованным с точки зрения теории судебной экспертизы. Процессуальное понятие «специальные научные знания» на современном уровне судебной экспертизы связано с научной классификацией ее видов, родов и классов.

Классификации видов экспертиз устоялись, и существует целый ряд нормативных документов, позволяющих именно так формализовать виды специальных научных знаний [12, 13].

В таком случае п. 1 ст. 282 УПК РК будет сформулирован в следующей редакции: «Комплексная экспертиза назначается, когда для установления обстоятельства, имеющего значение для дела, необходимы исследования на основе специальных научных знаний, относящихся к различным классам (родам, видам, подвидам) экспертиз».

Очевидно, что в основе правомерности комплексной экспертизы лежит междисциплинарная ориентация экспертов. Решение задач комплексной экспертизы обеспечивается обобщением дополняющей друг друга разнородной информации. Комплексная экспертиза является средством и формой интеграции знаний в условиях их дифференциации и базируется на коллективной деятельности.

В судебно-следственной практике для определения процессуального статуса конкретной экспертизы необходимо установить наличие ее определяющих признаков, к которым относятся;

- установление не просто фактических данных, а обстоятельств, подлежащих доказыванию по делу
- участие в ее производстве экспертов, специальные научные знания которых относятся к разным классам, родам, видам, подвидам экспертиз
- совместный анализ и коллегиальная оценка проведенных исследований
- логическая согласованность и непротиворечивость полученных выводов.

Каждый из этих признаков в отдельности свойственна и комплексу экспертиз и комплексным исследованиям в рамках одной экспертизы, но только совокупность всех названных признаков характеризует комплексную экспертизу.

Выводы

Комплексные экспертные исследования, являются одним из перспективных направлений расширения возможностей судебной экспертизы. В настоящее время количество комплексных исследований, статус которых определен как «комплексная экспертиза» имеет устойчивую тенденцию к росту в общей массе судебно-экспертных исследований.

Комплексная экспертиза – это экспертное исследование, проводимое для решения пограничных вопросов, смежных для различных родов (видов) экспертиз, которые не могут быть разрешены на основе одной отрасли знаний (рода, вида экспертизы). Такая экспертиза обычно проводится в отношении одних и тех же вещественных доказательств несколькими специалистами, представляющими разные отрасли знания.

Главным условием комплексной экспертизы выступает структурное единство объекта – носителя свойств, используемых лицами, сведущими в различных областях знаний. Комплексный подход позволяет создать более полную картину исследуемого объекта, чем разрозненные подходы.

Не является комплексной экспертизой использование комплекса (совокупности) методов в рамках рода (вида) судебной экспертизы, а также проводимые одновременно либо в определенной очередности исследования одних и тех же вещественных доказательств специалистами разного профиля, если каждый из них действует самостоятельно в пределах конкретного рода (вида) судебной экспертизы.

Список литературы

1. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза. Доступно на: https://studbooks.net/992479/pravo/obekty_sudebnoy_ekspertizy_ih_svoystva_i_priznaki_sistemati_zatsiya_vneshnih_svoystv_i_priznakov_obektov_
2. Эджубов Л.Г., Карпухина Е.С. О новой концепции комплексной экспертизы // Теория и практика судебной экспертизы, № 4(28). 2012. С. 16-24.
3. Наблюдательное производство № 1070 от 15.04.2021 г. Архив Института судебных экспертиз по г. Шымкент.
4. Наблюдательное производство № 2046 от 25.07.2019 г. Архив Института судебных экспертиз по г. Шымкент.
5. Россинская Е.Р. Методологические и правовые проблемы комплексных судебных экспертиз в условиях реформирования законодательства о судебно-экспертной деятельности // Вестник Московского университета МВД России №6/2014. С.12-18. Доступно на: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-i-pravovye-problemy-kompleksnyh-sudebnyh-ekspertiz-v-usloviyah-reformirovaniya-zakonodatelstva-o-sudebno-ekspertnoy/viewer>.
6. Корухов Ю.Г. Теоретический, методический и процессуальный аспекты комплексных экспертиз и комплексных исследований. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Проблемы организации. и проведения комплексных экспертных исследований. М., 1985. С.31.
7. Шляхов А.Р. Теория и практика комплексных исследований в судебно- экспертных учреждениях системы МЮ СССР Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Проблемы организации. и проведения комплексных экспертных исследований. М., 1985. С.59.
8. Ростов М.Н. Комплексная экспертиза как разновидность комиссионной экспертизы // Сб. науч. тр. ВНИИСЭ «Общетеоретические, процессуальные и организационные основы судебных экспертиз». М., 1987. С. 54.
9. Седова Т. А. Понятие комплексной экспертизы и комплексного исследования // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Проблемы организации. и проведения комплексных экспертных исследований. М., 1985. С.36.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Закон РК от 14 июля 2014 г.

№231-V. – Алматы: Юрист, 2015, 356 с.

11. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. М.: Норма: Инфра-М, 2018. 576 с.

12. Перечень видов судебных экспертиз, проводимых органами судебной экспертизы, и экспертных специальностей, квалификация по которым присваивается Министерством юстиции Республики Казахстан. Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700014992>.

13. Правила организации и производства судебных экспертиз и исследований в органах судебной экспертизы. Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1700015180>.

Түйін

Іс жүргізу құқығының институты болып табылатын сот сараптамасының заманауи даму кезеңі кешенді зерттеулерді қолдануды талап ететін күрделі интеграциялық міндеттерді қоюмен ерекшеленеді. Интеграциялық сараптамалық міндеттерді шешу бірнеше моносараптама (сараптамалар кешені) түрінде немесе анықтамалары сот сараптамасы теориясында бекітілген кешенді сараптама өндірісінде жүзеге асырылатын әртүрлі бейінді арнайы ғылыми білімдерді пайдалануды болжайды. Кешенді сараптамаларды жүргізу Қазақстан Республикасының іс жүргізу заңнамасымен реттеледі. Ұсынылып отырған мақалада сот-сараптама қызметінде кешенділікті пайдаланудың жекелеген аспектілеріне қатысты талқылаулар бойынша құқықтық іс жүргізу ғалымдары мен криминалистердің пікірлері талданады. Сараптамалық тәжірибені қорытындылау нәтижелері бойынша кешенді сот сараптамасының теориясы мен тәжірибесінің қазіргі жағдайын ескере отырып, Қазақстан Республикасының қылмыстық және азаматтық сот ісін жүргізудегі кешенді сараптамалар өндірісін процессуалдық реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар тұжырымдалды.

Abstract

The current stage of development of forensic examination, which is institution of procedural law, is distinguished by the setting of complex integration tasks that require the use of comprehensive research. The solution of integration expert tasks involves the use of diversified special scientific knowledge, implemented in the form of several mono-examinations (complex of examinations), or in the performance of a complex examination, the definitions of which are well-established in the theory of forensic examination. The performance of complex examinations is regulated by the procedural legislation of the Republic of Kazakhstan. The proposed article analyzes the opinions of scientists – proceduralists and criminalists on the ongoing discussion regarding certain aspects of the use of complexity in forensic and expert activities. Based on the results of the expert practice generalization, proposals were formulated to improve the procedural regulation of the complex examination performance in criminal and civil proceedings of the Republic of Kazakhstan, taking into account the current state of the complex forensic examinations' theory and practice.

УДК 343.2

Д.С. Ашимбаев*

магистрант ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

*Автор для корреспонденции: elenamits@inbox.ru

ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПРИЧИНОЙ СВЯЗИ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РК

Аннотация

Установление причинно-следственной связи в уголовных правонарушениях с материальным составом является обязательным признаком объективной стороны правонарушения, входящим в состав уголовного правонарушения. Без выявления всех признаков состава уголовного правонарушения привлечение к уголовной ответственности не возможно. А наступившие последствия могут быть вменены правонарушителю только в том случае, если они явились результатом его преступного деяния. В данной статье автор, не оспаривая важность установления причинно-следственной связи, тем не менее, обращает

внимание на неразрешенность вопросов установления причинно-следственной связи на уровне Уголовного кодекса Республики Казахстан и нормативных постановлений Верховного Суда Республики Казахстан, в которых отсутствует разъяснение порядка установления причинной связи. Автор приводит свои доводы по устранению этого.

Ключевые слова уголовный закон, причинно-следственная связи, объективная сторона уголовного правонарушения, уголовное правонарушение, причинность

Введение

Казахстанское законодательство стремительно обновляется. Уголовное законодательство не является исключением. Некоторые нормативные закрепления уголовного кодекса нуждаются в глубокой теоретической проработке [1-7]. При этом в науке уголовного права есть вопросы, которые до сих пор обсуждаемы, имеют разные точки зрения и мнения. В частности, до сих пор является дискуссионной уголовно-правовая причинность.

Исходя из того, что наука уголовного права не имеет собственного понятия причинности, а основывается на философском ее понимании и тем самым конкретизирует причинность применительно к тем событиям и явлениям, которые уже изучаются уголовным правом [8], вопросы причинности в отечественном уголовном праве нельзя отнести к полностью исследованным. Несмотря на то, что в целом причинность стала предметом исследования многими учеными, в том числе и российскими, тем не менее, к единому мнению по поводу установления причинно-следственной связи научное сообщество пока не пришло.

Теоретический анализ

Обязательное установление причинно-следственной связи в преступлениях с материальным составом признается и не подлежит оспариванию. Уголовный кодекс Республики Казахстан (далее – УК РК) придерживается данного положения – в материальных составах в обязательном порядке необходимо установить причинную связь наступившего общественно опасного последствия и совершенного виновно деяния.

Хотя, нельзя не согласиться с мнением З.Б. Соктоева о том, что обязательное установление причинно-следственной связи для материальных составов является узким пониманием причинно-следственных связей [9]. Для установления всех элементов состава преступления с формальным составом также следует обращать внимание на причинно-следственные связи, определение которых, тем не менее осложняется открытыми вопросами о причинных зависимостях в материальных составах [9]. Причинность представляет собой реальный ход событий в материальном мире и имеет оценку с позиций уголовного закона, поскольку причинность не может быть установлена уголовно-правовыми средствами [10]. А.А. Тер-Акопов говоря о причинности, указывает на ее историческую функцию, связывающую прошлое и настоящее, определяя будущее [11].

В силу того, что в казахстанское уголовное законодательство был введен уголовный проступок, необходимо было дать ему определение с целью его отграничения от преступления. Определение проступка в УК РК дано с акцентированием внимания именно на причиненный вред: «Уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству...» (ч.3 ст. 10 УК РК) [12]. Следовательно, так или иначе, но для привлечения лица к уголовной ответственности что за проступок, что для преступления необходимо установить причинную связь между виновно совершенным деянием и наступившими общественно опасными последствиями. При этом объективное вменение запрещено (ч.2 ст.19 УК РК) и, соответственно, не возможно привлечение к уголовной ответственности за невиновное причинение вреда. Однако, характер причинно-

следственных связей устанавливается уголовным законом для каждого конкретного уголовного правонарушения. Согласно УК РК уголовная ответственность может наступить лишь за то деяние материального состава уголовного правонарушения, последствия которого определены УК РК. Установление последствий совершенного уголовного правонарушения ограничено именно рамках УК РК, только теми последствиями, которые указаны в УК РК для конкретного уголовного правонарушения.

Уголовный кодекс РК не даёт понятия причинной связи как и критериев, в силу которых правоприменитель может точно её определить. В УК РК причинная связь в преступлениях против жизни раскрывается через термин «причинение смерти». Как, например, диспозиция статьи 99 УК РК предусматривает, что убийство есть умышленное причинение смерти другому человеку. В статье 104 УК РК на обязательное установление причинно-следственной зависимости указывает выражение «причинение смерти по неосторожности».

В нормативном постановлении Верховного Суда РК в отношении последствий дается указание лишь на обязательное выявление какие последствия наступили в результате уголовного правонарушения, и субъективное отношение виновного к наступлению именно такого результата [13].

В постановлении Верховного суда Республики Казахстан от 14 мая 1998 года № 3 «О применении законодательства по делам, связанным с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров» обращается внимание на необходимость выяснить причины и условия, способствовавшие совершению уголовных правонарушений, а также выяснять, принимались ли в ходе предварительного расследования предусмотренные законом меры к установлению источников приобретения или распространения наркотических средств или психотропных и ядовитых веществ, их аналогов, выяснению источников и путей легализации денежных средств или имущества, добытых в результате незаконного оборота наркотических средств или психотропных веществ, их аналогов [14].

В постановлении Верховного Суда РК «О практике рассмотрения некоторых коррупционных преступлений», указано, что если лицо, указанное в части первой статьи 361 УК, использовало служебные полномочия вопреки интересам службы в целях извлечения выгод и преимуществ для себя, других лиц или организаций, своими действиями (бездействием) нанесло вред кому-либо, и это повлекло причинение существенного вреда правам и законным интересам граждан или организаций либо охраняемым законом интересам общества или государства, то содеянное не может быть квалифицировано как получение взятки (внеочередное получение жилья, получение льготного кредита и т.п.). Такие действия должны квалифицироваться как злоупотребление должностными полномочиями [15]. Но не разъясняется, что следует понимать под существенным нарушением прав и законных интересов граждан или организаций в результате злоупотребления должностными полномочиями.

В связи с исследованием причинной связи между названными нарушениями и наступившими вредными последствиями суду следует выяснять также роль потерпевшего в происшествии. Если при этом будет установлено, что несчастный случай на производстве произошёл вследствие небрежности потерпевшего, суд должен при наличии к тому оснований решить вопрос о вынесении оправдательного приговора в отношении подсудимого, а в случае признания его виновным – учитывать при назначении наказания факт небрежности, допущенной самим потерпевшим» [15].

Косвенно вопросы причинной связи рассматриваются также в постановлении Верховного Суда РК «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам». Так, п. 11 указанного постановления Верховного Суда РК содержит важное положение о том, что судам следует понимать под уничтожением и повреждением природных ресурсов и незаконным и

нерациональным использованием природных ресурсов [16].

Выводы

Данные примеры позволяют сказать о том, что несмотря на то, что причинно-следственная связь между деянием и наступившим результатом устанавливается непосредственно хоть в материальных, хоть в формальных составах уголовных правонарушений, что именно необходимо устанавливать в силу разнообразных жизненных ситуациях, конечно же, предусмотреть в УК РК невозможно, целесообразно было бы дать разъяснения по поводу их обоснования в нормативных постановлениях Верховного суда.

Так, например, в нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года № 1 «О квалификации некоторых уголовных правонарушений против жизни и здоровья человека» включить обоснование причинно-следственных связей в следующей формулировке: «обратить внимание судов, что уголовная ответственность за убийство наступает лишь при условии, что смерть потерпевшего находилась в причинно-следственной связи с деянием виновного лица, что и должно быть обосновано в приговоре. Суд обязан указать какое конкретно действие (бездействие), либо их совокупность повлекло либо могло повлечь указанные в законе последствия. При установлении причинной связи между совершённым деянием и наступившими последствиями следует проверить, не вызваны ли такие последствия иными различными факторами, возможно, естественно-природными, и могли ли они возникнуть в независимости от деяния лица. При установлении причинной связи между виновно совершённым деянием лица и наступившими последствиями необходимо учитывать поведение самого потерпевшего в уголовном правонарушении, а также свойства его организма и осведомленность причинителя вреда об этих свойствах». Следуя данному примеру необходимо дополнить все нормативные постановления Верховного Суда РК, которые должны иметь разъяснения по поводу установления причинно-следственной связи между уголовно-наказуемым деянием и наступившим результатом. Уголовное законодательство РК должно иметь разъяснения понимания главной сути причинности в составе уголовного правонарушения.

Список литературы

1. Мицкая Е.В. Размышляя о достижении эффективности нормативных правовых актов // Юридическая мысль, 2021, № 4 (124), С. 77-87.
2. Мицкая Е.В. Применение медиации в разрешении правовых конфликтов в Казахстане // Теория государства и права, 2020, № 3-1 (19-1), С. 95-106.
3. Мицкая Е.В. Досудебная медиация по уголовным делам: состояние и перспективы развития // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2019, № 4 (58), С. 71-80.
4. Мицкая Е.В. Нерешенные вопросы правового регулирования медиации по уголовным делам (на примере Республики Казахстан) // Право и государство: теория и практика, 2020, № 10 (190), С. 213-216.
5. Мицкая Е.В. Об альтернативных формах разрешения уголовно-правовых конфликтов // Юридическая мысль, 2020, № 1 (117), С. 162-172.
6. Мицкая Е.В. Залог как условие освобождения от уголовной ответственности с установлением поручительства // Правовое государство: теория и практика, 2016, № 4 (46), С. 148-152.
7. Мицкая Е.В., Сайдахметова Ф.П. Некоторые неопределенные положения нового уголовного кодекса Республики Казахстан при освобождении от уголовной ответственности с установлением поручительства // Юридическая мысль, 2016, № 4 (96), С. 133-138.
8. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. М.: Инфра-М, 2016, 176 с.
9. Соктоев З.Б. Причинность в уголовном праве: теоретические и прикладные проблемы. Дис. ... док-ра юр. наук. М.: Академия Генеральной прокуратуры РФ, 2014, 228 с.

10. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. М.: Проспект, 2015, 400 с.
11. Тер-Акопов А.А. Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. М.: Юркнига, 2003, 478 с.
12. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V. Доступно на: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252&pos=655;-34#pos=655;-34&sdoc_params=text%3D%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B0%25D0%25B4%25D0%25B8%25D0%25B8%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D31575252%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0 (от 20 марта 2022 г.)
13. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 11 мая 2007 года № 1 «О квалификации некоторых уголовных правонарушений против жизни и здоровья человека». Доступно на: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30105456 (от 20 марта 2022 г.)
14. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 14 мая 1998 года № 3 «О применении законодательства по делам, связанным с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров». Доступно на: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009698 (от 22 марта 2022 г.)
15. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 8 «О практике рассмотрения некоторых коррупционных преступлений». Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P150000008S> (от 22 марта 2022 г.)
16. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 25 ноября 2016 года № 8 «О некоторых вопросах применения судами экологического законодательства Республики Казахстан по гражданским делам». Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P160000008S> (от 22 марта 2022 г.)

Түйін

Қылмыстық құқық бұзушылықта материалдық құраммен себеп-салдарлық байланысты белгілеу қылмыстық құқық бұзушылық құрамына кіретін құқық бұзушылықтың объективті жағының міндетті белгісі болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының барлық белгілері анықталмай, қылмыстық жауаптылыққа тарту мүмкін емес. Ал туындаған зардаптар құқық бұзушыға оның қылмыстық әрекетінің нәтижесі болған жағдайда ғана тағылуы мүмкін. Бұл мақалада автор себеп-салдарлық байланысты белгілеудің маңыздылығына дау айтпастан, себеп-салдарлық байланысты белгілеу мәселелерінің Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының себеп-салдарлық байланысты белгілеу тәртібі түсіндірілмеген нормативтік қаулылары деңгейінде шешілмегеніне назар аударады. Автор мұны жою туралы өз дәлелдерін келтіреді.

Abstract

The establishment of a causal link in criminal offences with a substantive offence is a mandatory feature of the objective side of the offence that constitutes a criminal offence. Without establishing all the elements of a criminal offence, it is not possible to be held criminally liable. And the resulting consequences can be imputed to the offender only if they were the result of his criminal act. In this article the author, without disputing the importance of establishing a causal link, however, draws attention to the unresolved issues of establishing a causal link at the level of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and the regulatory decisions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan, which lack clarification of the procedure for establishing a causal link. The author submits his arguments to remedy this.

УДК 343.982.32

С.Б. Әлмұханбет*

магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: elenamits@inbox.ru

ОПОЗНАНИЕ ЧЕЛОВЕКА ПО ДИНАМИЧЕСКИМ ПРИЗНАКАМ

Аннотация

Практика показывает, что опознание человека и в особенности по его динамическим признакам требует совершенствования уголовно-процессуальных норм. В данной связи обосновываются предложения совершенствования отечественного уголовно-процессуального закона. В частности, предлагается: 1) опознание живого человека проводить в присутствии психолога, который поможет справиться со страхом, и сможет наблюдать за реакцией опознающего на опознаваемое лицо, что также будет значимым в той ситуации, когда опознающий сознательно не опознает человека, которого на самом деле он узнал; 2) процессуально закрепить возможность проведения опознания посредством видеоконференции; 3) устранить по мнению автора двойственность понимания норм ст. 230 УПК РК в отношении проведения опознания с исключением визуального контакта опознаваемого и опознающего.

Ключевые слова: криминалистическая идентификация, опознание, идентификационные признаки, динамические признаки идентификации человека, расследование уголовного правонарушения

Введение

Современное сопровождение расследования уголовных правонарушений невозможно без использования научно-технических достижений [1, 2, 3]. Это наставляет еще большее внимание обратить на исследование внешних признаков человека, а именно его динамических признаков и их объективизации как криминалистически значимой информации.

Одним из новшеств действующего УПК РК является закрепление возможности опознания лица без наблюдения этого лица за тем, кто его опознает, если дословно по УПК РК, то опознание возможно в условиях исключаяющих визуальное наблюдение опознаваемым опознающего (п.11 ст.230 УПК РК [4]), что делается для обеспечения защиты опознающего лица. Такое процессуальное условие проведения опознания обусловлено тем, что для опознающего лица опознание может быть связано со стрессом и переживанием, которые человек испытывал в момент уголовного правонарушения, т.е. тот негатив который остался как идеальный след от уголовного правонарушения может негативно повлиять на опознание в том смысле, что сильное нервное возбуждение человека перед опознанием может запустить и механизм стирания тех важных признаков опознаваемого лица, которые вспомнились в спокойной обстановке [5,].

Теоретический анализ

Никто из опознающих людей не застрахован от того, что если они испытывали страх от деяний лица, которое им необходимо опознать, то при опознании они не будут также испытывать страх, который просто не позволит им опознать преступника. Р.В. Кулешов справедливо обращает внимание, что обстановка преступления со взрывами, поджогом, агрессией преступника не может не волновать потерпевшего, свидетелей, когда они об этом вспоминают при опознании [6,]. Процесс опознания обусловлен субъективными характеристиками лица, которое будет опознавать уголовного правонарушителя. Тот мысленный образ о человеке, который создается в памяти другого человека, это не точный образ до мельчайших подробностей, это вполне даже возможно, что и искаженное

представление о признаках человека [4,]. В любом случае образ в памяти всегда беднее того облика который на самом деле имеет человек [8], который к стати говоря, преступник может имитировать специально, чтобы его поиски органами уголовного преследования не увенчались успехом. Так еще и чувство волнения опознающего человека не способствует опознанию. Не зря есть такое выражение как у страха глаза велики. Поэтому учитывая, что психическое состояние человека, который будет опознавать, может быть как стабильным (спокойным), так и нестабильным (непокойным) его, во-первых, необходимо заранее психологически подготовить для опознания. А, во-вторых, опознание живого человека необходимо проводить в присутствии психолога, который поможет справиться со страхом, и сможет наблюдать за реакцией опознающего на опознаваемое лицо, что также будет значимым в той ситуации, когда опознающий сознательно не опознает человека, которого на самом деле он узнал.

Таким образом, необходимость присутствия психолога обуславливается двумя аспектами: 1) это нужно для поддержания самообладания, спокойствия опознающего человека, иначе говоря, для обеспечения его психологической готовности к опознанию; 2) для фиксации вербальной и невербальной реакции (тяжело скрываемую и тяжело контролируемую сознанием, она проявление находит на уровне подсознательных реакций) опознающего человека на опознаваемого человека в протоколе опознания, что также может иметь существенное значение для выбора тактики дальнейшего расследования дела.

В существующей формулировке уголовно-процессуальный закон ч.6 ст. 230 УПК РК допускает опознание по звуко- и видеозаписи, что особенно важно для определения динамических признаков человека. Но в силу развития информационных технологий и в целях обеспечения защиты лица, которое будет опознавать преступника, опознание можно было бы проводить и по видеоконференции. Видеозапись и видеоконференция не могут быть однопорядковыми понятиями и не являются тождественными. В силу этого приходится констатировать, что действующий уголовно-процессуальный закон не допускает проведение опознания посредством видеоконференции. В то время как положительным в ее применении является, во-первых, то, что она исключает прямой визуальный контакт опознаваемого лица и опознающего, потому что при видеоконференции возможно не включать камеру опознающему лицу, а опознаваемого им человека будет видно через подключенную камеру. Во-вторых, видеоконференция позволяет экономить время на проведение данного следственного действия, т.к. подозреваемого не приходится везти для опознания к следователю, видеоконференцию можно проводить с любого места, например, со следственного изолятора или по месту отбытия наказания, лечебного учреждения, с любого технического средства, в котором установлены современные программы проведения видеоконференций ZOOM, TEAMS и другие. Соответственно, новый способ проведения опознания посредством видеоконференции считаем, что требует своего процессуального закрепления. В данной связи следует дополнить ч.10 ст. 230 УПК РК проведение опознания «в том числе и посредством видеоконференции», тогда окончательная редакция ч.10 ст. 230 УПК РК будет выглядеть следующим образом: «...Предъявление для опознания производится с применением научно-технических средств хода и результатов, включая возможность проведения опознания посредством видеоконференции с обязательной видеозаписью ее проведения».

Опознание по голосу и речи, походке допускаемое уголовно-процессуальным законом, в следственной практике встречается редко. Возникает вопрос почему? Дело в том, что процессуальный порядок проведения опознания нельзя признать полностью урегулированным, а в отношении опознания по голосу и речи, походке формулировка непонятна и несет неоднозначное ее понимание. Так, опознание по голосу и речи, походке может быть произведено в условиях, исключающих визуальный контакт между опознаваемым и опознающим лицом. С одной стороны, это можно понять как обязательное условие проведения такого опознания, т.е. опознание речи, голоса, походки осуществляется

только в условиях исключения визуального контакта между участниками данного следственного действия – опознаваемым и тем, кто опознает. А с другой стороны, выражение «может быть» можно понять как альтернативу, что такое опознание может быть произведено как очно или визуально, когда опознаваемое лицо со своей стороны наблюдает за опознающим его человеком, так и исключая визуальный контакт опознаваемого и опознающего. Обзоров судебной практики по данному вопросу нет, которая могла бы помочь определиться с правильным пониманием такой законодательной формулировки ч.11 ст.230 УПК РК. В силу этого можно предположить, что возможно настороженное отношение следователей к данному виду опознания объясняется такой двойственностью его правового закрепления, и не исключается возможность признания судом данного следственного действия как проведенного с нарушением процессуального законодательства, что приведет к его непризнанию и исключению из доказательств. Необходимо устранить такую двойственность понимания норм ст. 230 УПК РК и подвергнуть их корректировке в следующем виде:

« 11. Опознание человека по голосу, речи, походке может быть проведено как с визуальным наблюдением опознаваемым опознающего, так и в условиях исключаящих визуальное наблюдение опознаваемым опознающего (при отказе от визуального опознания со стороны опознающего, наличии у него страха, в любых иных случаях с целью защиты опознающего лица)».

Кроме того, анализ норм УПК РК о регламентации опознания человека по его динамическим признакам позволил выявить, на наш взгляд, общие проблемы правовой регламентации опознания. Так, согласно ст.229 уголовно-процессуального закона РК объектом опознания может быть человек (живой или труп), предмет (предметы). Очевидно, что такое перечисление довольно узкое и ограничивает возможности данного процессуального действия, что, естественно, не способствует раскрытию уголовного правонарушения, потому что нет процессуальной возможности опознания ряда объектов, тождество которых можно было бы определить. Хотя, в ч.6 ст.229 говорится об установлении опознания по фотографии, а в ч. 11 ст.230 уже говорится о возможности определения идентификации по походке и по голосу. Однако, в данной редакции ст.222, 230 УПК РК являются ограничительными, поскольку не позволяют предъявлять для опознания здания, документы, видео, рисунки, участки местности, животных и растения, а также частей трупов. Например, при скотокрадстве опознание животного существенно облегчало бы процесс расследования. Если быть точными по букве уголовно-процессуального закона, то труп и части или фрагменты трупа – это не одно и то же. Поэтому в данной редакции ст. 229 на опознание часть трупа представить невозможно, как и частей животных. В связи с чем для наиболее точного отражения процессуального действия в нормах закона следует ч.1 ст. 229 дополнить ещё объектами для опознания и наряду с человеком указать походку, голос и речь, а с предметами указать вещи, здания, фотографии, документы, видео, рисунки (портрет), участки местности, животные и растения, а также иные объекты. Поскольку для опознания могут быть использованы и схемы, планы, чертежи, карты, которые не всегда охватываются понятием документ и не являются по своей сути ни предметом, ни вещью, их также логично было бы отнести к идентифицирующим объектам или предъявляемым для опознания. Перечень объектов, которые возможно было бы предъявить для опознания, не нуждается в полном его закреплении в уголовно-процессуальном законе, достаточно перечислить основные и ввести формулировку «иные объекты». Но в обязательном порядке закрепить в ч. 1 ст. 229 то, что для опознания может предъявляться труп, как и его отдельные части.

Выводы

Высказанные предложения будут способствовать широкому использованию опознания как следственного действия.

Потенциал возможности определения человека при помощи его динамических

признаков используется не с максимальными возможностями в силу разных причин. Во-первых, свидетели, потерпевшие не всегда, как уже было отмечено, запоминают вообще человека, который причинил им или имуществу вред, в силу разных причин – плохое зрение, память, плохое освещение, погодные условия (дождь, туман и т.д.), сонное или, например, уставшее, болезненное состояние человека, в памяти которого сохранилась информация только о том, что это был человек. Во-вторых, быстрые движения уголовного правонарушителя не всегда различимы в деталях, поэтому убегающего человека получается запомнить ровно как просто убегающего человека.

Отсутствие четкого процессуального порядка проведения опознания по голосу, речи, походке при отсутствии методических разработок по тактике проведения такого опознания и неоднозначном толковании уголовно-процессуальных норм, которые подвергают сомнению достоверность полученных результатов опознания человека по голосу, речи, походке, сказывается на том, что следователи практически не проводят опознание человека по динамическим его признакам.

Поэтому отсутствие опознания человека по его динамическим признакам является недостатком как практики, так и науки криминалистической идентификации динамических признаков человека, в частности.

Таким образом, опознание живого человека по его внешним динамическим признакам имеет свои особенности, тактика опознания которых должна стать предметом глубоких научных исследований. Процессуальный порядок проведения опознания человека по динамическим признакам должен быть законодательно детально закреплён.

Список литературы

1. Ким Э.П., Мицкая Е.В. Некоторые вопросы разработки частной методики расследования преступлений в сфере фальсификации алкогольной продукции // Проблемы права. - 2015. - № 6 (54). - С. 168-173.
2. Мицкая Е.В. О понятии "фальсификация" и о фальсификации алкогольной продукции в частности // Юридическая мысль. - 2015. - № 5 (91). - С. 95-103.
3. Mitskaya E.V., Kim E.P. To the question of forensic characteristics of crimes in the sphere of illicit alcohol trafficking. В сборнике: Industrial Technologies and Engineering ICITE - 2020. Proceeding VII International Conference. Shymkent, 2020, P. 217-220.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. №231-V.
5. Еникеев М.И. Юридическая психология. М.: Издательство НОРМА, 2003, 256 с.
6. Кулешов Р.В. Теоретико-методологические основы раскрытия и расследования преступлений в сфере экстремистской и террористической деятельности: дис. ... доктора юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2017, 545 с.
7. Михайличенко В.Е. Психология развития личности: Монография. Харьков: НТУ «ХПИ», 2015, 388 с.
8. Байсеитова А.К. Тактические особенности проведения опознания // Вестник КазНУ. Юридическая серия, 2020, №4(96). Доступно на; <https://bestprofi.com/document/2466408602?0> (от 17 февраля 2022 г.)

Түйін

Тәжірибе көрсеткендей, адамды және әсіресе оның динамикалық белгілерін тану қылмыстық іс жүргізу нормаларын жетілдіруді талап етеді. Осыған байланысты отандық қылмыстық іс жүргізу заңын жетілдіру ұсыныстары негізделеді. Атап айтқанда, мыналар ұсынылады: 1) тірі адамды тану қорқынышты жеңуге көмектесетін психологтың қатысуымен жүзеге асырылады және танушының танылатын адамға реакциясын байқай алады, бұл танушы саналы түрде өзі таныған адамды танымайтын жағдайда да маңызды болады.; 2) бейнеконференция арқылы тану мүмкіндігін іс жүргізу арқылы бекіту; 3) автордың пікірі бойынша танылатын және танылатын адамның визуалды байланысын болдырмай, тану жүргізуге қатысты ҚР ҚДЖК-нің 230-бабының нормаларын түсінудің қосарлылығын жою.

Abstract

Practice shows that the identification of a person and in particular on his dynamic features requires improvement of criminal procedural norms. In this regard, suggestions for improving the domestic criminal procedural law are substantiated. In particular, it is proposed that: 1) identification of a living person to be carried out in the presence of a psychologist, who will help to cope with fear, and can observe the reaction of the recognizer to the person being identified, which will also be significant in the situation where the recognizer does not consciously identify the person he actually recognized; 2) procedurally fix the possibility of identification through a video conference; 3) to eliminate, according to the author, the dual understanding of the rules of Article 230 of the CPC of RK regarding the identification with the exception of visual contact between the identified and the identifying.

ӘОЖ 347.921.8

А.Т.Әмірбек, К.Р. Сартаява*, Ж.И. Шералиева

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
з.ғ. к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: sartaeva.72@mail.ru

ҚОРҒАУШЫ-АДВОКАТТЫҢ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУГЕ ҚАТЫСУЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ, МАҚСАТТАРЫ МЕН ШЕКТЕРІ

Түйін

Субъективті кешенді құқық ретінде, айыпталушының қорғалуын қамтамасыз ету құқығы, өзін демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде танитын елдерге, жеке тұлғаның құқықтық статусының қажетті құқықтық элементі болып табылады. Әлемдік қоғам, адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары бағаға ие екендігін мойындады.

Алдын-ала тергеуде адвокат-қорғаушының қатысу шегі, қолданатын әдістері мен тәсілдерімен анықталған. Теория мен тәжірибеде қорғау әдістері мен тәсілдеріне қатысты әрекет ететін талап – заңдылық. Кәсіби қорғаушыға қатысты корпоративтік нормалар, кәсіби мінез-құлық пен кәсіби этика нормаларын айтуға болады. Яғни, адвокат-қорғаушының қатысу шегі – құқықтық, этикалық, кәсіби және корпоративтік нормалармен анықталатын тергеу әрекетінде қорғау әдіс-тәсілдерінің шекарасы болып табылады. Адвокат-қорғаушы айыпталушы, күдіктілерді, айып пен күдіктен ақтап алу үшін өзіне берілген барлық құқықтарды пайдалануға міндетті. Сонымен қатар, заң шығарушы адвокат-қорғаушының өкілеттілігінің шегін белгілеп қойған. Қорғаушы өз қорғауындағы адамның мүдделеріне қарсы қандай да бір әрекет және оның құқықтарын жүзеге асыруға кедергі келтірмеуге; қорғауындағы адамның қылмысқа қатыстылығын және оны жасаудағы кінәлігіне қарамастан оны қорғап шығуға барлық әрекетті жасауға; қорғауындағы адамға жәбірленушімен татуласуын ұсыну; азаматтық талапты мойындау; қорғауындағы адамның берген шағымдары мен өтініштерін қайтарып алуға; заң көмегін көрсету мен жүзеге асыруда белгілі болған мәліметтерді жариялауға; өзіне қорғауына қабылдаған күдікті, айыпталушыдан бас тартуға. Өкілеттіктерін орындамағаны үшін ҚР «Адвокаттық қызметі» туралы заңына сәйкес кәсіби қорғаушылар ғана жауаптылыққа тартылады.

Кілттік сөздер: адвокат, қорғаушы, айыпталушы, күдікті, тергеу әрекеттері, қылмыстық іс жүргізу, құқық нормалары, қылмыстық процесс.

Кіріспе. Қорғаушы-адвокаттың тергеу әрекеттеріне қатысуының құқықтық негіздерінде оның тұтастай қылмыстық сот ісін жүргізуге және атап айтқанда, тергеу әрекеттеріне қатысу қажеттілігін регламенттейтін құқық нормаларының кешені қамтылуға тиіс. Оларға тек қылмыстық іс жүргізу нормалары ғана емес, сонымен қатар халықаралық құқық пен жалпы құқық нормалары да жатады. Қорғаушының қатысуы-айыпталушыны

айыптаудан қорғаудың тәсілі, адамның және азаматтың өзінің заңды тұлғасын жүзеге асыру процесінде құқықтық көмек алуға конституциялық құқығын жүзеге асырудың бір түрі, қылмыстық процестегі жеке адамның құқықтарына кепілдік, бәсекелестік қағидатының міндетті элементі. Қорғаушы-адвокаттың қатысуының құқықтық негіздері көп қырлы, көп деңгейлі және қорғаушы адвокат тергеу әрекетіне қатыса алатын немесе қатысуы керек жағдайлар туралы гипотезадағы нормалармен, оның нақты тергеу әрекетіне қатысуын реттейтін нормалармен аяқталатыны анық.

Қорғаушы-адвокаттың қылмыстық процеске қатысуының құқықтық негіздеріне айыпталушының қорғану құқығын анықтайтын нормалар кіреді. Айыпталушының қорғану құқығы қазіргі қылмыстық процестің ең құнды жетістіктерінің бірі болып табылады. Қылмыстық сот ісін жүргізу саласында қудаланған адамның құқықтарын қорғау қажеттілігі қоғам мен мемлекет бұл іргелі принципті қоғам, тұлға және мемлекет арасындағы қатынастарды реттейтін іргелі қағидаттардың бірі деп танығанын бағалауға мүмкіндік береді.

Теориялық талдау. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы айыпталушының қорғану құқығы туралы маңызды ережелерді бекітті. ҚР Конституциясында бұл екі Ережеде көрініс тапқан: "әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі" (13-б.3-т.). "Ұсталған, тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы (16-баптың 3-тармағы). Айыпталушының қорғалу құқығы субъективті кешенді құқық бола отырып, оны демократиялық және құқықтық мемлекет деп тануға үміткер кез-келген елдегі адамның құқықтық мәртебесінің қажетті элементі болып табылады.

Әлемдік қауымдастық адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын адамзат қорғауға тиісті ең жоғары құндылық ретінде танудың маңыздылығын түсінді. 1948 жылғы 10 желтоқсандағы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 11-бабы кінәсіздік презумпциясымен бірлікте жария сот талқылауында қорғау құқығын көздейді [1].

1966 жылғы 16 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті тағылған айыпты қарау кезінде адамның кепілдіктері арасында айыпталушының қорғаушы арқылы қорғану құқығын іске асыру кепілдіктерін тұжырымдайды: «а) өз қорғанысын дайындау үшін жеткілікті уақыт пен мүмкіндіктерге ие болу және өзі таңдаған қорғаушымен қарым-қатынас жасау...; б) оның қатысуымен сотталуы және өзін жеке өзі немесе өзі таңдаған қорғаушының көмегімен қорғауы; егер оның қорғаушысы болмаса, бұл құқық туралы хабардар болуға және сот төрелігінің мүдделері талап еткен кезде оған тағайындалған қорғаушыға ие болуға, оның осы қорғаушыны төлеу үшін жеткілікті қаражаты болмаған жағдайда, ол үшін тегін» [1]. Ресей ратификациялаған 1950 жылғы 4 қарашадағы адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 6-бабында: «қылмыс жасаған әрбір айыпталушының кем дегенде келесі құқықтары бар: а) өзін қорғауды дайындау үшін жеткілікті уақыт пен мүмкіндіктерге ие болу; б) өзін жеке қорғау үшін немесе өзі таңдаған қорғаушы арқылы немесе егер қорғаушының қызметіне ақы төлеу үшін жеткілікті қаражат болмаса, сот төрелігінің мүдделері талап еткен кезде оған тағайындалған қорғаушыны тегін алу». Адвокаттық мамандық бойынша көптеген басқа халықаралық құқықтық құжаттар бар. Осылайша, халықаралық нормативтік-құқықтық база кең және гуманитарлық бағытта.

Тергеу әрекеттеріне қатысатын қорғаушы-адвокат қызметінің кәсіби сипатына назар аударатын, мен келесі ерекше белгілерге назар аударғым келеді.

Біріншіден, "Адвокаттық қызмет туралы" ҚР Заңының 7 - бабына сәйкес, адвокат-бұл "міндетті түрде адвокаттар алқасының мүшесі болып табылатын және осы Заңмен регламенттелетін адвокаттық қызмет шеңберінде кәсіби негізде заң көмегін көрсететін Қазақстан Республикасының азаматы. Жоғары заң білімі бар, тағылымдамадан өткен,

адвокаттық қызметті жүзеге асыру құқығына лицензия алған адам адвокат бола алады". Екіншіден, қорғаушы-адвокаттың қызметіне ҚДЖК нормалары ғана емес, сонымен қатар Адвокатура туралы арнайы Заңның ережелері де қолданылады. Сонымен қатар, ҚР ҚДЖК-де тағайындалған қорғаушы ретінде адвокат әрекет етеді, ол туралы адвокаттардың кәсіби ұйымы үшін міндетті қаулы шығарылады, бұл кәсіби емес қорғаушыға қолданылмайды. Адвокаттың құқықтық мәртебесі адвокаттық қызметтің кепілдіктері туралы, адвокаттық құпия туралы ережелерді, кәсіби мінез-құлық және тәртіптік жауапкершілік нормаларын да айқындайды. Мысалы, тек адвокаттың күдіктіні, айыпталушыны қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ. Көптеген басқа заң актілері адвокаттардың кәсіби сипатын көрсетеді.

Осылайша, қорғаушы-адвокаттың тергеу әрекеттеріне қатысуының құқықтық негіздері қорғаушы-адвокаттың қылмыстық процеске тұтастай және нақты тергеу әрекеттеріне қатысу мүмкіндігі мен міндеттілігін, күдіктіде, айыпталушыда адвокаттың қызметтерін алу құқығының пайда болу негіздерін, адвокаттың құқықтық мәртебесін, айыпталушының қорғалу құқығының мазмұнын және басқаларын реттейтін құқық нормалары болып табылады. Заңда көзделген нақты негіздерде біз келесі параграфта толығырақ тоқталамыз.

Қорғаушы-адвокаттың тергеу әрекеттеріне қатысу мақсаттары қылмыстық істер бойынша қорғаудың жалпы мақсаттарының құрылымдық элементі болып табылады. Қорғаушы-адвокаттың мақсаттары туралы дұрыс сөйлесу үшін қорғаушы-адвокаттың қызметіндегі мақсаттың әдіснамалық мәнін түсіну керек.

Жалпы алғанда, әртүрлі деңгейдегі мақсаттардың арақатынасы, адвокаттардың қызметін бағыттаушы, реттеуші және жүйе құрушы факторлар болып табылатын қорғаудың мақсаттары мен міндеттерінің арақатынасы туралы айту керек. Олар объективті құқықтық және нақты қорғау мүмкіндіктерін қамтиды. Ақыр соңында, қаражат таңдалған мақсатқа сәйкес таңдалады. Қорғаныс құралдарын мақсатқа қатаң бағынған кезде ғана қол жеткізуге болады.

Қорғаушы-адвокаттың тергеу әрекеттеріне қатысу мақсаттары-бұл белгілі бір қылмыстық іс бойынша қорғаудың жалпы мақсаттарына бағынатын, қорғаушының алдынала тергеуге қатысу ерекшеліктерін, нақты тергеу әрекетінің ерекшелігін ескере отырып, осы мақсаттарды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін міндеттер. Біз адвокаттың тергеу әрекетіне қатысуының өзіндік мақсаты туралы айта алмаймыз. Қылмыстық іске қатыса бастағанда, адвокат бұл іс бойынша қорғаудың жалпы мақсаттары туралы біледі, олар ішінара оның айыптау тұрғысынан көрінеді. Тергеу әрекетінің мақсаттары мен шарттарын ескере отырып, ол оның тергеу әрекетіне қатысуына түрткі болатын нақты міндеттерді анықтайды. Әр түрлі қылмыстық істерде, әртүрлі қорғаныс жағдайларында, таңдалған стратегия мен қорғаныс тактикасындағы айырмашылықпен бірдей тергеу әрекетіне қатысу мақсаттарының әртүрлілігі туралы айтуға болады.

О. В. пікірі бойынша Бұл "қылмыстық қудалаудың болуына байланысты" қылмыстық процестің бүкіл кезеңінде қорғау субъектісі заңға қайшы келмейтін, еркін таңдап алынатын және шығармашылықпен қолданатын, айыптауды (күдіктенуді) даулау не теріске шығару және күдіктіні, айыпталушыны, сотталушыны ақтайтын немесе оның жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайларды анықтау жөніндегі қызметке байланысты әртүрлі, тәсілдер мен іс-әрекеттер жүйесі. сондай-ақ қорғалушының жеке және мүліктік құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі қызметпен айналысуға тыйым салынады, мәжбүрлеу шараларын немесе қылмыстық іс жүргізу сипатындағы шараларды қолдануға байланысты шектеулерді жою немесе жеңілдету бойынша" [2]. Қорғау анықтамасына кіретін тұжырымдамалардың мазмұнының дұрыстығына қарамастан, жалпы анықтама, біздің ойымызша, сәтті емес. Автор қорғаныс құралдары мен әдістерінің жүйесі туралы және қорғаныс қызметі туралы айтады, дегенмен біріншісі екіншісінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қорғау тұжырымдамасы автор анықтауға тырысқаннан гөрі сыйымды. Бұл қылмыстық процестің функциясы, Тараптың қызметі, қорғалатын тезис және мақсаттарға

жету тәсілі болуы мүмкін. Сондықтан біз Р. М. Жәмиеваның ұсынған және әдіснамалық тұрғыдан негізделген көп қырлы құбылыс ретінде қорғаудың кешенді анықтамасын берудің әділ әрекетін санаймыз. Ол қорғауды "қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамның құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағынатын әртүрлі элементтердің ресми-құқықтық, материалдық-құқықтық, функционалдық және криминалистік қатынастар жүйесі" ретінде анықтайды. Жүйе құраушы фактор заңмен бекітілген мақсаттар болып табылады " [3].

Эксперименттік бөлім. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік заңнамасында, керісінше, қорғау ұғымы, қорғау мақсаттары, қорғаушы-адвокат қызметінің мақсаттары жеткілікті түрде егжей-тегжейлі регламенттелген. Мәселен, ҚР ҚІЖК 7 - бабының 17-тармағында қорғау-бұл қылмыс жасады деп күдік келтірілген адамдардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету, айыптауды теріске шығару немесе жеңілдету, сондай-ақ қылмыстық қудалауға заңсыз ұшыраған адамдарды ақтау мақсатында қорғау тарапы жүзеге асыратын процестік қызмет. Бұдан әрі, 1-Б. 66 қорғаушы - күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін заңда белгіленген тәртіппен қорғауды жүзеге асыратын және оларға заң көмегін көрсететін тұлға. Бұл ережелер мақсатты аспектіні қамтиды. Дәстүр бойынша, бұрын қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен ҚР ҚІЖК 70-бабының 1-бөлігінде қорғаушы күдіктінің, айыпталушының айыбын жоққа шығаратын немесе жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайларды анықтау мақсатында қорғаудың барлық заңды құралдары мен тәсілдерін пайдалануға және оған қажетті заң көмегін көрсетуге міндетті екендігі көзделген. Мұнда, біздің ойымызша, қорғаушы-адвокаттың қылмыстық процеске қатысу мақсаттары неғұрлым нақты тұжырымдалған.

Жалпы, тергеу әрекеттерін танымдық және қауіпсіздік деп жіктеуге болады. Бірінші топтың тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қорғаушы-адвокат қорғау ұстанымы, қорғаудың жалпы стратегиясын іске асыру, егер оларға жол берілген болса, тергеу олқылықтарының орнын толтыру, қорғаушыға заң көмегін көрсету, заңды құқықтары мен мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету үшін маңызды мән-жайларды анықтауға бағытталған.

Қауіпсіздік сипатындағы тергеу әрекетіне қатысқан кезде қорғаушы адвокат мән-жайларды анықтауға тікелей мақсат қоймайды, бірақ сонымен бірге ол осындай мақсаттарды қатар қоя алады. Мысалы, айыпталушы сараптама тағайындау туралы қаулымен танысқан кезде сарапшыға сұрақтар қояды, тергеу аяқталғаннан кейін қылмыстық іс материалдарымен танысу процесінде тергеуді толықтыру туралы өтініш білдіреді. Бірақ бұл жағдайда басты мақсат - клиенттің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету және заңгерлік көмек көрсету. Көріп отырғаныңыздай, оның мақсатымен анықталған тергеу әрекетінің сипаты қорғаушы-адвокаттың белгілі бір тергеу әрекетіне қатысу мақсаттарының сипатына әсер етеді. Бұл ақпараттық және операциялық сипаттағы мақсаттар немесе операциялық және ұйымдастырушылық сипаттағы мақсаттар. Қауіпсіздік сипатындағы тергеу әрекетін жүргізу кезінде негізінен алдын-ала жасалған процедуралық шешімдермен танысады.

Тергеу әрекетіне қатысу шектері қорғаушының қылмыстық іске қатысуы мақсатымен байланысты. Қатысу мақсатымен анықталған белгілі бір шекараларға қатысу арқылы қажетті нәтижеге қол жеткізуге болады. Шектеулер-бұл қорғаушы қатысу мақсатына жету үшін пайдаланатын құралдардың жиынтығы. Егер қатысу құралдары қойылған мақсатқа сәйкес келмесе, онда оларды пайдалануға болмайды. Біз қорғаныс терминін кездейсоқ қолданған жоқпыз, өйткені тергеу әрекетіне қатысу-бұл қорғаныс құралы.

А. Д. Бойков қорғаныс әдістері мен құралдарын құқықтар мен міндеттер ретінде және сонымен бірге қорғаныс техникасы, оның тактикасы ретінде анықтайды [4]. А. Х. Давлетшин, негізінен, Қорғаныс әдістері ұғымын қорғаныс құралдарын қолдануға бағытталған және оларға қатысты қызметтік рөл атқаратын, құралдардың заңдылығына және сол арқылы қорғаныс қызметінің нәтижесіне әсер ететін әрекеттер, әдістер ретінде дұрыс анықтайды. Бірақ содан кейін, біздің ойымызша, ол заңнамалық ережелерді қате түсіндіреді, оның пікірінше, қорғаушының айыпталушымен кездесуі, іс материалдарымен танысу және одан қажетті ақпаратты жазу, дәлелдемелер ұсыну, бас тарту және өтініштер және т.б. [5].

Осылайша, автор қорғаныс әдістерінің тізіміне сонымен қатар көптеген процессорлар қорғаныс құралы болып саналады. Қорғаныс құралдарына ол қорғаныс кезінде қолданылатын дәлелдер мен олардың көздерін жатқызады.

Тұжырымдамалардың бұл шатасуы авторлардың қорғаныс құралдары мен әдістерінің айырмашылығы мен арақатынасын көрсетпеуіне байланысты, бұл тәжірибе үшін нақты ұсыныстар жасауға тырысқанда шатасуға әкеледі. Орыс тілінде құрал оның мағыналарының бірінде "қабылдау, бір нәрсеге қол жеткізу әдісі" деп түсініледі [6], ал әдіс-"қандай да бір жұмысты орындау кезінде, бірдеңе жасау кезінде қолданылатын әрекет немесе әрекеттер жүйесі". Жоғарыда келтірілген көзқарастардың авторлары сөздердің нақты семантикасын ескермеді.

Осылайша, қорғау құралдары-тиісті іс жүргізу санаттарында бекітілген және күдіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, оларға заңгерлік көмек көрсету және қылмыстық іс жүргізу міндеттеріне қол жеткізу үшін қолданылатын қорғауды жүзеге асыру үшін қылмыстық іс жүргізу қызметінің нысандары. Қорғау тәсілдері-бұл қорғау құралдарын тиімді іске асыру, шарттарды ескере отырып және заңда белгіленген шектерде қорғаудың мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізу мақсатында қолданылатын қорғау қызметінің (процестік және процестік емес) қағидалары мен тәсілдері. Егер қорғаныс құралдары негізінен заңнамалық, процедуралық тұжырымдама болса, онда қорғаныс әдістері негізінен тактикалық ұғым болып табылады. Біздің ойымызша, қорғаныс құралы мен әдісінің арақатынасы сәтті көрсетілді Т.В. Бартоломеева өтініш беру мысалында: "олардың мәлімдемесінің тәртібі, оларды білдіру керек нысандар және басқа мәселелер қылмыстық іс жүргізу кодексінде жеткілікті түрде егжей-тегжейлі тұжырымдалған. Өтінішті мәлімдеу сәтін тактикалық тұрғыдан дұрыс анықтау, қорғаушы қорғайтын позициямен байланыстыру, өтінішті қанағаттандыруды қамтамасыз ету, қорғау мақсаттарына сәйкес алынған нәтижелерді іске асыру сияқты - бұл жағдайлар іс жүргізу бекітілуіне жатпайды, бірақ қорғаныс тактикасын құрайды" [7].

Заңсыз құралдар мен тәсілдердің мысалдарын Т. Е. Сәрсенбаевпен ұсынылған (бұл ретте автор екі санаттың да аражігін ажыратпайды): ақиқатты бұрмалауға бағытталған іс-әрекеттер; қылмыстық процесті жүргізетін органды қасақана жаңылыстыруға енгізу; қылмыстық істі тергеуде және қарауда жасанды кедергілер жасау; бұқаралық ақпарат құралдарында көрінеу бұрмаланған фактілерді жариялау; қылмыстық іс төңірегінде жағдайды жасанды түрде мәжбүрлеу қылмыстық процесті жүргізуші органның күдіктінің, айыпталушының және басқалардың құқықтарын бұзғаны үшін жалған айыптауы [8].

Шектеулер әрқашан тақырыппен анықталады. Соңғысы көбінесе мақсат ретінде әрекет етеді. Дәлелдемелер теориясында белгілі зат пен дәлелдеу шектерінің арақатынасын алайық. Шектеулерді анықтау кезінде келесі факторларды ескеру қажет. Біріншіден, сіз әрқашан айыпталушыны қорғау құқығының тақырыбын есте ұстауыңыз керек. Екіншіден, тергеу әрекетінің тақырыбын, яғни оның мақсаты мен негізін ескеру. Үшіншіден, тергеу әрекетін жүргізу кезіндегі қорғау мақсаттары.

Жоғарыда аталған объектінің төтенше шекараларын анықтау кезінде біз мазмұнның ең кең көлемі, демек, ең үлкен шекараны анықтаушы айыпталушыны қорғау объектісі деген қорытындыға келеміз. Соңғысын в.д. Адаменко егжей-тегжейлі зерттеді, ол онда субъективті мүдделерді, бұзылған субъективті құқықтарды ашады. Бірінші топта ол бұзылған субъективті мүдделер мен заңды субъективті мүдделерді ажыратады. Екінші топта нақты бұзылған субъективті құқықтар және әдейі бұзылған субъективті құқықтар бар. Оның пікірінше, қорғау құқығы субъектісінің көлеміне тек заңды субъективті мүдделер мен нақты бұзылған субъективті құқықтар кіреді [9].

Біздің ойымызша, қорғаушы-адвокат пен айыпталушының арасындағы байланыс соншалықты тығыз, сондықтан адвокат айыпталушыны қорғау тақырыбына кіретін және заңға қайшы келмейтін барлық нәрсені ескеруі керек, тек қорғау құқығына кіретін нәрсені

ғана емес.

Тергеу әрекетінің мақсаты, С. А. Шефердің пікірінше, оның орындалуын реттейтін Заңда анықталған. "Тергеу іс — әрекетінің мақсаты-белгілі бір танымдық нәтиже алу мүмкіндігінің Заңда бекітілген Алдын-ала болжануы, оның негізінде бұрын осы нәтижеге қол жеткізудің бірнеше тәжірибесі бар деп санауға болады" [10].

Қорғаушы-адвокаттың нақты тергеу әрекеттеріне қатысу шектері тергеу әрекетінің уақытша, кеңістіктік, заңнамалық шеңберлерімен шектелетіні анық. Заң қорғауды жүзеге асырудың шекараларын анықтайды, қорғаныс субъектілері қолдана алатын құралдар мен әдістерді көрсетеді. Бұл адвокаттың клиенттің материалдық және іс жүргізу әрекеттерін қорғауға немесе айыпталушының тапсырмасы бойынша, егер олар заңға қайшы келсе, мұндай әрекеттерді жасауға құқығы жоқ дегенді білдіреді.

Нәтижелері. Осылайша, қорғаушы-адвокаттың алдын-ала тергеуге қатысу шектері қолданылатын құралдар мен әдістермен анықталады. Біз білетіндей, теория мен практикада қорғаныс құралдары мен әдістеріне қатысты бір критерий қолданылады - заңдылық. Бірақ кәсіби қорғаушыға қатысты корпоративтік нормалар, кәсіби мінез-құлық нормалары және оның кәсіби этикасының нормалары туралы айтуға болады. Басқаша айтқанда, қорғаушы-адвокаттың қатысу шектері - бұл құқықтық, этикалық, кәсіби және корпоративтік нормалармен анықталған тергеу іс-әрекетінде қорғаныс құралдары мен әдістерін қолдану шектері. Қорғаушы-адвокаттың қатысуының құқықтық және этикалық аспектілерін толығырақ келесі параграфтарда баяндаймыз.

Қорғаушы-Адвокат өзіне берілген барлық құқықтарды күдіктіні, айыпталушыны күдіктенуден, айыптаудан қорғау және оған білікті заң көмегін көрсету мақсатында пайдалануға міндетті. Сонымен бірге, заң шығарушы қорғаушы-адвокаттың өкілеттіктерін жүзеге асырудың шектерін белгіледі. Қорғаушының қорғауындағы адамның мүдделеріне қарсы қандай да бір іс-әрекеттер жасауға және оған тиесілі құқықтарды жүзеге асыруына кедергі жасауға; қорғауындағы адамның позициясына қарамастан, оның қылмысқа қатыстылығын және оны жасағанына кінәлілігін мойындауға; қорғауындағы адамның жәбірленушімен татуласқаны туралы мәлімдеуге; азаматтық талапты мойындауға құқығы жоқ; қорғаушыға берілген шағымдар мен өтініштерді кері қайтарып алуға; заң көмегіне жүгінуге және оны жүзеге асыруға байланысты өзіне белгілі болған мәліметтерді жария етуге; өзіне қабылдаған күдіктіні, айыпталушыны қорғаудан бас тартуға құқылы. Өкілеттіктердің орындалмауына тек "адвокаттық қызмет туралы"ҚР Заңы бойынша кәсіби қорғаушылар ғана жауапты болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Международный билль о правах человека: от провозглашения ценностей до современных правозащитных практик. Онлайн-сборник авторских материалов // Электронный ресурс. Доступно на: <https://humanrightshouse.org/wp-content/uploads/2019/11>
2. Потокина О.В. Участие защитника в следственных действиях (Современные уголовно-процессуальные и тактические проблемы): автореф. дис. канд. юрид. наук/ О.В. Потокина. - М., 2001. -37с.
3. Жамиева Р.М. Тактика профессиональной защиты по уголовным делам. Автореферат дисс...к.ю.н.- Алматы, 1999. С. 10.
4. Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. -М.: Юрид. лит, 1978. 173с.
5. Давлетшин А.Х. Защита на предварительном следствии и ее эффективность: Дис.канд. юрид. наук. М., 1982. 208 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка/Под ред. Н.Ю. Шведовой. — М.: Рус. яз., 1989. 797с.
7. Варфоломеева Т.В. Вопросы тактики защиты в уголовном судопроизводстве //Криминалистика и судебная экспертиза. Республиканск. межвед. научно-методич. Сб-к.

вып. 29. - Киев: Вища школа, 1984. С. 39.

8. Сарсенбаев Т.Е. Лица, участвующие в уголовном процессе. Институт отвода: комментарий к УПК Республики Казахстан. - Астана: «Фолиант», 2001. 190с.

9. Адаменко В.Д. Сущность и предмет защиты обвиняемого. Томск: Томск, ун-т, 1983. 158с.

10. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма.-М.:000 Изд-во «Юрлитинформ», 2001. 208с.

Аннотация

Как субъективное комплексное право, право на обеспечение защиты обвиняемого является необходимым правовым элементом правового статуса личности в странах, признающих себя демократическим и правовым государством. Мировое общество признало, что человек, его права и свободы имеют наивысшую оценку.

Пределы участия адвоката-защитника в предварительном следствии определяются применяемыми методами и приемами. Требование, действующее в теории и практике в отношении методов и способов защиты, – законность. По отношению к профессиональному защитнику можно говорить о корпоративных нормах, нормах профессионального поведения и профессиональной этики. То есть предел участия адвоката-защитника-это граница методов и приемов защиты в следственном действии, определяемая правовыми, этическими, профессиональными и корпоративными нормами. Адвокат-защитник обязан использовать все предоставленные ему права для оправдания обвиняемого, подозреваемых, обвинения и подозрения. Кроме того, законодатель установил пределы полномочий адвоката-защитника. Защитник не должен препятствовать осуществлению каких-либо действий против интересов подзащитного и его прав; предпринимать все попытки защитить подзащитного независимо от его причастности к преступлению и виновности в его совершении; предлагать подзащитному примирение с потерпевшим; признавать гражданский иск; отзываться поданные защитником жалобы и заявления; разглашать сведения, ставшие известными при оказании и осуществлении юридической помощи; отказать подозреваемому, обвиняемому, принявшему на себя защиту. За неисполнение полномочий в соответствии с Законом РК «Об адвокатской деятельности» к ответственности привлекаются только профессиональные защитники.

Abstract

Right of accused to defence, being legal complex right, is necessary element of legal status of an individual in any country, pretending to its recognition as democratic and legal state. The world community realized importance to recognize a person, his rights and freedoms as the highest value that should be protected by the humanity.

Extent of participation of a defence lawyer in a preliminary investigation is defined by used means and methods. In the theory and practice with respect to the means and methods of protection only one criterion acts – legality. However, as applied to a professional defender it is possible to speak about corporate norms, norms of professional behavior and norms of his professional ethics. In other words, the extent of participation of a defence lawyer is his limits of use of the means and methods of protection in investigatory action, defined by legal, ethical, professional and corporate norms. A defence lawyer must use all granted to him rights with a view to defend suspected person, accused from suspicion, blame and render him qualified legal assistance. At the same time, a law-maker set extents for realization of powers of a defence lawyer. A defender has no right to perform any acts against interests of a defendant and preclude his rights; in violation of position of a defendant admit his implication in a crime and criminal guilt; state about conciliation of parties; admit a civil suit; withdraw filed by a defendant complaints and motions; disclose information, known to him in connection with application for the legal assistance and its exercise; waive defence of suspected person, accused. According to the law of the Republic of Kazakhstan “On advocacy”, only professional defenders bear responsibility for nonperformance of powers.

ОӘЖ 351(075.8)

С.Б. Бейсебаева*, А.К. Унербеков

з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: beisebaevas@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫН ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау органдарының даму ерекшеліктері қарастырылған. Құқық қорғау органдары – негізгі қызметі құқық тәртібін қорғау, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қылмыспен күресу болып табылатын мемлекеттік органдар. Құқық қорғау органдарының функциялары олардың қызметінің негізгі бағыттары болып табылады. Құқық қорғау органына тән функциялар оның ұйымдастырылуын, құрылымын және құзыретін анықтайды.

Бүгінгі күні елімізде құқық қорғау органдары айтарлықтай нығайтылды, олардың ішкі құрылымы мен штат саны оңтайландырылды, сондай-ақ қалыптасып отырған ішкі саяси және криминалдық ахуалға сәйкес қызметтің жаңа бағыттары айқындалды. Дамыған құқықтық жүйесі бар мемлекеттің құқықтық саясатын әзірлеу мен іске асыру құқықтық саясатты іске асыру процесіне тікелей әсер ететін уәкілетті субъектілердің барабар тобының болуын және қатысуын көздейтін құқық қорғау құрамдас бөлігінің міндетті элементін қамтиды.

Нарықтық экономиканың дамуымен байланысты жаңа қоғамдық қатынастардың қалыптасу кезеңінде билік құрылымының заңнамалық, атқарушы және сот болып бөлінуі мемлекет үшін ең дұрыс бағыт болды.

Кіліттік сөздер: құқық, бостандық, мемлекет, құқық қорғау, адам, қоғам

Кіріспе

Өзін құқықтық мемлекет ретінде бекітетін және адамды ең жоғары құндылық деп жариялайтын демократиялық мемлекет өзінің негізгі қызметін атқаруы үшін тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға кепілдік беретін рәсімдер, механизмдер, институттар жүйесі болуы керек.

Қазақстан Республикасы мемлекеттің мазмұны мен мақсаты болып табылатын адам құқықтары мен бостандықтарын таниды және оларға кепілдік береді. Бұл міндеттерді жүзеге асыру барлық мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдарға жүктелген.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың ішінде негізінен құқық қорғау қызметін жүзеге асыру үшін құрылған, өзіндік нақты белгіленген міндеттері мен функциялары барлары бар. Бұл органдардың қызметі заңмен егжей-тегжейлі және жан-жақты реттеледі және әртүрлі салаларда білімі бар жан-жақты дайындалған заңгерлермен жүзеге асырылады. Осының барлығы осы органдардың адам құқықтарын қорғау және қорғау бойынша қабылдап жатқан шараларының тиімділігін, негізділігін, заңдылығын және әділдігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жалпы, құқық қорғау органдарының қоғам мен адам өмірінде, тәуелсіздігіміздің тарихында алатын орны ерекше. Ол мемлекет пен қоғамның негізгі институттарының бірі, ұлттық құқық жүйесінің бөлігі.

Тәуелсіздік жылдары конституциялық заңдылық пен ішкі тұрақтылықты нығайтуға, елімізде қауіпсіздікті қамтамасыз етуге құқық қорғау органдарымен ерекше назар аударылды. Соның арқасында елімізде қоғамдық-саяси тұрақтылық пен қауіпсіздіктің жоғары деңгейі сақталуда.

«Қоғамның жеке адамды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауға кепілдік беруге қабілетті құқықтық тәртіптің қамтамасыз етілуін объективті қажет

етуі және мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы пәрменді саясаты құқық қорғау органдары қызметкерлерінің әлеуметтік-құқықтық қорғалуын қамтамасыз етудің маңыздылығын айқындайды»[1].

Еліміздің құқық қорғау жүйесінің тарихи дамуы Қазақстанның 1994 жылғы Мемлекеттік құқықтық реформасын және 2002 жылғы Құқықтық саясат тұжырымдамасын жүзеге асыру шеңберінде жүзеге асырылды.

Осы саладағы негізгі бағыттарды одан әрі айқындау мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 5 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы қабылданды.

Осы тұжырымдама өз міндетін орындаған соң, Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы жасалынды. Бұл тұжырымдама Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен бекітілді.

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтарда № 380-IV Құқық қорғау қызметі туралы заң қабылданды.

Бұл заңның «2-бап. Құқық қорғау органдарындағы қызметтің құқықтық негізі

1. Құқық қорғау органдарындағы қызметтің құқықтық негізі Қазақстан Республикасының Конституциясы, осы Заңда көзделген ерекшеліктермен қоса Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі мен "Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңы, құқық қорғау органдарының қызметін реттейтін Қазақстан Республикасының заңдары және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілері болып табылады» деп көрсетті[2].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» деген тақырыппен өз жолдауын жасады.

Алматы қаласындағы қаңтар айындағы дүрбелең оқиғада халықымыз алғаш рет бұрын болмаған қауіпке тап болды. Бұл еліміздің тұтастығы мен егеменділігімізге қауіп төндіріп, тәуелсіздігіміз бен тұрақтылығымызды жоюға ұмтылған сыртқы күштер екенін білеміз. Олар осы күресте бар күшін салды. Осы кезеңде еліміздегі бейбітшілік пен тыныштықты сақтауға бірінші болып, алғы шепте қарсы тұрған осы құқық қорғау органдарының қызметкерлері болды.

«Осы орайда, бір мәселеге жеке тоқталғым келеді. Сатқындардың опасыздығы құқық қорғау органдарының беделіне нұқсан келтірмеуге тиіс. Онда қызмет ететін азаматтар да – өз бауырларымыз. Олар елмен бірге екенін, туған халқы үшін қасық қаны қалғанша күресетінін дәлелдеді. Отан алдындағы антына адал болып, мемлекетімізді жанқиярлықпен қорғады. Мен сын сағатта қатерге қаймықпай қарсы тұрған тәртіп сақшыларына ризашылық білдіремін» [3].

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық, ал оларды тану, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті болып табылады. Бұл барлық мемлекеттік органдардың елдегі құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету шараларын қабылдауы, жеке тұлғаларды олардың құқықтарының бұзылуынан қорғауға және қорғауға үлес қосуы, яғни құқық қорғау қызметіне қатысуы қажет дегенді білдіреді.

Құқық қорғау қызметі – арнайы уәкілетті органдардың заңды ықпал ету шараларын қолдану арқылы құқықты қорғау және қорғау мақсатында жүзеге асыратын қызметі. Кең мағынада бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын, олардың жүзеге асырылуын, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін барлық мемлекеттік органдардың қызметі. Тар мағынада бұл – белгілі бір органның құзыретіне сәйкес заңда белгіленген нысанда жүзеге асырылатын құқықтарды бұзушылықтардан қорғау жөніндегі арнайы уәкілетті органдардың қызметі. Сондықтан әрбір мемлекетте заңдылықты бұзушылықтан қорғау,

құқық бұзушылықты анықтау, жолын кесу және алдын алу, құқық бұзушыларға мәжбүрлеу шараларын қолдану басты мақсаты болып табылатын арнайы органдар бар.

Бұл органдарда мемлекеттік орган құқық қолданушы болып есептелуі үшін сақтау керек бірқатар белгілер бар.

Қазақстан Республикасында 2011 жылғы 6 қаңтардағы «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңында «Құқық қорғау органы – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, заңды мүдделерінің сақталуын және қорғалуын қамтамасыз ететін мемлекеттік орган» деп нақты анықтама берілген. жеке және заңды тұлғалардың, өз құзыретіне сәйкес қылмысқа және басқа да құқық бұзушылықтарға қарсы күрес саласындағы мемлекеттің саясатын жүзеге асыратын мемлекет, заңдылықты қамтамасыз ету және қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу, тергеу және қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін орындау».

Осы заңның 3-бабына сәйкес құқық қорғау органдарына өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес жүзеге асыратын прокуратура, ішкі істер, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет және экономикалық тергеу қызметі жатады. Қазақстанның тәуелсіздік кезеңінде құқық қорғау органдарын қайта құрылымдау, олардың функцияларын өзгерту, жаңаларын құру және бұрыннан барларын қайта қарау болды. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 6 тамыздағы Жарлығы жеке құқық қорғау органдарының қызметіне айтарлықтай өзгерістер енгізді.

«Құқық қорғау органдары» термині іс жүзінде бұрыннан белсенді түрде қолданылып келе жатқанымен, ғылымда да, заң әдебиетінде де құқық қолдану субъектілерінің шеңбері бойынша біртұтас көзқарас жоқ.

Теорияда құқық қолданудың кең ұғымы қолданылады, ал нормативтік құқықтық актілерде бұл өте тар. Және мұндай ұстаным әбден орынды, өйткені теориялық тұрғыдан органдардың массасын «құқық қорғау қызметі» айдарымен біріктіру мемлекет құрған құқық қорғау қызметінің барлық қондырмасын егжей-тегжейлі қарастыруға және зерттеуге, ал іс жүзінде - тұжырымдауға бағытталған. және құқық қорғау органдарының нақты міндеттерінің тар шеңберін жүзеге асыру. Біреулер үшін қылмыспен тікелей күресетін органдар ғана құқық қорғау органдары болса, енді біреулер үшін қылмыс пен басқа да шабуылдарды жоюмен айналысатын органдар болса, енді біреулер үшін қоғамдық орындарда, сотта тәртіпті қамтамасыз ететін, т.б. Сондықтан әртүрлі авторлардың тізімдеріндегі құқық қорғау органдарының саны әртүрлі.

Сандық әртүрліліктің бір себебі - сот билігі құқық қорғау органдарына кіре ме, жоқ па деген сұрақ. Осы орайда сот жүйесінің құқық қорғау органдарына қатысы бар-жоғына қатысты жекелеген ғалымдар мен практиктердің ұстанымдарын білу қызық.

Кейбір авторлар сот жүйесін құқық қорғау органдарына жатқызбайды, басқалары, ал үшіншілері аралық позицияны ұстанады. Демек, Ю.И.Стецовский бұған сенеді.

«Егер сот «құқық қорғау органдарының» бірі болып саналса, онда ол прокуратура органдарымен бірлесіп қылмысқа қарсы күресті жалғастыру керек дегенді білдіреді. Алайда, бұл сөзсіз айыптау жағын, сот ісін жүргізудің инквизиторлық сипатын, заңсыз және негізсіз айыптауды жоққа шығаратын нақты күштің жоқтығын болжайды.

Дегенмен, К.Ф.Гуценко былай деп жазады: «Бір немесе басқа органды құқық қорғау органдарының санына жатқызу оны дербестіктен айыру және оны басқа біртекті органдарға бағындыру дегенді білдірмейді. Соттарды құқық қорғау қызметінен шеттету олардың заңдылықты қорғаумен уәкілетті және айналысуға тиіс екендігін жоққа шығаруға алып келетіні сөзсіз. Адамдар өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін көбінесе сотқа барады. Соттар – бүкіл құқық қорғау жүйесінің пирамидасының шыңы»[4].

А.В.Наумов өз ұстанымын негіздей отырып, «Объективті түрде сот құқық қорғау органы болып табылады, сонымен қатар ол қылмыспен күресу (тоқтату, бақылау) органы болмай қалуы мүмкін емес, өйткені бұл күрестегі негізгі қару жаза болып табылады. нақты соттардың қолында» [5].

В.П.Рябцевтің пікірінше, соттар «қылмысқа қарсы күресті жүзеге асыратын мемлекеттік-құқықтық құрылымдар жүйесінің тікелей құрамдас бөлігі болып табылады». Одан әрі ол былай деп жазады: «Жедел-ізвестіру қызметін, анықтауды және алдын ала тергеуді жүзеге асыратын органдар азаматтардың аса маңызды құқықтары мен бостандықтарын қозғайтын іс-әрекеттер жасаған кезде, сондай-ақ құқық қорғау органдарына шағымдарды қарау кезінде оларға биліктік-әкімшілік бақылау функциясын жүзеге асыру. осы органдардың іс-әрекетіне байланысты сот маңызды құқық қолдану қызметін атқарады. Және бұл қызметте жалпы юрисдикциядағы соттар қылмыспен күресу бойынша құқық қорғау жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады[6].

Шынында да, сот төрелігі өзінің заңды және әділ шешімімен және шешімімен қылмыстар үшін жауапкершіліктің бұлтартпастығына сенім тудырады, халықтың құқықтық және адамгершілік санасына әсер етеді, құқықтың беделін арттырады және бекітеді. Олардың қылмыстық қудалау функциясының болмауы, біздің ойымызша, сотты адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге маманданған уәкілетті органдар жүйесінен шығарып тастамайды.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы маңызды рөл сот бақылауына жүктелген, жаңа процессуалдық тұлға – жаңа заңда өкілеттіктері айтарлықтай кеңейтілген тергеу судьясы.

Бұл ретте мәселе сол немесе басқа органның құқық қорғау органдарына жататынында емес, ең бастысы, мемлекет нақты құқықтар мен міндеттер берген органның қоғамда тек өзіне тән функцияларды барынша қамтамасыз ету дәрежесінде. оларға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, заңдылық пен тәртіпті сақтау.

Атақты ғалымдардың ғылыми әзірлемелерін жалпылау екі қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

- 1) мемлекет құқыққа қатысты біріншілік, өйткені ол осы құқықты жасайды;
- 2) мемлекет өзі жасаған заңды қорғайды. Демек, құқық қорғау органы тек құқықты қорғауға арнайы уәкілеттік берілген мемлекеттік орган[7].

Заң ғылымында және тәжірибеде нақты мемлекеттік органдарды құқық қорғау органдарына жатқызуға мүмкіндік беретін бірқатар критерийлер мен маңызды белгілер әзірленді.

Соның ішінде:

- құқық қорғау органына заңмен осы қызметті жүзеге асыру құқығы берілген, ал құқық қорғау қызметін тек олардың қызметкерлері болып табылатын адамдар ғана жүзеге асырады;
- құқық қолдану қызметі заңда белгіленген ережелер мен тәртіптерді сақтай отырып жүзеге асырылады, бұзғаны үшін заңды жауапкершілік белгіленеді;
- құқық қорғау органдары өз қызметінің барысында заңды ықпал ету шараларын қолдану арқылы өз өкілеттіктерін пайдаланады;
- құқық қорғау органдарының, олардың лауазымды адамдарының өз құзыреті шегінде қабылдаған заңды және негізделген шешімдері мен әрекеттері міндетті түрде орындалуға жатады, ал оларды орындамау заңды жауаптылыққа әкеп соғады.

Мысалы, Бекбергенов Н.А. «Құқық қорғау қызметін ықпал етудің құқықтық шараларының көмегімен құқықтық нормаларды сақтау, орындау, пайдалану және дұрыс қолдану шарттарын қамтамасыз ету бойынша заңда және белгіленген тәртіпте жүзеге асырылатын қоғамдық пайдалы қызмет ретінде сипаттауға болады» деп көрсетеді. құқықтық қатынастар субъектілерінің санасы мен мінез-құлқы» [8].

Есболатова Р.М. Құқық қорғау қызметінің негізгі бағыттарына мыналар жатады:

- сот төрелігін жүзеге асыру;
- конституциялық бақылау;
- 5 бағыт бойынша Қазақстан Республикасының аумағында қолданыстағы заңдардың орындалуын прокурорлық қадағалау;

- сотқа дейінгі тергеп-тексеру және жедел-іздігіру іс-шаралары түріндегі қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу мен тергеуді ұйымдастыру;
- қоғамдық тәртіп пен мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызмет;
- құқықтық көмек көрсету (қылмыстық, азаматтық, аралық сот ісін жүргізуде азаматтар мен ұйымдардың мүдделерін білдіру) [9].

Сонымен, құқық қорғау қызметі – бұл арнайы уәкілетті органдар мен билік берілген адамдардың азаматтар мен қоғамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, мемлекеттегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталған, нақты мәжбүрлеу әрекеттері арқылы жүзеге асыратын қызметі деп қорытынды жасауға болады. белгілі бір процессуалдық нысанда.

Бүгінгі таңда елімізде құқық қорғау органдары айтарлықтай нығайып, олардың ішкі құрылымы мен штаттық бірлігі оңтайландырылып, қалыптасқан ішкі саяси және қылмыстық ахуалға сәйкес қызметтің жаңа бағыттары айқындалды.

Қорытынды

Құқық қорғау органына тән функциялар оның ұйымдастырылуын, құрылымын және құзыретін анықтайды. Кейбір құқық қорғау органдары бір ғана функцияны орындайды. Нақты құқық қорғау функциялары тек белгілі бір органдарды орындауға құқылы. Мысалы, прокурорлық қадағалау функциясын тек прокуратура жүзеге асыра алады. Басқа функциялар бірнеше құқық қорғау органдарына жүктелуі мүмкін.

Құқық қорғау қызметінің күрделілігі орындалатын функциялардың алуан түрлілігінде көрінеді, оларға мыналар кіреді:

- конституциялық бақылау;
- сот төрелігін жүзеге асыру;
- прокурорлық қадағалау;
- қылмыстық құқық бұзушылықтарды анықтау және тергеу;
- жедел-іздігіру қызметі;
- сот шешімдерінің орындалуын қамтамасыз ету;
- құқықтық көмек көрсету;
- қылмыстық және басқа да құқық бұзушылықтардың алдын алу[10].

Бұл салалардың барлығы өзара байланысты және бірін-бірі толықтырады. Бұл ретте конституциялық бақылау мен сот төрелігін жүзеге асыру ерекше орын алады. Сот билігінің негізгі әлеуметтік қызметі – сот төрелігін жүзеге асыру, қоғамда туындаған дауларды шешу және құқыққа қайшы әрекеттер жасаған адамдарды жазалау. Сот билігі сот билігін жүзеге асырушы ретінде әрекет етеді.

Сот және құқық қорғау органдары кәсіптік тиістілігі мен қызметін жүзеге асыру негізінде жүйеленген сот және құқық қорғау органдарының жиынтығы болып табылады.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдарында демократиялық және құқықтық мемлекеттің қажеттіліктеріне жауап беретін құқық қорғау жүйесі дамып, тұтастай тиімді жұмыс істеуде.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы
2. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтарда № 380-IV Құқық қорғау қызметі туралы заң қабылданды.
3. ҚР Президенті Қ. К. Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауы 16.03.2022.
4. Попова Н. Ф. Основы управления в правоохранительных органах. Учебник и практикум. — М.: Юрайт, 2017. -288 с.

5. Правоохранительные органы России. Учебник для вузов. — М.: Юрайт, 2019. -296 с.
6. Правоохранительные органы. Учебник и практикум / под ред. Поляков М.П. — М.: Юрайт, 2016. -364 с.
7. Романовский Г. Б., Романовская О. В. Правоохранительные органы. Учебное пособие. — М.: РИОР, Инфра-М, 2017. -300 с.
8. Седова Г. И., Степанов В. В. Дознание в правоохранительных органах. Учебное пособие. — М.: Юрайт, 2019. -130 с.
9. Станкевич Г. В., Григорова К. С., Акопов С. М. Правоохранительные органы в схемах. Учебное пособи. — М.: Проспект, 2020. -80 с.
10. Стойко Н. Г., Кириллова Н. П., Лодыженская И. И. Правоохранительные органы. Учебник для академического бакалавриата. — М.: Юрайт, 2019. -518 с.

Аннотация

В статье рассмотрены особенности развития правоохранительных органов в Республике Казахстан. Правоохранительные органы-государственные органы, основной деятельностью которых является охрана правопорядка, защита прав и свобод человека, борьба с преступностью. Функции правоохранительных органов являются основными направлениями их деятельности. Функции, присущие правоохранительному органу, определяют его организацию, структуру и компетенцию.

На сегодняшний день в стране значительно укреплены правоохранительные органы, оптимизирована их внутренняя структура и штатная численность, а также определены новые направления деятельности в соответствии со складывающейся внутривнутриполитической криминальной обстановкой. Выработка и реализация правовой политики государства с развитой правовой системой включает обязательным элементом правоохранительную составляющую, которая предполагает наличие и участие адекватного круга управомоченных субъектов, непосредственно влияющих на процесс реализации правовой политики.

В период формирования новых общественных отношений, связанных с развитием рыночной экономики, наилучшим направлением для государства было разделение властных структур на законодательную, исполнительную и судебную.

Abstract

The article considers the features of the development of law enforcement agencies in the Republic of Kazakhstan. Law enforcement agencies are state bodies whose main activity is the protection of law and order, the protection of human rights and freedoms, and the fight against crime. The functions of law enforcement agencies are the main areas of their activities. The functions inherent in a law enforcement agency determine its organization, structure and competence.

To date, law enforcement agencies have been significantly strengthened in the country, their internal structure and staffing levels have been optimized, and new areas of activity have been identified in accordance with the emerging domestic political and criminal situation. The development and implementation of the legal policy of a state with a developed legal system includes a mandatory element of the law enforcement component, which implies the presence and participation of an adequate circle of authorized entities that directly influence the process of implementing legal policy.

During the formation of new social relations associated with the development of a market economy, the best direction for the state was the division of power structures into legislative, executive and judicial.

УДК 343.14(574)

Р.М. Гаитов*

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: elenamits@inbox.ru

ОЦЕНКА ДОПУСТИМОСТИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Аннотация

Говоря о том, что одно из предназначений уголовного процесса сводится к установлению фактических обстоятельств совершенного уголовно-наказуемого деяния, доказательства должны соответствовать процессуальным требованиям об их относимости, допустимости, достоверности, а все собранные доказательства в совокупности – достаточности для разрешения уголовного дела. Автор обращает внимание на то, что в закрепленных в уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан положениях усматривается попытка законодателя формализовать наиболее часто встречающиеся в практике предварительного расследования и судебного рассмотрения уголовных дел незаконные способы получения фактических данных, которые обуславливают признание их недопустимыми в качестве доказательств. Однако данный перечень не является исчерпывающим, автор приводит собственные доводы по определению допустимости доказательств с учетом последних изменений в уголовно-процессуальный закон.

Ключевые слова допустимость доказательств, недопустимость доказательств, доказательства по уголовному делу, уголовный процесс, расследование уголовного правонарушения.

Введение

Теория доказательств является важной составной частью уголовного процесса и раскрывает вопросы, связанные с собиранием, фиксацией, представлением, использованием и оценкой доказательств.

Понятие доказательства (лат. confirmatio, probatio, demonstratio; англ. evidences, proofs; фран. pièce justificative) регламентировано ст. 111 ч. 1 УПК РК [1], в соответствии с которой, доказательства по уголовному делу – это законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном УПК порядке дознаватель, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, предусмотренного Уголовным кодексом, совершение или несвершение этого деяния обвиняемым и виновность либо невиновность обвиняемого, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела.

Иными словами, под доказательствами в уголовном судопроизводстве понимаются фактические данные об обстоятельствах, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела, полученные и зафиксированные в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством [2].

В уголовном процессе при помощи доказательств устанавливается: имело ли место событие уголовного правонарушения; виновность лица в совершении уголовного правонарушения; мотивы уголовного правонарушения, степень ответственности виновных, характер и размеры ущерба, а также причины и условия, способствовавшие совершению уголовного правонарушения и другие обстоятельства, указанные в ст. 113 УПК РК.

Помимо обстоятельств, входящих в предмет доказывания, доказательства устанавливают также вспомогательные факты, достоверное знание которых необходимо для собирания, исследования, оценки доказательств, например, о взаимоотношениях свидетеля с участниками уголовного процесса, о нарушениях правил собирания доказательств, о заинтересованности в деле должностных лиц, осуществляющих уголовное производство и т.п.

В соответствии со ст. 125 ч. 1 УПК РК каждое доказательство подлежит оценке с точки

зрения относимости, допустимости, достоверности, а все собранные доказательства в совокупности – достаточности для разрешения уголовного дела.

Теоретический анализ

Согласно ст. 125 ч. 3 УПК Республики Казахстан доказательство признается относящимся к делу, если оно представляет собой фактические данные, которые подтверждают, опровергают или ставят под сомнение выводы о существовании обстоятельств, имеющих значение для дела. Иными словами, под относимостью понимается то, что доказательство должно служить установлению обстоятельств, имеющих значение для уголовного дела.

Допустимость предполагает, что доказательства должны быть получены в соответствии с соблюдением требований закона относительно:

- соблюдения конституционных прав и свобод граждан при получении доказательств,
- субъекта получения доказательств – определенные виды доказательств могут быть получены только определенными субъектами уголовного процесса (например, защитник не может проводить обыск и т.д.),
- источника получения доказательств – определенные виды доказательств могут быть получены и закреплены только определенным способом (например, обстоятельства, устанавливающие причины смерти, должны содержаться в экспертном заключении – экспертизе),
- правил проведения процессуальных действий при получении доказательства [3].

Согласно ст. 125 ч. 5 УПК РК доказательство признается достоверным, если в результате проверки выясняется, что оно соответствует действительности:

- сведения, представляемые в качестве доказательств по уголовному делу, должны быть получены с соблюдением законов логики (не должны быть внутренне противоречивыми),
- они не должны противоречить общеизвестным фактам, законам природы, соображениям здравого смысла,
- доказательства должны быть проверяемыми (например, с помощью сопоставления с другими доказательствами, эксперимента),
- должен быть известен источник получения сведений, представляемых в качестве доказательств [3].

В совокупности, доказательства должны быть достаточными для установления обстоятельств, имеющих значение для дела.

В соответствии со ст. 125 ч. 2 УПК РК судья, прокурор, следователь, дознаватель оценивают доказательства по своему внутреннему убеждению, основанному на всестороннем, полном и объективном рассмотрении доказательств в их совокупности, руководствуясь законом и совестью.

При этом, согласно п. 3 Нормативного постановления Верховного Суда РК от 20 апреля 2006 года № 4 «О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам» оценка доказательств по внутреннему убеждению означает, что только судья непосредственно решает вопросы о достоверности доказательства, истинности или ложности содержащихся сведений, достаточности их в совокупности для окончательного, правильного вывода и обоснования решения [4].

Судья оценивает доказательства, руководствуясь законом, то есть, проверяя соблюдение норм права, устанавливающих порядок собирания и закрепления доказательств, допустимость и относимость их к делу.

По мнению некоторых авторов, характеристика допустимости включает и признаки, относящиеся к содержанию доказательства, поскольку оно отражает или должно отражать все этапы и условия формирования и передачи данной информации [5]. П.А. Лупинская это объясняет также тем, что «это означает, что допустимо доказывать то, что относится к делу,

имеет значение для установления обстоятельств, входящих в предмет доказывания» [6]. На взаимосвязь допустимости и относимости доказательств обращает внимание и А.Р. Белкин: «Вопрос о допустимости возникает только при рассмотрении относимых доказательств, а относимыми могут быть признаны только допустимые доказательства» [7].

Подобное понимание допустимости доказательств исходит из практического смысла, состоящего в том, чтобы исключить из предварительного или судебного следствия те сведения, которые не имеют значения по делу, не способствуют выяснению интересующих следствие и суд обстоятельств. Подтверждение данной точки зрения можно найти, в частности, в нормативном Постановлении Верховного Суда Республики Казахстан «О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам», где указывается на нецелесообразность приобщения к материалам уголовного дела фактических данных, не имеющих значения для его разрешения [4].

Возражения других авторов по поводу включения в допустимость доказательства оценки его содержания аргументируются тем, что допустимость как свойство доказательства относится только к его процессуальной форме и никак не касается содержания доказательства.

Как отмечает Ю.К. Орлов, допустимость доказательства определяется соблюдением следующих формальных правил:

1) требование законности источников фактических данных (их перечень приведен в ч. 2 ст. 111 УПК РК и не подлежит расширительному толкованию);

2) законный способ получения доказательства, под которым понимается получение доказательства лишь предусмотренным законом способом, с соблюдением при этом всех предусмотренных законом процессуальных правил;

3) требование надлежащего процессуального оформления доказательства, при нарушении которого доказательство признается недопустимым, несмотря на то, что его источник и способ получения являются законными;

4) надлежащий субъект, правомочный проводить процессуальное действие, в ходе которого получено доказательство. Недопустимым будет доказательство, полученное ненадлежащим субъектом вследствие нарушения закона о подследственности, подсудности и т.п., либо проведение процессуальных действий лицом, подлежащим отводу [8].

С.П. Вареникова справедливость точки зрения Ю.К. Орлова о необходимости разграничения оценки относимости как свойства содержания доказательства от его допустимости по процессуальной форме подтверждает на следующем примере из судебной практики: надзорная коллегия Верховного Суда Республики Казахстан отменила вынесенное в отношении гражданина П. постановление областного суда как незаконное, с направлением дела на новое судебное разбирательство по следующим обстоятельствам. П. был освобожден от уголовной ответственности по ч. 2 ст. 342 УК РК, делопроизводство прекращено, П. назначено принудительное лечение в психиатрическом стационаре общего типа. В качестве доказательства судом рассматривалось заключение судебно-психиатрической экспертизы от 20 декабря 2000 г., в котором было указано, что П. страдает психическим заболеванием в виде хронического бредового расстройства, невменяем, нуждается в принудительном лечении. Между тем по данному делу судебно-психиатрическая экспертиза не проводилась, и вопрос о вменяемости П. не разрешался, хотя постановление о проведении такой экспертизы судом было вынесено, но не исполнено. В акте же судебно-психиатрической экспертизы от 20 декабря 2000 г. вопрос о вменяемости П. решался в связи с другими обстоятельствами и по другому делу [9].

Как видно из приведенного примера, заключение судебно-психиатрической экспертизы, относимое по своему содержанию, тем не менее, являлось недопустимым по процессуальной форме, поскольку был нарушен законный способ его получения - на основании соответствующего постановления суда о назначении экспертизы именно по данному делу.

Оценка допустимости доказательств в уголовном судопроизводстве проводится путем

исключения тех фактических данных, которые признаны недопустимыми на основании положений ст.112 УПК РК. К ним относятся данные, полученные:

- 1) с применением пытки, насилия, угроз, обмана, а равно иных незаконных действий;
- 2) с использованием заблуждения лица, участвующего в уголовном процессе, относительно своих прав и обязанностей, возникшего вследствие неразъяснения, неполного или неправильного ему их разъяснения;
- 3) в связи с проведением процессуального действия лицом, не имеющим права осуществлять производство по данному уголовному делу;
- 4) в связи с участием в процессуальном действии лица, подлежащего отводу;
- 5) с существенным нарушением порядка производства процессуального действия;
- 6) от неизвестного источника либо от источника, который не может быть установлен в судебном заседании;
- 7) с применением в ходе доказывания методов, противоречащих современным научным знаниям.

В закрепленных в ст. 112 УПК РК положениях усматривается попытка законодателя формализовать наиболее часто встречающиеся в практике предварительного расследования и судебного рассмотрения уголовных дел незаконные способы получения фактических данных, которые обуславливают признание их недопустимыми в качестве доказательств. Однако данный перечень не является исчерпывающим, в ч.3 ст.112 УПК РК он дополнен таким способом нарушения норм уголовно-процессуального закона, как невключение в опись материалов уголовного дела, закрепленных в ч. 2 ст. 111 УПК РК источников фактических данных, в результате чего полученные фактические данные не могут быть положены в основу обвинения. Не могут быть также признаны в качестве доказательств и положены в основу обвинения показания, которые были даны подозреваемым, обвиняемым в ходе его предварительного допроса в качестве свидетеля.

Выводы

Таким образом, ученые-процессуалисты единогласны в том, что факты, явления, фактические данные всегда существуют в обыденной жизни сами по себе, но становятся они доказательствами по уголовному делу только тогда, когда в предусмотренных законом случаях и в соответствующих процессуальных формах включаются в орбиту уголовного процесса, служат средством установления обстоятельств, составляющих основу предмета доказывания.

Законодатель связывает доказательства с предметом доказывания, поскольку признает доказательствами не всякие фактические данные, а только те, на основе которых по уголовному делу устанавливаются обстоятельства, составляющие предмет доказывания.

Список литературы

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V. Доступно на: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852&sub_id=70000&pos=815;-57#pos=815;-57 (от 26 марта 2022 г.)
2. Снатлаев Б.М. Предмет и пределы доказывания по уголовному делу // Әділ сот. - 2011. - № 4. - С. 68-70.
3. Юрченко Р.Н., Рахметулин А.Д. Рассмотрение доказательств в уголовном процессе. Учебное пособие для судей. – Алматы: USAID, IRIS, 2005. – 74 с.
4. Нормативное постановление Верховного Суда РК от 20 апреля 2006 года № 4 «О некоторых вопросах оценки доказательств по уголовным делам» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P06000004S_ (от 26 марта 2022 г.)
5. Аубакирова А.А. Допустимость доказательств в уголовном процессе Республики Казахстан // Bulletin of the South Ural State University. Series "Law". – 2014. - vol. 14, no. 3. - Pp. 18-22.

6. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник / Отв. ред. П.А. Лупинская. - М.: Юристъ, 2005. – 1072 с.
7. Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. - М.: Норма, 2005. – 528 с.
8. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М.: Проспект, 2000. – 144 с.
9. Вареникова С.П. Вопросы оценки допустимости доказательств в уголовном судопроизводстве. Доступно на: <https://articlekz.com/article/5195> (от 26 марта 2022 г.)

Түйін

Қылмыстық процестің мақсаттарының бірі жасалған қылмыстық жазаланатын әрекеттің нақты жағдайларын анықтауға дейін азайтылатындығын айта отырып, дәлелдемелер олардың қатыстылығы, жарамдылығы, сенімділігі туралы іс жүргізу талаптарына сәйкес келуі керек, ал барлық жиналған дәлелдемелер жиынтықта қылмыстық істі шешу үшін жеткілікті болуы керек. Автор ҚР ҚДЖК-де бекітілген ережелерде заң шығарушының алдын ала тергеу және қылмыстық істерді сотта қарау практикасында жиі кездесетін, дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін деп тануға себеп болатын нақты деректерді алудың заңсыз тәсілдерін ресімдеу әрекеті.

Abstract

When we say that one of the purposes of criminal proceedings is to establish the actual circumstances of the criminal act, the evidence must meet the procedural requirements of relevance, admissibility, reliability and all the collected evidence in the aggregate - sufficiency for resolution of the criminal case. The author draws attention to the fact that the provisions fixed in CPC of RK shows the attempt of legislator to formalize the most frequently met in practice of preliminary investigation and court consideration of criminal cases illegal ways of obtaining factual data that stipulate the recognition of their inadmissibility as evidence. However, this list is not exhaustive, the author provides his own arguments on determining the admissibility of evidence, taking into account the recent changes in the law of criminal procedure.

УДК 81'33

Д. Дәулеткелдіқызы^{1*}, Б.С. Жумашева², А.Э. Сванкулов³

¹к. филол. наук, заместитель директора, Институт судебных экспертиз по г. Шымкент Центра судебных экспертиз МЮ РК, Шымкент, Казахстан

²главный эксперт, Институт судебных экспертиз по г. Алматы Центра судебных экспертиз МЮ РК, Алматы, Казахстан

³судебный эксперт Региональной Палаты судебных экспертов, Алматы, Казахстан

*Автор для корреспонденции: z.dir2@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье рассматриваются этапы формирования лингвистической экспертизы в Казахстане, называемой также юридической лингвистикой или юридическим дискурсом, относящейся к новому виду исследований, который основан на применении лингвистических знаний в судебно-экспертной деятельности. Охарактеризовано современное состояние лингвистической экспертизы в Республике Казахстан, проведен сравнительный анализ экспертной практики в сфере использования лингвистических знаний в Великобритании, США и европейских странах. Определены совпадающие актуальные направления лингвистических исследований, круг решаемых задач. Описываются особенности использования лингвистических знаний в судебно-экспертной системе Великобритании, проведение оценки и управления рисками, использование полиграфа. Отмечается целесообразность проведения лингвистических экспертиз в научных образовательных центрах гуманитарной направленности. Предложены варианты решения проблемных вопросов теории и практики судебной

лингвистической экспертизы как интегративной области научных знаний.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность, лингвистическая экспертиза; психолого-филологическая экспертиза, судебная стилистика, дискурс-анализ, формы использования лингвистических знаний, юридическая лингвистика.

Введение

Лингвистическая экспертиза – один из новых видов экспертных исследований, который основывается на применении лингвистических знаний в судебно-экспертной деятельности. Часто данное направление называют юридической лингвистикой или юридическим дискурсом.

Использование же психологических знаний в Казахстане берет свое начало с 60-х годов XX века. В это время формируются основы теории судебно-психологической экспертизы, создается ее понятийный аппарат, большое значение придается разработке частных предметов экспертизы, конкретных психологических методик.

Комбинированное использование психологических и филологических знаний впервые было внедрено в практику судебной экспертизы Казахстана в 1999 году в виде комплексного психолого-филологического исследования текстов. С тех пор оно прошло несколько этапов своего развития и на сегодняшний день представляет собой самостоятельный и полноценный вид судебной экспертизы.

За указанный период развития в Казахстане были разработаны методические пособия по проведению экспертных исследований лингвистического и психологического направления, сформирована научная и учебно- методическая база, опубликовано множество научных статей прикладного характера.

Теоретический анализ

В 2014 году была реформирована структура психолого-филологической экспертизы, в результате чего на основе комплексной судебной психолого-филологической экспертизы сформировался новый самостоятельный вид – судебная религиоведческая экспертиза. На сегодняшний день имеется необходимость выделения таких новых видов судебных экспертиз, как судебная лингвистическая экспертиза и судебная психологическая экспертиза. Это, на наш взгляд, позволит расширить и упорядочить возможности использования данных филологии и психологии в судебно-экспертной деятельности.

Выделяются следующие направления лингвистических исследований, наиболее актуальные в правоохранительной и экспертной практике:

- 1) экспертиза спорных речевых произведений по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации;
- 2) экспертиза речевых произведений по обвинению в экстремистской деятельности, а также по обвинению в возбуждении расовой, религиозной, национальной и социальной ненависти и вражды;
- 3) лингвистическая экспертиза рекламных текстов и договоров;
- 4) лингвистическая экспертиза товарных знаков;
- 5) исследование устной разговорной речи при расследовании дел, связанных с пропагандой экстремизма и терроризма, при расследовании коррупционных преступлений, мошенничества, вымогательства и так далее.

Лингвистическая экспертиза в Республике Казахстан на современном этапе развития тесно связана с другими видами судебных экспертиз. Например, лингвистические знания активно используются при проведении судебной видеофонографической экспертизы, когда стоит задача идентифицировать говорящего по устной речи, записанной на фонограмме. Также лингвистические знания используются в автороведческой экспертизе, когда возникает

вопрос об установлении авторства анонимного письменного или устного текста, характеристике автора с точки зрения уровня образованности, пола, места проживания и так далее. Кроме того, лингвистические знания используются в судебной психолого-криминалистической экспертизе в процессе решения вопроса о заученности речи обвиняемого либо свидетеля во время допроса, другого следственного действия.

Действующее законодательство РК процессуально закрепляет две формы применения специальных познаний: проведение судебной экспертизы и участие специалиста в производстве следственных действий.

Основной формой использования специальных психологических знаний в Казахстане является производство судебно-психологической, психолого-криминалистической и психолого-филологической экспертиз.

Психологические знания при проведении психолого-филологической экспертизы используются для определения воздействия материалов на массовое сознание людей. Психологический анализ базируется на совокупности данных о коммуникативной ситуации и результатах лингвистического анализа. При этом, в ходе психологического анализа исследуются: проблематика, к которой привлекает внимание автор, и стоящий за ней конфликт, установки автора относительно него и его сторон, а также установки, на формирование которых направлен текст [1].

Также совместно с филологом при анализе оперативных видеозаписей разговоров возможно определение иерархических ролей собеседников.

Одной из новых возможностей данного исследования является выявление признаков психологической зависимости человека от религиозной организации. Анализ экспертной практики показывает, что в последнее время поступают материалы, в которых идет вовлечение людей в ряды религиозных организаций и религиозных групп и формируется зависимость от деятельности данных организаций и групп, и соответственно манипулирование сознанием последователей. Выявление психологической зависимости позволит правоохранительным органам спрогнозировать действия и поступки вовлеченных в деятельность религиозной организации или группы адептов.

Определение признаков психологической зависимости от религиозных групп имеет особую важность, как фактор угрозы безопасности отдельной личности и государства, позволит как социализировать человека, так и предупредить пагубную деятельность тоталитарных сект.

В рамках психолого-криминалистической экспертизы проводится исследование видеозаписей следственных действий и оперативных записей разговоров с целью определения состояния человека в момент его участия в оперативных, следственных действиях, с использованием таких понятий общей психологии, как: эмоционально-физиологическое, интеллектуально-волевое состояние человека, возможности его изменения в результате воздействия на него различными тактическими и психологическими приемами. Данный вид исследования позволяет определить психологическое состояние человека на видеозаписи, оценить речь, выявить признаки психологического давления, а также оценить и проанализировать невербальную информацию. Оценка невербальной информации, а именно жестов, имеет большое значение при исследовании оперативных видеозаписей разговоров, когда собеседники в целях конспирации не произносят какую-то информацию, а передают ее с помощью жестов [2].

Сравнительный анализ экспертной практики в сфере использования лингвистических знаний в Великобритании, США и европейских странах свидетельствует о том, что содержание и возможности лингвистической экспертизы, фактически, аналогичны экспертной практике Казахстана и России: актуальными являются те же направления лингвистических исследований, которые были указаны выше, решаются те же вопросы и задачи [3, 4].

Вместе с тем, формы использования лингвистических знаний в судебно-экспертной

системе Великобритании выглядят несколько иным образом.

Одной из особенностей использования лингвистических знаний в судебно-экспертной системе Великобритании является то, что лингвистические экспертизы проводятся, как правило, не в экспертных учреждениях, а в научных образовательных центрах гуманитарной направленности. Лидирующие позиции в этой сфере занимают такие учреждения, как: the University of York, The Centre for Forensic Linguistics at Aston University, Forensic linguistics institute и другие, в которых имеются Department of Language and Linguistic Science.

Результаты и их обсуждение

Использование лингвистических знаний в судебной экспертизе Великобритании сконцентрировано в одном роде судебных экспертиз под названием *forensicspeech*. Данный род подразделяется на несколько видов экспертных исследований, базирующихся на применении лингвистических знаний. Рассмотрим основные из них подробнее.

1) Судебное автороведение (*forensicauthorship*) является одним из основных видов экспертных исследований, которое базируется на применении лингвистических знаний. В рамках данного вида решаются такие задачи, как определение авторства устного или письменного текста, определение индивидуальных особенностей автора (возраст, образование, религиозные, политические взгляды, профессия, место проживания, национальность, пол и другое). При проведении автороведческих исследований используются данные самых различных разделов языкознания: лексикологии, диалектологии, семантики, синтаксиса и др.

2) Судебная фонетика (*forensicfonetics*) фокусируется на решении задач идентификации говорящего по устной речи. Как видно из названия этого вида судебной экспертизы, здесь в основном используются данные таких разделов языкознания, как фонетика и фонология.

3) Судебная стилистика (*forensicstylistics*). Это направление лингвистических исследований направлено на определение смыслового значения тестов и выявление в их содержании признаков плагиата. Объектами исследования в этом случае являются различные текстовые произведения. Судебная стилистика в настоящее время приобретает все более актуальное значение, что связано с необходимостью защиты прав интеллектуальной собственности. Отметим, что в Казахстане задачи, решаемые в рамках судебной стилистики, относятся к компетенции автороведческого исследования.

4) Дискурс-анализ (*discourseanalysis*). Данное направление лингвистических исследований, с нашей точки зрения, является одним из обширных и перспективных. Дискурс анализ разговоров имеет дело с анализом письменного, устного текста в совокупности с невербальными средствами коммуникации (жесты, мимика), то есть основным объектом исследования является дискурс, речь в контексте жизненных событий. Данное исследование может решать задачи по определению коммуникативных ролей собеседников, интенции говорящего, задачи по определению в разговоре угроз, вымогательства, скрытого смысла. Также часто дискурс-анализ проводится при расследовании дел, связанных с незаконным оборотом наркотиков [5, 6].

В рамках лингвистических экспертных исследований в учреждениях Великобритании решаются также задачи по установлению заученности текста. В частности, на подобных исследованиях фокусируется Институт судебной лингвистики. При этом, определение заученности текста, его подготовленности, проводится только на основании лингвистических знаний. Данное положение считаем обоснованным, так как анализ только невербальной информации не является продуктивным. Необходимо анализировать речь подозреваемого, свидетеля с точки зрения лингвистики, поскольку объект исследования является продуктом речевой деятельности.

В рамках судебно-психологической экспертизы в Великобритании, помимо

производства исследования, проводится оценка риска, программы поведения преступника, помощь в процессе расследования, поддержка жертв [7-9].

Один из широко развитых видов исследования в Великобритании – это установление психологического портрета преступника. Основной задачей данного исследования является установление характеристик преступника из анализа совершенного им преступления [10]. Кроме этого, данный вид исследования помогает правоохранительным органам в обнаружении новых версий расследования, сужении границ расследования, идентификации и понимании личности преступника.

Отличительной особенностью судебно-психологической экспертизы в Великобритании является проведение оценки и управления рисками. Данная деятельность проводится с целью минимизировать вероятность и последствия преступного поведения для потенциальной жертвы, а также общественной безопасности в целом¹. Для достижения данной цели проводится не только оценка риска, но также разрабатываются мероприятия по предотвращению данного риска. Эта работа требует интегративного подхода совместно с другими агентствами.

Еще одним путем использования психологических знаний в Великобритании является проведение исследований на полиграфе. Исследования на полиграфе используются в основном вне судебной системы, например, работодателями для проверки своих работников. Однако в судебной системе полиграф используется для проверки отдельных преступников при условно досрочном освобождении. Несмотря на многочисленные критические высказывания по данному виду исследования, существует достаточное количество частных экспертных организаций, а также Британская полиграфическая Ассоциация. Результаты исследования полиграфа могут быть допустимы в некоторых судах и по гражданским делам [10].

В отличие от Казахстана в Великобритании очень широко используются специальные психологические знания в процессе расследования с целью консультации и оказания помощи лицам, ведущим расследование.

Так, экспертами-психологами разработана программа по обучению сотрудников правоохранительных органов методике «когнитивного допроса». Данная методика помогает получить более точную и достоверную информацию от допрашиваемых лиц [11].

Выводы

По результатам исследования форм и методов использования лингвистических и психологических знаний в судебной экспертизе Великобритании, европейских стран и США, проведя сравнительный анализ состояния судебной лингвистической и психологической экспертизы в Казахстане, можно констатировать, что, несмотря на значительный прогресс в развитии судебной лингвистической и психологической экспертизы в Казахстане, существует ряд проблемных вопросов.

1. До настоящего времени не определено место лингвистической и психологической экспертизы в общей классификации судебных экспертиз, нет четких границ ее компетенции.

В сегодняшнем виде судебная лингвистическая экспертиза не входит ни в один из общепринятых классов судебных экспертиз. В отличие от Казахстана, в России существует новый род так называемых речеведческих экспертиз, в Великобритании экспертные лингвистические исследования сконцентрированы в роде *forensicspeech*. С целью решения классификационного вопроса предлагается внедрение нового класса экспертиз продуктов речемыслительной деятельности, рода речеведческих экспертиз, включить в его состав такие виды экспертиз как лингвистическая экспертиза, автороведческая экспертиза, фонографическая экспертиза, экспертиза словесных обозначений товарных знаков.

2. Лингвистические и психологические экспертные исследования в Великобритании проводятся на базе научных образовательных центров. Это является положительным фактором, так как имеет место средоточение теоретических основ и практического опыта. В

Казахстане же теория оторвана от практики. Это связано с отсутствием в структуре Центра судебных экспертиз какого-либо научного образовательного подразделения. На базе образовательной структуры, такой, как ранее была аспирантура, возможно было бы сотрудникам экспертной организации проводить научные исследования, анализ практических материалов, внедрять результаты исследований в практическую деятельность. Другим способом решения этой проблемы могло бы стать более тесное сотрудничество Центра судебных экспертиз с университетами в вопросах подготовки экспертных кадров, совместной разработки теоретических и методических основ судебно-экспертной деятельности.

Список литературы

1. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы. Учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. 333 с.
2. Акашев А.Б. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском судопроизводстве. Учебное пособие. Усть-Каменогорск: ВКГУ. 2013. 66 с.
3. Coulthard M. Whose Voice Is It? Invented and Concealed Dialogue in Written Records of Verbal Evidence Produced by the Police / Language in the legal process, Basingstoke , 2002, P. 19-34. doi: 10.1057/9780230522770
4. Coulthard M. and Johnson A. An Introduction of Forensic Linguistics: language in evidence. London and New York: Taylor & Francis e-Library, 2011. Доступно на: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315630311/introduction-forensic-linguistics-malcolm-coulthard-alison-johnson-david-wright> (от 13 апреля 2022 г.)
5. Coulthard M. Author identification, idiolect, and linguistic uniqueness //Applied Linguistics, 2004, № 25(4) P.P. 431-437.
6. Shuy R. W. Dialect as Evidence in Law Cases //Journal of English Linguistics, 2010, V. 23 (1/2), P.P. 195–208.
7. Shuy R. W. To Testify or Not to Testify? / Language in the legal process, Basingstoke , 2002, P.P. 3-19. doi: 10.1057/97802305227707
8. Tiersma P. M. The Language and Law of Product Warnings/ Language in the Legal Process / Language in the legal process, Basingstoke , 2002, P.P. 54-75. doi: 10.1057/97802305227707
9. Turell M. The use of textual, grammatical and sociolinguistic evidence in forensic text comparison// International Journal of Speech, Language and the Law. 2010, V.17, №2: P.P. 211-250.
10. Forensic Psychology concepts, debates and practice / Eds. Joanna R. Adler and Jacqueline M. Gray. London and New York: Routledge Taylor and Francis Goup, 2011, P. 95
11. The Cambridge handbook of forensic psychology/ Eds. Jennifer M. Brown and Elizabeth A. Campbell. Cambridge: Cambridge University press, 2010. Доступно на: <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-handbook-of-forensic-linguistics-forensic-psychology/D331130987C159083ACCF7B762EA7313> (от 23 февраля 2022 г.)

Түйін

Мақалада сот-сараптама қызметінде лингвистикалық білімді қолдануға негізделген зерттеулердің жаңа түріне жататын заңдық лингвистика немесе құқықтық дискурс деп аталатын Қазақстандағы лингвистикалық сараптаманы қалыптастыру кезеңдері қарастырылды. Қазақстан Республикасындағы лингвистикалық сараптаманың қазіргі жай-күйі сипатталып, сондай-ақ Ұлыбританияда, АҚШ-та және Еуропа елдерінде лингвистикалық білімді пайдалану саласындағы сараптамалық практикаға салыстырмалы талдау жүргізілді. Лингвистикалық зерттеулердің сәйкес келетін өзекті бағыттары, шешілетін міндеттер аясы айқындалды. Ұлыбританияның сот-сараптама жүйесінде лингвистикалық білімді қолдану ерекшеліктері, тәуекелдерді бағалау және басқару, полиграфты қолдану сипатталған. Гуманитарлық бағыттағы ғылыми білім беру орталықтарында лингвистикалық сараптамалар жүргізудің орындылығы атап өтілді. Ғылыми білімнің интегративті саласы ретінде сот лингвистикалық сараптамасының теориясы мен тәжірибесіндегі мәселелерді

шешу нұсқалары ұсынылды.

Abstract

The article discusses the stages of the linguistic expertise formation in Kazakhstan, also known as law linguistics or legal discourse, related to a new type of research based on the application of linguistic knowledge in forensic expert activities. The current state of linguistic expertise in the Republic of Kazakhstan was characterized and the comparative analysis of use linguistic knowledge of expert practice in the UK, USA and European countries was carried out. The coinciding topical directions of linguistic research, the range of tasks to be solved was defined.

The article describes the features of the use of linguistic knowledge in the forensic expert system of the UK, the assessment and risk management, the use of a polygraph. The expediency of carrying out linguistic expertise in humanitarian scientific and educational centers is noted. Solutions to problematic issues of the theory and practice of forensic linguistic expertise as an integrative field of scientific knowledge was proposed.

ӘОЖ 657

С.С. Досметова*, **Т.С. Сейдуалиев**, **А.Е. Есеналиев**
магистрант, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан
магистрант, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан
з.ғ.к., доцент, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан
***Корреспондент авторы:** asb8008@mail.ru

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАДАҒАЛАУ МЕН БАҚЫЛАУ ТҮСІНІКТЕРІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Түйін

Экологиялық бақылауды (қадағалауды) түсінудегі нормативтік және ғылыми тәсілдер зерттеледі. «Экологиялық бақылау» және «экологиялық қадағалау» категорияларының өзара байланысы мәселесіне ерекше назар аударылады. Заңнамада оларды саралау қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Бұл ретте мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыратын лауазымды адамның қызметіне араласуға жол берілмейді. Мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыруға кедергі келтіретін, мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыратын лауазымды адамдарға күш қолданамын деп қорқыту немесе күш қолдану әрекеттерін қолданатын адамдар Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жауаптылықта болады. Мемлекеттік экологиялық инспекторлардың өз өкілеттігі шегінде қабылдаған шешімдері барлық жеке және заңды тұлғалар үшін міндетті және мемлекеттік экологиялық бақылауды жүзеге асыратын жоғары тұрған мемлекеттік органның лауазымды адамына және сотқа шағым жасауға болады.

Кілттік сөздер: экологиялық бақылау, қоршаған ортаны қорғау, сараптама, құқық, бақылау, қадағалау, процент.

Әр түрлі құқық салаларының мамандары мемлекеттік басқару саласындағы «бақылау» және «қадағалау» ұғымдарының арақатынасына ерекше көңіл бөледі. Соңғы жылдары бұл тақырып еліміздегі әкімшілік реформаны жүзеге асыруға байланысты ерекше өзектілікке ие болды. «Бақылау» және «қадағалау» терминдері осы уақытқа дейін экологиялық және құқықтық және әкімшілік әдебиеттерде осы ұғымдардың мәні туралы консенсус болмағанына қарамастан заңнамада кеңінен қолданылады. М.М. Бринчук, «осы әрекет түрлерінің айырмашылығын анықтау қиын»[1].

Көптеген еңбектерде «экологиялық бақылау» және «экологиялық қадағалау» ұғымдарының аражігін ажыратуға тырысады. Сонымен, О.Ю. Ганюхина осы қызмет түрлерінің пәнін анықтау негізінде бақылау мен қадағалауды ажыратады: «Қоршаған ортаны

қорғау саласындағы бақылау субъектісі мен қоршаған ортаны қорғауды қадағалау субъектісі жеке ұйымдық-құқықтық болып табылатын қызметтің ерекше түрлері болып табылады. қолдау»[2]. Сонымен, ол қоршаған ортаны қорғау саласындағы бақылау субъектісіне «бақыланатын субъектілердің қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарды, заңға тәуелді актілерді, нұсқаулықтарды, ережелерді, нормалар мен қоршаған ортаны қорғау стандарттарын нақты орындаудағы қызметі, сондай-ақ сандық және осы қызметтің сапалы нәтижелері, құралдарды таңдаудың орындылығы және

ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Мемлекет және құқық институтында экологиялық міндеттерін орындау жолдары атты Ә. Еренұлының өз кезегінде, қоршаған ортаны қорғау саласындағы қадағалаудың пәні атты мақаласында «тек қана органдардың, басшылықтың және бақылаудың экологиялық заңнаманы сақталуын, олардың сақталуын, сондай-ақ коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдардың қолайлы қоршаған ортаға заңмен кепілдік берілген адам құқықтарын, оның ішінде экологиялық-логотиптік-құқықтық актілерді шығарудың шарттарын негіздеп көрсетті. Қадағалау органы қадағаланатын субъектілердің қызметін, құқықтық актілерін заңдылық және экологиялық талаптарға сәйкестік тұрғысынан ғана бағалайды».

Біздің ойымызша, мұнымен келісу екіталай. Біріншіден, бақылау субъектісімен айқындалатын «заңдарды нақты іске асыру жөніндегі қызмет» пен қадағалау қызметінің субъектісімен айқындалатын «заң актілерін орындау» арасындағы айырмашылықты түсіну қиын. Екіншіден, «бақыланатын субъектілер» деген сөздің астындағы нені түсіну керек және олардың «қадағаланатын органдар, басқару және бақылау, коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдардан» қандай айырмашылығы бар екені түсініксіз. Сонымен қатар, прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру кезінде экологиялық құқық бұзушылықтарды жасаудың себептері мен шарттарын белгілеуде бақылау пәні деп аталатын табиғат пайдаланушылардың заңдарды орындау құралдары мен әдістерін таңдаудың мақсаттылығы маңызды болуы мүмкін.

Н.В. Кичигин Ресей Федерациясындағы Әкімшілік реформа тұжырымдамасының ережесіне сілтеме жасай отырып, былай дейді: «Бақылау және қадағалау функцияларын ажырату және осы бөлімдегі заңнамалық және басқа да нормативтік құқықтық актілердің терминологиясын бірегейлендіру қажет, бұл қадағалауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. мемлекеттік органдарда шоғырланған, ал бақылауды белгіленген тәртіппен атқарушы билік органдары аккредиттеген нарық субъектілері жүргізетін сынақтар, өлшемдер, сараптамалар жүргізу функциясы ретінде қарастыру керек. Бұл үшін тиісті нормативтік құқықтық актілер қабылданғаннан кейін зертханаларды, ғылыми-зерттеу және сынақ орталықтарын қолданыстағы қадағалау органдарынан бөліп, мемлекеттік қызметкерлердің санын қысқартуға тура келеді»[3].

Біздің ойымызша, осы Тұжырымдаманы іске асыру мемлекеттік экологиялық бақылау органдарының қызметін аналитикалық қамтамасыз етудегі дербестігін жоғалтуына әкелуі мүмкін, өйткені бақылауды Н.В. Кичигин «нарық субъектілері» жүзеге асыратын функция ретінде, алайда нарық заңдары оның субъектілеріне әрқашан мемлекеттік мүдделермен сәйкес келмейтін міндеттер жүктейтіні белгілі.

Айта кету керек, аталған еңбекте М.С. Студеникина мынаны айтты. «Ведомстводан жоғары бақылау органдары жүзеге асыратын басқару процесінде дамитын қоғамдық қатынастар үшін оларды «билік – бағыну» қатынастары ретінде сипаттау жалпыға бірдей жол бермейтінімен келісу қиын.

Керісінше, талдау көрсеткендей, бақылау іс-шараларының барлық елеулі көлемін жүзеге асыруда және тексеру нәтижелері бойынша қолдануда заңды. билік шаралары (әкімшілік мәжбүрлеу шараларына дейін), мұндай сипаттама жалғыз мүмкін. Ал ұйымдық дербестік мұндай сипаттамаға кедергі бола алмайды». Әрі қарай М.С. Студеникина әдебиетте бар көзқарасты қолдай отырып, «бағыну» мазмұны жағынан өте сыйымды ұғым

және ол бағыныштылардың жоғары тұрғандарға әкімшілік бағынуымен міндетті түрде байланысты емес екенін атап өтеді. Бұл термин белгілі бір нақты жағдайда мәселенің шешімі тәуелді және оны дербес және өкілетті түрде шешетін мемлекеттік басқару органына белгілі бір бағыныстылықты білдіреді.

Мемлекеттік ведомстводан тыс бақылау органдарына келетін болсақ, олардың бақылау функцияларын жүзеге асыруына дәл «бағыну» кепілдік береді. Шынында да, мемлекеттік бақылау органына бағыныштылықтың жоқтығын мойындау қиын, ол оның біржақты ерік білдіру арқылы қабылданған заңды және негізделген шешімін орындау міндетінен тұрады.

Заңдылықты қамтамасыз ету процесінде бақылау және оның орындалуы мен тексерудің және қадағалаудың 11 түрі қолданылады. Олардың оқулығында бақылау мәселелері «Атқарушы билік органдарының бақылауы» және «Әкімшілік қадағалау» тармақтарына арналған, бұл олардың біріншісі «орындалуын тексеру» туралы, ал келесісі «қадағалау» туралы. атқарушы билік органдары жүзеге асырады.

Авторлар қадағалаудың келесі ерекшеліктерін атайды. Біріншіден, әкімшілік қадағалау ведомстводан жоғары сипатта болады; екіншіден, қадағалау субъектілерінің құқығы бар.

Тиісті жағдайларда қадағалау объектілеріне әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану. Бұл авторлар атқарушы органдардың бақылауын мыналарға бөледі: а) жалпы; б) ведомстволық; в) ведомстводан жоғары.

Жалпы бақылау деп Ресей Федерациясының Үкіметі және Ресей Федерациясының құрылтай субъектілерінің жоғары атқарушы органдары болып табылатын «жалпы құзыретті атқарушы органдар» жүзеге асыратын «бақыланатын субъектілердің мәселелерінің тұтас кешенін зерттеу» түсініледі.

Бұл ретте авторлар, басқалармен қатар, жерді, суды, орманды, жер қойнауын пайдалану мен қорғауды бақылауды, т.б. әкімшілік қадағалау объектісі болып табылатын арнаулы нормаларды, жалпыға бірдей міндетті ережелерді және заңдарда және заңға тәуелді актілерде (жол жүрісі, өрт қауіпсіздігі, сауда, санитарлық-гигиеналық, экологиялық және басқа да нормалар) бекітілген нормаларды орындау үшін.

Д.М. Овсянко заңдылықты қамтамасыз етудің бақылау, қадағалау (прокурорлық-әкімшілік) және апелляциялық әдістерін атайды, осылайша қызметтің баламалы құқықтық және ұйымдастырушылық нысандары мен әдістерін білдіреді. Қадағалаудың бақылаудан айырмашылығы, ол органдардың немесе оларға бағынысты емес тұлғалардың қызметін арнаулы мемлекеттік органдардың тұрақты, жүйелі бақылауынан тұратындығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, бұл қызмет тек заңдылық тұрғысынан бағаланады, бірақ мақсатқа сай емес, сонымен қатар қадағалау кезінде, бақылаудан айырмашылығы, жедел-шаруашылық қызметке араласу болмайды.

Бірлескен авторлық оқулықта Ю.М. Козлов, Д.М. Овсянко мен Л.Л. Попов, әкімшілік қадағалау түсінігі, оның бақылаумен байланысы ғылыми ортада талқыланатын тақырып екенін айтады. Бұл арада бақылау мен қадағалау қызметінің арасына шек қоюға, бұл ұғымдарды анықтауға емес, «айыруға» толық негіз бар. Төменде айырмашылықтардың егжей-тегжейлі тізбесі берілген, бірақ олардың ішіндегі ең маңыздылары: қадағалау субъектілері мен объектілерінің ұйымдық бағыныштылығының болмауы; жетекшілік ететін объектілердің қызметін мақсатқа сай емес, заңдылық тұрғысынан ғана бағалау мүмкіндігі; қадағалау объектісінің жедел-шаруашылық қызметіне араласудың мүмкін еместігі; әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану мүмкіндігі[5].

М.С. Студеникина «анықталған бұзушылықтарды жою әдістері мен мерзімдері бойынша ведомстволық бағынысты емес органдардың орындауға міндетті нұсқаулар беру сияқты әкімшілік қадағалауға тән өкілеттіктерді жүзеге асыру кезінде жедел-шаруашылық қызметке араласуды көрмеу қиын»¹⁷ деп атап өтті.

Аты аталған оқулықта ред. Л.Л. Поповтың айтуынша, аталғандардан басқа, бақылау мен қадағалаудың өзіндік ерекшеліктері де көрсетілген. Атап айтқанда, бақылау өкілеттіктері әдетте азаматтарға қолданылмайтыны және «әкімшілік қадағалау көптеген

мемлекеттік органдардың қызметінде жүзеге асырылады, бұл жерде мемлекеттік атқарушы органдардың жалпы жүйесінде осы қызмет субъектілерінің ұйымдық бөлінуінің толықтығын байқауға болады», ал «ведомстводан жоғары (сыртқы) бақылау органдарында мұндай әртүрлілік жоқ».

Д.Н. Бахрах, мемлекеттік басқарудың алдына қойылған мақсаттарға жетуде «құқықтық нормалардың сақталуын бақылау, яғни қадағалау маңызды рөл атқарады». Әрі қарай: «Қадағалау шектелген, бақылау тарылған. Мемлекеттің ұйымдардың қызметіне, азаматтардың өміріне араласуын азайту, құқықтық мемлекетке көшу жағдайында қадағалаудың ауқымы ұлғаяды. бақылау шеңберінің тарылуы. Сонымен қатар, қоғам өмірінде сақталуын бақылау қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылатын техникалық құралдардың, әртүрлі техникалық ережелердің рөлі артып отырғандықтан қадағалау қызметінің аясы кеңейіп келеді»²⁰. Бұдан шығатын болсақ, әкімшілік қадағалау азаматтар мен ұйымдардың құқықтық және техникалық және құқықтық нормаларды сақтауын мемлекеттік басқарудың ведомстводан тыс, мамандандырылған, жүйелі бақылауы ретінде анықталады. Сонымен қатар, прокурорлық және соттық қадағалаудың негізгі мақсаты заңдылықты сақтау болса, әкімшілік қадағалау азаматтардың, қоғамның, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады, алайда одан әрі әкімшілік қадағалауды қамтамасыз ету құралы деп атайды. заң үстемдігі.[6]

Сол сияқты басқа авторлардың еңбектерінде де «бақылау» және «қадағалау» ұғымдары ажыратылады. Сонымен, С.С. Бородин мен С.С. Громыко қадағалауды «тартылған бақылау»²³ деп анықтайды.

Атқарушы билік органдарының қызметін белгілеуге арналған «қадағалау» терминінің жоғарыда аталған және басқа да түсіндірмелері мен анықтамалары «қадағалау қызметі» мен «бақылау қызметі» арасындағы нақты айырмашылықтарды біржақты анықтауға мүмкіндік бермейді. Әкімшілік қадағалаудың ерекше белгілерінің ішінде оны жүзеге асыратын органдардың әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану мүмкіндігін бірден-бір ерекше атап өтуге болады. Айтылғандарды қорытындылай келе, М.С. Студеникина: «Бақылау және қадағалау – бұл сөздер жиі қолданылады, бірақ осы уақытқа дейін бұл ұғымдардың мәнін толық көрсететін ғылыми терминдерге айналған жоқ»

Елімізде жүргізіліп жатқан әкімшілік реформаға қатысты құжаттарда «бақылау» және «қадағалау» терминдері тиісінше «бақылау өкілеттігі (зерттеу, сауалнама, сараптама, бастапқы ақпаратты талдау)» және «қадағалау өкілеттіктері» (тексерулер жүргізу) ретінде айқындалған. , айыппұлдар салу, рұқсат беру, қызметті тоқтату)»

Қазіргі ресейлік заңнамада «қадағалау» терминінің белсенді қолданылуына қарамастан («бақылаумен» қатар), нормативтік құқықтық актілерде бұл ұғымдардың анықтамасы жоқ.

Экологиялық заңдардың ішінде 1997 жылғы 21 шілдедегі ҚР ның Гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігі туралы заңын ерекше атап өту керек. Осы Заңда (13-бап) жаңа лексикалық құрылым енгізілді: «Гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігін мемлекеттік қадағалау органдары (бұдан әрі – А.С.) гидротехникалық құрылыстардың меншік иелері мен пайдаланушы ұйымдардың талаптарды сақтауын қадағалауды және бақылауды жүзеге асырады. Гидротехникалық құрылыстардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің нормалары мен ережелері ... гидротехникалық құрылыстарды қоспағанда, қадағалау өкілеттігі жергілікті өзін-өзі басқару органдарына берілген. (Сонымен бірге, қадағалауды жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктерді жергілікті өзін-өзі басқару органдарына беруге қандай негіздер бар екені белгісіз).

Бұл дизайн бұрын «бақылау» және «қадағалау» терминдерін бір нормада қолдану тек метрология туралы заңнамада орын алуымен ерекше. Алайда, сонымен бірге, ҚР ның Экологиялық кодексінде бақылауға не жататынын, ал бақылау функцияларына не жататынын анықтады.

Дәстүр бойынша сарапшылар сот, прокурорлық және әкімшілік қадағалауды бөліп

көрсетеді. Сонымен, Д.Н. Бахрах былай деп атап көрсетеді: «Ресейде бүгінде қадағалаудың үш түрі бар: сот, прокурорлық және әкімшілік»²⁸.

Ресей Федерациясының Конституциясында «қадағалау» термині тек Жоғарғы және Жоғары арбитраждық соттардың қызметінің атауында қолданылады. Федералдық конституциялық заңдарға сәйкес сот қадағалауы соттардың үкімдердің, шешімдердің, ұйғарымдар мен қаулылардың заңдылығы мен негізділігін тексеру, сот істерін қарау кезінде заңнаманы қолдану мәселелері бойынша сот органдарына нұсқау беру жөніндегі іс жүргізу қызметі ретінде айқындалады. , сондай-ақ сот ісін шешуде.

Прокурорлық қадағалауға қатысты мәселелер 1995 жылғы 17 қаңтардағы «ҚР прокуратурасы туралы» заңмен реттеледі. Оның 1-тармағында «ҚР прокуратурасы мемлекет атынан ҚР Конституциясының сақталуын және Қазақстан Республикасының аумағында қолданыстағы заңдардың орындалуын қадағалауды жүзеге асыратын органдардың біртұтас жүйесі болып табылады.

Өздеріңіз білетіндей, тарихқа көз жібергенде прокурорлық қадағалауды егемендіктің жан-жақты көзі ретінде Ресей Еуропадан Петр I. оның ішінде сот, орган), лауазымды тұлғалар мен олар шығарған құқықтық актілер, сондай-ақ жергілікті билік органдары алған. 1864 жылғы сот реформасының нәтижесінде прокуратура қадағалау өкілеттігінен айырылып, негізінен қылмыстық қудалау органына айналдырылғанымен, Қазан төңкерісінен кейін прокурорлық қадағалаудың Петриндік үлгісі қалпына келтіріліп, прокуратура органға айналды. атқарушы билік органдарының, белгілі бір дәрежеде соттардың, тіпті қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың қызметінің заңдылығын қадағалайтын. Прокуратураның осы қасиеттерінің көпшілігі күні бүгінге дейін сақталған.

Жоғарыда айтылғандар «қадағалау» термині соттардың іс жүргізу қызметіне және прокуратураның нақты қызметіне қатысты заңмен бекітілген және тарихи тұрғыдан негізделген деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, атқарушы билік қызмет түрінің атауы ретінде ол ҚР Конституциясында да, «ҚР Үкіметі туралы» 1997 жылғы 17 желтоқсандағы конституциялық заңда да қолданылмайды. Қазіргі уақытта «әкімшілік қадағалау» термині әдебиеттерде мемлекеттік басқару органдарының мемлекеттік бақылаудың жекелеген түрлерін, оның ішінде экологиялық бақылауды жүзеге асыру жөніндегі қызметінің жалпы атауы ретінде қолданылады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы әдебиетте қадағалаудың табиғаты және оның бақылаумен байланысы туралы мәселе бойынша консенсус, сондай-ақ осы ұғымдардың мазмұнын толық көрсететін анықтамалар жоқ деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты заңнамада «экологиялық бақылау» терминімен қатар «экологиялық қадағалау» терминін қолдану ерте сияқты.

Әдебиеттер тізімі

1. Дубовик О.Л. Экологическое право: реальность и попытки ревизионизма // Труды института государства и права российской академии наук, 2010, №2, С. 7-37.
2. Бринчук М.М. Экологическое право: Право окружающей среды. М.: Наука, 2002, 284 с.
3. Кичигин Н.В. Совершенствование экологического контроля // Экологическое право. 2007. № 3. С. 23.
4. Семьянова А.Ю. Экологическое право. Курс лекций. Москва: Юстицинформ, 2005, 272 с.
5. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: полный курс. М.: Издание г-на Тихомирова М.Ю., 2005, 1150с.
6. Козлов Ю.М., Овсянко Д.М., Попов Л.Л. Административное право. Второе издание, переработанное. М.: Юристъ, 2005, 703 с.
7. Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Стариков Ю.Н. Административное право: Учебник для вузов. 3-е издание, пересмотренное и дополненное. М.: Норма, 2008, 816 с.

Аннотация

Исследуются нормативный и научный подходы к пониманию экологического контроля (мониторинга). Особое внимание уделено вопросу о соотношении категорий «экологический контроль» и «экологический надзор». В законодательстве делается вывод о необходимости их разграничения.

При этом не допускается вмешательство в деятельность должностного лица, осуществляющего государственный экологический контроль. Лица, препятствующие осуществлению государственного экологического контроля, угрожающие применением силы или применение силы в отношении должностных лиц, осуществляющих государственный экологический контроль, несут ответственность в соответствии с законами Республики Казахстан. Решения, принимаемые государственными экологическими инспекторами в пределах их полномочий, обязательны для исполнения всеми физическими и юридическими лицами и могут быть обжалованы должностному лицу вышестоящего государственного органа, осуществляющего государственный экологический контроль, и в суд.

Abstract

Normative and scientific approaches to understanding environmental control (monitoring) are explored. Particular attention is paid to the issue of interrelation between the categories "ecological control" and "ecological supervision". The legislation draws a conclusion about the need to differentiate them.

At the same time, it is not allowed to interfere with the activities of an official who carries out state environmental control. Persons who interfere with the implementation of state environmental control, threaten to use force or use force against officials carrying out state environmental control shall be held liable in accordance with the laws of the Republic of Kazakhstan. Decisions made by state environmental inspectors within their authority are binding for all individuals and legal entities and can be appealed to an official of a higher state body that carries out state environmental control and to a court.

ӘОЖ 342.4

А.Ж. Кабданов*

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*Автор для корреспонденции: nurtazin@mail.ru

КОЛЛИЗИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МАЗМҰНЫ

Түйін

Ғалымдар арасында коллизиялық құқықты қалыптастыру мүмкіндігі туралы бірыңғай пікір жоқ, құқықтық қатынастардың бір түрі ретінде коллизиялық қатынастарға арнайы ғылыми зерттеулер жүргізілген жоқ. Конституциялық-құқықтық іс жүргізу қатынастарының бір түрі ретінде коллизиялық қатынастарды зерттеу ҚР Конституциясының коллизиялардың алдын алу және оларды шешу жөніндегі әлеуетін барынша іске асыруға мүмкіндік береді. Қазақстан заң ғылымында осындай кешенді түрде республика соттарының Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесіне заңды немесе өзге де құқықтық актіні конституциялық емес деп тану туралы жүгіну институтының проблемалары ашылғандықтан тақырыпты таңдауды анықтады. Коллизияларды шешудің сот және соттан тыс рәсімдерінің процедуралық нысандары тәуелді болатын олардың объектісіне байланысты коллизия қатынастарының мазмұнының ерекшелігі анықталды.

Конституциялық іс жүргізу құқықтық қатынастарының бір түрі ретіндегі коллизиялық қатынастардың мазмұны - бұл конституциялық-құқықтық коллизияларды шешуге құқықтық нормалармен реттелген қатысудан көрінетін, рұқсат етілген мінез-құлық шарасы ретіндегі коллизиялық қатынастар субъектілерінің субъективті құқықтық құқықтарының және коллизияларды шешу және конституциялық жолмен шараларды қолдану бойынша құзыретті мемлекеттік органдардың шешімдерін орындауда құқықтық жауапкершілік көрінетін тиісті мінез-құлық шарасы ретіндегі субъектілердің міндеттерінің күрделі байланыстары.

Кілттік сөздер: коллизия, құқық, құқықтық қатынас, конституция, құқықтық жауапкершілік

Құқықтық қатынастардың құқықтық мазмұны субъективті құқықтық құқықтар мен міндеттерден тұрады. Құқықтық қатынастардың нақты мазмұны нақты әрекет болып саналады. Субъективті құқық - бұл рұқсат етілген (мүмкін) мінез-құлық өлшемі. Құқық теориясында субъективті құқықтың көрінуінің үш нысаны ерекшеленеді: өз іс-әрекеттеріне құқық; міндеттелген адамнан белгілі бір мінез-құлықты, оның міндеттерінен туындайтын әрекеттерді талап ету құқығы; Құқықтық талап, яғни уәкілетті тұлғаның қорғау үшін құзыретті мемлекеттік органдарға жүгіну мүмкіндігі. Құқықтық қатынастардың мазмұнында субъективті заң құқығы субъективті заңды міндеттермен сәйкес келеді. Заңды міндеттер екі түрге бөлінеді: пассивті міндет - қандай да бір шешімдерден, әрекеттерден аулақ болу керек; белсенді міндет нақты әрекеттер жасауды, шешімдер қабылдауды қарастырады. Құқықтық жауапкершіліктің бір түрі сонымен қатар қолайсыз салдарға ұшыраудың бір түрі ретінде заңды жауапкершілік болып саналады[1]. Ережелерінің негізінде теориясы қарастырайық мазмұны коллизионных қатынастар. Конституциялық құқық ғылымында коллизиялық қатынастардың мазмұнын, олардың субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін анықтау жоқ, осы жұмыста төмендегілер ұсынылады.

Конституциялық іс жүргізу құқықтық қатынастарының бір түрі ретіндегі коллизиялық қатынастардың мазмұны - бұл конституциялық-құқықтық коллизияларды шешуге құқықтық нормалармен реттелген қатысудан көрінетін, рұқсат етілген мінез-құлық шарасы ретіндегі коллизиялық қатынастар субъектілерінің субъективті құқықтық құқықтарының және коллизияларды шешу және конституциялық жолмен шараларды қолдану бойынша құзыретті мемлекеттік органдардың шешімдерін орындауда құқықтық жауапкершілік көрінетін тиісті мінез-құлық шарасы ретіндегі субъектілердің міндеттерінің күрделі байланыстары.

Коллизиялық қатынастар субъектісінің субъективті құқықтық құқығы - бұл коллизияларды шешуге қатысуды реттейтін тиісті конституциялық-құқықтық іс жүргізу нормаларын бекіту арқылы мемлекет қамтамасыз ететін рұқсат етілген мінез-құлық шарасы.

Коллизиялық қатынастар субъективті Заңның көрінуінің үш формасымен сипатталады.

1. Өзінің оң әрекеттеріне құқық: мысалы, мемлекет басшысының келісім рәсімдерін қолдану құқығы, азаматтың Конституциялық Сотқа жүгіну құқығы және т.б.

2. Міндеттелген адамнан оның міндеттерін ескере отырып, нақты шешімдерді, әрекеттерді талап ету құқығы. Президенттің аймақтық Парламентке және жоғары лауазымды тұлғаға ескерту жасау құқығын аталған органдардан сот шешімін орындау талабы ретінде қарастыруға болады[2].

Мемлекет басшысы кез-келген аймақтың жоғары лауазымды тұлғасына екі негіз пайда болған кезде ескерту жасай алады:

- сот оның заңнамаға қайшы келетін актіні қабылдағанын растаса және екі ай ішінде коллизиялар анықталған сот шешімін орындамаса;

- егер дауды шешу үшін сотқа жүгіну болмаса, Мемлекет басшысының Жарлығы шыққан кезден бастап екі ай бойы Президент қолданылуын тоқтата тұрған актінің күшін жоюдан немесе оны өзгертуден жалтару жағдайларында қолданылуы мүмкін.

Мемлекет басшысы, егер өзі қабылдаған акт Конституция мен заңдарға қайшы келсе, оны сот белгілесе, ал парламент 6 ай ішінде (немесе сот шешімінде көзделген өзге мерзім ішінде) сот шешімін орындамаса, Парламентке ескерту шығаруы мүмкін. Бірақ ескерту жасау үшін тағы бір шарт қажет: 6 айдан кейін сот қайтадан аймақтық Парламенттің бірінші соттың шешімін орындаудан жалтаруына байланысты билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өз өкілеттіктерін жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін кедергілер туындағанын немесе жалтару салдарынан адам құқықтары, заңды тұлғалардың мүдделері бұзылғанын анықтауы керек.

3. Құқықтық тану уәкілетті адамның конституциялық-құқықтық қайшылықтарды

шешу үшін құзыретті мемлекеттік органдарға жүгіну мүмкіндігі ретінде. Жоғарыда аталған коллизиялық қатынастардың барлық субъектілері бар. Олар конституциялық-құқықтық қайшылықтарды шешу мақсатында (ал күшіне енбеген халықаралық шарттарды тексеру кезінде - алдын алу мақсатында) конституциялық бақылау органына, жалпы юрисдикция соттарына, юрисдикция және юрисдикция ережелері бойынша төрелік соттарға өтініш жібере алады. Бұл ретте жеке және заңды тұлғалар коллизияларды шешу жолымен өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғайтын болады, ал мемлекеттік билік органдары өз құзыреттерін іске асыруды қамтамасыз етеді.

Коллизиялық қатынастар субъектісінің субъективті заңдық міндеті - бұл коллизияларды шешу жөніндегі құзыретті мемлекеттік органдар шешімдерінің орындалуын және конституциялық - құқықтық жауапкершілік шараларын реттейтін тиісті конституциялық-құқықтық іс жүргізу нормаларын бекіту жолымен мемлекет қамтамасыз ететін тиісті мінез-құлық шарасы.

Коллизиялық қатынастар субъектілерінің пассивті міндеті - мемлекеттік органдардың өз құзыретін бұзудан және құзыреттілік туралы даулардың алдын алу үшін басқа органдардың құзыретіне кіруден аулақ болу, жоғары құқықтық күш актілеріне қайшы келетін ережелер шығару және т.б. мұндай пассивті міндеттер конституциялық нормалар негізінде туындайды: барлық билік органдары, лауазымды тұлғалар, барлық жеке және заңды тұлғалар адамдар Конституция мен заңдарды сақтауға міндетті; заңдар мен өзге де актілер Негізгі Заңға сәйкес келуге тиіс; адам құқықтарының күшін жоятын немесе оларды кемітетін және т.б. заңдар қабылдауға тыйым салынады.

Коллизиялық қатынастар субъектілерінің белсенді міндеті-коллизияларды шешуге бағытталған белгілі бір іс-әрекеттерді жасау: конституциялық-құқықтық коллизияны шешу үшін сотқа жүгіну, коллизияны шешетін сот шешімдерін белгілі бір мерзімде орындау. Конституциялық-құқықтық жауапкершілік - бұл заңды міндеттің бір түрі, Конституциялық жауапкершілікке тарту - бұл қақтығыс қатынастарының бөлігі, санкцияны Конституциялық заңға тән емес, бірақ әрқашан қақтығыс қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың құрылымында болуы керек құқықтық норманың ажырамас бөлігі ретінде жүзеге асыру.

Коллизиялық қатынастарға қатысушыларға жауапкершілік шараларын қолдану аталған субъектілердің санкцияларды қолдану жолымен олардың шешімдері мен әрекеттеріне мемлекеттік ден қоюда көрінетін қызметі теріс бағаланған жағдайда басталады. Конституция коллизиялық қатынастар субъектілеріне қолданылуы мүмкін санкциялардың екі түрін қарастырады:

1) Конституцияға және өзге де актілерге анағұрлым жоғары заңдық күші бар нормативтік актілерді қабылдағаны үшін: актілерді конституциялық емес деп тану (70-бап); актілердің күшін жою және тоқтата тұру; көрсетілген санкциялардың ерекшелігі олардың бір мезгілде коллизияларды шешу тәсілі болып табылатындығы болып табылады;

2) нормативтік актілерге байланысты емес коллизиялық жағдайға (дауға) қатысқаны үшін: Үкіметтің Мемлекет басшысының орнынан түсуі; Үкіметке Парламент тарапынан сенімсіздік білдіру; Парламенттің таратылуы.

Санкциялар конституциялық құқықтық қатынастардың осы тобын реттейтін құқықтық нормалардың ерекшелігі болып табылады. Оларды тек арнайы уәкілетті субъектілер қолдана алады.

Коллизиялық қатынастарының мазмұнының ерекшелігі олардың объектісіне - конституциялық-құқықтық қақтығыстарға байланысты. Тиісінше, коллизия қатынастары субъектілерінің құқықтары мен міндеттері құқықтық нормалармен реттелген коллизияларды шешудің сот және соттан тыс рәсімдеріне қатысу арқылы көрінеді. Соқтығысуды шешу-бұл соқтығысудан шығудың шешімін іздеу, оның ішінде толық жою, соқтығысуды жою және соқтығысуды жоймай соқтығысудан шығудың жолы ретінде жеңу. Мысалы, қайшылықтарды жоюға нормативтік құқықтық актіге өзгерістер енгізу, Мемлекет басшысының Үкімет актісін

жою жатады, өйткені көрсетілген шаралар нәтижесінде қайшылық толығымен жойылады. Қақтығыстарды жеңу, мысалы, коллизия нормаларын қолдануды қамтиды (соқтығысу кезінде қандай нормативтік актіні қолдану керектігін анықтайды), бірақ қарама-қайшылықтың өзі соқтығысуды жоюдың кез-келген әдісі қолданылғанға дейін қалады. Конституциялық-құқықтық қайшылықтарды шешуді арнайы уәкілетті субъектілер ғана жүзеге асырады.

Коллизияларды шешудің сот рәсімдеріне: нормативтік актілерді Конституциялық Соттың конституциялық емес деп тануы, Конституцияны түсіндіру; өңірлік нормативтік актілерді Конституцияға қайшы деп тану; нормативтік актілерді жарамсыз деп тану; құзырет туралы дауларды шешу жатады[3].

Коллизияларды шешудің соттан тыс рәсімдеріне мыналар жатады: Мемлекет басшысының Үкімет актілерін жоюы; Үкіметтің атқарушы билік органдары актілерін жоюы; Президенттің Жергілікті атқарушы билік органдары актілерінің қолданылуын тоқтата тұруы; нормативтік актілерге өзгерістер енгізу арқылы коллизияларды жою; коллизиялық нормаларды қолдану; келісу рәсімдері.

Заңнама құқықтық жүйенің үйлесімді жұмыс істеуі және оған қарама-қайшылықтардың теріс нәтижелерін азайту үшін қажет құқықтық коллизияларды шешуге байланысты қоғамдық қатынастар тобын арнайы құқықтық реттеуді қарастырады.

Коллизиялардың алдын алу, анықтау және шешу процедураларын конституциялық реттеу басқа салалармен толықтырылады: әкімшілік, муниципалды құқық, әкімшілік және төрелік процестер.

Коллизиялық қатынастарды конституциялық-құқықтық реттеу Конституциядан бастап конституциялық құқық нормаларын қамтитын заңға тәуелді актілерге дейінгі көздер кешенімен жүзеге асырылады. Осы ережелерді толығырақ қарастырайық.

Коллизиялық қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі көзі Конституция болып табылады, ол коллизиялық құқықты көздейді, нормативтік құқықтық актілердің құқықтық күшінің арақатынасын, коллизиялық нормаларды, коллизияларды шешудің кейбір тәсілдерін белгілейді. Құқықтық нормалар көптеген заңдарда, сондай-ақ заң актілерінде де бар. Коллизиялық қатынастарды реттейтін қолданыстағы көздердің ерекшелігі заңға тәуелді актілердің үлкен үлесі болып табылады, бұл заңның құқықтық реттеуші ретіндегі рөлін өзгертуді және күшейтуді талап етеді.

1. Коллизиялық қатынастар субъектілерінің субъективті заңды міндеттері екі түрге бөлінеді:

- пассивті міндет - мемлекеттік органдардың өз құзыретін бұзудан, құзыреттілік туралы дауларды болдырмау үшін басқа органдардың құзыретіне кіруден, жоғары заңдық күші бар актілерге қайшы келетін нормативтік құқықтық актілерді шығарудан және т.б.;

- белсенді міндет - белгілі бір әрекеттерді орындау, қақтығыстарды шешуге бағытталған шешімдер қабылдау: қақтығысты шешу үшін сотқа немесе басқа органға жүгіну, қақтығысты шешкен сот шешімін орындау.

Конституциялық-құқықтық жауапкершілік коллизиялық құқықтық қатынастардың мазмұны тұрғысынан және конституциялық-құқықтық санкция құқықтық норманың бір бөлігі ретінде белсенді құқықтық міндеттің бір түрі болып табылады. Санкциялардың ерекшелігі-олар бір уақытта қақтығыстарды шешудің тәсілі болып табылады.

2. Коллизиялық қатынастар мазмұнының ерекшелігі олардың объектісіне байланысты және субъектілердің құқықтары мен міндеттері конституциялық-құқықтық нормалармен реттелген қақтығыстарды шешудің сот және соттан тыс рәсімдеріне қатысу арқылы білдірілетіндігінде.

3. Коллизиялық құқықтық қатынастардың субъектілеріне нақты санкциялар қолданылады: актілердің қолданылуын тоқтата тұру, ескерту, қызметінен кету, тарату және т.б.

Әдебиеттер тізімі

1. Власенко Н.А. Коллизионные нормы в советском праве. Монография. Иркутск, 1984. 99 с.
2. Тихомиров Ю.А., Шахрай С.М. Риск и право: Научное издание. М., 2012. С. 11.
3. Конституционный контроль в Казахстане: доктрина и практика утверждения конституционализма: Монография /Под ред. Рогова И.И., Малиновского В.А. Алматы: Раритет, 2015, 384 с.
4. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М.: Юр.лит., 1974, 340 с.
5. Карташов В.Н. Инновационные и традиционные подходы к исследованию конституционных правоотношений // Конституционное и муниципальное право, 2013, №3, С. 12-16.
6. Мокина Т.В. Конституционно-правовые отношения как особый вид публичных отношений // Общество и право, 2010, №5, С.58-60.
7. Бейбитов М.С. Институт конституционного контроля в Республике Казахстан: эволюция и проблемы модернизации. Алматы: Комплекс, 2005, 292 с.

Аннотация

Единого мнения о возможности формирования коллизионного права среди ученых нет, специальных научных исследований коллизионных отношений как вида правоотношений не проводилось. Изучение коллизионных отношений как вида конституционно-правовых процессуальных отношений позволяет максимально реализовать потенциал Конституции РК по предупреждению и разрешению коллизий. В казахстанской юридической науке таким комплексным образом определился выбор темы, поскольку были раскрыты проблемы института обращения судов республики в Конституционный Совет Республики Казахстан о признании закона или иного правового акта неконституционным. Выявлена специфика содержания коллизионных отношений в зависимости от их объекта, от которого зависят процессуальные формы судебных и внесудебных процедур разрешения коллизий.

Содержание коллизионных отношений как одного из видов конституционно-процессуальных правоотношений-это субъективные правовые права субъектов коллизионных правоотношений как мера допустимого поведения, выражающаяся в урегулированном правовыми нормами участия в разрешении конституционно-правовых коллизий, и правовая ответственность за выполнение решений компетентных государственных органов по разрешению коллизий и принятию конституционно-правовых мер, как мера надлежащего поведения сложные связи задач субъектов.

Abstract

There is no common opinion among scientists about the possibility of forming conflict law, and no special scientific studies of conflict relations as a type of legal relations have been conducted. The study of conflict relations as a type of constitutional and legal procedural relations allows us to maximize the potential of the Constitution of the Republic of Kazakhstan to prevent and resolve conflicts. Such a comprehensive approach in the legal science of Kazakhstan determined the choice of the topic, as it revealed the problems of the Institute of Appeals of the courts of the Republic to the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan for recognition of a legal or other legal act as unconstitutional. The specifics of the content of conflict relations are revealed, depending on their object, on which the procedural forms of judicial and out-of-court procedures for resolving conflicts depend.

The content of conflict relations as a type of constitutional procedural legal relations is a complex relationship of the subjective legal rights of the subjects of conflict relations as a measure of permissible behavior, expressed in participation in the resolution of constitutional and legal conflicts regulated by legal norms, and the tasks of the subjects as a corresponding measure of behavior, expressed in legal responsibility for the implementation of decisions of competent state bodies to resolve conflicts and apply measures by constitutional means.

УДК 349.41

Ж.С. Калканова*, Б.Е. Каден

к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: kamila.ute@mail.ru

ПОРЯДОК ИЗЪЯТИЯ ЗЕМЕЛЬ ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НУЖД НА ПРИМЕРЕ РАЗВИТЫХ СТРАН

Аннотация

В данной статье автором проведен общий анализ изъятия земель для государственных и общественных нужд на основе законодательства национальных и развитых стран. Автор также затронул вопрос о том, что понимается под государственными и общественными потребностями, компенсацией собственника за имущество, расположенное на изъятом земельном участке, и вопросы оценки имущества. Кроме того, в статью также включены все мои предложения по развитию законодательства, регулирующего эти отношения.

Следует также обратить внимание на то, что помимо специально уполномоченных органов оценщиков существуют также профессиональные специализированные оценочные организации, список которых стоит в постоянном перечне торгово-промышленных палат. Кроме того, во многих развитых странах оценочные организации учитывают при этом одну и ту же рыночную стоимость товара. Нынешняя практика показывает, что в нашей стране, когда земельный участок изымается для нужд государства и общественности, нередки многочисленные споры, связанные с его оценкой. Для того чтобы преодолеть эти проблемы, стоит усовершенствовать наше национальное законодательство, изучив, как такое же отношение регулируется в законодательстве развитых стран.

Ключевые слова: земельный участок, государственная нужда, общественная нужда, изъятие, компенсация, оценка.

В настоящее время на практике мы можем наблюдать случаи, когда права частной собственности на жилые помещения, здания и сооружения, а также коммерческие и служебные объекты, которые во многих случаях принадлежат гражданам, подлежат отмене в связи с изъятием земельных участков, на которых они расположены, для государственных и общественных нужд. В этом процессе важно защитить имущественные права и интересы граждан. И для этого в наше законодательство постепенно вносятся изменения.

Следует отметить, что законодательство, действовавшее во времена бывшего Союза, не предусматривало реальных гарантий защиты имущественных прав граждан в таких случаях. В частности, их право на жилую недвижимость и земельный участок было отменено соответствующими решениями Комитетов исполнительных Советов народных депутатов области, граждане не могли обратиться в суд ни за определением обоснованности и целесообразности этих решений, ни за размером компенсации, установленной специальной комиссией.

Реформы, проведенные после обретения независимости, и принятые неправовые акты буквально вернули гражданам это право, которое годами было ограничено.

Изъятие земельного участка для нужд государства и общественности является обязательным в законодательстве многих государств. Поэтому отмена права собственности с учетом потребностей государства и общественности в некоторых зарубежных странах называется "принудительным изъятием имущества".

Принудительный арест имущества - это арест имущества государством на основе принудительных мер, без согласия собственника или арендатора, с учетом общественных нужд [1].

В австралийском законодательстве "понятие принудительного ареста описывается следующим образом: "принудительным захватом признается захват государственным

органом или институтом с целью проведения общественных работ (строительства) находящегося в частной собственности земельного участка или имущества"[2].

Дело в том, что такой арест имущества носит характер недобровольного, на первый взгляд кажется конфискованным. Однако другой аспект конфискации заключается в том, что в первую очередь конфискация считается одним из этих наказаний. Во-вторых, при конфискации имущества компенсация ему не выплачивается. Дело в том, что принудительный арест имущества - это мера наказания, но и мера, вытекающая из потребностей государства и общественности, а также при принудительном изъятии имущества собственник обязан выплатить компенсацию.

При этом следует особо указать, что государственный орган не обращает прямого внимания на наложение ареста на имущество, находящееся на земельном участке, в отличие от своего решения об отмене права на имущество, конфискации права на имущество, приобретении хранящихся у собственников культурных ценностей и другие подобные методы.

Принудительный арест имущества имеет решающее значение в развитии государства. Поскольку таким образом государство модернизирует свою устаревшую инфраструктуру, в том числе и современную градостроительную. Также страны с резко растущим населением с целью обеспечения своего населения жильем также будут принудительно отбирать жилье у собственников и восстанавливать высотные современные многоквартирные дома.

В национальных конституциях и законах практически всех государств понятие принудительного ареста имущества употребляется вместе с выражениями "для общественного пользования", "в общественных целях", "с учетом интересов государства и общественности". В некоторых юрисдикциях, если значение этих выражений четко прописано в законе, в других либо допускаются двусмысленности, либо вообще не упоминается определение этих понятий.

Принимая во внимание, что некоторые государства не рассматривают возможность дать какое-либо определение понятию публичности и публичных интересов в законодательстве. Оба случая имеют свои преимущества и недостатки. Если понятию государственной и общественной потребности, как и первой группе государств, дать четкое определение в законе, то оно будет иметь частично ограниченные полномочия в вопросе принудительной отмены права собственности, то есть если только определенный вид общественной потребности не может быть признан в качестве государственная и общественная потребность. Поэтому, давая четкое определение этому понятию в законе, можно сузить его содержание[5].

Однако если это рассматривать с точки зрения собственников, то в этом случае можно будет наблюдать, что их интересы будут защищены на некоторое время. И это позитивный аспект того, чтобы дать четкое определение этому понятию. Негативным аспектом отсутствия описания этих понятий является то, что интересы собственника могут быть унижены, а представители власти могут совершать различные злоупотребления. Кроме того, в случае возникновения спора по этому делу судам может быть трудно разрешить спор в течение некоторого времени.

В Китайской Республике случаи ареста имущества, не представляющего общественного интереса, значительно утроились. Хотя китайское законодательство диктует, что земли, предназначенные для сельскохозяйственных целей, могут быть изъяты только в интересах общественности, понятие "общественный интерес" в национальном законодательстве вообще не описано. Согласно китайскому законодательству, установлено, что сельские земли могут быть урбанизированы только после захвата их государством. Благодаря этому владельцы сельскохозяйственных угодий не могут продавать свои земли городским инвесторам по своему усмотрению. В результате этого очень распространена практика принудительного захвата государством пригородов Китая. В конечном счете китайское правительство

вынуждено пересмотреть нормы права, связанные с общественными потребностями[3].

Законодательство некоторых государств разработало правовую базу для четкого определения объема государственных и общественных потребностей. Например, согласно кенийскому государственному законодательству, для того чтобы конфисковать имущество для нужд государства и общественности, оно должно быть сначала доказано четкими доказательствами того, какую пользу оно приносит обществу от ареста этого имущества. Отсутствие таких фактов препятствует наложению ареста на имущество.

Основной целью такой практики является устранение случаев необоснованного ареста имущества, принадлежащего гражданам. Поэтому правительства некоторых штатов возвращают такую необоснованно занятую землю и имущество ее владельцу с целью восстановления нарушенных прав.

Коснемся изъятия земельного участка для государственных и общественных нужд на примере Германии. Эти социальные отношения в Германии состоят в основном из двух основных этапов:

1. Доказать, что захват земельного участка имеет под собой законное основание;
2. Определить размер конкретной компенсации.

Основными участниками процесса изъятия являются истец (поглощение), собственник земельного участка, местные государственные органы, Вышестоящий орган, наделенный полномочиями на изъятие, оценочная комиссия и, в конечном счете, суд. Процесс отзыва считается начатым с момента подачи заявителем заявления. Заявление первоначально подается в орган местного самоуправления, а орган местного самоуправления подает в орган ареста с приложением своего искового заявления.

Первоначальный контракт фазы вывода считается очень важным. Орган изъятия проверяет предпосылки и представляет оценку в соответствующую комиссию. Оценка недвижимости проводится оценщиками, ответственными за территорию, или опытными оценщиками.

Официальный процесс отзыва считается начатым, когда стороны приглашаются на судебный процесс или слушание. Тот факт, что заявление об отзыве в соответствии с законодательством не подается, но тот факт, что стороны вызваны на слушание, принимается в качестве начала отзыва, свидетельствует о том, насколько важен этап слушания. На этой стадии момента отношения приобретают массовый оттенок. Потому что на этом этапе начало процесса будет опубликовано в местных изданиях и зафиксировано в земельной книге [6].

Наиболее важной частью этого процесса является фаза компенсации. Потому что оценка и компенсация должны поддерживать баланс между правообладателем, то есть материальным состоянием землевладельца и степенью важности общественной потребности, а также ее влиянием на экономику. Если сумма компенсации меньше Реальной стоимости передаваемого имущества, то это будет расцениваться как несправедливость на уровне страны. Тот факт, что размер компенсации выше имущества в других отношениях не поддерживается как общественная потребность, приводит к тому, что эти отношения терпят неудачу.

Согласно немецкому законодательству, компенсация должна включать:

Рыночную стоимость имущества - рыночную стоимость имущества;

Другие убытки, понесенные в результате сдачи; также необходимо предусмотреть увеличение цены рассматриваемого имущества [4].

В заключении отмечу, что изъятие земельного участка для нужд государства и общественности осуществляется в Германии аналогично нашему национальному законодательству. С другой стороны, есть аспекты, которые мы можем внести в наше национальное законодательство, а именно:

- * должен быть создан специальный орган, занимающийся изъятием земли для нужд государства и общественности, и этот орган должен профессионально заниматься этим вопросом;

- * незаконное присвоение оценок, сделанных специально уполномоченным органом.

Следует также обратить внимание на то, что помимо специально уполномоченных органов оценщиков существуют также профессиональные специализированные оценочные организации, список которых стоит в постоянном перечне Торгово-промышленных палат. Кроме того, во многих развитых странах оценочные организации учитывают при этом одну и ту же рыночную стоимость товара. Нынешняя практика показывает, что в нашей стране, когда земельный участок изымается для нужд государства и общественности, нередки многочисленные споры, связанные с его оценкой. Для того чтобы преодолеть эти проблемы, стоит усовершенствовать наше национальное законодательство, изучив, как такое же отношение регулируется в законодательстве развитых стран.

Список литературы

1. Принудительное приобретение земли и компенсация. ФАО исследования землевладения.: продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. // Бизнес менеджмент и право. 2019. №1. С. 65-69.
2. Тихонов, А.Н. Материальные предпосылки возникновения правоотношений, связанных с выкупом земельного участка для государственных или муниципальных нужд А.Н. Тихонов // Бизнес, Менеджмент и Право. 2018. №2. С.117-120.
3. Тихонов, А.Н. Предпосылки возникновения правоотношений, связанных с выкупом земельных участков для государственных или муниципальных нужд: общие положения // Российский юридический журнал. 2020. №2. С.176-179.
4. Тихонов, А.Н. Принудительное отчуждение земельного участка в публичных интересах: история и современность // Семейное и жилищное право. 2019. №3. С.45-48.
5. Тихонов, А.Н. Право субъектные предпосылки возникновения правоотношений, связанных с выкупом земельного участка для государственных или муниципальных нужд // Российское право: образование, практика, наука. 2019. №4. С.87-91.
6. Тихонов, А.Н. Соглашение о выкупе земельного участка для государственных или муниципальных нужд (природа, стороны, предмет) // Бизнес менеджмент и право. 2019. №1. С. 65-69.
7. Боголюбов С. А., Галиновска Е. А., Жариков Ю. Г. Земельное право в вопросах и ответах. Учебное пособие. М.: Проспект, 2018. С. 208.
8. Боголюбова С. А., Галиновская Е. А., Жариков Ю. Г. Земельное право. Учебник. М.: Проспект, 2018. С. 376.

Түйін

Осы мақалада автор ұлттық және дамыған елдердің заңнамасы негізінде мемлекеттік және қоғамдық қажеттіліктер үшін жер учаскелерін алып қоюға жалпы талдау жүргізді. Автор сонымен қатар мемлекеттік және қоғамдық қажеттіліктер, басып алынған жер учаскесінде орналасқан мүлік үшін меншік иесінің өтемақысы және мүлікті бағалау мәселелері туралы мәселені көтерді. Сонымен қатар, мақалада осы қатынастарды реттейтін заңнаманы әзірлеу бойынша ұсыныстар бар.

Сондай-ақ, бағалаушылардың арнайы уәкілетті органдарынан басқа, сауда-өнеркәсіп палаталарының тұрақты тізімінде тұрған кәсіби мамандандырылған бағалау ұйымдары бар екеніне назар аударған жөн. Сонымен қатар, көптеген дамыған елдерде бағалау ұйымдары тауарлардың бірдей нарықтық құнын ескереді. Қазіргі тәжірибе көрсеткендей, біздің елімізде жер учаскесі мемлекет пен қоғамның қажеттіліктері үшін алынған кезде, оны бағалауға байланысты көптеген даулар жиі кездеседі. Осы проблемаларды еңсеру үшін дамыған елдердің заңнамасында осындай қатынастың қалай реттелетінін зерделей отырып, біздің ұлттық заңнамамызды жетілдіру қажет.

Abstract

In this article, the author conducted a general analysis of the seizure of land for state and public needs

based on the legislation of national and developed countries. The author also raised the question of what is meant by state and public needs, compensation of the owner for the property located on the seized land plot, and issues of property valuation. In addition, the article also includes proposals for the development of legislation regulating these relations.

It should also be noted that in addition to specially authorized bodies of appraisers, there are also professional specialized appraisal organizations, the list of which is in the permanent list of Chambers of Commerce and Industry. In addition, in many developed countries, valuation organizations take into account the same market value of the goods. Current practice shows that in our country, when a land plot is withdrawn for the needs of the state and the public, numerous disputes related to its assessment are not uncommon. In order to overcome these problems, it is worth improving our national legislation by studying how the same attitude is regulated in the legislation of developed countries.

ӘОЖ 328-125

М.К. Карабаев¹, К.Р. Сартаева^{1*}, Амантаев А.М.²

¹магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент Қазақстан
¹з.ғ. к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

²нотариустың көмекшісі, Түркістан облысы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: sartaeva.72@mail.ru

ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘМІРІ МЕН ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАРСЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ АНЫҚТАЙТЫН ФАКТОРЛАР

Түйін

Мақалада әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы зорлық-зомбылықты анықтайтын факторлар қарастырылады. Әйелдерге қатысты өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстарды анықтайтын факторлар жүйесі өте күрделі. Олардың қылмысқа әсер ету механизмі де өте күрделі, алайда факторлардың екі тобын қалыптастыру мүмкіндігін жоққа шығармайды: криминогендік және виктимогендік.

Криминогендік және виктимогендік факторлардың кең ауқымын ескере отырып, біз көбінесе осы қылмыстардың жасалуына теріс әсер ететін факторларды қарастырумен шектелеміз.

Зерттелетін құбылыстың өсу қарқыны теріс факторлардың болуымен және, ең алдымен, қоғам өмірінің негізгі салаларында, соның ішінде әлеуметтік салада, руханият пен мораль саласында, қылмыспен күрес жағдайында дағдарыстық жағдаймен байланысты, яғни жақын аралықта әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстарды анықтайтын факторлардың жиынтығы сақталады. Осы құбылыстардың ауқымын бағалай отырып, әлеуметтік тұрақсыздықтың күрт тереңдеуін, ұлттық апатқа айналу қаупі бар қылмыстық жағдайдың нашарлауын болжауға болады.

Кілттік сөздер: қылмыстық құқық бұзушылықтар, зорлық-зомбылық қылмыстары, детерминанттар, зардап шеккен факторлар, сот практикасы, кідіріс, криминогендік.

Кіріспе. Жалпы қылмысты, сондай — ақ оның жекелеген түрлерін анықтау мәселесі криминологиядағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Оның маңызды теориялық және практикалық маңызы бар. Мұндай ілімсіз бұл құбылысты ғана емес, сонымен бірге қылмыскердің жеке басын, қылмыстың алдын-алу мәселелерін де зерттеу мағынасыз болар еді. Қазіргі уақытта ол бұрынғыдан гөрі салыстырмалы түрде өзекті бола бастады, өйткені елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың күрт шиеленісуі байқалады, адамгершілік пен руханияттың кең таралған дағдарысы орын алууда.

Теориялық талдау. Әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстарды анықтауды сипаттау үшін алдымен себептердің мазмұнын қарастыру керек [1] жалпы және «себептер», «жағдайлар», «тергеу», «себептік байланыс», «жағдайлар», «факторлар» ұғымдарын талдау қажет.

Қылмыстың себептері-бұл табиғи құбылыс ретінде басқа құбылыстарды (қылмыстарды) немесе құбылысты (қылмысты) тікелей тудыратын, тудыратын құбылыстар (немесе өзара байланысты құбылыстардың жиынтығы). Қылмыстың объективті және субъективті себептері бар. Объективті-қоғамдық өмірдегі, адамдардың экономикалық, саяси, әлеуметтік қатынастарындағы нақты Қайшылықтар. Субъективті-қылмыс жасаушылардың бұрмаланған қажеттіліктері, мүдделері, мақсаттары, мотивтері, моральдық құндылықтары мен құқықтық санасында көрінетін әлеуметтік психологияның белгілі бір элементтері [2].

Қылмыс жағдайлары-қылмысты тудырмайтын, бірақ оның туындауына ықпал ететін немесе оған кедергі келтіретін құбылыс (құбылыстар жиынтығы) [3]. «Себептерден айырмашылығы, жағдайлардың өздері бұл құбылысты тікелей туындата алмайды-салдары, бірақ кеңістіктегі және уақыттағы себептерге байланысты және оларға әсер ете отырып, салдардың пайда болуы үшін қажетті олардың белгілі бір дамуын қамтамасыз етеді».

Нәтиже-бір нәрседен туындайтын нәрсе, бір нәрсенің нәтижесі [4]. Бірқатар криминологтардың пікірінше, «себеп пен салдардың өзара байланысы мен өзара әрекеттесуі себеп тек нәтиже ғана емес, сонымен қатар кері байланыс қағидаты бойынша оның себебіне әсер етеді деп болжайды...» [5].

Себептік байланыс-құбылыстардың арасындағы объективті байланыс, олардың бірі белгілі бір жағдайлар болған кезде пайда болады, екіншісін тудырады – салдары [6].

В. Н. Кудрявцев құқықтық саладағы себептік байланыстың рөлін атап өтіп: «себептілікті зерттеу адамның практикалық қызметінде табиғи немесе әлеуметтік факторларды, процестің күштерін саналы түрде қолдануға және қойылған міндеттерді орындауға мүмкіндік береді», - деп көрсетеді.

«Жағдайлар» ұғымы, әдетте, белгілі бір адамның айналасында пайда болған, қалыптасқан нәрсені білдіру қажет болған кезде қолданылады [7], сондықтан ол «жағдай» ұғымымен анықталады, бұл жағдайлардың жиынтығын, жағдайды, жағдайды білдіреді [4, 719 Б.]. Адамның кез-келген әрекеті, сайып келгенде, адамның тиісті жағдайға жауап беруінің нәтижесі. Жеке тұлғаның өзіне қатысты қылмыстардың себептері (субъективті себептер) туралы сөз қозғаған ғалымдар «сыртқы жағдайлар» туралы айтады, бұл қылмыс «қолайсыз жағдайлардың жиынтығына» байланысты жасалуы мүмкін, кейде «кездейсоқ жағдайлар» белгілі бір қылмыстың жасалуына ықпал етеді.

«Фактор (лат. factor - жасау, шығару) - құбылыстың сипатын немесе жеке ерекшеліктерін анықтайтын себеп, қозғаушы күші. Сонымен, себеп пен фактор семантикалық мағынадағы бірдей сөздер және олардың өзара алмастырылуы мүмкін...» [8].

Қылмыстың жалпы детерминанттарын түсіндірудің бірыңғай әдіснамалық негізі болған кезде, сондықтан оларға сәтті әсер ету әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыс жасауға ықпал ететін факторларды неғұрлым нақты талдауды қажет етеді. Әйелдерге қатысты өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстарды анықтайтын факторлар жүйесі өте күрделі. Олардың қылмысқа әсер ету механизмі де өте күрделі, алайда факторлардың екі тобын қалыптастыру мүмкіндігін жоққа шығармайды: криминогендік және виктимогендік.

Криминогендік және виктимогендік факторлардың кең ауқымын ескере отырып, біз көбінесе осы қылмыстардың жасалуына теріс әсер ететін факторларды қарастырумен шектелеміз.

Әйелдерге қатысты өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстарды тудыратын факторлар жүйесіндегі алғашқы орындардың бірі экономикалық себептерге байланысты болуы керек. Қоғамдағы материалдық байлықтардың бөлінуіне және халықтың мүлктік стратификациясына, яғни кедей адамдар санының өсуіне байланысты қайшылықтар, өз кезегінде, мемлекеттегі әлеуметтік шиеленісті күшейтті және зорлық-зомбылық үшін құнарлы негіз болды. Соңғы онжылдықта қоғамда, бір жағынан, жалпы халықтың ақшалай кірісі төмендеді, ал екінші жағынан, айтарлықтай ақша қаражаттары мен материалдық құндылықтар оның салыстырмалы түрде аз бөлігінде шоғырланды. Ақша мен байлық

қоғамдағы жағдайды анықтай бастады, және олар бәріне қол жетімді болмағандықтан, күйзеліс жағдайы пайда болады (лат. frustration-алдау, сәтсіздік-белгілі бір адам үшін еңсерілмейтін қиындықтардан, қойылған мақсатқа жетуге кедергілерден туындаған жанжалды эмоционалды жағдай), өмірлік перспективаларды жоғалту сезімі және нәтижесінде агрессивті мінез-құлық немесе қол жетімсіз мақсаттарды маскүнемдік, есірткі және т. б. арқылы алмастыру.

Біздің зерттеуімізге сәйкес, әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы зорлық-зомбылық жасау көптеген жағдайларда халықтың әл-ауқатының төмен деңгейімен байланысты. Қылмыстық істерді зерттеу барысында анықталды: материалдық қиындықтар қызғаныш, ашуланшақтық, қатыгездік, агрессивтілік сияқты сезімдерді тудырады, бұл зорлық-зомбылық жасауға себеп болады.

Эксперименттік бөлім. Зерттеу нәтижелері бойынша мүліктік теңсіздік тек пайдәкүнемдік қылмыстарды ғана емес, көбінесе ер адамдар басқаларға агрессияның қозғалмайтын сезімін сезінетіні анықталды. Сұралғандар оларда туындаған агрессия сезімін мынадай себептермен байланыстырады: 31 % - әлеуметтік әділетсіздіктің айқын фактілерімен; 19% — материалдық қиындықтармен; 17 % — әртүрлі деңгейдегі шенеуніктер тарапынан жанқиярлық қатынас фактілерімен және т. б.

Әйелдерге қарсы зорлық-зомбылық қылмыстарының жасалуына ерлердің әлеуметтік пайдалы қызметпен айналыспауы және заңды өмір сүру көздерінің болмауы теріс әсер етеді. Жұмыссыздық мәселесі 2008 жылдың соңында әлемдік қаржы дағдарысының отандық экономикаға әсерінің таралуына байланысты өзекті болды. Бұл фактордың қаншалықты криминогендік екенін келесі сандармен бағалауға болады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қылмыс жасаған кезде еңбекке қабілетті жастағы ерлердің жартысынан көбі (52,5 %) уақытша жұмыс істемеген және оқымаған, олардың 25,5% - ы ешқашан жұмыс істемеген, бірақ ең бастысы, көптеген ер адамдар өздерінің жағдайын жақсарту перспективаларын көрмеді, бұл жиі психологиялық бұзылуларды түсіндіреді.

Зерттеу нәтижесінде ауыр, біліктілігі төмен жұмыспен айналысатын ер адамдар дәрекі, өткір, агрессивті болып, жанжалды жағдайларды өрескел физикалық күшпен шешуге бейім екендігі анықталды. Сондықтан білікті емес жұмыспен қамту өте ауыр криминогендік салдарға әкелуі мүмкін [9].

Осылайша, әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық қылмысына жылдан жылға экономикалық реформалардың барысы теріс әсер етеді, олар құқықтық кеңістік саласын өзгертіп, оған әлеуметтік-экономикалық бояу береді.

Әлеуметтік-психологиялық факторлар қылмыскердің жеке басына тікелей қатысты, оның ішкі әлемін сипаттайды. Жеке тұлғаның қалыптасуына, жоғарыда айтылғандай, кедейлік, жұмыссыздық, халықтың күшті мүліктік стратификациясы, сондай-ақ маскүнемдіктің, алкоголизмнің және нашақорлықтың таралуы және осыған байланысты жанжалдардың пайда болуы әсер етеді.

Қылмыс пен маскүнемдіктің тығыз байланысы белгілі. Маскүнемдік пен алкоголизм, қоғамға қарсы мінез-құлыққа ықпал ететін жағдайлар бола отырып, көбінесе нақты қылмыстарды жасаудың катализаторы ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге, құқық қорғау органдары қабылдаған шараларға қарамастан, маскүнемдік әлі де белгілі бір таралуды сақтайды және қылмыстың көптеген түрлері мен топтарының этиологиясында, оның ішінде әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстық рөлін орындауды жалғастыруда.

Біздің зерттеуімізге сәйкес, аталған қол сұғушылықтарды жасамас бұрын алкогольді тұтыну жағдайлардың 64,2% - ында тіркелген, ал ерлердің тек 35,8% - ы байсалды болған. Бір қызығы, ер адамдар тергеу қылмыстарын жасаған көптеген жағдайларда алкоголь әйелдермен бірге болған. Алкогольді ұзақ уақыт қолдану фактісі көбінесе жанжалдар мен төбелестердің себебі болды. Маскүнемдіктің және алкогольден туындаған құдірет пен батылдықтың қиялының әсерінен бұл қақтығыс көбінесе өзінің күшті шешімін табады, және бұл көбінесе әлсіз жынысқа қатысты болады. Бұл жағдай, әрине, осы қылмыстардың

ситуациялық табиғатымен, олардың импульсивті сипатымен, оларды жасаудың мотивациялық саласының мазмұнын құрайтын әлеуметтік көзқарастарға ашық немқұрайдылықпен байланысты. Мұндай жағдайларда Алкоголь қылмыскердің мінез-құлқы үшін жауапкершілік сезімін азайтуға көмектеседі, өзін-өзі бақылау қабілетін төмендетеді, іс-әрекеттерін дұрыс бағалайды және өзін-өзі растаудың заңсыз әдісіне ықпал етеді.

Мас күйінде қылмыс жасаған ер адамдардың қылмыстық мінез-құлқы басқалармен қақтығыстарға бейімділікпен, дауларды шешудің зорлық-зомбылық тәсілдеріне бағытталуымен сипатталады. Оларға тән дамушы салдарынан маскүнемдік, адамгершілік-психологиялық тозуы жеке білінетін да циничном, агрессивті қатысты адамдарға. Өзін-өзі бақылаудың болмауы және жеке тұлғаның айқын акцентуализациясы қақтығыс жағдайында туындайтын және адамның агрессивті бейімділігін көрсететін психологиялық стресстерге сезімталдықты анықтайды.

Мас күйінде ұстамды адам қозып, дөрекі болып, өзін-өзі бақылауды жоғалтуы мүмкін. Мас күйінде ер адамдарда көңіл-күйдің күрт ауытқуы байқалады: ешқандай себепсіз көңіл-күй төмендейді, меланхолия, депрессия пайда болады, олар бәрін бақытсыздықтар мен сәтсіздіктер үшін айыптайды. Алкоголизм аясында моральдық-этикалық деградация тез дамып келеді, мүдделер шеңбері тарылып, туыстық байланыс жоғалады, күрт интеллектуалды құлдырау орын алады [10].

Алкоголизм ерлер өмірінің әртүрлі салаларына әсер етеді, бұл бейімделу қабілетінің бұзылуына, жүйке жүйесінің сарқылуына, теңгерімсіздікке, өзін-өзі бақылаудың болмауына, аффективті тәжірибелерді, стресстік жағдайларды басқара алмауына әкеледі, соның арқасында жауап беру мен қабылдаудың әртүрлі патологиялық әдістерінің сәтті дамуына негіз жасалады, олардың бірі қылмыстық әрекет. Психиатр-ғалымдар созылмалы алкогольизм ағымының ерекшеліктері мен әртүрлі қылмыстық әрекеттерді жасауға бейімділік арасындағы байланысты анықтады [11].

Алкогольді шамадан тыс тұтыну сөзсіз физикалық және психикалық денсаулығының нашарлауына, адамның әлеуметтік, кәсіби және адамгершілік қасиеттерінің нашарлауына әкелетіні анық. Созылмалы алкогольизм қандай да бір жолмен адамның жеке басының жалпы тозуымен байланысты, нәтижесінде жанжал күшейіп, өмірлік жағдайларды қабылдау бұрмаланады. Бұл созылмалы алкогольге тәуелділіктен зардап шегетін адамдар, әдетте, өздерінің жақын адамдарымен: туыстарымен, достарымен, әріптестерімен қабылданбайды. Сайып келгенде, бұл қолданыстағы әлеуметтік байланыстардың әлсіреуіне және әлеуметтік шеңбердің шектелуіне әкеледі. Бұл тұрғыда әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстар маскүнемдікпен тығыз байланысты деп қорытынды жасауға болады, бұл осы түрдегі қылмыстардың басым көпшілігін жасаудың қылмыстық факторы болып табылады.

Криминогендік факторлардың әсері оқшауланбайды, олар бір-бірімен өзара әрекеттеседі: Генезис, сфера, формалар, көріністердің қарқындылығы бойынша гетерогенді криминогендік процестер мен құбылыстар, сонымен бірге олар әдетте бір-бірін өзара байланыстыратын және белгілі бір микро ортаға немесе жеке тұлғаға қатысты өздерінің теріс бағыттарын бірлесіп жүзеге асырады. Соңғы жылдары ерлердің агрессивтілігі мен қатыгездігінің едәуір өсуі, олар жасаған зорлық-зомбылық қылмыстарының санының өсуімен көрінеді, эмоционалды байланыстың бұзылуымен байланысты деп айтуға негіз бар.

Отбасы институтына қатысты ер адамның зорлық-зомбылық жасауға ықпал ететін факторлар үлкен мәнге ие, мысалы, отбасындағы үстемдікке қатысты ерлер мен әйелдер арасындағы қайшылықтар; отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, отбасының материалдық жағдайындағы айырмашылықтар; әйелдердің кәсіби және отбасылық рөлдері арасындағы қайшылықтар; ерлі-зайыптылардың ыдырауы; қоғамдағы орын мен рөл туралы идеялар отбасындағы ерлер мен әйелдер және олардың әрқайсысына отбасылық жанжалды шешудің рұқсат етілген әдісі.

Отбасы-бұл ішкі әлемді, оның құпиялары мен құпияларын қызғанышпен қорғайтын,

сыртқы әсерлерге қарсы тұратын адамдардың өте жабық бірлестігі. Сонымен бірге, отбасы-бұл әлемде болып жатқан барлық нәрселер үшін ашық адамдар бірлестігі. Қоғамның проблемалары отбасына енеді, отбасы — қоғамның бөлігі, оның маңызды бірлігі. Онда барлық әлеуметтік процестер көрініс табады, ол барлық әлеуметтік сәйкессіздіктер мен карама-қайшылықтардың әсерін сезінеді.

Гендерлік теңсіздік деп аталатын әйелдің отбасындағы және қоғамдағы қайталама рөлі туралы тарихи қалыптасқан идея әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты да анықтайды. Сауалнама барысында алынған деректер кездейсоқ емес, олар сауалнамаға қатысқан респонденттердің жартысына жуығы біздің қоғамда ғасырлар бойы қалыптасқан отбасылық зорлық-зомбылықтың негізін стереотиптер ретінде көретінін көрсетті.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық саласындағы қылмыстардың тағы бір маңызды детерминанты-ата-ана отбасының ақаулары, яғни адамдар ересек қарым-қатынасқа әкелетін дисфункционалды багаж.

Ата-аналар ұрпақтан-ұрпаққа өздерінің адамгершілік ұстанымдарын, дүниетанымын, идеологиясын жеткізеді. Әйелдерге қатысты қылмыстары үшін сотталғандардың көпшілігі бала кезіндегі ең ауыр естеліктерге ата-аналары тарапынан ұрып-соғуды жатқызған, ал олардың 80% - ы ұруды жанжалдарды шешудің қалыпты, әдеттегі тәсілі деп санайтындарын хабарлаған. АҚШ-тың зорлық-зомбылықтың пайда болуы мен алдын-алу мәселелерін зерттеу жөніндегі ұлттық комиссиясы жүргізген зерттеу көрсеткендей, бала кезінде ата-аналар арасында зорлық-зомбылық жағдайларын бірнеше рет көрген, ересектер болған адамдар жұбайына әсер етудің күшті әдістерін қолдануда ешнәрсе көрмеген. Сонымен қатар, олар сенімді күйеуі құқылы соққы әйелі, посмевшую оскорбить немесе тіпті айту оған сәл ғана ескерту. 69% жағдайда әйелдерді ұрған күйеулер де балалық шағында жақындарынан ұрып - соғып, 88% - ы отбасында болып жатқан зорлық-зомбылықтың куәсі болғандығы анықталды. Ұрып-соғылған әйелдер ұруға ұшырамағандармен салыстырғанда 73% жағдайда бала бола тұра отбасындағы зорлық — зомбылықты байқады, ал 69% - да өздері ата-аналарының тарапынан зорлық-зомбылық құрбаны болды [12]. Мұның бәрі, сөзсіз, олардың отбасындағы ер адамның ықтимал агрессивті мінез-құлқы және әйелдің осы зорлық-зомбылыққа тиісті бағынуы туралы идеясын қалыптастырды. Ата-ана отбасындағы ауытқулар балалардың физиологиялық ауытқуларына әкеліп қана қоймайды, сонымен қатар баланың психикасына айтарлықтай зиян келтіреді, оның ар-намыс, Этика, неке адалдығы, еркек пен әйелдің қарым-қатынасы туралы идеяларын бұрмалайды деп айтуға болады. Ата-аналық отбасындағы зорлық-зомбылық әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы, сондай-ақ одан тыс жерлерде қоғамдық өмірдің басқа салаларында әртүрлі көріністерде ерлі-зайыптылардың отбасында зорлық-зомбылық тудырады.

Құқық факторлары, оның ішінде қылмыс жасағаны үшін жазасыздық бірінші орын алады, криминогендік жағынан ең күшті болып қала береді. Әйелдерге қатысты өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстар санының өсуіне әсер ететін жағдайлардың ішінде оларды ашудың төмен нәтижелері маңызды орын алады. Жылдан жылға қылмыстардың едәуір саны ашылмаған күйінде қалып отыр.

Жазасыздық құқық қорғау органдарының кәсіби дәрменсіздігін көрсетеді және халықтың едәуір бөлігінің оларға деген сенімін жоғалтуға себеп болады. Ішкі істер органдарының (ИО) қанағаттанарлықсыз жұмысының салдарынан қылмысқа қарсы күрес процесінде Халықпен өте қажетті байланыс бұзылады, бұл жедел жағдайды қиындатады.

Қылмыс жасаудың себептері мен жағдайларын бейтараптандыру жөнінде шаралар қолданбау, қоғамға жат қызметке бейім адамдарға тиісті бақылаудың болмауы, тергеу жүргізу барысындағы кемшіліктер ішкі істер органдары жұмысының жетілмегендігіне байланысты қылмыс жасауға ықпал ететін мән-жайлар ретінде әрекет етеді. Криминогендік элементтің шоғырлануына және қылмыстың ықтимал жасалуына жедел қызмет көрсету жеткіліксіз деңгейде қалып отыр. Жедел-іздігіру іс-шараларының белсенділігі мен қорлауының төмендеуінде, ИО жұмысында кәсібилік пен шығармашылықтың жоғалуында

полиция қызметкерлерінің әлеуметтік-құқықтық қорғалмауы, ішкі істер органдарының материалдық-техникалық базасының әлсіздігі және соның салдарынан кадрлардың тұрақтамауы, кәсіби өзегін жоғалту, жедел құрамға жүктемелердің шамадан тыс өсуі маңызды рөл атқарады.

Қауіп мынада: әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық жоғары патенттілікке ие болып, қылмыскер үшін жазасыздық пен рұқсат ету атмосферасын жасайды, бұл өз кезегінде ауыр қылмыстар жасауға жағдай жасайды. Жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің 27,2 % - ы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықпен қатар жүретін жағдай ретінде Мұндай зорлық-зомбылық құрбандарының құқық қорғау органдарының көмегіне сенбеуін атады, ал 41,5% - ы қойылған міндеттерді орындай алмайтын құқық қорғау органдарының қанағаттанарлықсыз жұмысын атап өтті.

Құқық қорғау органдарының әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық проблемасына немқұрайлы қарауы кездейсоқ емес және зерттелетін қылмыстардың алдын алу бойынша мемлекеттің нақты саясатының болмауына, сондай-ақ бүкіл қоғамның осы проблемаға немқұрайдылығына байланысты. Мұндай қатынастарды өзінің жабық, жабық жасушасы ретінде қабылдай отырып, қоғам оларды әр әйелдің жеке ісі деп санайды және зорлық-зомбылық жағдайында да араласпау позициясын алады. Осыған байланысты, айналасындағылар қылмыс құрбандарына көмек көрсету үшін ешқандай шара қолданбайтын жағдай өте тән.

Әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстар туралы қылмыстық істерді зерттеу қылмыстық іс жүргізудің айтарлықтай кемшілігін анықтады: кейбір істер бойынша айыптау мен үкімдерде қылмыстық әрекеттердің себептері көрсетілмеген. Мұның себебі оларды анықтаудағы қиындықтар ғана емес, сонымен бірге қылмыстың субъективті жағын, оның тақырыбы туралы мәліметтерді Үстірт талдауда.

Кейбір жағдайларда мотивті анықтаудағы проблема белсенді әрекеттерді бастауға және қылмыс жасауға көрінетін себептің болмауымен түсіндіріледі, бұл көбінесе қылмыскер бастаған маскүнемдік жанжал кезінде (барлығы 11,3%) әйелді өлтіру немесе денсаулығына зиян келтіру жағдайына қолданылады. Қылмыстың қалаусыз куәгерін, әдетте, қылмысты жасау фактісін жариялау қаупімен және кінәліге қатысты қылмыстық санкцияларды қолдану мүмкіндігімен туындаған ауыр қылмысты жою мотиві зорлық-зомбылықтың жалпы құрылымында ең аз пайызды алды және әйелдерді өлтірудің жалпы санының тек 1,8% құрады.

Нәтижелері. Осылайша, сот практикасын зерттеу көңілсіз фактілерді айтуға әкеледі: зардап шеккендердің төрттен бір бөлігінің өмірі мен денсаулығын сақтай отырып, қол сұғушылықтың алдын-алудың объективті мүмкіндігі болды. Мұндай қолсұғушылықтар үшін жауапкершілік ең алдымен құқық қорғау органдарына жүктеледі, олар 12,9% жағдайда алдыңғы қылмыстарды ашпайды (оның ішінде әртүрлі дәрежедегі денсаулыққа зиян келтіру және кісі өлтіру), бұл қолсұғушылықтың 18,9% - ын тудырды. Егер алдын ала тергеу органдары қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы қаулы шығармаса, жәбірленушілердің 2,7%-ы қол сұғушылық аясынан тыс қалатын еді, бірақ бұл үшін жеткілікті негіздер (зорлық-зомбылық жасау) болса да. Кейіннен аталған факті бойынша қылмыстық істердің 2% - ына қызметтік тергеу тағайындалды, ал тергеушілерге қатысты қылмыстық істер қозғалды. Қылмыстық істердің 3,2%-ы бойынша егер қылмыстық-атқару инспекциялары қадағаланушылар контингентінің осы үшін арнайы бөлінген орындарда уақтылы оралуына және болуына тиісті бақылауды, сотталғандар арасындағы мінез-құлықты, еңбек қызметін және өзара қарым-қатынастарды қадағалауды жүзеге асырса, осындай сотталғандарға қатысты жазалау шараларын уақтылы қолданса, жәбірленушілер зорлық-зомбылықтан (3,6 %) құтыла алар еді.

Қоғамдағы зорлық-зомбылық атмосферасы, борыш сезімін жоғалту өзара қолдаудың болмауына, меншік құқығының деформациясына, қорқыныш пен немқұрайдылыққа әкеледі.

Біреудің бақытсыздығына немқұрайлы қарау кездейсоқ өтіп бара жатқан адамдардан көмек сұраған, бірақ оны алмаған әйелдердің 5,8% - ның өмірі мен денсаулығына шығын келтіргені көңілсіз. Анықталғаны, құрбаны алдында жасауға қатысты, оның зорлықпен қол сұғу сіз тұрғылықты жеріңіз бойынша жергілікті билік өкілдеріне, күшті жыныстық атынан олардың іздегені қорғауды қылмыскерлер. Әрекетсіздік және көмек көрсетпеу әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық қылмыстарын жасауға әкелді.

Зардап шеккен факторлар-бұл Әйелдердің зорлық-зомбылықтың құрбаны болуына себеп болатын факторлар. Олар осы қылмыстардың себептерімен тікелей байланысты, олардан туындайды, бұл осы құбылыстардың жақындығын көрсетеді. Зорлық-зомбылық факторлары аумақтық жағдайлармен, елді мекендердің құрылымымен, халықтың әртүрлі топтары мен топтары арасындағы қарым-қатынастармен, зардап шегушілердің алдындағы қолданыстағы жүйесімен және криминогендік жағдаймен анықталады.

Әйелдерге қатысты қылмыстарды анықтайтын факторлардың қатарына зардап шеккендердің мінез-құлқы жатады. Жәбірленушілердің мұндай мінез - құлқын талдау бұл қылмыстардың не үшін жасалғанын, қай адамдар осы қылмыстардың құрбанына айналатынын, «қылмыскер-жәбірленуші» қарым-қатынасының механизмі қандай екенін тереңірек түсінуге және осы негізде Виктимологиялық алдын-алу шараларын жасауға мүмкіндік береді.

В. В. Вандышевтің әділ пікірі бойынша, қылмыскер мен жәбірленуші бір құбылыстың екі жағы — қылмыс, және көбінесе жәбірленушінің жеке басы мен мінез-құлқы белсенді фактор ретінде әрекет етеді [13].

Жәбірленушілердің ең криминогендік мінез-құлқы күнделікті өмірде жеке, жақын, сенімді қарым-қатынас негізінде жасалған қылмыстарда болады. Шамасы, отбасылық қатынастар саласындағы виктимизацияның жоғарылауы бірқатар факторлармен түсіндіріледі: 1) отбасылық қатынастар әлеуметтік бақылауға аз ұшырайды; 2) жеке өмірде адамдар теріс әлеуметтік әдеттерге, әдет-ғұрыптарға, әдет-ғұрыптарға, ұлттық және діни наным - сенімдерге, қоғамдық сананың стереотиптеріне әсер етеді; 3) отбасының белгілі бір мүшесіне қатысты қылмыстық зорлық-зомбылықтың нақты-жеке бағыттылығы; 4) бірқатар жағдайларда отбасылық жанжалға қатысушылардың тұлғааралық қарым-қатынастағы іс-әрекеттері отбасындағы жеке қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты сырттан разряд алмайтын ситуациялық, аффективті сипатта болады.

Қылмыскер мен жәбірленуші көбінесе күнделікті әлеуметтік қарым-қатынас шеңберімен тығыз байланысты (отбасылық, туыстық, интимдік қатынастар, еңбек ұжымдарындағы жүйелі байланыс және т.б.). Сонымен бірге, кейбір жағдайларда жәбірленушінің заңсыз және айқын моральдық мінез-құлқы оған қарсы қылмыс жасауға тікелей себеп болады. Бірақ содан кейін де «мәжбүрлі» қылмыскер қазіргі жағдайға субъективті баға береді, ал жасалған қылмыс одан шығудың ең қолайлы тәсілі ретінде әрекет етеді.

Қорытындылар. Осылайша, әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыс жасаудың маңызды факторы жәбірленушінің мінез-құлқы болып табылады.

Қорытындылай келе, статистикалық материалдарды алу мен өңдеудегі және әйелдерге қатысты қылмыстың нақты көрінісін анықтаудағы бұрын көрсетілген қиындықтарға қарамастан, біз мынаны айта аламыз: әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық саны, атап айтқанда өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстар тұрақты өсіп келеді. Зерттелетін құбылыстың өсу қарқыны теріс факторлардың болуымен және, ең алдымен, қоғам өмірінің негізгі салаларында, соның ішінде әлеуметтік салада, руханият пен мораль саласында, қылмыспен күрес жағдайында дағдарыстық жағдаймен байланысты, яғни жақын болашақта әйелдердің өмірі мен денсаулығына қарсы қылмыстарды анықтайтын факторлардың жиынтығы сақталады. Осы құбылыстардың ауқымын бағалай отырып, әлеуметтік тұрақсыздықтың күрт тереңдеуін, ұлттық апатқа айналу қаупі бар қылмыстық жағдайдың нашарлауын болжауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Кудрявцев, В. Н. Причинность в криминологии: монография / В. Н. Кудрявцев. - Москва: Юр. Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2016. - 176с.
2. Криминология: учебное пособие / под ред. В.Д. Малкова, В.А. Лелекова, С.Т. Гаврилова, А.Н. Ильяшенко, А.В. Долгова. Воронеж, 2005. 251с.;
3. Криминология: учебник / Под ред. Г.А. Аванесова. 4-е изд., перераб. и доп. М., 2006. 534с.;
4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 2013. 944с.;
5. Категории материалистической диалектики. // Электронный ресурс. Доступно на: <https://studref.com/529316/filosofiya/kategorii-materialisticheskoy-dialektiki> (дата обращения 13.03.2021г.)
6. Философский словарь по проблематике: «Смысл жизни человека» / Ю.Ш. Стрелец. – Оренбург: Оренбургский институт (филиал) Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА), 2018. – 470с.
7. Аванесов Г.А., Иншаков С.М., Лебедев С.Я., Эриашвили Н.Д. Криминология: учебник для студентов высших учебных заведений. Изд-во ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 480с.;
8. Лебедева С. Я., Кочубей М. А. Криминология : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 021100 «Юриспруденция» / под ред. С.Я.Лебедева, М.А. Кочубей. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2007. – 519с.
9. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М. : Юрист, 2000. – 679с.
10. Нервные и психические болезни с основами медицинской психологии : учебник для учащих мед.училищ / Г. В. Морозов, В. А. Ромасенко. - 6-е изд.,перераб.и доп. - М. : Медицина, 1982. - 383с.
11. Социально-демографические предпосылки распространения наркотиков в Таджикистане / С.М. Мусоев и др.. Душанбе, 2004 - 13с.
12. Берковег Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб., 2001. 512с.;
13. Изучение личности потерпевшего в процессе расследования. Учебное пособие / Вандышев В.В. - Л.: Изд-во ВПУ МВД СССР, Изд-во ЛВК МВД СССР, 1989. - 92с.

Аннотация

В статье рассматриваются факторы, детерминирующие насильственные преступления против жизни и здоровья женщин. Система факторов, детерминирующих преступления против жизни и здоровья в отношении женщин, чрезвычайно сложна. Механизм их влияния на преступность также очень сложен, что, однако, не исключает возможности формирования двух групп факторов: криминогенных и виктимогенных.

Принимая во внимание широкий диапазон криминогенных и виктимогенных факторов, мы ограничимся рассмотрением тех из них, которые чаще оказывают негативное влияние на совершение рассматриваемых преступлений.

Темпы прироста исследуемого явления обусловлены наличием негативных факторов и прежде всего кризисной ситуацией в основных сферах жизни общества, включая социальную сферу, сферу духовности и морали, состоянием борьбы с преступностью, а это значит, что в ближайшей перспективе сохраняется совокупность факторов, детерминирующих преступления против жизни и здоровья женщин. Оценив масштабы этих явлений, можно прогнозировать резкое углубление социальной нестабильности, ухудшение криминогенной обстановки, грозящие стать национальным бедствием.

Abstract

The article examines the factors determining violent crimes against the life and health of women. The system of factors determining crimes against life and health against women is extremely complex. The mechanism of their influence on crime is also very complex, which, however, does not exclude the possibility of the formation of two groups of factors: criminogenic and victimogenic.

Taking into account a wide range of criminogenic and victimogenic factors, we will limit ourselves to

considering those of them that more often have a negative impact on the commission of the crimes in question.

The growth rate of the phenomenon under study is due to the presence of negative factors and, above all, the crisis situation in the main spheres of society, including the social sphere, the sphere of spirituality and morality, the state of the fight against crime, which means that in the near future a set of factors determining crimes against the life and health of women remains. Having estimated the scale of these phenomena, it is possible to predict a sharp deepening of social instability, deterioration of the criminal situation, threatening to become a national disaster.

УДК 342.951

А.К. Кукеев*

ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*Автор для корреспонденции: askar_kukeyev@mail.ru

ПОНЯТИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНИЗМА ЗАЩИТЫ ПРАВ ДЕТЕЙ

Аннотация

В данной статье раскрыто состояние и направления развития научной мысли относительно административно-правового механизма защиты прав детей. Рассмотрены подходы к определению сущности административно-правового механизма защиты прав детей в республике Казахстан. Охарактеризована правовая основа механизма защиты прав детей. Обосновано существование в правовой доктрине отдельного межотраслевого правового института – механизма защиты прав ребенка, который является системой относительно обособленных от других и связанных между собой правовых норм, регулирующих порядок реализации защиты прав ребенка и правовой статус субъектов, участвующих в отношениях в сфере защиты прав детей. Определено понятие «административно-правовой механизм защиты прав детей» как совокупность определенных административно-правовой нормой способов воздействия уполномоченных субъектов на общественные отношения, складывающиеся в рамках защиты прав детей, с целью создания надлежащих условий для обеспечения и охраны их прав в рамках осуществления публичного администрирования.

Ключевые слова: административные процедуры, административно-правовой механизм, ответственность, ребенок, защита, институциональная система, несовершеннолетний, принципы.

Действующим законодательством не определено понятие административно-правового механизма защиты прав детей. В связи с чем исследование этой правовой категории следует начать с анализа научных подходов к пониманию термина «механизм»; определение целей его применения в административно-правовом регулировании правоотношений по защите прав детей; установление единого понимания категории «защита прав детей» и его соотношением с категорией «охрана прав детей».

В понимании Словаря русского языка понятие «механизм» означает внутреннее строение, систему чего-либо; совокупность состояний и процессов, из которых состоит определенное физическое, химическое и т.д. явление[1].

Следует согласиться с тем, что осмысление понятия «механизм» (в широком смысле) предполагает: 1) сложность его внутреннего строения; 2) системность, согласованность организации его частей (компонентов); 3) способность к динамике, определенному целенаправленному функционированию; 4) склонность к самоорганизации или внешнему управлению [2].

На доктринальном уровне механизм рассматривается как единство элементов, функционирование каждого из которых приобщает к работе другие, а суть его работы

состоит в том, что отдельный его элемент приводит к движению другого, который, в свою очередь, влечет за собой целый ряд элементов. То есть механизм по своей сути является организующим институтом, который может объединить в своем составе множество структурных элементов, которые, на первый взгляд, могут казаться совсем не совместимыми. Но в этом и состоит его основная цель – привести во взаимодействие независимые правовые институты с тем, чтобы содействовать, необходимому для системы порядка [3].

Установлено толкование административно-правового механизма как совокупности способов целенаправленного влияния уполномоченных субъектов на определенную деятельность, что обеспечивает согласование публичных и частных интересов взаимодействующих участников общественных отношений [4].

Использование категории «механизм» для целей административно-правового регулирования направлено на очерчивание выбора релевантных способов воздействия на конкретные общественные отношения. Несмотря на то, что релевантные способы воздействия могут обозначаться как: 1) методы, формы, стимулы, инструменты, технологии; 2) государственные регуляторы; 3) меры и средства, – они одновременно отражают и внешнюю форму осуществления конкретной деятельности.

На сегодняшний день для уполномоченных субъектов административного права внешней формой деятельности является публичное администрирование. Содержательно под категорией «администрирование» (от лат. «administratio» – «служение», «помощь», «управление») понимается деятельность по упорядочению определенных общественных отношений способом, направленным на служение народу [5].

В то же время, «механизм» в административном праве связывается с осознанием того, что недостаточно сформировать материальные нормы, необходимы правоприменительные способы их воплощения в правовую действительность [6].

Содержательные особенности административно-правового механизма зависят от: а) общественных отношений, в отношении которых осуществляется управленческое влияние; б) цели административно-правового регулирования указанных публичных отношений. Для целей этого исследования, общественными отношениями являются состоящие в рамках защиты прав детей с целью создания надлежащих условий для гарантирования и охраны их прав.

В научных источниках широко используется такая правовая категория как «механизм реализации и защиты прав граждан», под которым И.Н. Павлов предлагает понимать систему средств, являющихся элементами, составляющими влияние этой отрасли права на общественные отношения и устанавливаемые ее нормами гарантии реализации этих прав [7].

Также И.Н. Павловым указано, что в основе административно-правового механизма защиты прав и свобод человека и гражданина лежит такая категория административного права как «административно-правовой статус». Кроме этого, автор предлагает выделять, наряду с общей, внутреннюю структуру административно-правового механизма защиты прав, свобод и интересов физических и юридических лиц, которая включает: нормативный, институциональный, административно-процедурный (управленческий) и административно-правоприменительный уровни, обеспечивающие невластным субъектам административного права единые принципы реализации ими своих прав, свобод и интересов, а также возложение на эти цели соответствующих обязанностей на субъектов властных полномочий [7].

По мнению Алибаевой Г. А., Абеновой Г. А., Мусабаева М. К., механизм административно-правовой защиты прав ребенка представляет собой сложную универсальную систему, представленную взаимным единством субъектов административно-правовой защиты прав ребенка, действия которых скоординированы в определенном направлении; единством соответствующих средств административно-правового воздействия и юридических гарантий, обеспечивающих реализацию и защиту прав ребенка [8].

С учетом сущности существующих теоретических разработок, предлагаем

«административно-правовой механизм защиты прав детей» рассматривать как совокупность определенных административно-правовой нормой способов воздействия уполномоченных субъектов на общественные отношения, складывающиеся в рамках защиты прав детей, с целью создания надлежащих условий для гарантирования и охраны их прав в рамках публичного администрирования.

Принимая во внимание приведенные теории, можно отметить, что административно-правовой механизм защиты прав детей является производным по содержанию от общего механизма реализации и защиты прав граждан, вместе с тем имеет свои определенные особенности как отдельное правовое явление административного права и собственную структуру.

Относительно структуры административно-правового механизма защиты прав детей следует обратить внимание на отсутствие единого подхода. Так, одни исследователи выделяют уровни механизма – согласно первому подходу, первый уровень – международно-правовую защиту прав детей, второй – региональный уровень, третий – национальный уровень [9]; в соответствии с другим подходом, в зависимости от уровней власти – центральный, региональный и местный уровни [4]; согласно третьему подходу – международный и внутригосударственный уровни [10]). Остальные систематизируют его структурные элементы, в частности, на: 1) юридические предпосылки обеспечения прав на безопасность (наличие правового статуса); 2) общесоциальные условия реализации, охраны, защиты, права на безопасность.

В целом, положительно оценивая каждый из подходов, считаем необходимым отметить, что предложения по разделу механизма защиты на международно-правовой, региональный, внутригосударственный видятся наиболее широкими и охватывающими. В то же время согласно другому подходу - выделение в механизме защиты прав детей центрального, регионального и местного уровней, международный уровень не охвачен.

С учетом указанного считаем, что административно-правовой механизм защиты прав детей как структурное образование объединяет в себе нормативную, институционную и реализационную (процедурную) составляющие, а именно:

а) правовые нормы, определяющие условия и порядок применения инструментов публичного администрирования для защиты прав детей;

б) институционная система защиты прав детей, которая сформирована из уполномоченных субъектов, наделенных полномочиями по созданию надлежащих условий для гарантирования и охраны прав детей;

в) административные процедуры, в рамках которых осуществляется защита прав детей.

Административно-правовой механизм защиты прав детей характеризуется следующим:

1) к правовым нормам, определяющим условия и порядок применения инструментов публичного администрирования для защиты прав детей, входят нормы национального законодательства и нормы международно-правовых актов, согласие на обязательность которых предоставлено Парламенту РК;

2) защита прав детей как особо важная сфера общественных отношений требует учета международных стандартов и принципов в рамках осуществления административно-правового регулирования;

3) в сфере защиты прав детей используются преимущественно такие инструменты публичного администрирования, как принятие нормативных и индивидуальных административных актов;

4) институционная система защиты прав детей сформирована из национальных субъектов общей и специальной компетенции; деятельность международных субъектов (международных органов, учреждений и других институций), которые прямо или косвенно занимаются вопросами защиты прав детей, учитываются национальными субъектами институционной системы защиты прав детей.

Административно-правовой механизм защиты прав детей предусматривает реализацию

комплекса правовых, социально-экономических, организационных, технических и других способов, имеющих целью предотвратить нарушения прав детей, восстановить нарушенные права, устранить препятствия в реализации законных прав. Способами воздействия уполномоченных субъектов являются инструменты публичного администрирования: принятие нормативных актов (например, Закон РК «О правах ребенка в Республике Казахстан»[11]), принятие индивидуальных административных актов (например, решение органа опеки и заботы о взятии ребенка как находящегося в сложных жизненных обстоятельствах) и заключение административных договоров (например договор о передаче государственной или коммунальной собственности для строительства заведений, деятельность которых направлена на защиту прав детей).

Подходящая позиция А. Навроцкого относительно отнесения к способам защиты прав детей, не предусматривающих безусловное наступление юридических последствий («организационных форм публичного администрирования»). Автором указано, что такие способы представляют собой законодательно регламентированные действия субъектов публичного администрирования, которые не порождают, не изменяют и не прекращают правовых предписаний и направлены на организационное обеспечение осуществления исполнительно-распорядительной деятельности в сфере обеспечения прав ребенка [12]. Указанное причастно к выводам, к которым пришел А.А.Таранов относительно нецелесообразности использования термина «не правовая форма» (в случае классификации форм административной деятельности), поскольку она может рассматриваться как синоним «противоправности», «незаконности». Поэтому, хотя отдельные методы упорядочения не порождают правовые последствия, в теории необходимо употреблять термин «организационная форма» [13].

К организационным способам публичного администрирования прав ребенка также можно отнести, например, анализ национального и международного законодательства по вопросам здравоохранения, образования, социальной защиты населения, которое проводится (или должно производиться) с целью разработки и утверждения временных документов, требующих изменений. внедрение услуг раннего вмешательства для обеспечения развития ребенка, сохранения его здоровья и жизни. Также важное значение имеет проведение тренингов, конференции, семинаров, которые направлены на обеспечение прав ребенка.

При использовании указанных инструментов публичного администрирования в области защиты прав детей следует отметить, что они должны касаться защиты прав и охраны детей. Поэтому важно выяснение соотношения таких категорий как «защита» и «охрана». Общепринято мнение, что «охрана» (англ. «protection») является более широким понятием, чем «защита» (англ. «enforcement»).

Так, целью охраны детства можно определить создание государством системы государственных и общественных мер, направленных на обеспечение полноценной жизни, всестороннего воспитания и развития ребенка и защиты его прав, а целью защиты прав ребенка – восстановление или признание прав детей путем использования соответствующих мер защиты государственными органами или путем самозащиты, то есть ребенком или его законными представителями.

Отметим, что административно-правовой механизм защиты прав детей не включает такие способы как принятие законов и осуществление судопроизводства по делам, в которых имеет место нарушение прав детей. В то же время утверждение стратегических программ, выбор определенного вектора национальной политики, деятельность по предупреждению правонарушений с участием детей являются неотъемлемыми направлениями упорядочения общественных отношений, которые складываются в сфере защиты прав детей. Таким образом, можно утверждать, что административно-правовой механизм защиты прав ребенка нацелен на восстановление прав ребенка и его правового положения, а также применение необходимых средств защиты детей, в частности от: всех форм физического, сексуального,

экономического и психологического насилия, образ, небрежного и жестокого обращения, привлечения к худшим формам детского труда (в том числе со стороны родителей или лиц, их заменяющих); нарушений прав на свободу, личную неприкосновенность, достоинство; нарушений принципа наилучшего обеспечения интересов детей; вовлечение в преступную деятельность, вовлечение в употребление алкогольных напитков, наркотических средств и психотропных веществ; вовлечение в экстремистские религиозные психокультовые группировки и течения; привлечение к созданию и распространению порнографических материалов, принуждение к проституции, попрошайничеству, бродяжничеству, вовлечение в азартные игры и т.д. незаконное ограничение участия молодежи в формировании и реализации молодежной политики, а также препятствование деятельности молодежных и детских общественных объединений; любые другие незаконные действия, бездействия, или принятие решений, которые могут нанести вред детям и их интересам; и др. Важно отметить, что административно-правовой механизм защиты прав детей в большинстве случаев предусматривает право детей лично обращаться за защитой субъектов публичной администрации и общественных объединений. Например, ребенок имеет право лично обратиться в орган опеки и попечительства, службы по делам детей, центров социальных служб для семьи, детей и молодежи, колл-центра по предотвращению и противодействию домашнему насилию и насилию по признаку пола и насилия в отношении детей, других уполномоченных органов для защиты своих прав, свобод и законных интересов. Созданные колл-центры по предотвращению и противодействию домашнему насилию, насилию по признаку пола и насилию в отношении детей уполномочены оказывать необходимую помощь в предотвращении и выявлении случаев жестокого обращения с ребенком, передавать информацию об этих случаях для рассмотрения в соответствующие уполномоченные законом органы для проведения расследования, принятия мер по пресечению насилия. Под обращениями граждан понимаются изложенные в письменной или устной форме предложения (замечания), заявления (ходатайства) и жалобы.

Положения Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан [14] содержат прямой запрет отказывать в принятии и рассмотрении обращения со ссылкой, в том числе на возраст, незнание языка обращения, являющегося соответствующей гарантией нарушений права на обращение. По общему правилу гражданин может подать жалобу (которая является одной из форм обращения и предусматривает заявление требования о возобновлении прав и защите законных интересов граждан, нарушенных действиями (бездействием), решениями государственных органов, органов местного самоуправления, предприятий, учреждений, организаций, объединений граждан, должностных лиц) лично или через уполномоченное на это другое лицо. При этом в Административном процедурно-процессуальном кодексе Республики Казахстан уточняется, что жалоба в интересах несовершеннолетних и недееспособных лиц подается их законными представителями [14]. Наличие такого положения устанавливает ограничения для несовершеннолетних в реализации права, предусмотренного ст. 33 Конституции Республики Казахстан [15], направлять индивидуальные или коллективные письменные обращения или лично обращаться в органы государственной власти, органы местного самоуправления и должностные и должностные лица этих органов, которые обязаны рассмотреть обращение и дать обоснованный ответ в установленный законом срок. Кроме этого, считаем необходимым акцентировать внимание на ст. 20 Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан, регламентирующие сроки рассмотрения обращений граждан. Так, обращения рассматриваются и разрешаются в срок не более одного месяца со дня их поступления, а не требующие дополнительного изучения – безотлагательно, но не позднее пятнадцати дней со дня их получения. Установлены случаи продления сроков рассмотрения до 45 дней. По обоснованному письменному требованию гражданина срок рассмотрения может быть сокращен [14]. То есть положения Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан не предусматривают возможность устного

обоснования необходимости безотлагательного рассмотрения обращений (в том числе по отношению к несовершеннолетним), в случае существования реальной угрозы жизни человека.

Таким образом, усматривается несоответствие изложенных положений нормативно правовых актов относительно права несовершеннолетнего на личное обращение с жалобой. С целью приведения законодательства в соответствие и обеспечение прав детей на обращение с жалобой и защиту их прав, считаем целесообразным внести изменения в ч. 4 ст. 16 Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан, исключив из нее часть такого содержания «Жалоба в интересах несовершеннолетних и недееспособных лиц подается их законными представителями». Также предлагается дополнить ст. 20 Административного процедурно-процессуального кодекса Республики Казахстан положениями, которыми предусмотреть возможность устного обоснования необходимости безотлагательного рассмотрения обращений (в том числе относительно несовершеннолетних) при наличии очевидной угрозы жизни человека[14].

С целью повышения уровня сознания и ознакомления детей с их правами администрация предприятий, учреждений и организаций независимо от формы собственности и хозяйствования, в штаты которых входят лица, в своей работе контактирующие с детьми, обязана проводить их периодическое информирование о праве на защиту детей от всех форм насилия и эксплуатации. При этом порядок организации, планирования и проведения указанного информирования и его периодичность до сих пор на законодательном уровне не определен[11].

Разнообразие правовых статусов детей, требующих со стороны государства усиленного внимания и проведения постоянного и всеобъемлющего контроля за соблюдением прав детей, обосновывают необходимость разработки Реестра детей, нуждающихся в государственном надзоре и защите. По нашему мнению, Проект Закона «Об электронном реестре детей дошкольного возраста», положениями которого определялись правовые и организационные основы создания и функционирования электронного реестра детей дошкольного возраста всех уровней, направленного на осуществление государственного контроля за деятельностью дошкольных учебных заведений, обеспечение соблюдения прав на образование, свободу передвижения и свободного выбора места жительства и других прав и свобод человека и гражданина, а также права и обязанности физических лиц, государственных и местных органов власти, участвующих в общественных отношениях, связанных с учетом и зачислением детей в дошкольные учебные заведения.

Учитывая указанное, а также из-за отсутствия специальной правовой регламентации порядка осуществления контроля за состоянием обеспечения защиты прав детей, считаем нужным разработать Порядок ведения реестра детей, нуждающихся в государственном надзоре, защиты и находящихся в сложных жизненных ситуациях, определив ответственных за его ведение, порядка осуществления контрольных функций и других основ функционирования.

В этой части диссертации раскрыта сущность правовой категории «административно-правовой механизм защиты прав детей». Установлено, что характерными признаками административно-правового механизма защиты прав детей есть следующие черты: 1) урегулирование нормами национального законодательства и нормами международно-правовых актов, согласие на обязательность которых предоставлено Парламентом РК; 2) признание защиты прав детей особенно важной сферой общественных отношений, требующей учета международных стандартов и принципов в рамках осуществления административно-правового регулирования; 3) использование в сфере защиты прав детей преимущественно таких инструментов публичного администрирования, как принятие нормативных и индивидуальных административных актов; 4) институциональная система защиты прав детей сформирована из национальных субъектов общей и специальной

компетенции; деятельность международных субъектов (международных органов, учреждений и других институций), прямо или косвенно занимающихся вопросами защиты прав детей, учитывается национальными субъектами институциональной системы защиты прав детей.

Список литературы

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка/Под ред. Н.Ю.Шведовой. -18-е изд., стереотип. М.: Рус. яз., 1986. -797 с.
2. Баранов А.В. Системоопределяющие специализированные нормы права в механизме правового регулирования//Вестник Томского государственного университета. 2011. -№2. - С.5-11.
3. Коломиец Н.В. Механизм административно-правовой защиты прав ребенка в Украине// Частное и публичное право. 2008. -№ 4. -С.45-49.
4. Немытина М.В. Защита прав несовершеннолетних в России: системный подход// Правовая политика и правовая жизнь. 2004. № 2. -С. 58-67.
5. Уваров В.Н. Государственная служба и управление. – Петропавловск: Сев.-Каз. юрид.акад, 2004. – 416 с.
6. Конституция и конституционные акты Республики Казахстан: учеб. пособие: том 4, часть 1 / Каз. нац. ун-т им. аль-Фараби; под ред. З.Ж. Кенжалиева; сост.: В.А. Ким, Д.О. Кусаинов. – Алматы: Казак университеті, 2008. – 272 с.
7. Павлов И.Н. Административно-правовая охрана и защита прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.14. - Санкт-Петербург, 2006. - 192 с.
8. Алибаева Г. А., Абенова Г. А., Мусабаев М. К. Административно-правовая защита несовершеннолетних: зарубежный опыт и необходимость его использования в Казахстане. //Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан.2020. - №3(61). С.43-50.
9. Садовникова М.Н. Механизмы защиты прав несовершеннолетних. Правовое образование: организация внеурочной работы: региональный опыт: сб. материалов: Для совершеннолетних, общего характера. Вып. II. М.: Новый учебник, 2002. -С. 129-145.
10. Кантамирова З.Е. Механизм защиты прав ребенка в РФ. Бизнес в законе.2009. -№ 2. - С. 32-35.
11. Закон Республики Казахстан от 8 августа 2002 года N 345 «О правах ребенка в Республике Казахстан»//«Казахстанская правда» от 13 августа 2002 года № 174. С.2
12. Навроцкий А. А. Уполномоченный по правам ребенка как институция обеспечения защиты прав ребенка: зарубежный опыт и перспективы внедрения в Украине // Legea si viata. 2018. № 1. С. 80-84.
13. Таранов А. А. Административное право Республики Казахстан. Академический курс: учебное пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - Алматы: Норма-К, 2003. - 255 с.
14. Кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI «Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан»// «Казахстанская правда» от 30.06.2020 г., № 124 (29251). С.1-4.
15. Конституция Республики Казахстан. Астана, 2020. 26 с.

Түйін

Бұл мақалада Балалардың құқықтарын қорғаудың әкімшілік-құқықтық механизміне қатысты ғылыми ойдың даму жағдайы мен бағыттары көрсетілген. Қазақстан Республикасында балалардың құқықтарын қорғаудың әкімшілік-құқықтық тетігінің мәнін айқындау тәсілдері қаралды. Балалардың құқықтарын қорғау тетігінің құқықтық негізі сипатталған. Құқықтық доктринада жеке салааралық құқықтық институттың – баланың құқықтарын қорғау механизмінің болуы негізделген, ол баланың құқықтарын қорғауды жүзеге асыру тәртібін және балалардың құқықтарын қорғау саласындағы

қатынастарға қатысатын субъектілердің құқықтық мәртебесін реттейтін басқа және өзара байланысты құқықтық нормалардан салыстырмалы түрде оқшауланған жүйе болып табылады. "Балалардың құқықтарын қорғаудың әкімшілік-құқықтық тетігі" ұғымы қоғамдық әкімшілендіруді жүзеге асыру шеңберінде олардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау үшін тиісті жағдайлар жасау мақсатында Балалардың құқықтарын қорғау шеңберінде қалыптасатын қоғамдық қатынастарға уәкілетті субъектілердің әсер етуінің әкімшілік-құқықтық нормамен айқындалған тәсілдерінің жиынтығы ретінде айқындалған

Abstract

This article reveals the state and directions of development of scientific thought regarding the administrative and legal mechanism for the protection of children's rights. Approaches to the definition of the essence of the administrative and legal mechanism for the protection of children's rights in the Republic of Kazakhstan are considered. The legal basis of the mechanism for the protection of children's rights is characterized. The existence of a separate intersectoral legal institution in the legal doctrine is substantiated – a mechanism for the protection of children's rights, which is a system of relatively separate and related legal norms regulating the procedure for the implementation of the protection of children's rights and the legal status of subjects involved in relations in the field of the protection of children's rights. The concept of "administrative and legal mechanism for the protection of children's rights" is defined as a set of ways defined by the administrative and legal norm of the impact of authorized entities on public relations that develop within the framework of the protection of children's rights, in order to create appropriate conditions for ensuring and protecting their rights in the framework of public administration

ӘОЖ 343.3.7

У.К. Сартбаева*, М.Б. Ақшабай, Д. Зубин

з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

құқық магистрі, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: asb8008@mail.ru

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕСУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Бұл мақалада тақырыптың сыбайлас жемқорлықтың құқықтық сипаты мен оған қажетті күресті жүргізу үшін қажетті мәселелерді қамтиды. Сыбайлас жемқорлық қылмысының ең кең тараған түрлерінің бірі – ол парақорлық. Заңнамада парақорлық – қызметтік, пайдакүнемдік мақсатта жасалатын қылмыстардың бірі ретінде көрсетілген. Бұл қылмыстың мәні мынада: мемлекеттік қызметті атқаруға уәкілетті тұлға немесе оған теңестірілген адам өзінің қызметтік міндеттерін орындағаны үшін басқа тұлғалардан немесе ұйымдардан заңсыз материалдық сыйақы алады. Параны алудың ашық немесе көмескі түрлерді де онша қиындық туғызбайды. Параны ашық алу деген бір қолдан екінші қолға пара затын тікелей өткізу, ал параның көмескі түріне сырттай қарағанда заңды болып көрінетін, бірақ пара алу субъектісінің көрсетілген қызметі үшін істеліп отырылған заңсыз іс-әрекеттер. Мемлекеттік – биліктік құрылымдарда терең орныққан ол – қоғамдық, құқықтық сананың дағдарысына, құқықтық нигилизмге, мемлекеттік органдарға сенбеушілікке әкеліп соғатынына тоқтала отырып, мақала соңында өз ұсыныстарымен қорытындылайды.

Кілттік сөздер: сыбайлас жемқорлық, пара алу, пара беру, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық жауапкершілік, субъект.

Кіріспе

Біз Тәуелсіздік жылдарында небір қиындықтан аман өттік. Сын-қатердің бәрін еңсеріп, осы күнге жеттік. Енді елімізді түбегейлі жаңғыртуға кірістік.

Бұл кезең алмағайып уақытқа тұспа-тұс келіп отыр. Қазіргі халықаралық ахуал Қазақстанға да әсер ететіні анық.

Бірақ, заман қаншалықты күрделі болса да, біз бағдарымыздан айнымаймыз. Өткеннен тағылым алып, келешекке сеніммен қадам басамыз.

Осы жолда жұртымызға, ең алдымен, ауызбіршілік керек. Ақыл мен сабыр, парасат пен ұстамдылық қажет. Біз әр шешімді мұқият саралап, әр істі байыппен жасауға тиіспіз. Отаншылдық рухы жоғары ел көздеген мақсатына қалайда жетеді. [1].

Қоғамымызда орын алған күрделі әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістердің нәтижесінде мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның, лауазымды адамдардың қылмыстарды мемлекеттік органның ақпаратты жүйесінде немесе коммерциялық және өзге де ұйымдар жүйесінде істелетіні айқындалады. Парақорлық-сыбайлас жемқорлық қылмыстардың ең көп тараған түрі, мемлекеттік билік пен басқарманың түбіріне балта шабатын, күллі халықтың көзінше биліктің беделін түсіріп, азаматтардың заңды құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіретіндіктен, қылмыс атаулының ішіндегі ең қауіптісі десек, қателеспейміз.

Теориялық талдау

Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы алғашқы деректерінің бірі – Ежелгі Вавилон мұрағаттары (біздің эрамызға дейінгі XXIV екінші жартысы), кейіннен вавилон патшасы Хаммурапидің атақты заңдары (біздің эрамызға дейінгі XIX ғасыр). Ежелгі құқық көздерінде сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттер жасағаны үшін нақты жазалануы тиіс екені көрсетіледі: «§ 5. Егер судья істі талқылап, шешім шығарып, мөрі бар құжатты дайындаса, сосын өз шешімін өзгертсе, онда бұл судьяны шешімін өзгерткенін әшкерелеген жөн және осы істегі талап сомасын жиырма есе етіп төлеуі тиіс, одан бөлек жиналыста оны судьялар орынтағынан қуылуы тиіс және ол орнына қайтып келіп, сотта судьялармен бірлесіп отырмауы тиіс. § 6. Егер адам құдайдың затын ұрлап алса, ол адам өлтірілуі керек, сонымен қатар оның қолынан ұрланған затты қабылдаған адам да өлтірілуі тиіс». Ежелгі Үндістанда біздің эрамызға дейінгі II ғасыр мен біздің эрамыздағы II ғасыр арасында брахман мектептерінің бірі құрастырған Ману Заңдары ежелгі үнді құқығының ескерткішін, брахманизмнің діни және этикалық догматтарына сәйкес үндістердің жеке және қоғамдық өміріндегі мінез-құлқын реттейтін нұсқаулар мен ережелердің жинағы білдіреді, сонымен қатар мемлекетті басқару және сот өндірісі бойынша өсиеттерді қамтиды. Заңдар судья шенеуніктерін «сот өндірісінің қағидаларын басшылыққа алуға» шақырды және «әділетсіз шешім шығарып, аспанға қол жеткізуді білдіретін мәңгілік рахаттан айырылуға болатынын» есте сақтауды ескертеді.[2].

Сыбайлас жемқорлық туралы кең ауқымды мәліметтер антик дәуірінің мұрасында кездеседі. Ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель өз жұмыстарында бірнеше рет билікті асыра пайдалану мен парақорлықтың қоғамның экономикалық, саяси және рухани өміріне күйретуші және бұзушы ықпалы туралы ескерткен, пайдакүнемдік – мемлекеттік басқаруда жол берілмейтін, сыбайлас жемқорлықтың себептері деп атаған. Аристотель «Саясат» деген еңбегінде сыбайлас жемқорлықты мемлекетті күйретуге әкелмесе де, азғындауына әкелетін маңызды фактор деп атап көрсеткен. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті Аристотель мемлекеттік тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізі деп санаған: «Кез келген мемлекеттік құрылыста ең бастысы – бұл заңдар және қалған тәртіп арқылы істі лауазымды адамның пайда таба алмайтындай етіп құру керек».[3].

Сыбайлас жемқорлық өмірдің түрлі салаларына енген уақытта бұл құбылыстың қауіптілігі де өсе түседі. Парақорлық дегеніңіз мемлекеттік мекемелердің қызметіне араласа отырып, олардың беделін түсіріп, билік органдарының қызметін жоқа шығарады, әлеуметтік әділеттілік принципін бұзады. Пара алу және пара берудің қауіптілігі сол – олар басқа да

ауыр және аса ауыр қылмыстармен араласып, сабақтасып жатады: мүлікті ұйымдасқан түрде ұрлау, заңсыз жолмен алынған ақша қаражаттары мен мүлікті заңдастыру, қаруды заңсыз иемдену. Жалпы алғанда парақорлық бұл – кез-келген өркениетті мемлекеттің алдында тұрған мәселе. Және елдегі режимге, ондағы басқару нысанына, идеологияға қарамастан, қылмыстың бұл түрі кең етек жайып отыр. Мысалы, КСРО кезінде кез – келген қылмыстық құқық саласындағы ғылыми еңбектерде буржуазиялық елдердегі (АҚШ, Англия, Франция, т.б.) қылмыстылықтың жоғары деңгейін, соның ішінде парақорлық қылмысының көптеп таралғанын жаза отырып, өз елдеріндегі дәл осы қылмыстың аз таралмағандығы мойындалмады. Ежелден мемлекеттің үш жауы бар екенін білеміз: “біріншісі- бюрократия, екіншісі – сауатсыздық, үшіншісі – пара” [4].

Парақорлық – бұл сыбайлас жемқорлықтың ең көне және ең кең тараған түрлерінің бірі. Атақты орыс криминалисті В.И. Ширияевтың айтуынша: “ерекше өкілеттіктерге ие биліктің адамдары пайда болғаннан бастап парақорлық та сол кезден бастап пайда болды [5].

Заңнамада парақорлық – қызметтік, пайдакүнемдік мақсатта жасалатын қылмыстардың бірі ретінде көрсетілген. Бұл қылмыстың мәні мынада: мемлекеттік қызметті атқаруға уәкілетті тұлға немесе оған теңестірілген адам өзінің қызметтік міндеттерін орындағаны үшін басқа тұлғалардан немесе ұйымдардан заңсыз материалдық сыйақы алады. Басқа да мемлекеттік билікке, мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы қылмыстар сияқты, парақорлық мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін - өзі басқару органдары, сонымен қатар, әскери күштерді басқару аппаратының, яғни мемлекеттік басқару аппаратының қалыпты қызмет етуіне қарсы бағытталады. Мемлекеттік билік органдарына келетін болсақ, бұл мәселе, яғни, сыбайлас жемқорлық ғылыми тұрғыдан зерттеу міндеттері қашан да ең өзекті мәселе болып қала береді. Сыбайлас жемқорлық, парақорлықпен бірге лауазымды адамның өзінің мүддесін ойлап бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену.

Сыбайлас жемқорлықтың мәні туралы, профессор Е.І. Қайыржанов былай деді - «шындығына келгенде сыбайлас жемқорлық қоғамдық өмірдің көз үйреншікті құбылысына айналғаны қашан, ол қоғамның айықпас, қайта өрши түсетін індеті іспеттес» [6].

Парақорлық – бұл сыбайлас жемқорлықтың ең көне және ең кең тараған түрлерінің бірі. Атақты орыс криминалисті В.И. Ширияевтың айтуынша: «ерекше өкілеттіктерге ие биліктің адамдары пайда болғаннан бастап парақорлық та сол кезден бастап пайда болды» [5].

Заңнамада парақорлық – қызметтік, пайдакүнемдік мақсатта жасалатын қылмыстардың бірі ретінде көрсетілген. Бұл қылмыстың мәні мынада: мемлекеттік қызметті атқаруға уәкілетті тұлға немесе оған теңестірілген адам өзінің қызметтік міндеттерін орындағаны үшін басқа тұлғалардан немесе ұйымдардан заңсыз материалдық сыйақы алады. Параны алудың ашық немесе көмескі түрлерді де онша қиындық туғызбайды. Параны ашық алу деген бір қолдан екінші қолға пара затын тікелей өткізу, ал параның көмескі түріне сырттай қарағанда заңды болып көрінетін, бірақ пара алу субъектісінің көрсетілген қызметі үшін істеліп отырылған заңсыз іс-әрекеттер (мысалы, картадан өтірік ұтылу, жақсы демалыс ұйымдастыру, қайтарымсыз қарыз беру және т.б.). Қылмыс құрамы тек субъектіні сатып алу жағдайында ғана болмайды, сонымен қатар оның пара берушінің мүддесіне қызметі бойынша әрекет жасағаны үшін және бұл туралы алдын ала келісім болмаса да сыйлық алуына байланысты болады,- дейді осы ұстанымды жақтаушы ғалымдар. "Пара сыйлық" алған кезде, бұл пара деген сезім кінәлінің санасында болуы керек.

Бұл пікірді жақтаушылардың ең дәйектілерінің бірі Б.В. Волженкин болып табылады. Оның бұл мәселе бойынша бір жақты, табанды позициясы бұдан бұрын айтылған. [4. 10 б.]

Парақорлық әрқашанда субъектінің белгілі қимылымен, мінез-құлқымен шартталған болуын қарастырады дегенді тағы да атап өту қажет. Шартталған деп біз, пара беру-алу субъектілері арасында алдын-ала вербальды, либеральды, конклюдентті екі жақты келісімінің болуын, егер осындай келісім болмаса келешектегі сыйлыққа субъективтік есеп бөлмеуін айтамыз. Басқа жағдайда лауазым иесінің әрекеті әкімшілік тәртіптік құқық бұзу шегінен

шықпайды. Көңіл аударуға тұратын тағы бір мәселе, осы қылмыстың аяқталу кезеңі жайлы мәселе және осыған сәйкес, оның аяқталу сатысының шегімен мүмкіндігі жайлы мәселе болып табылады.

Қазақстан сыбайлас жемқорлықпен жасалатын қылмыстың бәрі, атап айтқанда олардың қауіптілігі қылмыс процесінің қоғамның көптеген топтарында күшейте түсуімен соның ішінде сыбайлас жемқорлықтың шенеуніктің аппараттарға өтіп кетуімен көрінуде.

Сыбайлас жемқорлық - ешбір ел сақтана алмайтын нағыз жаһандық проблемаға айналды. Сыбайлас жемқорлық мәселесі адамдарға, қоғамдастықтарға және бүкіл елдерге жағымсыз әсер етеді; демократиялық процестерге нұқсан келтіреді, әділетсіздікті күшейтеді және кедейлікті арттырады; негізгі мемлекеттік қызметтерді көрсетудің тиімділігін төмендетеді, бизнес жүргізу құнын арттырады және дамуға бағытталған инвестицияларды азайтады. Осылайша, сыбайлас жемқорлық тұрақты дамудың барлық үш өлшеміне теріс әсерін тигізуде: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрғыда.

Барлық елдерге әсерін тигізген COVID-19 пандемиясының басталуымен сыбайлас жемқорлықтың жағымсыз салдары айқындала бастады. COVID-19 бүкіл әлем бойынша денсаулық сақтау жүйесіндегі және мемлекеттік қызметтерді көрсетудегі осалдықтарды, мемлекеттік қаражатты мақсатсыз пайдалану, осал келісімшарттық процедуралар мен алақол басқарудың сансыз оқиғаларын анықтап берді.

Тәжірибелік бөлім

Қазақстан сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу сұрақтарына үлкен назар аудара отырып, оған қарсы іс-қимылды әрі қарай жалғастыруда. 2008 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялауы осы процестің маңызды кезеңі болды. 2019 жылы GRECO-ға кіру арқылы Қазақстан мемлекеттік және жеке секторлардағы адалдықты нығайтуға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресуге өзінің міндеттемелерін растады. 2019 жылы Қазақстан сыбайлас жемқорлықты қабылдаудың әлемдік индексіндегі рейтингін 124-орыннан (2018 ж.) жоғарылатып, 198 елдің ішінде 113-орынға көтерілді.

Пандемия басталысымен Қазақстан үкіметі, кәсіпкерлік сектор және азаматтық қоғам, жеке қарым-қатынасты барынша азайту шараларын қабылдап, қашықтан жұмыс атқару форматына көшті. Орталық және жергілікті өзін-өзі басқару органдары қоғамдық бақылау топтарымен бірге дәрі-дәрмектерді, азық-түлік пен қажетті тауарларды тиімді таратуды, сондай-ақ халықтың осал топтарының құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге үлкен күш жұмсады.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу бүкіл әлем бойынша БҰҰДБ жұмысының өсіп келе жатқан бағыты болып табылады. Заңнаманы өзгерту, есеп беру жүйесін жетілдіру және жаңа технологияларды пайдалану арқылы БҰҰДБ-ның жаһандық бастамалары сыбайлас жемқорлықсыз орта құруға көмектеседі.

Қазақстандағы БҰҰДБ Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің ұзақ мерзімді серіктесі бола отырып, елдегі сыбайлас жемқорлықтан ада институттарды құруға бағытталған бірқатар маңызды бастамаларды, оның ішінде мемлекеттік қызметке этикалық институттарды енгізу, мемлекеттік және жеке секторларда адалдық қағидаттарын әзірлеу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарды әзірлеуді, сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне сыртқы талдау жүргізуді қолдады.

Нәтижелер мен талқылау

Transparency Kazakhstan-мен серіктестікте БҰҰДБ жастар мен азаматтық қоғам ұйымдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы жұмысына қатысуын арттыру мақсатында Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жазғы мектебін ұйымдастырды. 700-ден астам мектеп қатысушылары сыбайлас жемқорлыққа қарсы халықаралық стандарттарды, ұлттық және халықаралық құқықтық нормаларды, сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу

стратегияларының үздік үлгілерін және мемлекеттік сектордағы сыбайлас жемқорлықты барынша азайтудың практикалық құралдарын зерделеді.

Сонымен қатар, БҰҰДБ және Transparency Kazakhstan екі рет Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықты қабылдау туралы әлеуметтік зерттеу жүргізді. Зерттеу Жаһандық сыбайластық барометрі мен Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі әдістерінің жиынтығына негізделген. Бұл тәсіл сауалнама әдістерін қолдануды, EGov порталына жүктелген азаматтардың шағымдарын талдауды және сарапшылар қауымдастығы өкілдерімен сұхбаттасуды қамтиды. 2019 жылғы сауалнаманың нәтижелері басқа факторлармен қатар Қазақстанның 2018 жылғы 124 позициясынан 2019 жылы 113-ке ауысқан сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінің әлемдік рейтингісіндегі позициясының жақсаруына ықпал етті.

Пандемия басталғаннан бері БҰҰДБ Қазақстан Үкіметімен ұзақ мерзімді даму серіктестігі шеңберінде мемлекеттік қызметшілердің жұмысын қолдауға, мемлекеттік қызметтердің кедергісіз жеткізілуіне және азаматтық қоғам ұйымдарының әлеуетін арттыруға жедел көмегін көрсетті. 1000-нан астам мемлекеттік қызметшілер қашықтықтан тиімді жұмыс істеу бағдарламасы бойынша оқудан өтті; елдің барлық аймақтарында адамдарға цифрлық мемлекеттік қызметтерді алуға көмектесу үшін шамамен 450 ерікті тартылды; азаматтық қоғам өкілдері мемлекеттік қызметті бағалау құралдарына оқытылды.

Азаматтық қоғамды бақылау үдерісіне тарту сыбайлас жемқорлықтан ада қоғамның негізгі көрсеткіштері болып табылатын ашықтық пен есептілікке ықпал етеді. Мемлекеттік органдармен әрі қарайғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы бірлескен іс-қимылдарды жүзеге асыру мақсатында Қазақстандағы БҰҰДБ азаматтық қоғам ұйымдарын халықпен өзара іс-қимыл тетіктері (қоғамдық кеңестерге қатысу, қоғамдық тыңдаулар, заң жобаларына сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптама жүргізу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг топтарының жұмысы) жөніндегі тренингтерге қатысуына қолдау көрсетті.

Мемлекеттік басқару құрылымдарының сыбайласуы Қазақстан Республикасының экономикалық жағынан «әлсіретуге» жалпы мемлекеттік саясатты жекелеген адамдардың мүддесіне бағындыратындай төмендетуге, қоғамды моральдан жұрдай етуге итермелеуге икемделіп отырғаны жасырын емес.

«Өткен жылмен салыстырғанда жемқорлық әрекеттері үшін жауапқа тартылған адамдардың саны 11 пайызға артқан, яғни, 820-дан 912-ге өскен. Transparency International ұйымының 2019 жылы өткізген сауалнамасының қорытындысы бойынша азаматтардың 28,7 пайызы мемлекеттік ауруханалар мен емханаларды сыбайлас жемқорлықтың ордасы деп атаған. Бұл басқа мемлекеттік мекемелермен салыстырғанда әлдеқайда жоғары, мысалы, полиция – 11,3%, жер қатынастары басқармасы – 7%, мемлекеттік балабақшалар – 6,9%. Өз денсаулығына алаңдап ауруханаға барған адамдардың қажетті медициналық көмек алу үшін кімге қанша ақша берем деп уайымдауына жол беруге болмайды», – деді Мемлекет басшысы. [7].

Қасым-Жомарт Тоқаев азаматтардың табысы азайып, экономиканы қолдауға бағытталған қаржыны жымқыру тәуекелі артқан пандемия кезінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту қажеттігін атап өтті.

Қорытынды

Сыбайлас жемқорлықтың қоғамдық қауіптілігі саяси, әлеуметтік – экономикалық және құқықтық аспектілерден көрінеді.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстың қауіптілігінің саяси аспектісі мынадан көрінеді:

- сыбайласқан мемлекеттік аппараттар мен олардың буындарының заңдар мен өзге де нормативтік актілерді қабылдауда мемлекеттің саясатын жүргізу мүмкіндігін жоғалтуы;
- іс жүзінде азаматтардың заңнан гөрі сыбайласқан мемлекеттік шенеуніктерге

бағыныштылығы;

– қоғамдық сана сезіміндегі сыбайлас сияқты өзге де саяси режимдердің жағымсыз көріністері мен құбылыстарының түбіріне балта шабу;

– сыбайласқан мемлекеттік аппараттың мемлекеттік әлеуметтік – экономикалық саясатын бұрмалап, соның ішінде экономикалық қатардағы қылмысты одан әрі үдете түсуге әсерін тигізетін азаматтардың құқығы мен заңды мүдделерін жүзеге асыруды күрделендіріп және оған кедергі жасау;

– алынбаған салықтардың кесірінен мейлінше зор материалдық шығынға ұшырау.

Сыбайлас жемқорлық қауіпінің құқықтық аспектісі:

– қажетті және маңызды деген заңдар мен өзге де нормативтік актілерді дер кезінде қабылдамау;

– құрастырылуы күрделі, нақтылығы жоқ және түсініксіз немесе қарастыратын кейбір белгілері дәлелдеуге келмейтін «өлі» нормалар қабылдау.

Қазіргі уақытта мемлекеттің ұйымдасқан қылмыстық құқық бұзушылығы мен сыбайлас жемқорлықпен күрес саласындағы ең басты назары экономикалық даму процесстерінің басқарылуына, ұйымдық – құрылымдық буындардың тиімді жолдарына, ішкі өзін - өзі бақылау жүйесін құруға және қылмыстылықты тазартуға аса көңіл бөлуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасым-Жомарт Тоқаев. Қазақстан халқына «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауы. <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-kazakstan-halkyna-zholdauyn-zhariyalady-1624734>. (16 наурыз 2022 ж.)
2. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: учеб. пособие /М. Черниловский. – М., 1994.- 198 с.
3. Аристотель. Политика. Сочинения в 4 т. Т. 4. М.: Мысль, 1983, С. 376–644.
4. Волженкин Б.В. Служебные преступления – М.: Юристъ, 2000. -368 с.
5. Ширяев В.Н. Взятничество и лиходействие в связи с общим учением о должностных преступлениях. Ярославль, 1916 г. -577 с.
6. Каиржанов Е.И. Проблемы причин преступности//научные труды Карагандинской высшей школы Государственного следственного комитета Республики Казахстан. – Караганда.1997. Вып. 1.
7. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері жөнінде кеңес өткізді. Мына сілтемеде: <https://primeminister.kz/kz/news/memleket-basshysy-sybaylas-zhemkorlykka-karsy-kures-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-1974914>. (19 тамыз 2020 ж.)

Аннотация

В данной статье освещается правовая природа коррупции и вопросы, необходимые для борьбы с ней. Одним из самых распространенных видов коррупции является взяточничество. Закон определяет взяточничество как одно из преступлений, совершаемых в служебных, корыстных целях. Суть данного преступления заключается в том, что лицо, уполномоченное на выполнение государственной службы, или приравненное к нему лицо получает незаконное материальное вознаграждение от других лиц или организаций за исполнение им своих служебных обязанностей. Открытые или скрытые формы взяточничества не так сложны. Под открытым взяточничеством понимается непосредственная передача взятки из одних рук в другие, а также неправомерные действия, кажущиеся законными неопределенной форме взяточничества, но совершаемые за деятельность субъекта взяточничества. Он завершает статью своими предложениями, подчеркивая, что она глубоко укоренилась в государственных и властных структурах - ведет к кризису общественного и правосознания, правовому нигилизму, недоверию к органам государственной власти.

Abstract

This article covers the legal nature of corruption and the issues needed to combat it. One of the most common types of corruption is bribery. The law defines bribery as one of the crimes committed for official, selfish purposes. The essence of this crime is that a person authorized to perform public service or a person equated to him receives illegal material compensation from other persons or organizations for the performance of his official duties. Open or obscure forms of bribery are not so difficult. Open bribery is the direct transfer of a bribe from one hand to another, and illegal actions that appear legitimate to a vague form of bribery, but are committed for the activities of the subject of bribery. It concludes with its recommendations, emphasizing that it is deeply rooted in the state and government structures - it leads to a crisis of public and legal consciousness, legal nihilism, distrust of government agencies.

ӘӨЖ 33:34.3439

У.К. Сартбаева*, Н.А. Еркебаева, Д. Зубин

з.ғ.к., доцент, Экономикалық М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

құқық магистрі, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

*Корреспондент авторы: asb8008@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢЫНА СӘЙКЕС СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУ – БАРШАМЫЗДЫҢ МІНДЕТІМІЗ

Түйін

Бұл мақалада тақырыптың өзектілігі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттер бойынша Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңдарына сәйкес, олардың ерекшеліктерін зерттеуге байланысты қарастырылған мәселелерді қамтиды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалатынына тоқтала отырып, оның белгілерін ашып көрсеткен. Еліміздің Тәуелсіздік алғанына 30 жыдық мерекесінде – Қазақстан халқының амандығы және бір мақсат – Отанымыздың гүлденуі екендігін әрқашан атап көрсететінін және бүгінгі таңда халқымыздың бірлігі мен елдегі тұрақтылық арқасында экономикамыз өркендеп, соның салдарынан азаматтарымыздың хал-ахуалы жақсарып келе жатқанына аса көңіл бөле отырып, біздің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа орын жоқ. Қоғамның барлық күш-жігерін біріктіріп, осы дерттің одан әрі ушықпауы үшін оны тоқтатудың барлық амалдарын қолдану арқылы ғана бұл құбылысқа тиімді түрде қарсы тұруға болатынына тоқтала келе мақала соңында өз ұсыныстарымен қорытындылайды.

Кілттік сөздер: сыбайлас жемқорлық, мемлекет, экономика, білім, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық жауапкершілік, тәуелсіздік.

Кіріспе

Қай елде болса да тамыр-таныстық кадр іріктеу ісін бұрмалап, сыбайлас жемқорлықтың тамыр жаюына әкеп соқтырады. Тамыр-таныстық пен рушылдық құрдымға бастайтынын нақты ұғыну қажет.

Мұндай қарым-қатынас шағын ғана топтың шалқып өмір сүруіне жол ашады. Ал, өзгелерді өмірінің ешқандай болашағы жоқ екеніне біржола мойынсұнып, тек өлместің күнін көру үшін арпалысуға мәжбүрлейді.

Барлық азаматтарға бірдей мүмкіндік берілетініне Мемлекет басшысы мызғымас кепіл болуға тиіс. Сондықтан Президенттің жақын туыстарына саяси мемлекеттік қызметші болуға және квазимемлекеттік секторда басшылық лауазымдарды иеленуге заң жүзінде тыйым

салынады. Мұндай норманы Конституцияға енгізсек те артық болмайды деп санаймын. [1].

Білім алушылардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарастарын қалыптастыру мақсатында университеттеде тұрақты түрде «Таза сессия» штабы жұмыс істейді. Штаб қызметінің негізгі идеясы жастармен кездесулер өткізу және оларға сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыруға бағытталған заңнаманы, сыбайлас жемқорлық туралы ұғымды түсіндіру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар бойынша шараларды жетілдіру, білім алушылар арасында заңдылық пен жемқорлыққа қарсы тәртіп орнату, сыбайлас жемқорлық құбылыстарына қарсы әрекет ете білуге тәрбиелеу. Жастардың алған білімдері оларды өмірде туындаған кез келген жемқорлық атаулымен кездестірмейтіндігіне сенгіміз келеді.

«Сыбайлас жемқорлық» сөзі (латын тілінен «согумрег») көптеген мағынасы бар: бүлдіру, құлдырау, параға сатып алу, азғыру, тура жолдан тайдыру, притон, құбылмалылық, істі бұзу, күйреуге әкелу, бұрмалау, алдау, қорлау, ар-намысын таптау, «gumpege» көп мағыналы (бұзу, қирату, заңнан аттап өту, шартты бұзу) етістігімен қатар қолданылатын «со» қосымшасы сыбайлас жемқорлық – бұл бірнеше субъектілердің қатысуымен іс-қимыл жасау екенін көрсетеді.

Бұдан өзге, латынша «corruptio» «параға сатып алу», «іріп-шіру» дегенді білдіреді, «сыбайласу» етістігі «біреуді ақшамен немесе өзге де материалдық игіліктермен параға сатып алу» дегенді білдіреді.

Рим құқығында «согумриге» сөзі «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, алдау, бұрмалау, параға сатып алу», сондай-ақ «құлдырау, бұзылғандық, нашар жағдай, (пікір немесе көзқарастың) құбылмалылығы» деген мағынаны білдіреді. [2].

Теориялық талдау

Мемлекеттің дамуына бармақ басты, бұрынғы өткен ата-бабаларымыз да дөп басып «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген. Олардың әділдік пен турашылдықты ту еткендігін ғасыр қайраткерлері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және тағы да басқа біртуар билер мен шешендердің өмірі дәлел болатындығын біз тарихтан жақсы білеміз.

Бұл дерттің жаппай жойылмау жолын жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасын қалыптастырудан бастауымыз керек. Ендеше жас буынға жемқорлықтың теріс салдары туралы ақпаратты дұрыс жеткізу олардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің қалыптасуына, өз құқықтары мен міндеттерін терең ұғынуына және орындауына көмектесудің алғышарттарының бірінен саналады. Атап айтқанда, ол үшін, ең алдымен, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қалыптасқан жағдайда адам адамгершілікке жат қылықтардан бойын аулақ ұстай бастайды, заңға қайшы келетін әрекеттерді жасауға жол бермейді.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, парақорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңында сыбайлас жемқорлыққа мынадай анықтама берілген: бұл – «жеке түрде немесе делдалдар арқылы мүліктік игіліктерді заңсыз алу және мемлекеттік қызмет атқарушы тұлғалардың, сондай-ақ оларға теңестірілген тұлғалардың өз лауазымдық өкілеттіктері мен өкілеттеріне қатысты мүмкіндіктерін мүліктік пайда табу үшін жеке басына пайдалануы,

сондай-ақ аталмыш тұлғаларға жеке және заңды тұлғалардың көрсетілген игіліктер мен жеңілдіктерді құқыққа қайшы түрде пара ұсыну жолымен сатып алуы». [3].

Тәжірибелік бөлім

БҰҰ-ның құжаттарында қолданылатын жемқорлық терминінің халықаралық-саяси анықтамасы мынадай деп берілген: сыбайлас жемқорлық – бұл мемлекеттік билікті жеке бас пайдасы үшін, үшінші бір тұлғалар мен топтардың мақсаты үшін асыра пайдалану. Қарапайым тілмен айтатын болсақ, сыбайлас жемқорлық – бұл қызмет дәрежесін жеке мақсатта пайдалану.

Сыбайлас жемқорлықты білдіретін белгілердің бірі пара алу не беру болып табылады.

Пара дегеніміз не? Бұл лауазымды тұлғаның басқа бір тұлғадан лауазымына қатысты көрсететін қандай да бір қызмет түріне берілетін ақша немесе өзге игіліктерді алуы. Бұл жағдайда көрсетілген ақша мен игіліктерді әрдайым паракордың жеке өзі алмайды, оларды көбіне оның жақын адамдарына немесе жасанды жалған ұйымдарға ұсынады. Пара деп саналатын нәрселер: Заттар – ақша, оның ішінде валюта, банк түбіртектері мен құнды қағаздар, бағалы металдар мен асыл тастардан жасалған бұйымдар, автокөліктер, пәтерлер, саяжайлар мен қала сыртындағы үйлер, азық-түліктер, тұрмыстық техника мен аспаптар, өзге тауарлар, жер учаскелері және өзге жылжымайтын мүлік. Қызмет түрлері және олжа – емделу, жөндеу және құрылыс жұмыстары, санаторлық және туристік жолдамалар, шетелдік сапар, ойын-сауықтар мен басқа шығындарды өтеусіз немесе төмен бағамен төлеу.

Сыбайлас жемқорлық неге өте қауіпті?

Адамдардың көбі пара беру мен сыбайластықты қандай жағдайда да өздері үшін пайдалы немесе зияны жоқ құбылыс ретінде қарастырады:

– «Мұның несі жаман? Көбірек төледім, есесіне техникалық байқаудан ешбір қиындықсыз өттім, оған қоса уақытты да үнемдедім».

- «Дипломды сатып алдым да, ұлымды беделді жұмысқа орналастырдым. Бұдан кімге жаман болды?»

Ақыр аяғында бұл тек бәрі үшін «жаман» ғана емес, сондай-ақ әрбір адам үшін қауіпті. Өйткені заң билігі әділ болмаса, ол кез келген адамды бүлдіруі мүмкін және саруайымға түсіріп, жат етуі мүмкін. Жете түсініп көруге тырысайық. Барлығымыз да түрлі салық төлейміз. Алайда табыстың бір бөлігін мемлекетке бере отырып, біз оның әлеуметтік қызметті жүзеге асыруын қамтамасыз ететіндігін ескереміз: тегін білім алу, денсаулық сақтау, инфрақұрылымды құру, қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Егер мемлекеттік қаражатты сыбайлас жемқорлық тәсілмен бөлсе, не болар еді? Сыбайлас жемқорлықтың қоғамға тек зиянын тигізіп қоймай, сонымен бірге оң нәтижеге жеткізбейтінін естен шығармауымыз қажет!

Сыбайластық жемқорлықпен күрес мыналардың негізінде жүзеге асырылады:

- заң мен сот алдында бәрі тепе-тең;
- мемлекеттік органдар қызметін нақты құқықтық реттеумен (регламенттеумен) қамтамасыз ету, аталмыш қызметтің заңдылығы мен жариялылығы, оған мемлекеттік және қоғамдық бақылау жасау;
- жеке және заңды тұлғалардың, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саясиқұқықтық, ұйымдастыру-басқару жүйелерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау басымдылығы;
- жеке және заңды тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қайта қалпына келтіру, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың зиянды зардаптарын жою және алдын алу;
- сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылармен күресуге жәрдемдескен азаматтардың жеке қауіпсіздігін және оларды ынталандыруды қамтамасыз ету;
- мемлекеттің мемлекеттік қызметті орындауға уәкілетті және оған теңестірілген тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауы, аталмыш тұлғалар мен олардың

отбасыларының лайықты өмір сүрулері үшін бұл тұлғаларға еңбекақы (ақшалай қолдау) мен жеңілдіктер тағайындау. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру мүмкін бе?

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстанда экономиканы жандандыру және ауқымды әлеуметтік түрлендіру жағдайында мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған заманауи әлеуметтік-экономикалық саясатымен тығыз байланысқан бүтіндей стратегияның қажеттілігіне анық көз жеткізілді.

Мен азаматтарымыздың ертең емес, бүгін бақытты өмір сүргенін қалаймын.

Ең бастысы – еліміздің егемендігі!

Шын мәнінде, біз үшін Қазақстанның Тәуелсіздігі бәрінен қымбат.

Осы тұрақсыз, құбылмалы әлемде Қазақстанымыз бізден басқа ешкімге керек емес.

Сондықтан, маған елімнің амандығы мен жерімнің тұтастығынан асқан ешбір құндылық жоқ. Мені ең алдымен, халқымның болашағы қандай болатыны толғандырады. [1].

Еліміздің Тәуелсіздік алғанына 30 жыдық мерекесінде бәрімізде тек бір уайым – қазақстан халқының амандығы және бір мақсат – Отанымыздың гүлденуі екендігін әрқашан атап көрсетеді. Бүгінгі таңда халқымыздың бірлігі мен елдегі тұрақтылық арқасында экономикамыз өркендеп, соның салдарынан азаматтарымыздың хал-ахуалы жақсарып келеді.

Мемлекет басшысы құқық қорғау органдарының жұмысынсыз сыбайлас жемқорлықпен тиімді күрес жүргізу мүлде мүмкін емес деп санайды. Көп жыл бойы олар мәселені терең зерттемей тұрып, пара алушыларды қылмыс үстінде ұстап келді. Әртүрлі адам бір лауазымды атқарып отырып, бірдей мәселелерді шешкені үшін кінәлі деп танылған. Жемқорларды тұрақты түрде ұстап, түрмеге тоғытып отырған. Ал сыбайлас жемқорлықтың белең алуына қатысты себептер мен жағдайлар ешкімді қызықтыра қоймаған. Тек соңғы жылдары ғана осы мәселеге назар аударыла бастағаны байқалады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру мүмкін бе?

Қазіргі заманғы әлемде сыбайлас жемқорлықпен күресуді күшейту жұмысы үздіксіз жүргізілуде және әрдайым жетілдірілу үстінде.

Әлемде сыбайлас жемқорлықпен күресу механизмінің барлық елдерге тиімді болатын бірегей жинағы жоқ. Қазақстанда экономиканы жандандыру және ауқымды әлеуметтік түрлендіру жағдайында мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған заманауи әлеуметтік-экономикалық саясатымен тығыз байланысқан бүтіндей стратегияның қажеттілігіне анық көз жеткізілді.

Осы бағыттар шеңберінде «сыбайлас жемқорлық» ұғымын қайта қарастыруға және жемқорлық құқық бұзушылықтар арасына нақты шек қоюға, мемлекет тіршілігіне азаматтық бақылау жүйесін құру және енгізуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ азаматтардың көпшілік ақпаратқа еркін рұқсат алуын қамтамасыз ететін «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар туралы», «Қоғамдық бақылау туралы», «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» жаңа заңдары дайындалып, қабылданатын болады.

Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы орган жұмысының негізгі бағыты мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру болып табылады, өйткені бүгінде азаматтардың мемлекеттік органдармен жасайтын кез келген қарым-қатынасы, бір жағынан, сыбайластықтан құрылған қызмет түрін қабылдаумен байланысты.

Кез-келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық мемлекетті ішінен жоюдың бастамасы мен жетістіктерді жоққа шығаратын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер әкелетіндігі күмәнсіз. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі басымдылықтарының бірі болып осы зұлымдықпен күресу болып табылады.

– Жемқорлық әрекеті үшін сотталған азаматтарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға тыйым салынды. Соттарға, құқық қорғау қызметкерлеріне, пара бергендерге және делдалдарға қатаң жаза қолданылатын болды. Былтырдан бері жалпыға бірдей салық

декларациясын тапсыруды бастадық. Осы және басқа да шаралар айтарлықтай нәтиже беріп, жемқорлық деңгейі төмендеді. Дегенмен, түбегейлі өзгеріс әкелген жоқ. Мұны ашық айтуымыз керек. Азаматтарымыз әлі де күнделікті өмірде сыбайлас жемқорлық жағдайларымен бетпе-бет келуде, – деді Президент. [4].

2020 жылы сыбайлас жемқорлық әрекет үшін 1000-нан астам мемлекеттік қызметкер сотталды. Олардың ішінде 334 адам пара алған, 256 адам пара берген, 146 адам алаяқтық, 98 адам ұрлық, 120 адам лауазымдық өкілеттіктерін теріс пайдаланғаны, 26 адам парақорлыққа делдал болғаны үшін және т. б. сотталды. Бас бостандығынан айыруға – 269 адам, бас бостандығын шектеуге – 142 адам, еселік айыппұлдарға – 575 адам, қалғандары шартты мерзімге не үкімнің орындалуын кейінге қалдыруға сотталды.

Ал осы жыл басталған 1,5 ай ішінде Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет сотқа дейінгі 250 тергеуді тіркеді. 28 лауазымды тұлға ұсталды, 22 адамға қатысты «күзетпен ұстау» бұлтартпау шарасы қолданылды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жан-жақты күрес жүргізіліп жатса да, қоғамға қауіп төндірген бұл дерт ауыздықталмай отыр [5].

Президент халық арасында ақпараттық түсіндіру жұмыстарын жүргізуді күшейтуге шақырды. Бүкіл қоғамды жемқорлықпен күресуге жұмылдыру қажет. «Жемқорлық – індет, онымен күресу – міндет» қағидатын баршаның санасына сіңіру бүкіл мемлекеттік органның ортақ жұмысы болуға тиіс. Қасым-Жомарт Тоқаевтың айтуынша, мемлекеттік аппаратта жобалық басқару қағидаттарын енгізуді жалғастыру маңызды. Барлық мемлекеттік орган жұмыстың жаңа форматына белсенді кірісіп, оларды іс жүзінде қолдануы керек [6-7].

Қорытынды

Біздің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа орын жоқ. Қоғамның барлық күш-жігерін біріктіріп, осы дерттің одан әрі ушықпауы үшін оны тоқтатудың барлық амалдарын қолдану арқылы ғана бұл құбылысқа тиімді түрде қарсы тұруға болады.

Ел болып еңсемізді көтергенімізге, тәуелсіздігімізді алып, шаршы әлемге танылғанымызға отыз жылдай уақыт өтті. Өткенімізге көз салсақ, мемлекетіміздің тамыры тереңге тартып, нығая түсуіне бағытталған құқықтық заңнамалар мен іс-шаралар қабылданып, ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайы түзеліп, әлем мемлекеттерінің ортасынан өз орынын айқындады. Бүкіл әлемге өзінің біртұтастығымен, ажырамас бірлігімен танылды. Қоғам дамуының жаңа жолын таңдап, уақыттан туындаған әртүрлі кеселдерден айығуды міндет етіп қойды.

Сондықтан сыбайлас жемқорлықпен күресу барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық борышы деп білу керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Қасым-Жомарт Тоқаев. Қазақстан халқына «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Жолдауы. Мына сілтемеде: <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-kazakstan-halkyna-zholdauyn-zhariyalady-1624734>. (16 наурыз 2022 ж.)
2. Борисов, А.Б. Большой юридический словарь. – Москва: Книжный мир, 2010. – 848 с.
3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.
4. Қасым-Жомарт Тоқаев. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңесі. Мына сілтемеде: <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-sybaylas-zhemkorlykka-karsy-is-kimyl-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-112014>. (01 ақпан 2022 ж.)
5. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана қалыптастыру жолдары қандай. Мына сілтемеде: <https://strategy2050.kz/news/sybaylas-zhem-orly-a-arsy-sana-alyptastyru-zholdary-anday/https://strategy2050.kz/news/sybaylas-zhem-orly-a-arsy-sana-alyptastyru-zholdary-anday/>. (12 ақпан, 2021 ж.)
6. Противодействие коррупции - обязанность каждого гражданина. Доступно на: https://kuef.edu.kz/ru/stop_corruption/ (от 24.05.2022).

7. Об Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы. Доступно на: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986> (от 24 мая 2022).

Аннотация

Актуальность темы в данной статье охватывает вопросы, связанные с изучением их особенностей в соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан о противодействии коррупции. Антикоррупционные правонарушения в основном относятся к должностным преступлениям. Он указал, что все подобные преступления совершаются с использованием коррупционных связей. По случаю 30-летия независимости нашей страны мы всегда подчеркиваем, что благополучие народа Казахстана и одна цель - процветание нашей страны, и сегодня, благодаря единству нашего народа и стабильности в стране Здесь нет места коррупции. В конце статьи он заключает свои рекомендации, подчеркивая, что только объединив все усилия общества и приняв все возможные меры, чтобы остановить распространение болезни, можно эффективно бороться с этим явлением.

Abstract

The relevance of the topic in this article covers issues related to the study of their features in accordance with the current legislation of the Republic of Kazakhstan on combating corruption. Anti-corruption offenses are mainly related to malfeasance. He pointed out that all such crimes are committed using corruption connections. In the case of the 30th anniversary of the independence of our country, we always emphasize, we always emphasize that the well-being of the people of Kazakhstan and one goal - the prosperity of our country, and today, thanks to the unity of our people and stability in the country, there is no place for corruption. At the end of the article, he concludes his recommendations, emphasizing that only by uniting all the efforts of the society and taking all possible measures to stop the spread of the disease, can this phenomenon be effectively combated.

ӘОЖ 657

Ж.Н. Тагабаев^{1*}, Е. Абдусамат¹, А.Е. Есеналиев²

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,Қазақстан

¹магистрант М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,Қазақстан

² з.ғ.к., доцент, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

*Корреспондент авторы: asb8008@mail.ru

САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУЫДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін

Мемлекеттік бюджеттің барлық кірістерін 3 топқа бөлуге болады: 1. салықтық, 2. салықтық емес, 3. мақсатты бюджет қаражатының кірістері. Республикалық бюджет кірістерінің құрамы мен құрылымы, мақсатты бюджет қаражатының кірістері - мемлекеттік мақсаттарды қаржыландыру үшін құрылады. Олардың құрамы: жол қоры, материалдық шикізатты молайтудың қоры, атом энергетикасы бойынша Қаржы министрлігінің қоры, ҚР ның мемлекеттік кірістер комитеті, салық полициясы, экологиялық су қорын басқару, биологиялық ресурстарды зерттеу, сақтау және молықтыру, су ресурстарын қалпына келтіру және жаңартудың қоры, Қаржы министрлігінің бақылау-сақтау қоры. Салық қызметі органы салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің есептелген сомасын салық кезеңі аяқталғаннан кейін бес жыл ішінде есептей алады немесе қайта қарай алады. Салық төлеуші салықтың артық төленген сомасын салық кезеңі аяқталғаннан кейін бес жыл ішінде есепке жатқызуды немесе салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің артық төленген сомасын қайтаруды талап етуге құқылы. Салықтарды төлеу бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімдерінің өзгертілу ұғымы және оның жалпы шарттары.

Кілттік сөздер: бюджет, мемлекеттік кірістер, қаражаттар, салық, процент, жалақы, процент, дивиденд, рента.

Салық органдары салық бақылауы нәтижелері бойынша салықтар, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер, өсімпұлдар мен айыппұлдардың есептелген сомалары туралы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының салық заңдарын бұзушылықтарды жою туралы хабарлама жіберген жағдайда, салық міндеттемесі салық төлеушіге хабарлама тапсырылған күннен кейінгі он жұмыс күні ішінде орындалуға тиіс [1].

Салық тексеруі нәтижелері бойынша салық салық органдарының хабарламасында көрсетілген салықтар, бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер, өсімпұлдар мен айыппұлдар есептелген сомаларымен салық төлеуші келіскен жағдайда, салық төлеушінің өтініш бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімі алпыс жұмыс күнінен ұзартылуы мүмкін. Бұл ретте көрсетілген сома төлеу мерзімі ұзартылған әрбір күнге өсімпұл есептеле отырып, осы кезеңнің әрбір он бес жұмыс күні сайын тең үлеспен бюджетке төленуге тиіс.

Таратылған заңды тұлғаның салық берешегін аталған заңды тұлғаның ақшасы, соның ішінде оның мүлкін сатудан алынған ақша есебінен Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген кезектілік тәртібімен өтеледі. Бұл ретте таратылған заңды тұлғаның құрылымдық бөлімшелерінің салық берешегі де өтеледі. Тарату кезеңінде туындайтын салық міндеттемесі туындауына орай, Қазақстан Республикасының салық заңдарында белгіленген мерзімде және тәртіппен орындалады.

Егер таратылған заңды тұлғаның мүлкі салық берешегін толық көлемде өтеу үшін жеткіліксіз болса, салық берешегінің қалған бөлігін Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген жағдайларда, таратылатын заңды тұлғаның құрылтайшылары өтейді. Таратылған заңды тұлғада салық берешегі болмаған жағдайда, салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің артық төленген сомасы осы заңды тұлғаға қайтарылуға тиіс. Қайта ұйымдастырылған заңды тұлғаның салық міндеттемесін орындау оның құқық мирасқорына жүктеледі. Қайта ұйымдастырылған заңды тұлғаның құқық мирасқорын, сондай-ақ құқық мирасқорларының салық берешегін өтеуге қатысу үлесін белгілеу Қазақстан Республикасының азаматтық заңдарында сәйкес жүзеге асырылады. Заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы осы заңда тұлғаның құқық мирасқорының салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі оның салық міндеттемелерін орындау мерзімдерін өзгертуге негіз болып табылмайды. Заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылғанға дейін артық төлеген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерінің сомасын салық органы қайта ұйымдастырылған заңды тұлғаның салық берешегін өтеу есебіне есептеуге жатқызады.[2;206] Қайта ұйымдастырылатын заңды тұлғаның салық берешегі болмаған жағдайда, осы заңды тұлғаның артық төлеген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер сомасы оның құқық мирасқорына қайтарылуы тиіс.

Сот хабар-ошарсыз кетті деп танылған жеке тұлғаның салық міндеттемесін орындау: жеке тұлғаны сот хабар-ошарсыз кетті деп таныған жағдайда, мұндай жеке тұлғаға қатысты салық міндеттемесі шешім шығарылған күннен бастап тоқтатыла тұрады; сот хабарсыз кетті деп таныған жеке тұлғаның салық берешегін хабар-ошарсыз кеткен адамның мүлкін басқаруға қорғаншы орган уәкілеттік берген адам өтейді. Егер белгіленген тәртіппен хабар-ошарсыз кетті деп танылған адамның мүлкі салық берешегін өтеу үшін жеткіліксіз болса, онда хабар-ошарсыз кеткен адамның салық берешегінің өтелмеген бөлігін салық органы мүліктің жеткіліксіздігі туралы сот шешімі негізінде есептен шығарады [3].

Салық міндеттемесі бойынша талап қою мерзімі.

Салық қызметі органы салықтарды және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің есептелген сомасын салық кезеңі аяқталғаннан кейін бес жыл ішінде есептей алады немесе қайта қарай алады. Салық төлеуші салықтың артық төленген сомасын салық кезеңі аяқталғаннан кейін бес жыл ішінде есепке жатқызуды немесе салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің артық төленген сомасын қайтаруды талап етуге құқылы. Салықтарды төлеу бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімдерінің өзгертілу

ұғымы және оның жалпы шарттары.

Салықтарды төлеудің осы Кодекспен белгіленген мерзімін салық төлеушінің негізделген өтініші негізінде, неғұрлым кеш мерзімге, бірақ күнтізбелік жылдың он айынан асырмай ауыстыру салықтарды төлеу бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту деп танылады. Өзгертілген мерзім бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту, салық Кодекстің ерекше бөлімінде белгіленген жағдайларды қоспағанда, салық төлеушіні осы Кодекстің 46-бабына сәйкес салықтар сомаларын дер кезінде төлемегені үшін өсімпұл төлеуден босатпайды. Салықтарды төлеу бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту осы Кодекстің ерекше бөлімінде белгіленген жағдайларды қоспағанда, салық төлеушінің мүлкін кепілге алу немесе банк кепілдігі арқылы жүргізіледі[4].

Салық төлеушінің мүлкін кепілге алу және банк кепілдігі арқылы салықтарды төлеу бойынша салық міндеттемесін орындау мерзімдерін өзгерту тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды. Жеке тұлғаның салық міндеттемесін тоқтату: қайтыс болғанда; оны қайтыс болды деп жариялау туралы сот шешімі күшіне енгенде тоқтатылады.

Заңды тұлғаның салық міндеттемесін тоқтату: толық таратылғаннан кейін; қосылу (қосылған заңды тұлғаға қатысты), бірігу, бөліну және қайта құрылу жолымен толық қайта ұйымдастырылғаннан кейін тоқтатылады.

Салықтар баршаға белгілі көптеген ғасырлар бойы қоғамның экономикалық базалық құрамы және мемлекеттің кірісін қалыптастырудың маңызды қаржылық құралы ретінде қолданылып келеді. Теориялық жағынан салық салу жүйесі – қоғамның әлеуметтік құрылымын танып білудің шартты жағдайы және объективті қажеттілігі.

Қоғамның даму процессінде әлеуметтік-экономикалық жүйедегі салықтардың атқаратын рөлі күн өткен сайын жаңа нысанға айнала отырып, артып келеді. Бұл әсіресе нарықтық қатынастардың қалыптасып дамуы жағдайындағы экономикадағы өрлеу кезеңдеріне тән нәрсе, өйткені салық салу жекелеген тұлғалардан бастап мемлекетке жеткенге дейін оның барлық деңгейіндегі әлеуметтік процесстерге әсер ете алатын бірден бір макроэкономикалық құрал болып табылады. Бұдан да басқа, халықаралық экономикалық қарым қатынастардың ұлғаюуына байланысты салық жүйесі белгілі бір жекелеген елдердің ішкі жұмысы болудан қалды. Осылайша, салық салудың бір жағынан шаруашылық байланыстарға терең бойлауы, екінші жағынан оның жалпылығы қазіргі кезде салықтардың атқаратын рөлінің жан-жақты қанат жаюына жағдай жасап отыр [4].

Егер салықтардың қажеттілігі мемлекеттің саяси, экономикалық, қала берді, әлеуметтік мақсаттары мен міндеттерінен туындайтынын білсек, онда салықтардың әлеуметтік процеске әсер ету мүмкіндігінің бар екендігі көптеген жағдайларда ескерілмегендігін байқауға болады. Сонымен бірге, берілген анықтамаларда мемлекет өз қызметін жүзеге асыру барысында мәжбүрлеуші, ал халық шарасыздықтан салық төлейтін мәжбүрленуші тұлға ретінде көрініп отыр. Сондықтан, салықтарды қоғамның, сол арқылы ондағы тұрғындардың өмір сүруіне қажетті қаражат көзі деп қарау керек және нарық субъектілері (заңды және жеке тұлғалар) оны ерікті түрде, қиналмай төлеуі керек, осы тұрғадын алып қарайтын болсақ салыққа, біздіңше, мынандай анықтама беруге болады: «салық дегеніміз - заңды және жеке тұлғалар міндетті түрде төлейтін, қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуына қажетті қаражат көзі».

Ал, «салық салу» ұғымына келетін болсақ, көптеген отандық және шет мемлекеттік экономикалық ғылымдарды оқып-біліп, салыстырмалы түрде талдай келе, салық салуға қатысты өзіндік анықтама беруді дұрыс деп таптық, оған себеп: көптеген экономистермен «салық салу» ұғымына анықтама берілген кезде, ол салық сомасын өндіріп алу процесі ретінде қарастырылады; салық салу тек қана салық міндеттемесімен және құқықтық мәжбүрлеумен ғана байланысты қаржылық қатынастарды білдіреді; салық бөлу функциясын атқара отырып, қаржы жүйесінің барлық буынында маңызды рөл атқарады, сондықтан оны кең мағынада қарастыру қажет; қазіргі кезде еліміз әлеуметтік бейімделген нарықтық

экономиканың даму жолын таңдаған болса, әлеуметтік бейімделу деңгейін көрсететін (әлеуметтік бейімделген дамыған мемлекеттерде ЖІӨ-дегі салықтық түсімдердің үлесі 30-40 пайызды құрайды) салық жүйесіне, салық салу процессіне әлеуметтік тұрғыдан анықтама беруге негіз бар[5].

Жоғарыдағы тұжырымдарды ескере келе, біздіңше, «салық салу дегеніміз – нарық субъектілері мен қоғам арасындағы заңды түрде бекітілген салықтарды төлеу бойынша конституциялық міндеттерді орындау кезінде туындайтын әлеуметтік қатынастар жиынтығы» [6-7].

Салық салудың әлеуметтік салдарлары оның шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халықтың әлеуметтік жағдайларына оң немесе керісінше теріс әсер ететіндігін көрсететін бірден бір көрсеткіш және салық жүйесін үнемі жетілдіріп отыруға негіз болатын маңызды фактор болып табылады. Салық жүйесінің көмегімен мемлекет субъектілерге шаруашылық жүргізудің және қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешудің жағымды жағдайын жасауы немесе оны тежеуі мүмкін. Осы тұрғыдан қарағанда, салық салу процессінен түрлі жағымды немесе жағымсыз, оң немесе теріс салдарлардың туындайтыныдығын байқауға болады[7].

Әдебиеттер тізімі

1. “Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы” Қазақстан Республикасының 2009 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген Салық кодексі.
2. “Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы” Қазақстан Республикасының 2005 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілген Салық кодексі.
3. “Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы” Қазақстан Республикасының 2005 жылдың 1 қаңтарындағы қолданысқа енгізілген Салық кодексіне толықтырулар мен өзгертулер енгізілген Салық кодексі, Алматы, 2005. - 238 бет.
4. 01.01.2006 жылға өзгертулер мен толықтырулар енгізілген “Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы” Қазақстан Республикасының Салық кодексі.
5. “2005 жылға арналған Республикалық бюджет туралы” 5.12.2004 ж. №505-II Қазақстан Республикасының Заңы
6. Инвестициялық преференцияларды уәкілетті орган беретін инвестициялардың ең жоғарғы көлемі және инвестициялық салық преференцияларының қолдану мерзімдері. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 8 мамырдағы 436 қаулысымен бекітілген // Егемен Қазақстан, 16 мамыр, 2003 ж.
7. Правовое регулирование налогового контроля. Доступно на: <https://articlekz.com/article/7503> (от 24 мая 2022 г.)

Аннотация

Все доходы государственного бюджета можно разделить на 3 группы: 1. налоговые, 2. неналоговые, 3. доходы целевых бюджетных средств. Состав и структура доходов республиканского бюджета, доходы целевых бюджетных средств-для финансирования государственных целей. В их состав входят: дорожный фонд, Фонд воспроизводства материального сырья, фонд Министерства финансов по атомной энергетике, Комитет государственных доходов РК, налоговая полиция, управление экологическим водным фондом, исследование, сохранение и воспроизводство биологических ресурсов, Фонд восстановления и обновления водных ресурсов, контрольно-сберегательный фонд Министерства финансов. Орган налоговой службы может исчислять или пересматривать начисленные суммы налогов и других обязательных платежей в бюджет в течение пяти лет после окончания налогового периода. Налогоплательщик вправе потребовать зачета излишне уплаченной суммы налога или возврата излишне уплаченной суммы налога и других обязательных платежей в бюджет в течение пяти лет после окончания налогового периода. Понятие и общие условия изменения сроков исполнения налогового обязательства по уплате налогов.

Abstract

All state budget revenues can be divided into 3 groups: 1. tax, 2. non-tax, 3. revenues of targeted budget funds. The composition and structure of revenues of the republican budget, revenues of target budget funds-for financing state purposes. They include: the Road Fund, the Fund for the Reproduction of Material Raw Materials, the fund of the Ministry of Finance for Atomic Energy, the State Revenue Committee of the Republic of Kazakhstan, the Tax Police, the environmental water Fund management, research, conservation and reproduction of biological Resources, the Fund for the Restoration and Renewal of Water Resources, the control and Savings Fund of the Ministry of Finance. The tax service body may calculate or revise the accrued amounts of taxes and other mandatory payments to the budget within five years after the end of the tax period. The taxpayer has the right to demand the offset of the overpaid amount of tax or the refund of the overpaid amount of tax and other mandatory payments to the budget within five years after the end of the tax period. The concept and general conditions for changing the deadlines for fulfilling a tax obligation to pay taxes.

ӘОЖ 657

Ж.Н. Тагабаев^{1*}, А.Е. Есеналиев²

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²з.ғ.к., доцент, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

*Корреспондент авторы: asb8008@mail.ru

САЛЫҚ КҰҚЫҒЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК КІРІС ЖҮЙЕСІНІҢ МӘНІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетіне тікелей салық түсімдерін талдау. Барлық деңгейдегі бюджеттердің кірістеріндегі тікелей салықтардың құрамы мен құрылымы. Мемлекеттің салық жүйесін ұйымдастыру мәселелері. Халықтың салықтық сауаттылығын арттыру әдістері.

Мемлекеттік бюджеттің барлық кірістерін 3 топқа бөлуге болады: 1. салықтық, 2. салықтық емес, 3. мақсатты бюджет қаражатының кірістері. Республикалық бюджет кірістерінің құрамы мен құрылымы, мақсатты бюджет қаражатының кірістері - мемлекеттік мақсаттарды қаржыландыру үшін құрылады. Олардың құрамы: жол қоры, материалдық шикізатты молайтудың қоры, атом энергетикасы бойынша Қаржы министрлігінің қоры, ҚР ның мемлекеттік кірістер комитеті, салық полициясы, экологиялық су қорын басқару, биологиялық ресурстарды зерттеу, сақтау және молықтыру, су ресурстарын қалпына келтіру және жаңартудың қоры, Қаржы министрлігінің бақылау-сақтау қоры.

Кілттік сөздер: бюджет, мемлекеттік кірістер, қаражаттар, салық, процент, жалақы, процент, дивиденд, рента.

Мемлекеттің кірістері биліктің қарамағындағы ақша қаражаттарының қорларын қалыптастыруда пайда болған экономикалық қатынастарды білдіреді. Мемлекеттік бюджет кірістерінің негізгі материалдық көздеріне біріншіден ұлттық табыс жатқызылады, егерде оның жоқтығынан ұлттық байлық тартылады. Қаражаттарды жұмылдырудың негізгі әдістері: 1. салықтар; 2. несиелер; 3. ақша массасының эмиссиясы; 4. несиелер. Қорлардың қалыптасу көздері 3 топқа бөлінеді: 1. сыртқы (несие); екіншіден, ішкі (мемлекеттік несие және салықтар) жатқызылса эмиссия (қағаз ақша және несиелік эмиссиялар) жатқызылады. Үшіншіден Салықтардың өзін атауға болады.

Мемлекеттік бюджеттің барлық кірістерін 3 топқа бөлуге болады: 1. салықтық, 2. салықтық емес, 3. мақсатты бюджет қаражатының кірістері. Республикалық бюджет кірістерінің құрамы мен құрылымы, мақсатты бюджет қаражатының кірістері - мемлекеттік мақсаттарды қаржыландыру үшін құрылады. Олардың құрамы: жол қоры, материалдық шикізатты молайтудың қоры, атом энергетикасы бойынша Қаржы министрлігінің қоры, ҚР

ның мемлекеттік кірістер комитеті, салық полициясы, экологиялық су қорын басқару, биологиялық ресурстарды зерттеу, сақтау және молықтыру, су ресурстарын қалпына келтіру және жаңартудың қоры, Қаржы министрлігінің бақылау-сақтау қоры.

Олар мақсатты бюджет қаражаты мәртебесіне ие, олардың мақсаты белгілі бір мемлекеттік шығыстарды қаржыландыру болып табылады. Салық емес түсімдер – бұл мемлекет меншігіндегі мүліктен немесе осы мүлікті пайдаланудан немесе шетелдік қаржылық қызметтен түсетін кірістер. Салық жүйесі: құрылыс принциптері және жергілікті бюджетінің кірістерін қалыптастырудағы рөлі. Тікелей және жанама салықтар Салық түсімдері – бұл топта ең көп үлесті қосылған құн салығы, табыс салығы (кәсіпорындар мен ұйымдардың табысы), акциздер құрайды.

Салықтар – орталық және жергілікті билік органдары тұлғасында жеке және заңды тұлғалардан мемлекет алатын міндетті төлемдер, сондай-ақ бюджет жүйесінің барлық бөліктерінде жұмылдырылатын ұлттық табыстың бір бөлігі. [1]

Салықтар мемлекеттік бюджетке заңда белгіленген мөлшерде және мерзімде төленеді. Олар 2 қызметті атқарады: 1. фискалдық (негізгі) – оның көмегімен мемлекеттік қорлар қалыптасады, т.б. ол мемлекеттің қызмет етуіне материалдық жағдай жасайды. Ұлттық табысты қоғамның аз қорғалған топтары пайдасына қайта бөлудің нақты мүмкіндіктерін береді. Нормативтік құқықтық актілермен байланысты, өйткені реттеушінің мақсатын қамтамасыз етеді; 2. реттеуші – процестерді қайта бөлудің белсенді құралы және ұдайы өндіріске әсер етеді, оны ынталандырады немесе азайтады, сол арқылы бұл функция халықтың төлем қабілеттілігін реттейді, жиынтық сұраныстың деңгейі мен құрылымын өзгертеді және механизм арқылы ұдайы өндіріске әсер етеді.

Тікелей салықтар (пайда, табыс салығы, мүлік салығы) салық салу кірісінің бөлігінен тікелей шегеріледі. Жанама (акциздер, ҚҚС, кедендік баждар, фискалдық және монополиялық салықтар) тауарлар мен қызметтердің бағасынан алынады. Салық салу объектілері болып тауарлар мен қызметтерді сатудан және өткізуден, тауарлардың бағасынан, бағалы қағаздармен, заңды және жеке тұлғалардың мүлкімен, жер қойнауын және табиғи ресурстарды пайдаланудан түскен кірістер табылады.

Салықтардың атқаратын қызметі:

Мемлекеттік табыстарды жинау.

Мемлекеттік табыстарды қайта бөлу.

Мемлекеттік табыстарды реттеуші.

Салық көздері: пайда, процент, жалақы, дивиденд, рента т.б. [1].

Салық мөлшерінен заңды құқығы бар мекемемен жеке адамдардың кәсіпкерлік белсенділігі, төлем қабілеттілігі бар сұраным көлемі реттеліп отырады. Салық арқылы кез-келген мекемелердің, бірлестіктердің, кәсіпорындардың және адамдардың әлеуметтік жағдайын реттеуге болады. Салықтар нарықтық экономиканы реттеудің ең тиімді мысалы болып табылады.

Міндетті мерзім 31 наурызына дейін тапсырады:- заңды тұлғалар, дербес салық төлеушілер болып табылатын олардың филиалдары, өкілдіктері мен өзге оқшауланған құрылымдық бөлімдері;-

Қазақстан Республикасындағы төлем көздеріне салық салынбайтын табыстары бар жеке тұлғалар;- салық жылы құрылыс салған немесе сомасы 500 айлық есептік көрсеткіштерден астам ірі сатып алу жасаған жеке тұлғалар (тұрғын үй салу және осындай құрылыс үшін ірі құрылыс материалдарын сатып алудан басқа);- Қазақстан Республикасынан тысқары орналасқан шетел банктеріндегі шоттарда ақшасы бар жеке тұлғалар;- Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерден табыс алушы жеке тұлғалар; - Қазақстан Республикасы Парламенті мен мәслихаттардың депутаттары, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілер үшін қаралған заң нормалары таралған тұлғалар;

Салық төлеушінің Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметі аяқталған кезде

салық қызметі салық төлеушіден себебі мен күні, декларацияның қашан және қай кезеңде тапсырылуы тиіс екенін көрсете отырып, жазбаша хабарлама беру жолымен 12 айдан кем кезеңдегі табысы туралы декларацияның табыс етуін талап ете алады.

Төлем көздерінен табыс салынған ұстауды мына тұлғалар жүргізуге міндетті: - еңбек шарты (контракт) немесе мердігерлік (жалдау) бойынша жұмысы үшін жеке тұлғаларға жасалған төлемдерден және дивидендтер мен сыйақы, сақтық төлемдер, телекоммуникациялық немесе көлік қызметтері, роялти, басқару және консультациялық қызметті қоса алғанда қызмет көрсетуден түсетін табыстар, жалдау жөніндегі табыстар және басқа табыстар мен төлемдерді жүзеге асыратын заңды немесе жеке тұлға; - шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметкерлеріне тура немесе жанама табыстары болып табылатын кәсіпкерлік қызметпен байланысты емес шығындарды – төлемдерді төлейтін заңды немесе жеке тұлғалар.- орналастырылған зейнетақы активтері бойынша жинақтаушы зейнетақы қорларына төленетін инвестициялық табыстарға төлем көзінде табыс салығы салынбайды.

Салықтар – бұл заңды белгіленген ретпен тұрғындардан кәсіпорындардан, мекемелерден алынатын міндетті төлемдер жүйесі [2]. Салынатын салықтың негізгі көзіне қатысты белгіленген уақыт кезеңі салық кезеңі деп түсініледі, ол аяқталған соң салық базасы айқындалады және бюджетке төленуге тиіс салық және басқа да міндетті төлемдер сомасы есептеледі.

Салық міндеттемесін орындау. Егер салық Кодексінде өзгеше белгіленбесе, салық төлеуші салық міндеттемесін орындауды дербес жүзеге асырады. Салық төлеуші салық міндеттемесін орындау үшін мынадай іс-әрекеттер жасайды: салық органына тіркеу есебіне тұрады; салық салу объектілері мен салық салуға байланысты объектілердің есебін жүргізеді; салық салу объектілері мен салық салуға байланысты объектілерді, салық базалары мен салық ставкаларын негізге ала отырып, бюджетке төленуге тиісті салық және басқа да міндетті төлемдер сомасын есептейді; салық есептілігін жасайды және оны белгіленген тәртіппен және мерзімдерде салық қызметі органдарына белгіленген тәртіппен және мерзімдерде салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің есептеп шығарылған және есептелген сомаларын, сондай-ақ салық міндеттемесі орындалмаған жағдайларда, салық өсімпұлдары мен айыппұлдарын төлейді.

Салық төлеуші салық міндеттемесін салық Кодексте белгіленген тәртіппен және мерзімдерде орындауы тиіс. Салық төлеуші салық міндеттемесін мерзімімен бұрын орындауға құқылы. Салық төлеушінің қолма-қол ақшасыз төлеу нысанында орындалатын салық міндеттемесі банктен немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымнан салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер сомасында төлем тапсырмасы акцептің алған күннен бастап, ал қолма-қол ақша нысанында – салық төлеуші аталған соманы банкке немесе уәкілетті органға төлеген кезден бастап орындалды деп есептеледі.

Салық төлеушінің салық агенті орындайтын салық төлеу жөніндегі салық міндеттемесі оны ұстап қалған күннен бастап орындалды деп есептеледі. Салықтар төлеу жөніндегі салық міндеттемесі салық Кодекстің 39-бабында белгіленген тәртіппен есепке жатқызу жолымен орындалуы мүмкін. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер жөніндегі салық міндеттемесі, Қазақстан Республикасының заң актілерімен және жер қойнауын пайдалануға жасалған келісім-шарттардың ережелерімен заттай нысанда төлеу немесе шетелдік валютамен төлеу көзделген жағдайларды қоспағанда, теңгемен орындалады. «Төлем көзінен ұсталатын салық сомаларын есептеуді салық агенті жүзеге асырады» [3].

Салық Кодекстің ерекше бөлімінде көзделген жағдайларда салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің жекелеген түрлерінің сомасын есептеу және міндет салық органына және уәкілетті органдарға жүктелуі мүмкін. Салық қызметі органдарының салық міндеттемесін орындау жөніндегі хабарламасы: Салық төлеушінің салық міндеттемесін орындау қажеттігі туралы салық қызметі органының оған жіберген жазбаша хабары хабарлама деп танылады [4-5].

Хабарлама түрлері төменде аталған түрлермен шектеледі және олар салық төлеушіге мынадай мерзімдерде: - салық органы осы Кодекстің 30-бабының 2-тармағына сәйкес есептеген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің сомасы туралы - есептеп шығарылған күннен бастап үш жұмыс күнінен кешіктірмей; - салық тексеруі нәтижелері бойынша салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің, өсімпұлдар мен айыппұлдардың есептелген сомасы туралы - салық тексеруі актісін табыс еткен күннен бастап бес жұмыс күнінен кешіктірмей мәжбүрлеп өндіріп алу шаралары қолданылғанға дейін бес жұмыс күнінен кешіктірмей; - камералдық бақылау нәтижелері бойынша анықталған бұзушылықтарды жою туралы – салық есептілігінде бұзушылық анықталған күннен бастап екі жұмыс күнінен кешіктірмей; - дебиторлардың банк шоттарындағы ақшадан өндіріп алу туралы өндіріп алуға дейін бес жұмыс күнінен кешіктірмей;- салық төлеушінің шағымын қарау нәтижелері бойынша салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің, өсімпұлдар мен айыппұлдардың есептелген сомалары туралы – шағым бойынша шешім қабылданған күннен бастап бес жұмыс күнінен кешіктірмей; - салық заңдарын бұзушылықты жою туралы - оларды анықтаған күннен бастап бес жұмыс күнінен кешіктірмей жіберіледі [6-7].

Хабарламада салық төлеушінің тегі, аты, әкесінің аты немесе толық атауы; салық төлеушінің тіркеу нөмірі; хабардар етілген күн; Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда салық міндеттемесінің сомасы; салық міндеттемесін орындау туралы талап; хабарлама жіберу үшін негіздеме; шағымдану тәртібі көрсетіледі.

Хабарламалардың нысанын уәкілетті мемлекеттік орган белгілейді. Хабарлама салық төлеушінің жеке өзіне қол қойдырылып немесе жөнелту мен алу фактісін растайтын өзге де тәсілмен тапсырылуға тиіс. Салық міндеттемесін орындау мерзімдері салық Кодекспен белгіленеді. Бұл ретте, осы Кодексте белгіленген мерзімнің өтуі оның басталуы айқындалған нақты оқиғадан немесе заңды іс-әрекеттен кейін келесі күні басталады. Мерзім осы Кодексте белгіленген кезең аяқталған күннің соңында бітеді. Егер мерзімнің соңғы күні жұмыс күні болмаса, мерзім келесі жұмыс күнінің соңында аяқталады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы Қазақстан Республикасының Салық кодексі. 2009 жылдың 1 қаңтар. ПАРАГРАФ Ақпарат жүйесі. 01.01.2022 ж.
2. А.Н. Козырин Налоговое право: учебник для бакалавриата. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2021, 487 с.
3. Адвокатова А.С. Налоговый контроль в условиях модификации отношений налоговых органов и налогоплательщиков. Дисс. ... к.э.н. М.: Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, 2019, 229 с.
4. 01.01.2006 жылға өзгертулер мен толықтырулар енгізілген “Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы” Қазақстан Республикасының Салық кодексі.
5. “2005 жылға арналған Республикалық бюджет туралы” 5.12.2004 ж. №505-II Қазақстан Республикасының Заңы
6. Инвестициялық преференцияларды уәкілетті орган беретін инвестициялардың ең жоғарғы көлемі және инвестициялық салық преференцияларының қолдану мерзімдері. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 8 мамырдағы 436 қаулысымен бекітілген// Егемен Қазақстан, 16 мамыр, 2003, Б. 4.
7. С.Т. Алибеков Налоговое право Республики Казахстан (Общая и Особенная части): учебник. Алматы: Нұр, 2013, 991 с.

Аннотация

Анализ прямых налоговых поступлений в государственный бюджет Республики Казахстан. Состав и структура прямых налогов в доходах бюджетов всех уровней. Проблемы организации налоговой системы государства. Методы повышения налоговой грамотности населения.

Все доходы государственного бюджета можно разделить на 3 группы: 1. налоговые, 2. неналоговые, 3. доходы из целевых бюджетных средств. Состав и структура доходов республиканского бюджета, доходы целевых бюджетных фондов создаются для финансирования государственных целей. В их состав входят: дорожный фонд, фонд обогащения материально-сырьевой базы, фонд Минфина по атомной энергии, КГД РК, налоговая полиция, управление экологических водных ресурсов, исследования, сохранение и обогащение биологические ресурсы, фонд восстановления и возобновления водных ресурсов, фонд Минфина, контрольно-накопительный фонд.

Abstract

Analysis of direct tax revenues to the state budget of the Republic of Kazakhstan. Composition and structure of direct taxes in revenues of budgets at all levels. Problems of organization of the state tax system. Methods of increasing tax literacy of the population.

All revenues of the state budget can be divided into 3 groups: 1. tax, 2. non-tax, 3. revenues from targeted budget funds. The composition and structure of the republican budget revenues, the revenues of the targeted budget funds are created to finance state goals. They are composed of: road fund, fund for enrichment of material raw materials, fund of the Ministry of Finance for atomic energy, State Revenue Committee of the Republic of Kazakhstan, tax police, management of ecological water resources, research, preservation and enrichment of biological resources, fund for restoration and renewal of water resources, fund of the Ministry of Finance control-storage fund.

МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

- А.А. Зырянова, Н.С. Ханжаров*, Г.Е. Коштаева**
бакалавр техники и технологий, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ТЕХНОЛОГИЯ СЫВОРОТОЧНОГО СЫРА, ОБОГАЩЕННОГО ДОБАВЛЕНИЕМ
КУРАГИ И ГРЕЦКИХ ОРЕХОВ** 3
- A.G.Meldebek*, S.U.Ismailov, E.K.Yesenov, A.S.Ismailova**
Master's student, M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
Cand. of Tech. Scie., Assoc. Prof., M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent,
Kazakhstan
Doc. of Tech. Scie., Prof., M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent,
Kazakhstan
Master, M.Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
**CONTEMPORARY TECHNOLOGIES FOR MANUFACTURING PRODUCTS MADE
UP OF COMPOSITE MATERIALS** 9
- А. Сланова¹, Н. Жаникулов², Б. Таймасов^{*3}**
¹ученица школы-лицея №46, Шымкент, Казахстан
²доктор философии (PhD), МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва, Россия
³д.т.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СУПЕРПЛАСТИФИКАТОРОВ НА СВОЙСТВА
ГИПСОВЫХ ВЯЖУЩИХ ТОО «КАЗ УПАК ТРЕЙД»** 15
- А.Б. Махамбетов, С.У. Исмаилов*, Д. Байгабылова, Д. Маркабаева**
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.т.н., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**РАЗРАБОТКА АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ
ПРОЦЕССА ИЗГОТОВЛЕНИЯ ВАЛА НА БАЗЕ ТРЕХМЕРНОЙ МОДЕЛИ** 19
- А.Т. Жаксыбаева, С.У. Исмаилов*, Е.К. Есенов, Б. Джаналиев**
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.т.н., профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан
магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ОБЗОР ПРИМЕНЕНИЕ ГИС В АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМАХ
ПРОИЗВОДСТВА ЦИФРОВЫХ КАРТ** 24

- А.Т. Жаксыбаева, С.У. Исмаилов*, Е.К. Есенов, Б. Джаналиев**
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
д.т.н., профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан
магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
- СИСТЕМА АВТОМАТИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИЙ ПРОИЗВОДСТВА
ГЕОИНФОРМАЦИОННОЙ ПРОДУКЦИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ** 30

- Z. A. Talkanbayeva¹, S.A. Kalkabayeva², A.M. Kalkabayev³**
¹Kh. A. Yassawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan, Kazakhstan,
²M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan
³University«Miras», Shymkent. Kazakhstan
- THE VALUE OF NAURYZ KOZHE IN THE FORMATION OF BIOLOGICAL AND
PHYSIOLOGICAL FUNCTIONS OF THE BODY** 39

- Н.А.Эргашова, М.Ж. Танибергенов, М.Ж.Жақыпбекова***
магистрант, Коммерциялық емес акционерлік қоғам М.Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.д., доцент, Коммерциялық емес акционерлік қоғам М.Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.к., аға оқытушы, Коммерциялық емес акционерлік қоғам М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
- ТЕКСТИЛЬ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ТЕХНИКАСЫ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН
ДАМЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ** 42

**ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES**

- A.Zh. Abilkas***
Master's student, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan
- SOME ASPECTS OF DEVELOPING MOBILE
APPLICATIONS FOR ANDROID AND IOS** 49

- Zh. Zhanbyrbay***
Master's degree, KBTU, Almaty, Kazakhstan
- DEVELOPMENT OF SPEECH EMOTION RECOGNITION (SER)
SYSTEM USING CNN** 59

- А.А.Мусабеков*, К.Д.Досыбек, Е.С.Серкебаев, А.А.Батырбеков, А.Н.Кочерова**
к.т.н., доцент., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.т.н., доцент., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан
преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан
- АВТОМАТИЗАЦИЯ, УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛЬ ИНЖЕНЕРНЫХ СИСТЕМ
ГОСТИНИЦЫ** 65

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

- Г.М. Адырбекова***, **И.А. Шадибекова**, **Л.Ә. Жұрқабаева**
х.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
МЕКТЕП БІЛІМІНДЕГІ ПОРТФОЛИОНЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН ТҮРЛЕРІ 70
- Г.У. Анартаева**, **Ш.У. Тауасаров**, **А.Н. Турсунов**, **Ф.У. Айтмамбетов***
к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан.
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
к.ф.н, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
к.ф.н, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан
**МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ И ВИДЫ РАБОТ ПО РАЗВИТИЮ
РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ** 73
- П.Қ.Әбдіғали**, **Г.М.Адырбекова***, **Ә.М.Қаныбекова**
химия пәні мұғалімі физика-математика бығыттағы Назарбаев зияткерлік мектебі, Шымкент, Қазақстан
х.ғ.к., профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
2 курс магистранты М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
"АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР" ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ 77
- S.I. Baikadamova**, **A.T. Eshmuratova**, **B.M. Kalymbetova**, **A.A. Suyundikov***, **S.K. Mamekova**
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
VERBAL INTERPRETATION OF EMOTIONS IN ENGLISH 82
- Sh.Zh. Berdauletova**, **G.S. Ormakhanova**, **A.E. Smatova**, **A.A. Suyundikov***, **S.K. Mamekova**
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Senior teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Aueзов South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
THE VERBAL INTERPRETATION OF EMOTIONS IN KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH 86

- Sh.Zh. Berdauletova, G.S. Ormakhanova, A.E. Smatova, A.A. Suyundikov*, S.K. Mamekova**
Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Senior teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
Master teacher, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
EMOTIONS AS AN OBJECT OF LINGUISTICS AND PSYCHOLOGY 91
- A.M. Kalkabayev***
Master of Economic Sciences, University «Miras», Shymkent, Kazakhstan
ISSUES OF TRAINING SPECIALISTS IN THE SPHERE OF TOURISM 94
- А.Б. Манакбаева**
докторант, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан
ӘЛЕУМЕТТІК АУДИТ: ҚОҒАМДЫҚ МӘНІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ 99
- Х.С.Мухамадиев*, М.А.Умурзакова, Р.Ш.Байдуллаева, А.М.Ахметова**
¹к.ф.н., ассистент-профессор, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Қазақстан
²магистр, ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Қазақстан
³ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Қазақстан
⁴ст.преподаватель, ЮКУ им. М. Ауезова, Шымкент, Қазақстан
СТИЛЬ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ БИЛИНГВА 106
- Т.К.Сариева*¹, Г.Б.Коштыбаева², П.Е.Рақым¹**
¹магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
²учительница казахского языка и литературы, СШ №44 им. Б.Момышулы, Шымкент, Қазақстан
¹магистр социальных наук, ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ КОНФЛИКТНОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ 112
- ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР, АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІ
НАУКИ О ЗЕМЛЕ, АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС
SCIENCES ABOUT THE EARTH, AGRICULTURE**
-
- Р.Ж. Ермекбаева*, М.Ж. Менлибеков, Н.Қ. Шалбаев, Н.Б. Нажмадинова**
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
**БӘЙДІБЕК АУДАНЫНДАҒЫ ІРІ ҚАРА МАЛ АРАСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН
ТЕЙЛЕРИОЗ АУРУЫН ЕМДЕУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫН ЖҮРГІЗУ** 115

Ғ.И. Исаев, Е.А. Монтай*

техника ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

БОТАНИКАЛЫҚ БАҚ ЖАҒДАЙЫНДА БЕЙІМДЕЛГЕН АЛМА АҒАШ ТҮРЛЕРІ МЕН ФОРМАЛАРЫНЫҢ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІН ОҚУ ПРОЦЕССИНДЕ ҚОЛДАНУ

118

Н.Н. Салыбекова, Қ.Ж. Әлімбай*

PhD, аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

ЖҮЗІМНІҢ МИКРОКЛОНАЛЬДЫ КӨБЕЙТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҚУШЫЛАРҒА МЕНГЕРТУ ЖОЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ ӘРІ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ЕНДІРУ

125

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

А. Абентаева*, Қ. Мырзабекқызы

Магистрант, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

PhD, доцент м.а, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЕҢБЕК АҚЫНЫ ЕСЕПКЕ АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

132

И.М. Баубекова*

к.э.н., ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ВЛИЯНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА

140

З.А. Бигельдиева*, Д. Жахан

э.ғ.к., доцент, М. Ауэзов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан магистрант, М. Ауэзов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК ҚЫЗМЕТІН ДАМУ

144

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

- М. Адасов, Е.В. Мицкая, Л. Болатбекова***
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
з.ғ.д., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ АДАМ САУДАСЫНЫҢ
ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ** 152
- У.Р. Арипханов***
магистрант КазНУ им. Аль-Фараби, заместитель директора Института судебных
экспертиз по г. Шымкент, Шымкент, Казахстан
О ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ КОМПЛЕКСНОЙ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ 156
- Д.С. Ашимбаев***
магистрант ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ЗАКРЕПЛЕНИЕ ПРИЧИНОЙ СВЯЗИ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РК 162
- С.Б. Әлмұханбет***
магистрант, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ОПОЗНАНИЕ ЧЕЛОВЕКА ПО ДИНАМИЧЕСКИМ ПРИЗНАКАМ 167
- А.Т.Әмірбек, К.Р. Сартаева*, Ж.И. Шералиева**
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
з.ғ. к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,
Қазақстан
**ҚОРҒАУШЫ-АДВОКАТТЫҢ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУГЕ
ҚАТЫСУЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ, МАҚСАТТАРЫ МЕН ШЕКТЕРІ** 171
- С.Б. Бейсебаева*, А.К. Унербеков**
з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫН
ДАМУ ТҮ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ** 178
- Р.М. Гаитов***
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**ОЦЕНКА ДОПУСТИМОСТИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ
СУДОПРОИЗВОДСТВЕ** 184

Д. Дәулеткелдіқызы^{1*}, Б.С. Жумашева², А.Э. Сванкулов³

¹к. филол. наук, заместитель директора, Институт судебных экспертиз по г. Шымкент
Центра судебных экспертиз МЮ РК, Шымкент, Казахстан

²главный эксперт, Институт судебных экспертиз по г. Алматы Центра судебных экспертиз
МЮ РК, Алматы, Казахстан

³судебный эксперт Региональной Палаты судебных экспертов, Алматы, Казахстан

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В
СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

188

С.С. Досметова*, Т.С. Сейдуалиев, А.Е. Есеналиев

магистрант, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

магистрант, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

з.ғ.к., доцент, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

**ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАДАҒАЛАУ МЕН БАҚЫЛАУ
ТҮСІНІКТЕРІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ**

194

А.Ж. Кабданов*

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

КОЛЛИЗИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ МАЗМҰНЫ

199

Ж.С. Калканова*, Б.Е. Каден

к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ПОРЯДОК ИЗЪЯТИЯ ЗЕМЕЛЬ ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ
НУЖД НА ПРИМЕРЕ РАЗВИТЫХ СТРАН**

204

М.К. Карабаев¹, К.Р. Сартаева^{1*}, Амантаев А.М.²

¹магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент Қазақстан

¹з.ғ. к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан

университеті, Шымкент, Қазақстан

²нотариустың көмекшісі, Түркістан облысы, Қазақстан

**ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӨМІРІ МЕН ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҚАРСЫ ЗОРЛЫҚ-
ЗОМБЫЛЫҚТЫ АНЫҚТАЙТЫН ФАКТОРЛАР**

208

А.К. Кукеев*

ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ПОНЯТИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНИЗМА ЗАЩИТЫ ПРАВ
ДЕТЕЙ**

216

У.К. Сартбаева*, М.Б. Ақшабай, Д. Зубин

з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,

Шымкент, Қазақстан

құқық магистрі, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік

университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,

Қазақстан

**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОНЫМЕН
КҮРЕСУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

223

У.К. Сартбаева^{*}, Н.А. Еркебаева, Д. Зубин

з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

құқық магистрі, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢЫНА СӘЙКЕС
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУ – БАРШАМЫЗДЫҢ МІНДЕТІМІЗ**

229

Ж.Н. Тагабаев^{1*}, Е. Абдусамат¹, А.Е. Есеналиев²

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,Қазақстан

¹магистрант М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,Қазақстан

² з.ғ.к., доцент, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

САЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУЫДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

234

Ж.Н. Тагабаев^{1*}, А.Е. Есеналиев²

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,Қазақстан

²з.ғ.к., доцент, Х.А.Яссауи атындағы ХҚТУ, Туркестан, Қазақстан

**САЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК КІРІС ЖҮЙЕСІНІҢ МӘНІ МЕН
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

238

Ғылыми журнал

2018 жылдан бастап жылына 4 рет шығарылады

Редактор: Назарбек У.Б.

Жауапты редактор: Айнабеков Н.Б.

Техникалық редактор: Александриди Е.Ю.

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген № 16794–Ж (14.12.2017 ж.)

22.06.2022 ж. баспаға қол қойылды. Көлемі 15.7 б.т. Тираж 300 дана.
Жазу қағазы. Офсеттік баспа. Тапсырыс № 3775. М. Әуезов атындағы ОҚУ, АҒД
Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы, 5, тел: 21-19-82

